OSZK
265.965
8

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

MOMMSEN
Római
történe
8.

A

váczi kegyes-tanitórendi ház

KÖNYVTÁRA.

Nn. betü *IV.* *a.* *5.* szám.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

R 265.965

R 2

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
1968/R leltár

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A katonai monarchia megalapitása.

MÁSODIK FELE.

Wie er sich sieht so um und um,
Kehrt es ihm fast den Kopf herum,
Wie er wollt' Worte zu allem finden?
Wie er möcht' so viel Schwall verbinden?
Wie er möcht immer muthig bleiben
So fort und weiter fort zu schreiben?

Goethe

VÉGSZÓ.

Midőn Mommsen nagy munkáját magyar fordításban a közönség elé bocsátom, egy kellemes kötelességet kell teljesítenem. Köszönetet kell mondanom azon férfiúnak, ki e munkában ritka képességeivel támogatott, s kinek érdeme, hogy a „Rómaiak történetében“ idézett versek legnagyobb részét valódi műfordításban igtathattam a szövegbe. *Fábián Gábor* úr, a M. T. Akadémia r. tagja, a classica philologia és műfordítás nestora volt szíves e téren járatlan tollam helyett az idézett versek legnagyobb részét e kiadás számára lefordítani: amiért úgy az olvasó nevében, kire nézve e mű értékét növelte mint a magamében, kinek munkáját nevezetesen megkönnyítette, hálás köszönetemet nyílvánítom.

Budapest, 1874. dec. 1.

Toldy István.

OSZK

IX. FEJEZET.

Crassus halála. A társuralkodók meghasonlása.

Crassus Syriában.

Marcus Crassust évek óta a „háromfejű szörnyeteg“ fejei közé számították, anélkül hogy tulajdonképen számot tett volna. Egyenlítő súlyul szolgált a hatalom valódi birtokosainak, Pompeiusnak és Caesarnak, vagy, helyesebben mondva, Caesar serpenyőjébe nehezedett Pompeius ellenében. A számfeletti társ sorsa sohsem szerfelett dicsőséges; de Crassust a szenvedélyes dicsvágy sohsem gátolta a haszon hajhászásában. Kereskedő volt és lehetett vele alkudni. Nem sokat ajánlottak neki; miután azonban többhöz nem juthatott, elfogadta; s a lelkén rágódó nagyravágyást és elkeseredését helyzete felett, mely oly közel állt a hatalomhoz és mégis tehetetlen volt, kincseinek folytonosan emelkedő halmaza alá temette. De a lucai értekezlet az ő helyzetét is megváltoztatta: Caesar, hogy Pompeius felett, a neki tett nagyterjedelmű engedmények után is túlsúlyban maradhasson, régi szövetségesének Crassusnak alkalmat nyujtott arra, hogy a párthus háború segélyével oda juthasson Syriában, ahová Caesar Galliában a kelta háborúk útján jutott. Bajos megmondani, valjon az új kilá-

tások inkább az arany utáni mohó szomját ingerelték-e, mely a most már hatvan éves Crassusnak második természetévé vált, és minden újon szerzett millió betakarítása után csak égetőbbé lett, vagy pedig nagyravágyását, melyet az aggastyán hosszú éveken át nagy fáradsággal fojtott el lelkében s mely most baljóslatú lánggal égett benne. Crassus már 700 elején Syriában volt; még consulságának
54. leteltét sem várva be, útra kelt. Mohó vágygyal eltelten, mintha minden pillanatot ki akarna zsákmányolni, hogy az elmulasztottakat helyreüsse, a nyugaton szerzett kincseit a keletéivel megszaporítsa s oly gyorsan mint Caesar és oly könnyű szerrel mint Pompeius katonai hatalmat és hadvezéri hírnevet vívjon ki magának.

A párthusok elleni hadjárat elhatároztatik.

A párthus háborút már előkészítve találta. Pompeiusnak a párthusok elleni illoyalis magatartását fentebb említettük: nem tartotta meg a szerződésileg megállapított Euphrát-határt és Arménia javára, mely most római védenc-állam volt, több tartományt elszakított a párthus birodalomtól. Phraates király mindezt elnézte; miután azonban két fia, Mithridates és Orodes által meggyilkoltatott, az új király, Mithridates, Arménia királyának, a nemrég meghalt Tigranes fiának, Artavasdesnek, azonnal háborút
56. izent (698 körül*). Ez egyúttal hadizenet volt Róma ellen is; minek folytán Syria derék és bátor helytartója, Gabinius, amint a zsidók felkelését elnyomnia sikerült, légióit azonnal átvezette az Euphráton. A párthus birodalom azonban eközben egy forradalmon ment keresztül; a birodalom nagyjai, élökön a fiatal, vakmerő és tehetséges nagy-

---

56. *) Tigranes 698. februárban még élt (Cic. *pro Sest.* 27 59)
54. ellenben Artavasdes 700 előtt már uralkodott (Justin 42, 2, 4; Plut. *Crass.* 49).

vezérrel, Mithridates királyt megbuktatták és helyébe öcscsét Orodest ültették a trónra. Mithridates ennek folytán a rómaiakkal szövetkezett és Gabinius táborába ment. A körülmények a legjobb reménynyel kecsegtették a római hadvezér vállalatát, midőn egyszerre anélkül hogy sejtelme lett volna róla, azon parancsot kapta, hogy Egyiptom királyát fegyveres erővel vigye vissza Alexandreiába. Engedelmeskednie kellett; de azon reményben, hogy Egyiptomból rövid idő alatt vissza fog térhetni, a párthusoknak segélyért hozzá folyamodó elűzött fejedelmét felbiztatta, hogy visszatértéig indítsa meg saját szakállára a háborút. Mithridates megtette s Seleukeia és Babylon pártjára álltak; de Seleukeiát a nagyvezír, maga levén az első, ki a város falát megmászta, rohammal bevette, Babylonban pedig Mithridates, az éhség által legyőzetvén, kénytelen volt megadni magát, mire öcscse parancsára kivégeztetett. Halála érzékeny veszteség volt a rómaiakra nézve; de a forrongásnak a párthus birodalomban még korántsem vetett véget, s az arméniai háború is még folyamatban volt. Gabinius, az egyiptomi hadjáratot befejezvén, épen azon volt, hogy a még mindig kedvező alkalmat felhasználja s a félbenszakított párthus háborút felelevenítse, midőn Crassus Syriába megérkezett és a parancsnoksággal együtt elődének terveit is átvette. Kicsapongó reményekkel eltelten kevésbe vette a teendő menetek nehézségeit, s még kevesebbre az ellenséges hadak ellenállási képességét; teljes önbizalmában már nem csupán a párthusok meghódításáról beszélt, hanem képzeletében már Baktria és India birodalmait is elfoglalta.

Haditerv.

Valami nagyon azonban az új Sándor nem sietett. Mielőtt e nagy tervek megvalósításához fogna, akadt ideje még nagy terjedelmű és nagy hasznot hajtó mellékes üzle-

tekre is. Crassus Derketo templomát Hierapolis Bambykében, Jehováét Jeruzsálemben s a syriai tartomány más szentélyeit kincseikből kifosztotta s minden alattvalóktól hadak állítását, vagy ehelyett még szivesebben pénzbéli hozzájárulást követelt. Az első nyár hadi míveletei mindössze nagymérvű szemlejáratokban álltak Mesopotámiában: a rómaiak átkeltek az Euphráton, a párthus satrapát Ichnae (a Belik partján, Rakkahtól éjszaknak) mellett megverték s a legközelebb fekvő városokat, köztök a tekintélyes Nikephoriont (Rakkah), megszállták, azután őrséget hagyva bennök, ismét visszatértek Syriába. Crassus eddig ingadozott, ha valjon tanácsosabb volna-e kerülő uton Arménián át, vagy pedig egyenesen a mesopotámiai sivatagon keresztül mennie Párthiába. Az első utat, mely hegyes és megbízható szövetségesek hatalmában levő vidékeken vezetett keresztül, nagyobb biztossága tette ajánlatossá; Artavasdes király maga megjelent a római főhadiszálláson e hadi tervet támogatandó. De ama szemlejárat után Crassus a Mesopotámián keresztül vezető útra szánta el magát. Az Euphrát és Tigris mentén fekvő számos és virágzó görög és fél görög városok, mindenek felett Seleukeia világváros, kivétel nélkül ellenszenvvel viseltettek a párthus uralom iránt; mint azelőtt Karrhae polgárai, úgy most mindazon görög helységek, melyeket a rómaiak csak érintettek, tettleg bebizonyították, hogy készek az elviselhetetlen idegen uralmat lerázni magukról s a rómaiakat szabadítókként, sőt szinte földiekként fogadták. Abgaros arab fejedelem, ki Edessa és Karrhae sivatagán s ezzel az Euphráttól a Tigrishez vezető szokásos úton uralkodott, megjelent a rómaiak táborában, hogy őket személyesen biztosítsa hódolatáról. A párthusok minden tekintetben készületleneknek látszottak. — Crassus tehát (Biradjik mellett) átkelt az

Átkelés az Euphráton.

Euphráton (701). Innen a Tigrishez két út közt volt vá- 53.
lasztása: vagy az Euphrát mentén lefelé mehetett Seleukeia vonaláig, hol az Euphrátot már csak nehány mértföldnyi távolság választja el a Tigristől; vagy pedig azonnal az átkelés után, a legrövidebb úton, egyenesen a mesopotámiai sivatagon keresztül nyomulhatott a Tigris felé. Az előbbi út egyenesen a párthusok fővárosához, Ktesiphonhoz vezetett, mely Seleukeiával szemben a Tigris túlsó partján feküdt; s a római hadi tanácsban több nyomatékos szavazat pártolta ezen útat; nevezetesen Gaius Cassius quaestor a sivatagon való átnyomulás nehézségeire s azon aggasztó hírekre utalt, melyek az Euphrát bal partján fekvő római őrségektől a párthusok hadi készületei felől érkeztek. Ez ellenében azonban az arab Abgaros fejedelem azt jelentette, hogy a párthusok nyugati tartományaik kiürítéséhez fogtak. Szerinte már kincseiket bemálházták és útra keltek, a hyrkanusokhoz és skythákhoz menekülendők, s már egyáltaljában csak a legrövidebb úton teendő erőszakolt menetek segélyével lehet őket utólérni; ez úton azonban valószínűleg sikerülni fog a Sillakes és a vezír által vezérelt nagy hadseregnek legalább utóhadát utólérni, semmivé tenni és óriási zsákmányt ejteni. A barátságos lábon álló beduinok e jelentései döntötték el a menet irányát: a hét légióból, 4000 lovasból, s 4000 parittyásból és íjászból álló római hadsereg elhagyta az Euphrátot és éjszaki Mesopotámia kietlen síkjainak vette útját. Ellenség sehol sem mutatkozott; csak az éhség s szomjúság és a végtelen homoksivatag látszottak őrt állani a kelet bejáratánál. — Végre számos napnyi fáradságos út után, nem messze az első folyótól, melyen a rómaiaknak át kellett kelniök, a Balissos (Belik) mentén láttak először ellenséges lovasokat. Abgaros, arabjaival kémjáratra küldetett; a párthus lovas

A rómaiak a sivatagban.

rajok a folyóig s azon túl hátráltak s Abgaros és övéi által üldöztetve, eltűntek a messzeségbe. A rómaiak türelmetlenül várták Abgaros visszatérését és részletesebb híreit. A hadvezér azt remélte, hogy itt végre elérheti a folyvást hátráló ellenséget; fiatal vitéz fia, Publius lelkében, ki Caesar alatt Galliában a legnagyobb kitűntetéssel szolgált, és ez által egy kelta lovascsapat élén küldetett ide, hogy a párthus harcban részt vegyen, szenvedélyes lánggal égett a harcvágy. A rómaiak nem kapván hírt, elhatározták, hogy szerencséjökben bízva előrenyomulnak: az indulás jele megadatott, a sereg átkelt a Balissoson és kelleténél rövidebb déli pihenés után idővesztegetés nélkül rohamos gyorsasággal nyomult előre. Ekkor egyszerre mindenfelől megszólaltak a párthusok féldobjai; minden oldalon feltűntek aranynyal hímzett selyem zászlaik, vas sisakjaik s páncélaik köröskörül ragyogtak a déli nap forró hevében; s a vezír mellett Abgaros fejedelem állt beduinjaival.

Római és párthus hadügy.

A rómaiak későn látták be, hogy tőrbe csalatták magokat. A vezír éles szemmel felismerte a veszélyt úgy mint azon eszközöket, melyekkel az elhárítható volt. A keleti gyalogságnak a római légiók ellenében nem lehetett hasznát venni: a vezír tehát azt elbocsátotta, s midőn ezen, a főharctéren hasznavehetetlen tömeget Orodes király személyes vezérlete alatt Arménia ellen küldte, Artavasdes királyt meggátolta benne, hogy az igért 10,000 nehéz lovast Crassus seregéhez küldje, melyeknek hiányát ez most fájdalmasan érezte. A rómaiaknak a maga nemében felülmulhatatlan taktikájával szemben pedig a vezér attól teljesen különböző eljáráshoz folyamodott. Serege pusztán lovasságból állt; sorhadát a nehéz lovasság képezte, mely hosszú taszítólándzsákkal volt felfegyverezve, s melyben az embert úgy mint a lovat fémből készült pikkelyes páncél vagy bőrvért

és bőr foglaló pántók védték; hadainak nagy tömegét pedig lovas íjjászok tették. Ezekkel szemben a rómaiak a megfelelő fegyvernemek dolgában úgy számukat mint ügyességöket tekintve, határozottan hátrányban voltak. Sorgyalogságuk, bármily kitünő volt is a közelről való harcban, úgy nehéz hajítókopjával kis távolságból, mint kardjával a kézviadalban, egy pusztán lovasságból álló hadsereget mégsem volt képes a megütközésre kényszeríteni, és midőn kézviadalra került a dolog, a lándzsás lovasok vassal spékelt tömegeiben még e téren is magával egyenrangú, ha nem fölötte álló ellenfélre talált. Oly sereggel szemben, minő a párthus volt, a római stratégiai tekintetben hátrányban vala, miután az összeköttetési vonalak felett a lovasság uralkodott; taktikai szempontból pedig azért, mert a közelből való harc fegyverének, a távolból harcolóval szemben, ha nem sikerül ezt kézvidalra bírnia, el kell buknia. Azon öszpontosított állás, melyen a rómaiak egész harcmodora alapult, ily ellenféllel szemben a veszélyt csak fokozta; igaz ugyan, hogy minél sürűbben csatlakoztak össze a római hadoszlopok, annál ellentállhatatlanabb volt támadásuk, de egyúttal annál kevesebb távolról lőtt fegyver tévesztette el célját. Közönséges körülmények közt, midőn városokat kell védelmezni és a talaj nehézségeit tekintetbe venni, azon, a gyalogság ellen pusztán lovassággal működő taktika sohsem lett volna tökéletesen megvalósítható; Mesopotámia sivatagában azonban, melyben a sereg majdnem úgy mint nyílt tengeren a hajó, sok napi járó földön sem akadályra, sem stratégiai támaszpontra nem talált, a hadviselés e rendszere épen azáltal lett ellentállhatatlanná, mert a körülmények lehetővé tették azt teljes tisztaságában, és ezáltal teljes erejével alkalmazni. Minden körülmény egyesült, ami az idegen gyalogok állását a belföldi lovasokkal

szemben hátrányosabbá tehette. Ahol a súlyos teherrel megrakott római gyalogkatona nagy nehezen vonszolta át magát a homokon vagy a pusztaságon, s az úttalan utakon, melyeket egymástól távol fekvő és nehezen felkutatható források jelöltek ki előtte, az éhségtől és még inkább a szomjúságtól elveszett, ott a párthus lovas, ki gyermekkora óta megszokta gyors lován vagy tevéjén ülni, sőt majdnem annak hátán töltötte életét, könnyedén röpült végig a sivatagon, melynek kellemetlenségeit régóta megtanulta enyhíteni s ha kell, elviselni. Nem esett itt az eső, mely a kiállhatatlan hőséget mérsékelte s az ellenséges íjászok íveinek húrját és parittyáinak szíjjait eláztatta volna; itt a mély homokban sok helytt még jóravaló árkot ásni és sáncot hányni sem lehetett a római tábor számára. Alig képzelhet el a phantázia magának helyzetet, melyben a hadi előnyök egytől egyig annyira az egyik, a hátrányok kivétel nélkül annyira a másik fél részén lehetnének, mint voltak itt. — Azon kérdésre, mily viszonyok közt keletkezett a párthusoknál ezen új, az első nemzeti taktika, mely a maga helyén a római felett állónak bizonyult, fájdalom, csak sejtelmekkel felelhetünk. A lándzsás lovasok és lovas íjjászok ősrégi fegyvernemek keleten és már Kyros és Dareios hadainak színét képezték; eddig azonban e csapatok csak másodsorban, és leginkább a teljesen hasznavehetetlen keleti gyalogság fedezésére használtattak. E tekintetben a párthus hadak sem különböztek semmiképen más keleti hadaktól; oly seregeket találunk említve, melyek öt hatodrészben gyalogságból álltak. A Crassus elleni hadjáratban azonban először lépett fel a lovasság önállóan, mely alkalommal e fegyvernem új modorban alkalmaztatott és értékében megnövekedett. Úgy látszik, mintha a római gyalogságnak a közelről harcolásban való legyőzhetetlensége Róma

ellenfeleit a világ legkülönfélébb tájain, egymástól függetlenül, ugyanazon időben és hasonló sikerrel rávezette volna, hogy a lovasságot és a távolból harcolás rendszerét vessék vele szemben a mérlegbe. Ami Cassivellaunusnak Britanniában tökéletesen, Vercingetorixnak Galliában részben sikerült, amit bizonyos mértékben már Mithridates Eupator is megkisértett, azt Orodes nagyvezíre nagyobb mérvben és teljesen megvalósította; amiben nevezetesen nagy hasznára vált azon körülmény, hogy a nehéz lovasságból sorhadat alakíthatott, az íjjászokban, a keletnek e nemzeti fegyvernemében pedig, mely a maga íveit főkép a perzsa vidékeken mesteri ügyességgel tudta kezelni, hatalmas lövész csapatokkal bírt, s hogy végre a talaj és a nép sajátságai lehetővé tették rá nézve geniális gondolatának tiszta megvalósítását. Midőn a római közelfegyver és öszpontosítási rendszer itt először bukott el a távol fegyver és a szakadozott harcsorok rendszere előtt, ekkor vettettek el magvai azon katonai forradalomnak, melyet végkép csak a tűzfegyver életbeléptetése fejezett be.

Ütközet Karrhae mellett.

Ily körülmények közt vívták a rómaiak első csatájukat a párthusokkal Karrhaetől (Harran), melyben római őrség volt, hat mértföldnyire dél felé, éjszaki irányban valamivel közelébb Ichnaehez, a homoksivatag közepén. A római íjjászok előreküldettek, de a párthus íjjászok óriási túlnyomó száma, íveik nagyobb feszereje és nyilaik messzebb röpte elől azonnal meghátráltak. A legiókat, melyek az értelmesebb tisztek azon intése dacára, hogy lehetőleg kibontott rendben vezettessenek az ellenség ellen, egy, minden oldalról tizenkét cohorsnyi, sűrű négyszögbe állíttattak fel, az ellenség csakhamar túlszárnyalta és nyilainak irtóztató záporával árasztotta el, melyek e tömegben célozás nélkül is találtak s melyeket a római katonák mivel sem tudtak

viszonozni. Azon reményök, hogy az ellenség csakhamar el fogja lövöldözni nyilait, eltűnt, amint a nyilakkal megrakott tevék végtelen sorát megpillantották. A párthusok mind jobban kiterjeszkedtek. Nehogy a seregnek túlszárnyaltatása bekerítésével végződjék, Publius Crassus egy lovasokból, íjjászokból és sorgyalogságból alakított válogatott hadtesttel támadólag ment előre. Az ellenség csakugyan le is mondott a kör bezárásáról és visszavonult, gyorsan üldöztetve a rómaiak heves vezére által. Midőn azonban Publius hadteste üldözésközben a főhadsereget egészen elvesztette szem elől, a nehéz lovasság helyt állt neki s a mindenfelől odasietö párthus rajok hálóként vonultak össze körülötte. Publius, látva amint katonái körülötte sűrű tömegekben és haszontalanul halomra hullanak a lovas íjjászok nyilai alatt, nem páncélozott kelta lovasságával kétségbeesetten vetette magát az ellenség vastól meredező lándzsás lovasaira, de keltáinak halált megvető bátorsága, kik az ellenség lándzsáit kezökkel megragadták, vagy lovaikról leugrottak, hogy ellenfeleiket leszúrhassák, hiába való volt. A hadtest romjai, jobb karján megsebesült vezérökkel együtt egy kis magaslatra szoríttattak, hol még kényelmesebb célpontúl szolgáltak az ellenség nyilainak. Mesopotámiai görögök, kik a vidéket jól ismerték, könyörögtek Publiusnak, hogy nyargaljon el velök és kísértse meg a menekülést; de ő vonakodott sorsát elválasztani azon vitézeinek sorsától, kiket az ő vakmerősége vitt a halál torkába és pajzshordozója által leszúratta magát. Példáját követve a legtöbb még életben levő tiszt önkezétől esett el. Az egész, mintegy 6000 főnyi hadosztályból a párthusok csak 500 embert fogtak el, menekülni egy sem bírt közölök. A főhadsereg elleni támadás ezalatt elszűnt és a rómaiak örültek a pihenésnek. Midőn végre a római

sereg, semmi hírt nem kapván a kiküldött hadtestről, csalfa nyugalmából felriadt és a harc színhelye felé közeledett, hogy azt felkeresse, a párthusok póznára tűzve hozták Crassus elé fiának fejét; s erre a főhadsereg ellenében újra megkezdődött az iszonyú ütközet ugyanazon viharos erélylyel, ugyanazon reménytelen egyformasággal. A rómaiak sem a lándzsás lovasokat szétugrasztani, sem az íjjászokat utólérni nem bírták; csak az éj vetett véget az öldöklésnek. Ha a párthusok a csatatéren töltötték volna az éjt, a római hadseregnek tán egy embere sem menekült volna meg. De csupán a lovas harcba levén begyakorolva és meglepetéstől tartván, sohsem szoktak közel az ellenfélhez táborozni; gúnyosan odakiáltották a rómaiaknak, miszerint hadvezéröknek egy éjet adnak, hogy fiát megsirathassa és elszáguldoztak, hogy másnap reggel visszatérve a földön vérében fetrengő vadat elfogják. A rómaiak a reggelt természetesen be nem várták. Cassius és Octavius alvezérek — miután Crassus teljesen elvesztette a fejét — minden, állítólag 4000 sebesült és hiányzó emberöket hátrahagyván, azonnal és lehető csöndben útnak indították a még menetekre képes katonaságot, hogy Karrhae falai mögött keressenek ótalmat. A hadsereg romjait csak az mentette meg a már kikerülhetetlennek látszó megsemmisüléstől, hogy a párthusoknak, midőn másnap visszatértek, első dolguk volt az elszórva hátramaradt rómaiakat felkutatni és lemészárolni s hogy Karrhae őrsége és lakossága, szökevények útján idejekorán értesülvén a szenvedett vereségről, sietve elibe nyomult a megvert seregnek. Karrhae ostromlására a párthus lovas rajok nem gondolhattak. De a rómaiak, vagy az élelmiszerek hiánya által kényszerítve, vagy a fővezér csüggeteg elhamarkodása következtében, kit katonái sikeretlenül kísértettek meg a parancsnokságból eltávolítani és Cas-

Visszavonulás Karrhaebe.

Megindulás Karrhaeból.

sius által helyettesíttetni, csakhamar önként felkerekedtek. Arménia hegyei felé vették útjokat; Octavius éjjel menve s nappal pihenve 5000-nyi haddal Sinnaka várához ért, mely már csak egy napi járó földre volt a rómaiaknak biztosságot igérő magaslatoktól, sőt saját élete veszélyeztetésével megmentette a fővezért is, kit kalauza félrevezetett s az ellenség elé vetett zsákmányul. Ekkor a nagyvezír lóháton megjelent a római tábor előtt s királyának nevében békét és barátságot ajánlt a rómaiaknak, és a két hadvezér személyes találkozását indítványozta. A nagy mértékben demorisált római hadsereg kérte, sőt kényszerítette vezérét, hogy fogadja el az ajánlatot. A vezír a szokásos megkülönböztetéssel fogadta a consulárist és törzskarát és ismételten ajánlkozott a baráti egyezség megkötésére; csak, igazolt elkeseredéssel megemlékezvén azon szerződések sorsáról, melyeket a párthusok Lucullusszal és Pompeiusszal kötöttek az Euphrát-határra nézve, azt követelte, hogy az új szerződés azonnal írásba foglaltassék. A párthusok egy gazdagon felékesített paripát hozattak elő, melyet királyuk küldött ajándékul a római fővezérnek; s a vezér szolgái Crassus köré tolongtak, hogy őt a lóra felsegítsék. A római tiszteknek úgy tetszett, mintha a párthusok a fővezért kézre akarnák keríteni; Octavius, maga fegyvertelen levén, egy párthusnak kardját hüvelyéből kirántotta s vele egy csatlóst leszúrt. Az erre támadt zenebonában a római tisztek mind egy lábig leölettek; az ősz fővezér, mint egykor ősbátyja, szintén nem akart élő diadalmi jelként jutni az ellenség kezébe s maga kereste és meg is találta a halált. A táborban maradt vezértelen tömeget a párthusok részben elfogták, részben szétverték. A karrhaei nap megkezdett műve Sinnaka előtt (701. junius 9.) befejeztetett; s mindkét nap az alliai, cannaei és arausioi napok mellé

Sinnaka megtámadása.

53.

soroltatott. Az euphráti hadsereg nem létezett többé. Csak Gaius Cassius lovascsapatának, mely a Karrhaeből való elindulás alkalmával a sereg zömétől elmetszetett s nehány más szétugrasztott csapatnak és egyes menekülőknek sikerült a párthusok és beduinok üldözését kikerülve egyenként Syriába jutniok. Azon több mint 40,000 legionáriusnak, kik az Euphráton átkeltek, negyedrésze sem tért vissza; fele elesett; vagy 10,000 fogoly rómait a győzők birodalmuk legkeletibb zugában, a mervi oázban, párthus szokás szerint, hadköteles jobbágyokként letelepítettek. Amióta sassok vezették a legiókat, azok ez évben először váltak diadalmi jelekké idegen nemzetek, majdnem egyidejűleg egy német törzsnek nyugaton s keleten a párthusoknak kezében. Mily hatást tett a rómaiak megveretése a keleten, annak fájdalom, nem bírunk pontosabb ismeretével; annyi áll, hogy mélynek s maradandónak kellett lennie. Orodes király épen fiának Pakorosnak lakadalmát tartotta új frígytársának, Artavasdes arméniai királynak nővérével, midőn vezére győzelmének híre és ezzel együtt, keleti szokás szerint Crassus levágott feje is hozzá érkezett. A lakomának már vége volt; s egy kis-ázsiai vándorló színésztársaság, minők e korban nagy számmal léteztek s a hellén költészetet és színművészetet a kelet benföldjén is mindenhová elvitték, az összegyülekezett udvar előtt épen Euripides Bakchusait adta elő. Az Agaue női szerepét játszó színész, ki őrült dionysiosi lelkesülésében csak az imént saját fiát széttépte s most, annak fejét hozva a thyrsuson, Kithaeronból visszatér, e főt Crassus véres fejével cserélte fel és félig elhellenesedett barbárokból álló közönségének kitörő örömrivalgásai közt újra rákezdte az ismeretes dalt:

Hozzuk a hegyről
Ím haza itt a
Nagybecsű zsákmányt,
E fenevad főt.

Az Achaemenidák kora óta ez volt az első komoly győzelem, melyet a keletiek a nyugat felett kivívtak, és mély értelme volt annak is, midőn a nyugati világ legszebb szüleménye, a görög tragoedia, a győzelem ünneplésére, elfajult képviselői által e borzadalmasan grotesk módon önmagát parodizálta. A római polgárság és Hellas geniusa egyszerre kezdtek a szultánság bilincseihez alkalmazkodni.

A vereség következményei.

Úgy látszott, mintha a csapás, mely már magában véve is elég borzasztó volt, eredményeiben is azzá készülne lenni és Róma hatalmát a keleten alapjaiban meg akarná ingatni. Az még a legkisebb baj volt, hogy a párthusok most az Euphráton túl szabadon gazdálkodtak, s hogy Arménia, miután már Crassus elveszte előtt elpártolt a a római szövetségtől, általa teljesen védencsége alá jutott Parthiának, s hogy Karrhae hű polgárai új urok által, kit a párthusok adtak nekik, a rómaiak egyik áruló kalauza, Andromachos által keservesen meglakoltak a nyugatiak iránti ragaszkodásukért. A párthusok most teljes komolysággal készültek az Euphráton átkelni és Arméniával s az arabokkal szövetkezve a rómaiakat Syriából kiűzni. A zsidók és más nyugati népségek itt nem csekélyebb türelmetlenséggel lesték az alkalmat, a római uralomtól való megszabadulásra, mint minővel az Euphráton túli hellenek a a párthus uralom alól menekülni igyekeztek; Rómában küszöbön állt a polgárháború; s épen itt és épen most megtámadtatni nagy veszély volt a birodalomra nézve. De Róma szerencséjére az ügyek élén álló vezetők mindkét félen megváltoztak. Orodes szultán sokkal inkább le volt

kötelezve azon hősies fejedelemnek, ki neki először a trónt megszerezte, azután országát az ellenségtől megtisztította, semhogy megállhatta volna, hogy lehető gyorsan hóhérkéz által el ne tegye láb alól. Helyét a Syriába szánt betörő sereg fővezérletében egy herceg foglalta el, a király fia Pakoros, ki mellé fiatalsága és tapasztalatlansága miatt Osakes fejedelmet kellett adni katonai tanácsadóul. Másfelől Syriában a parancsnokságot Crassus helyében ideiglenesen a meggondolt és elszánt Gaius Cassius quaestor vette át. A párthusok visszaveretnek. 53. 52.
Miután a párthusok, épen úgy mint előbb Crassus, nem siettek a támadással, hanem 701-ben és 702-ben csak gyönge portyázó csapatokat küldtek át az Euphráton, melyek könnyű szerrel visszaverettek, Cassiusnak volt ideje seregét némileg újjá szervezni s a zsidókat, kik elkeseredvén templomuknak Crassus által történt kiraboltatása felett, emiatt máris fegyvert fogtak, a rómaiak hű hívének, Herodes Antipatrosnak segélyével ismét engedelmességre kényszeríteni. A római kormánynak eszerint elég ideje volt új hadakat küldeni a fenyegetett határ védelmére; ezt azonban a kezdődő forradalom zavaraiban elmulasztotta megtenni s midőn 703-ban a nagy párthus betörő sereg az Euphrát 51.
partján megjelent, Cassius még mindig csak azon két gyönge légiót állíthatta vele szembe, melyet Crassus seregének maradványaiból alakított. Ezekkel természetesen sem a párthusok átkelését meg nem akadályozhatta, sem a tartományt meg nem védhette. A párthusok Syriát elárasztották s egész Elő-Ázsiát megszállta a rémület. De városok ostromához a párthusok nem értettek. Antiochia elől, melybe Crassus hadaival zárkózott, nemcsak minden siker nélkül kellett elvonulniok, hanem visszavonulásuk alkalmával az Orontes partján Cassius lovasai által még tőrbe is csalattak, hol a római gyalogság kegyetlen pusztítást vitt végbe ben-

nök; maga Osakes fejedelem is elesett. Barát és ellenség egyiránt átlátta most, hogy a párthus hadsereg közönséges hadvezér alatt és közönséges talajon nem ér többet bármely más keleti seregnél. De azért a támadással nem hagytak
51/0. fel. Pakoros még 703/4 telén az Euphráton innen Kyrrhestikében táborozott; és Syria új helytartója, Marcus Bibulus, ép oly nyomorult hadvezér mint silány államférfi, nem tudott okosabbat tenni, mint hogy váraiba zárkózott. Mindenki azt várta, hogy 704-ben a háború újult erővel fog kitörni. Pakoros azonban fegyvereivel a rómaiak helyett saját apja ellen fordult, sőt e célra még a római helytartóval is egyetértésbe lépett. Ez ugyan sem a Róma becsületén ejtett foltot le nem mosta, sem Róma tekintélyét a keleten helyre nem állította, de a párthus betörésből Elő-Ázsiába nem lett semmi s az Euphrát legalább egyelőre megmaradt a birodalom határának.

50.

A karrhaei vereség hatása Rómában.

Rómában ezalatt a forradalom forrongó vulkánja füstjének kábító felhőivel betöltötte a levegőt. Rómának már alig volt egy katonája s egy denárja, melyet a birodalom ellenségei ellen fordítson, s nem volt többé egy eszméje sem a népek sorsának intézésére. Az idő legelrémítőbb jeleinek egyike az, hogy a karrhaei és sinnakai irtóztató nemzeti csapás sokkal kevesebb fejtörést okozott és csekélyebb beszédtárgyul szolgált a kor politikusainak, mint ama nyomorult verekedés az appiusi úton, melyben néhány hónappal Crassus után a bandavezér Clodius agyonveretett; s ez mégis megfogható, sőt majdnem megbocsátható. A két dynasta közti szakadás, melynek kikerülhetlenségét régóta érezte és nem egyszer már a küszöbön állónak tartotta mindenki, most feltartóztathatlanul közeledett. A római község hajója, mint a görög hajósrege ladikja mintegy két egymásfelé úszó szikla közt lebegett, s a rajta levők perc-

ről percre várva a mindent elzúzó összeütközést, kimondhatatlan aggodalommal eltelten, merev tekintettel nézték a mind magasabbra tornyosuló hullámokat, s míg itt minden legcsekélyebb mozgalom ezrek szemét vonta magára, senki sem mert tekintetével jobbra vagy balra fordulni.

A dynasták közti egyetértés meglazul. 56.

Miután Caesar a lucai találkozáson 698. aprilisban tetemes engedményeket tett Pompeiusnak, minek folytán a hatalom birtokosai közt az egyensúly a dolog lényegében helyre állt, a köztük levő viszony bírt a maradandóság külső előfeltételeivel, amennyiben a magában véve megoszthatatlan monarchiai hatalom megosztása egyáltaljában maradandó lehet. Más kérdés volt, ha el vannak-e a dynasták, legalább a jelenre nézve, tökélve arra, hogy összetartsanak és egymást minden utógondolat nélkül egyenrangú feleknek elismerjék. Hogy Caesar ezt annyiban megtette, amennyiben a Gallia meghódítására szükséges időt a Pompeiussal való egyenrangú állás árán vásárolta meg, már fentebb elmondtuk. De Pompeius alkalmasint sohasem vette komolyan a collegialitás eszméjét. Azon kicsinyes és közönséges emberek közé tartozott, kik iránt veszedelmes dolog nagylelkűnek lenni; kicsinyes észjárásával kétségkívül az eszélyesség követelményének tartotta, hogy kelletlenül elismert vetélytársának első alkalommal gáncsot vessen, s aljas lelke csak úgy leste az alkalmat, hogy a Caesar elnézése által szenvedett lealáztatásáért megfordított irányban boszút állhasson rajta. Pompeius azonban, bár tompa és lomha természetével valószínűleg sohsem bírta magát arra elszánni, hogy Caesart maga mellett egy rangban eltürje, mégis csak fokozatosan jutott a szövetség felbontására irányuló szándékának világos öntudatára. A közönség, mely rendszerint egyáltaljában jobban ismerte Pompeius nézeteit és szándékait, mint ő maga, semmi

esetre sem csalódott midőn úgy tartotta, hogy legalább a
54. szép Julia halálával, ki élte virágjában holt meg 700. őszén
s kit egyetlen gyermeke csakhamar a sírba követett, az
apja és férje közti viszony felbomlott. Caesar a sors által
széttépett rokoni kötelékeket megkísértette ismét helyreállí-
tani; megkérte Pompeius egyetlen leányát, őt pedig most
már legközelebbi rokonának, nővére unokájának, Octaviá-
nak kezével kínálta meg; de Pompeius a maga leányát
meghagyta eddigi férjénél Faustus Sullánál, a kormányzó
fiánál, maga pedig Quintus Metellus Scipio leányát vette
nőül. A személyes szakadás félreismerhetlenül beállt és
pedig Pompeius kezdeményezésére. A közönség azt hitte
hogy ezt nyomon fogja követni a politikai szakítás; de
ebben csalódott: a közügyekben a két dynasta közt az egyet-
értés egyelőre még fennmaradt. Oka ennek az volt, hogy
Caesar, míg Gallia meghódítása bevégzett ténynyé nem
vált, Pompeius pedig mindaddig, míg a dictátorság elnyerése
által a kormányzó hatóságokat és Itáliát teljesen hatalmába
nem keríthette, nem akartak nyilvánosan szakítani egy-
mással. Sajátságos, de megmagyarázható jelenség, hogy a
dynasták egymást e szándékukban kölcsönösen támogatták;
54. Pompeius az aduatucai gyásznap után 700. telén a maga
szabadságra bocsátott itáliai legióinak egyikét kölcsön adta
Caesárnak; viszont Caesar, beleegyezésével és erkölcsi tá-
mogatásával segítette Pompeiust azon megtorló rendszabá-
lyokban, melyekhez ez a makacs köztársasági oppositio elle-
Pompeius dictátorsága. nében folyamodott. Pompeius csak akkor határozta el rá
magát, hogy Caesarral lehető hamar formaszerint is szakí-
52. tani fog, midőn ama rendszabályok segélyével 702. kezdetén
az osztatlan consulságot megszerezte s a fővárosban Caesarét
jóval meghaladó befolyásra tett szert, és midőn az Itáliában
levő összes fegyverfogható népség az ő kezébe és az ő nevére

a katonai esküt letette; és e szándékát eléggé érthetőleg el is árulta. Azt, hogy az appiusi úton történt verekedést követő törvényszéki üldözés épen Caesar régi demokrata párthíveit sujtotta kérlelhetlen szigorral, talán még lehetett puszta ügyetlenségnek tulajdonítani. Ilyennek lehetett tekinteni azt is, hogy a választási üzelmek ellen intézett új törvény, midőn 684-ig visszaható erővel ruháztatott fel, kiterjedt azon gyanús üzelmekre is, melyek Caesarnak a consulságra történt pályázásakor előfordultak, habár Caesar számos híve ebben már határozottan ellenséges szándékot vélt láthatni. De arra már a legjobb akarattal sem lehetett szemet hunyni hogy Pompeius consultársává nem előbbi apósát Caesart választotta, ami a dolgok állásából önkényt következett volna s amit tőle számosan követeltek is, hanem új apósában Scipióban egy teljesen tőle függő bábot vett maga mellé; még kevésbbé arra, midőn Pompeius ezzel egyidejűleg mindkét Spanyolország helytartóságát magának további öt évre, tehát 709-ig meghosszabbíttatta és hadai zsoldjának fedezésére tekintélyes állandó összeget utalványoztatott magának, nem csak anélkül, hogy Caesar számára parancsnokságának hasonló meghosszabbítását és hasonló pénzösszegek utalványozását kikötötte volna, hanem úgy, hogy a helytartóságok betöltéséről intézkedő, ugyanekkor kibocsátott új szabályzat által távolról útját egyengette még annak is, hogy Caesar, a megállapított idő letelése előtt is visszahívható legyen Galliából. E túlkapások félreismerhetetlen célja volt Caesar állását aláásni, s ha ez megtörtént, őt megbuktatni. Kedvezőbb pillanatot evégre kívánni sem lehetett. Caesar csak azért tett Pompeiusnak Lucában oly nagy engedményeket, mert netaláni szakítás esetében Crassus és syriai hadserege szükségkép Caesar részén állt volna Pompeius ellenében; mert Crassusban, ki Sulla kora óta a leg-

Pompeius leplezett támadásai Caesar ellen.

70.

45.

mélyebb ellenségeskedésben állt Pompeiussal s majdnem ugyanennyi idő óta politikai és személyes frígyben Caesarral, és ki, jelleme sajátságainál fogva, ha már maga nem lehetett Róma királyává, megelégedett volna azzal is, hogy Róma új királyának bankárjává lehessen: Crassusban Caesar teljesen megbízhatott és semmi körülmények közt nem kellett attól tartania, hogy őt magával szemben ellenfeleinek
53. táborában kelljen látnia. A 701. juniusi katastroph, melyben a syriai hadsereg hadvezérével együtt elveszett, ennek folytán irtóztató csapás volt Caesárra nézve is. Nehány hónappal utóbb Galliában, épen midőn már végkép meghódoltnak látszott, a nemzeti felkelés erőszakosabban mint bármikor azelőtt, ismét lángra lobbant, és Caesar e földön most először állt szemben az arvernusok királyában Vercingetorixban egy hozzá méltó ellenféllel. A sors még egyszer kezére járt Pompeiusnak: Crassus meghalt, egész Gallia lázzadásban állt, ő maga tényleg dictátora volt Rómának és ura a senátusnak — mi történt volna, ha most, ahelyett hogy a távol jövő számára szőtte Caesar ellen ármányait, a polgárságot vagy a senátust rövid úton rákényszerítette volna, hogy Caesart azonnal hívja vissza Galliából! — De Pompeius sohsem tudta a szerencsét üstökön ragadni. Elég világosan bejelentette a szakadást; tettei
52. már 702-ben minden kétséget eloszlattak e szándékai felett
51. és már 703. tavaszán nyíltan kijelentette hogy el van határozva Caesárral szakítani, de nem tette és hónapokon át felhasználatlanul hagyta az időt lefolyni.

A régi pártelnevezések és a trónkövetelők.

De bármint késlekedett is Pompeius, maga a dolgok természetes rendje mind közelebb hozta a válságot. — A bekövetkezendő háború nem a köztársaság és egyeduralom közti harc volt — e kérdés már évek óta el vala döntve — hanem Róma koronájáért vitt küzdelem Pompeius és

Caesar között. De a trónkövetelők egyikének sem állt érdekében küzdelmének célját a maga nevén megnevezni; ezzel mindegyik a polgárság azon egész, igen tekintélyes részét, mely a köztársaság fennmaradását kívánta és hitt ennek lehetőségében, egyenesen ellenfelének táborába űzte volna. A régi harci jelszavak, melyeket Gracchus és Drusus, Cinna és Sulla hangoztattak, bármennyire elkopottak és tartalmatlanok voltak is már, mégis használhatók voltak még jelszavakul az egyeduralomért küzdő két tábornok harcában; s habár e pillanatban hivatalosan még úgy Pompeius mint Caesar az úgynevezett populáris párthoz számították magokat, mégis senki egy percig sem lehetett kétségben afelett, hogy Caesar a nép s a demokratikus haladás, Pompeius pedig az aristokratia s a legitím alkotmány nevét fogja jelszóul írni zászlajára. Caesarnak nem volt választása. Kezdet óta és teljes meggyőződéssel demokrata volt; a monarchia, az ő értelmezése szerint inkább csak külsőleg, mintsem a dolog lényegében tért el a Gracchusféle népuralomtól, s ő sokkal emelkedettebb lelkű és mélyebb eszű államférfi volt, semhogy meggyőződését eltagadhatta és más mint saját zászlója alatt küzdhetett volna. A közvetlen haszon, melyet e harci jelszavak neki hajtottak, természetesen csekély volt; leginkább mindössze abban állt, hogy megmentette őt azon kellemetlenségtől, miszerint a királyságot nevén neveznie, s annak hirhedett nevével a lanyhák és saját híveinek nagy tömegét megdöbbentenie kelljen. — A demokratia zászlaja, amióta Gracchus eszményképei Clodius által csúffá és nevetségessé tétettek, tevőleges hasznot alig hajtott; mert valjon, kivéve talán a transpadanusokat, hol létezett most csak némi jelentőséggel bíró elem is, melyet a demokratia harci jelszavai képesek lettek volna a küzdelemben való

A demokratia és Caesar.

Az aristokratia és Pompeius.

részvételre bírni? — Ezzel már Pompeius szerepe is ki lett volna jelölve a küszöbön álló küzdelemben, ha már különben is nem értetődött volna magától, hogy a legitim köztársaság hadvezéreként kell benne fellépnie. Ha a természet valaha arra teremtett valakit, hogy valamely aristokratiának tagja legyen, ez ő volt; és csak igen esetleges és igen önző indokok bírták rá, hogy az aristokratiától elpártolva a demokratia táborába szökjék. Hogy most ismét visszatért Sulla-féle traditióihoz, az nemcsak a dolog természetében feküdt, de lényeges hasznára is vált. Amily elkopottak valának már a demokratikus harci jelszavak, oly mély hatást kellett tenniök a conservativeknek, ha arra való ember által adatnak ki. A polgárságnak talán többsége, és mindenesetre színe-java az alkotmányos párt híve volt, s ez számbéli és erkölcsi erejénél fogva hivatva vala a trónkövetelők bekövetkezendő harcába hatalmas, sőt talán döntő módon beavatkozni. Mindene volt, csak vezére nem. Marcus Cato, mostani feje, mint elnök megtette kötelességét úgy, amint ő azt értelmezte, életét naponként veszélyeztetve és talán a győzelem reménye nélkül; azon hűség, melylyel kötelességéhez ragaszkodott, tiszteletreméltó; de nem a hadvezér, hanem a közember dicsősége utólsónak maradni az elvesztett harctéren. Azon hatalmas tartalékot, mely a megbuktatott kormány pártja számára Itáliában úgyszólván magától keletkezett, sem szervezni, sem idejekorán a küzdelembe belevonni nem bírta; s amitől végre is minden függött, a katonai vezényletre, helyes okokból, soha nem tartott igényt. Ha ez ember helyében, ki sem pártfőnök sem tábornok nem tudott lenni, oly politikai és katonai jelentőségű ember ragadja kezébe a fennálló alkotmány zászlaját, minő Pompeius volt, akkor Itália municipálisai kétségkívül tömegesen hozzá tódulandottak, nem ugyan Pompeius

királyért, hanem Caesar király ellen harcolni. Ehez még egy másik, legalább ép oly fontos körülmény járult. Pompeius, még ha elszánta is magát valamire, sohsem tudott módot lelni határozatának végrehajtására. Míg ő talán képes volt a háborút viselni, de semmi esetre nem tudta megizenni, Cato pártja semmi esetre nem volt képes azt vezetni, de igen képes, és mindenekfelett igen kész volt az alakuló félben levő monarchia elleni háborút indokolni. Pompeius szándéka az volt, hogy, mialatt ő a háttérben maradva a maga módja szerint hol arról beszélt, hogy nemsokára spanyol tartományába fog utazni, hol az Euphrát melléki parancsnokság átvételére tett útikészületeket, a legitim kormányhatóság, vagyis a senátus, szakítson Caesarral, izenje meg neki a háborút s bízza meg őt annak viselésével, ki azután, engedve a közkívánatnak, mint az alkotmány védője a demokratiko-monarchikus üzelmek, mint a fennálló rend becsületes híve és harcosa a feslettség és anarchia ellen, mint a curia kinevezett hadvezére az utcai imperátor ellen fog fellépni s a hazát ismét megfogja menteni. Pompeius ekként a conservativekkel szövetkezése által egyfelől új hadsereget kapott személyes híveinek seregéhez, másrészt illendő okokat a háborúra, — mely előnyökért ugyan drágán meg kellett fizetnie azáltal, hogy elvi elleneivel volt kénytelen kezet fogni. Azon számtalan bajok közől, melyeknek csiráit e coalitio magában rejté, egyelőre csak azon egy, de már igen fontossá lett kellemetlenség fejlődött ki, miszerint Pompeius lemondott az időpont meghatározásáról, melyben Caesar ellen fegyvert fogandó lesz és e döntő kérdésben egy aristokraticus testület esetlegeitől és szeszélyeitől tette magát függővé.

A köztársasági ellenzék, mely már évek óta kénytelen volt a puszta szemlélő szerepére szorítkozni s alig

A köztársaságiak,

merhetett csak életjelt is adni magáról, ekként most a dynasták bekövetkezendő szakítása által ismét visszavezettetett a politika színpadára. És pedig első sorban azon kör, melynek középpontját Cato képezte, azon köztársaságiak, kik el voltak szánva a köztársaságért és a monarchia ellen a harcot bármily körülmények közt és lehető gyorsan
56. megindítani. A 698-ban tett kísérlet szánalmas kimenetele megtanította őket arra, hogy egymaguk a háborút nem csak viselni, de még felidézni sem képesek; köztudomású dolog volt, hogy még a senátusban is, habár az egész testület kevés egyesek kivételével ellene volt a monarchiának, a többség mégis csak akkor kívánta az oligarchikus kormányrendszert helyreállítani, ha az veszedelem nélkül megeshetett, amire természetesen egyhamar nem nyílt kilátás. Szemben egyfelől a hatalom birtokosaival, másfelől a léha többséggel, mely mindenekfelett és minden áron békét kívánt és minden határozott tevékenységtől, leginkább pedig a határozott szakítástól irtózott, a Cato-féle pártra nézve csak az által vált lehetővé a régi kormányrendszer helyreállítását megkísérteni, ha a két uralkodó közől a kevésbbé veszedelmessel szövetkezik. Pompeiust, midőn az oligarcha alkotmány hívei közé állt és ajánlkozott annak érdekében harcolni Caesar ellen, a republicanus oppositio elismerhette és kénytelen is volt vezérének elismerni, hogy vele szövetkezve kényszerítse a félénk többséget a háború megizenésére. Hogy Pompeius nem vette valami komolyan az alkotmány iránti hűségét, az ugyan senki figyelmét ki nem kerülhette; de szokása levén félig tenni mindent, mégis korántsem jutott úgy mint Caesar, annak világos és biztos öntudatára, miszerint az új monarcha első teendőjének annak kell lennie, hogy az oligarchia lomtárával alaposan és végkép elbánjék. Bármi történjék is, a háború egy való-

ban köztársasági hadsereget és valóban köztársasági hadvezéreket lesz nevelendő, kik azután, Caesar legyőzése után, kedvezőbb körülmények közt megkísérthetik nemcsak a monarchák egyikét, hanem magát a keletkező félben levő monarchiát is megbuktatni. Azon kétségbeesett helyzetben, melyben az oligarchia ügye forgott, a lehető legkedvezőbb fordulat volt rá nézve, hogy Pompeius felajánlá neki támogatását.

A szövetség Pompeius és a Cato-féle párt közt aránylag gyorsan köttetett meg. A két fél már Pompeius dictátorsága alatt jelentékenyen közeledett egymáshoz. Pompeius egész magaviselete a Milo-féle válságban, azon rideg modor, melyben a csőcselék által neki felajánlott dictátorságot visszautasította, azon határozott kijelentése, hogy e hivatalt csak a senátus kezéből kész elvállalni, kérlelhetlen szigora a rend bármilynemű megbontói s főkép a túlzó demokraták ellen, azon feltünő előzékenység, melylyel Cato és elvtársai iránt viseltetett, mindezek, amily sértők voltak a demokrata Caesarra nézve, úgy másfelől a rend embereinek megnyerésére látszottak számítva lenni. Másfelől azon indítványt, mely Pompeiust a dictátorsággal felruházta, Cato és hívei is, ahelyett hogy szokásos elvszigorukkal ellenezték volna, lényegtelen formai módosításokkal magokévá tették; Pompeius főkép Bibulus és Cato kezéből kapta az osztatlan consulságot. Míg a Cato-féle párt és Pompeius közt a hallgatólagos megegyezés ekként már 702. elején megvolt, a 703-ra szóló consulválasztások alkalmával, midőn nem ugyan maga Cato, de legalább a senátusi többségnek egy jelentéktelen embere mellett Cato leghatározottabb párthíveinek egyike, Marcus Claudius Marcellus választatott consullá, a szövetség már forma szerint megkötöttnek volt tekinthető. Marcellus nem volt szenvedélyes fanatikus s még kevésbbé lángész, de erős jellemű és szi-

frigyök Pompeiusszal

52.

51.

gorú aristokrata, épen arra való ember, hogy Caesarnak a háborút, ha azt megindítani akarták, megizenje. Az adott körülmények közt e választás, mely oly feltünő ellentétben áll a közvetlenül előtte a republikánus ellenzék ellen irányzott megtorló rendszabályokkal, alig mehetett végbe másként, mint Róma ez idő szerinti urának beleegyezésével vagy legalább hallgatólagos elnézésével. Pompeius lassú és nehézkes léptekkel, mint rendesen, de egyenes úton haladt célja, a szakítás felé.

Caesar passív ellentállása.

Caesarnak azonban nem volt szándéka Pompeiusszal e pillanatban összeveszni. Nem akarhatta ugyan az uralkodói hatalmat komolyan és maradandólag megosztani mással, s legkevésbbé oly alárendelt minőségű társsal, minő Pompeius volt, s kétségkívül már régóta el volt tökélve, hogy Gallia meghódítását befejezvén, az egyeduralmat, ha kell, fegyveres kézzel, magának szerzi meg. De Caesarnak, kiben a katona minden tekintetben alája volt rendelve az államférfinak, át kellett látnia, hogy az állami organismusnak fegyveres erővel való szabályozása azt, következményeiben mélyen és örök időkre feldúlja, s ennél fogva azon kellett lennie, hogy a bonyodalmakat, hacsak lehet, békés eszközök segélyével, vagy legalább nyílt polgárháború nélkül oldhassa meg. Ha pedig a polgárháború ennek dacára nem volt elkerülhető, szintén nem kívánhatta, hogy épen most kényszeríttessék reá, midőn Vercingetorix felkelése Galliában kérdésessé tette minden eddig kivívott diadalait s
53/52. 51. őt 701/2 telétől fogva 703. teléig szakadatlanul elfoglalta, s midőn Itáliában Pompeius és a vele elvi ellenségeskedésben álló alkotmánypárt uralkodtak. Ennélfogva Pompeius iránti viszonyát s ezzel a békét fenntartani törekedett, s azon volt, hogy, ha csak lehetséges, békés úton elnyerhesse
48. a 706-ki consulságot, mely számára már Lucában biztosít-

tatott. Ha ekként a kelta ügyek végleges befejezése után rendes úton sikerült az állam élére állania, akkor Caesar, ki államférfiúi minőségében még sokkal magasabban állt Pompeius felett, mint a hadvezérség terén, bátran számíthatott rá, hogy őt a curiában ugy, mint a forumon nagyobb nehézségek nélkül kiütheti a nyeregből. Azt sem tartotta lehetetlennek, hogy sikerülni fog nehézkes, önmagával tisztában nem levő és gőgös vetélytársa számára valamely sok tisztességgel és befolyással járó állást kigondolnia, melyben az kész legyen nyugalomba vonulni. Caesar azon ismételt kísérleteinek, melyekkel Pompeiusszal sógorságban maradni igyekezett, talán céljok volt a dolgok ilynemü megoldásának útját egyengetni és a régi viszályt az által egyenlíteni ki végkép, hogy a két vetélytárs vérének közös ivadékai örököljék utánna a hatalmat. Ez esetben a köztársasági ellenzék vezér nélkül, tehát valószínűleg szintén nyugton maradt s a béke fenntartható lett volna. Ha pedig ez sem sikerül, és ha, ami mindenesetre valószínű volt, végre is a fegyvernek kellett a kérdést eldöntenie, akkor Caesar, mint consul, Rómában a senátus engedelmes többségével rendelkezhetett s a pompeiusiak és köztársaságiak szövetkezését megnehezíthette, sőt talán meg is hiúsíthatta; és sokkal illendőbb módon és előnyösebb körülmények közt viselhette volna a háborút, mint, ha most, mint Gallia proconsula kél harcra a senátus és hadvezére ellen. E terv sikerülte ugyan attól függött, ha Pompeius elég jólelkű lesz-e Caesart a Lucában neki biztosított 706-iki consulsághoz még most is hozzáereszteni; de még azon esetben is, ha hajótörést szenvedne, Caesarra nézve még mindig hasznos dolog leendett, ha tényleg és ismételten jelét adja engedékenységének. Ezáltal egyfelől időt nyert arra, hogy a kelta földön célját elérje, másfelől elleneire hárította a szakítás, 48.

és ennek folytán a polgárháború kezdeményezésének gyűlöletes szerepét, ami Caesarra nézve úgy a senátus többségével és az anyagi érdekek pártjával, mint főkép saját katonáival szemben is döntő fontossággal bírt. — Eszerint
52/1. cselekedett tehát. Természetesen készült a harcra: 702/3 telén eszközölt újoncozásával legióinak számát a Pompeiustól kölcsönzöttek belefoglalásával, tizenegyre szaporította. Egyúttal azonban világosan és nyíltan helyeselte Pompeius magatartását dictátorsága alatt s a rendnek általa eszközölt helyreállítását a fővárosban; buzgó barátainak óvó intéseit rágalmakként visszautasította, minden napot, melylyel a válság kitörését késleltetnie sikerült, nyereségnek tekintett, elnézett és eltűrt mindent, ami csak elnézhető és eltűrhető volt, rendületlenül csak azon egy és határozó
49. követeléséhez ragaszkodva, hogy, amint 705-ben helytartósága
48. lejárandó lesz, 706-ra megkapja a második consulságot, melyet a köztársasági államjog viselnie megengedett s melyet társa szerződés útján biztosított számára.

A Caesar elleni támadások előkészítése.

Épen e kérdés lett a most meginduló diplomatiai háború színterévé. Ha Caesar arra kényszeríttetik, hogy
49. vagy helytartóságát 705. december utólsó napja előtt lete-
48. gye, vagy fővárosi hivatalának átvételét 706. január elsejénél későbbre halaszsza, ha tehát helytartósága és consulsága közt bizonyos időn át hivatal nélkül, s ennélfogva a — római jog szerint csak hivatalban nem levő ember ellen megindítható — bűnfenyítő vádnak kitéve marad, ez esetben, miután Cato már régóta készen állt őt bünfenyítő pörbe fogni s miután Pompeiusban a kétségesnél is rosszabb ótalmazóval bírt, a közönségnek teljes oka volt Milo sorsát jósolni meg számára. E cél elérésére pedig Caesar elleneinek egy szerfelett egyszerű eszköz állt rendelkezésökre. A fennálló választási rendszabályok értelmében az, aki a

consulságra pályázott, köteles volt a választás előtt, tehát félévvel hivatalba lépése előtt a választást vezető hivatalnoknál személyesen jelentkezni és nevét a jelöltek hivatalos lajstromába bejegyeztetni. A lucai szerződések megkötésekor kétségkívül magától értetődőnek tekintetett az, hogy Caesar e tisztán formai és a jelölteknek gyakran elengedett feltétel alól feloldassék; de az ezt kimondó decretum még nem volt kiadva, s miután most Pompeius kezelte a decretumokat gyártó gépet, Caesar e tekintetben vetélytársának tetszésétől függött. Pompeius e kezében levő teljesen biztos eszközről megfoghatatlan módon lemondott; egy tribúni törvény az ő beleegyezésével és dictátorsága alatt (702) feloldotta Caesart a személyes jelentkezés kötelessége alól. Midőn azonban kevéssel ez után az új választási rendszabály kiadatott, ez a jelöltek azon kötelezettségét, hogy személyesen kelljen magokat beíratniok, általánosságban ismételte, anélkül hogy egy záradékban említést tenne azokról, kik régibb népvégzések által ez alól felmentettek; s a formaszerinti jog értelmében az újabb általános törvény a Caesar javára kiadott szabadalmat megszűntette. Caesar felszólalt ez ellen, mire a szükséges záradék a törvényhez hozzátoldatott, de nem erősíttetett meg külön népvégzés által, úgy hogy e határozmány, mely puszta beigtatás útján foglaltatott belé a már kihirdetett törvénybe, jogi szempontból érvénytelennek volt tekinthető. Pompeius tehát azt, amit egyszerűen megtarthatott volna, előbb elajándékozta, azután visszavette, s visszavonását végre illoyalis módon igyekezett fedezni. — Míg ezzel csak közvetett úton törekedtek Caesar helytartóságának idejét megrövidíteni, azalatt a helytartóságokra vonatkozólag ugyanekkor kiadott szabályzat a célt már egyenes úton akarta elérni. Azon tíz év, melyre Caesarnak helytartósága, utóljára azon

Caesart a consulságtó vissza akarják tartani.

52.

Kísérlet Caesar helytartóságának megkurtítására.

törvény által, melyet Crassusszal közösen maga Pompeius indítványozott, biztosítva volt, az e dolgokban szokásos
59. 49. számítás szerint 695. március 1-jétől 705. február utólsó napjáig tartott. Miután pedig a régibb szokás alapján a proconsulnak vagy propraetornak joga volt első hivatalos évének befejezése után azonnal elfoglalni tartományi hiva-
50. 49. talát, Caesar utódja nem a 704. hanem a 705. év városi
48. hivatalnokai közől volt kinevezendő, tehát 706. január 1-je előtt hivatalba nem léphetett. Ennyiben tehát Caesarnak
49. még a 705. év utólsó tíz hónapjában is joga volt a parancsnokságra, nem ugyan a pompeius-liciniusi törvény, hanem azon régi szabály alapján, mely szerint a bizonyos időre korlátolt parancsnokság, határidejének letelése után is egészen az utód megérkezéseig eltart. — Amióta azonban a
52. 702-diki szabályzat nem a lelépő hanem az öt év előtt vagy még régebben lelépett consulokat és praetorokat jelölte ki a helytartóságok betöltésére, s ezáltal a polgári hivatal és a parancsnokság közt, mely utóbbi eddig nyomon követte az előbbit, hosszabb időközt állapított meg, misem gátolta többé azt, hogy bármely törvényesen megürült helytartóság azonnal be ne töltessék. Pompeius nyomorúságos alattomossága és késlekedő álnoksága e rendszabályokban figyelemreméltó módon párosul az alkotmánypárt kicsinyes formalismusával és alkotmányos tudákosságával. Ezen államjogi fegyvereket már évekkel előbb, mintsem használhatók lettek volna, előkészítették s módot szereztek magoknak arra, hogy egyfelől Caesart azon naptól, melyen a Pompeius saját törvénye által számára biztosított tíz év lete-
49. lendő volt, tehát 705. március 1-től fogva utódjának elküldése által bármely percben parancsnokságának letételére
48. kényszeríthessék, másfelől, hogy a 706-ra szóló választásokban reá eső szavazatokat érvényteleneknek nyilvánít-

hassák. Caesar, nem levén módjában e sakkhúzásokat megátolni, hallgatott és bevárta a történendőket.

Az alkotmányos ármányok csigalassúsággal bár, de mind előbbre hatoltak. A szokás alapján a 705. évi helytartóságok betöltése felett a senátusnak, amennyiben azokat volt consulokkal akarta betölteni, a 703. év kezdetén, amennyiben pedig volt praetorokkal, a 704. év kezdetén kellett tanácskoznia; az előbbi tárgyalás első alkalmul szolgált arra, hogy a mindkét Gallia számára szükséges új helytartók kinevezése a senátusban szóba hozassék, s ezáltal az első nyílt összeütközésre is a Pompeius által előtérbe tolt alkotmányos párt és Caesarnak a senátusban ülő képviselői közt. Marcus Marcellus consul azon indítványnyal lépett fel, hogy a 705-re helytartósággal felruházandó két consulárisnak ezen év március 1-jén ama két tartomány adassék át, melyet eddig Gaius Caesar proconsul igazgatott. A rég elfojtott elkeseredés árként tört keresztül az ekként felvont zsilipen; a tárgyalások alkalmával mindaz szóba jött, amit a Cato-pártiak Caesar ellen terveltek. Előttök kétséget nem szenvedett, hogy azon, egy kivételes törvény által Caesar proconsulnak megadott jog, hogy mint távollevő jelentkezhessék a consulságra, későbbi népvégzés által ismét eltöröltetett, s ebbe nem érvényes módon iktattatott be újolag. Kívánták, hogy a senátus, miután Gallia meghódítása már befejeztetett, ugyanőt utasítsa oda, hogy kiszolgált katonáit azonnal bocsássa haza. A polgárjog azon adományozásait s azon gyarmatok alapítását, melyeket Caesar felső Itáliában eszközölt, alkotmányelleneseknek és érvényteleneknek nyílvánították; aminek bővebb illustrálására Marcellus a Caesar által alapított Comum gyarmat egy tekintélyes tanácsnokát, kinek még akkor is joga volt a római polgárjogot igényelni, ha Comum községe nem

Vita Caesar visszahivatása felett. 49. 51. 50. 49.

a polgár, hanem csak a latin joggal bírt volna, kikorbácsoltatásra ítélte, mely büntetés csak nempolgárokra volt alkalmazható. — Caesar ez idő szerinti képviselői, kik közt a legjelentékenyebb Gaius Vibius Pansa, egy Sulla által kiátkozott embernek fia volt, ki ennek dacára a politikai pályára léphetett, s előbb Caesar seregében tiszt, ez évben pedig néptribún vala, — ez ellen a senátusban azt hozták fel, miszerint úgy a galliai ügyek állása, mint a méltányosság megkívánják nemcsak hogy Caesar idő előtt vissza ne hivassék, sőt azt is, hogy a parancsnokságban consulsága mellett is meghagyassék; kétségkívül hivatkoztak arra is, hogy Pompeius nehány év előtt ugyanezen módon egyesítette a maga kezében a két spanyol helytartóságot a consulsággal, sőt még a jelenben is, a főváros élelmezési ügyének nagyfontosságú főfelügyelőségén kívül a spanyol főparancsnokság mellett még az itáliait is viseli, sőt hogy Itália összes fegyverfogható legénységét a maga nevére megeskette és még mindig nem oldotta fel esküje alól. A vita határozottabb alakot kezdett ölteni, de azért nem haladt gyorsabban. A senátus többsége, a szakítás bekövetkezését előre látva, hónapokon keresztül meggátolta egy határozatképes ülés létrejövetelét; s új hónapok vesztek el Pompeius ünnepélyes késlekedésével. Végre ez megtörte hallgatását, és bár, mint mindig, tartózkodó és bizonytalan modorban, de mégis elég világosan az alkotmányos párt részére állt eddigi szövetségese ellen. A caesariak azon követelését, hogy engedtessék meg uroknak a consulságot a proconsulsággal a maga kezében egyesítenie, röviden és ridegen visszautasította; otromba gorombasággal hozzá tevén, hogy e kívánság oly színben tűnik fel előtte, mintha a fiú ütlegekkel kínálná meg apját. Marcellus indítványát elvben annyiban pártolta, amennyiben szintén kijelentette, miszerint nem akarja megengedni,

hogy Caesar proconsulságából azonnal átlépjen a consulságba. Egyúttal azonban sejttette hallgatóival, de anélkül hogy ezt kötelező alakban kinyilatkoztatná, miszerint a végső esetben talán meg fog engedtetni Caesarnak, hogy személyes jelentkezés nélkül is pályázhasson a 706-ki consulságra és helytartóságát 705. nov. 13-káig megtarthassa. A fődolog azonban az volt, miszerint a javíthatatlan késedelmező beleegyezett, hogy utódjának kineveztetése 704. február vége utánra halasztassék, amit Caesar szószólói valószínűleg a pompeius-liciniusi törvénynek egy záradéka alapján követeltek, mely megtiltotta a senátusnak, hogy Caesar helytartósága utólsó évének kezdete előtt utódjának kinevezése felett tanácskozzék. — Ez értelemben jöttek létre a senátus végzései (703. sept. 29). A gall helytartóságok betöltésének kérdése 704. március elsejére tűzetett napirendre, Caesar hadseregének feloszlatására nézve azonban, mint egykor Lucullus seregével tette a népnek egy végzése, már most megtétettek az előkészületek, midőn a Caesar alatt szolgáló veteránok oda utasíttattak, hogy elbocsáttatásuk végett a senátushoz folyamodjanak. Caesar képviselői, amennyire alkotmányos úton tehették, tribuni vetójok segélyével e végzéseket ugyan megsemmisítették; Pompeius azonban határozottan kijelentette, hogy a hivatalnokok a senátusnak feltétlenül engedelmeskedni tartoznak s hogy ezen az intercessiók és más efféle elavult formaszerűségek mitsem fognak változtatni. — Az oligarcha párt, melynek Pompeius most közegévé tette magát, megérthetőleg elárulta azon szándékát, miszerint, ha győz, az alkotmányt a maga szellemében fogja módosítani és mindazt kitörölni belőle, ami a népszabadságnak csak színét is viseli; aminthogy Caesar ellen intézett támadásaiban, kétségkívül ez okból, már semmi módon nem használta fel a

48. 49. 50. 51. 50.

comitiumok gépezetét. A Pompeius és az alkotmánypárt közti coalitio tehát formaszerint nyílvánossá volt téve, s nyílvánvalólag Caesar felett| is ki volt már mondva az itélet, s csak annak végrehajtása halasztatott el. A következő évre szóló választások eredménye kivétel nélkül ellene irányult.

Caesar ellenrendszabályai.

Ellenfeleinek ezen háborús előkészületei alatt sikerült Caesarnak a gall felkeléssel végkép elbánnia s a békét az általa meghódított egész területen helyreállítania. Egy légióját már 703. nyarán éjszaki Itáliába küldte a határvédelem illendő ürügye alatt ugyan, de nyílvánvalókép annak jeléül, hogy hadai Galliában már kezdenek nélkülözhetőkké válni. Ha eddig nem látta is át, most már világosan át kellett látnia, miszerint nem fogja magát a polgártársai elleni harctól megkímélhetni; de ennek dacára, miután nagy mértékben kívánatos vala, hogy légióit még egy ideig benn-hagyhassa a még alig lecsillapodott Galliában, még most is halogatni igyekezett a dolgot, és jól ismerve a senátus többségének határtalan békeszeretetét, nem mondott le a reményről, hogy azt, dacára a Pompeius által reá gyakorolt nyomásnak, a háború megizenésétől még visszatarthatja. Még a legnagyobb áldozatoktól sem riadt vissza, csak hogy most még összeütközésbe ne jusson a legfőbb kormányzó hatósággal. Midőn a senátus (704. tavaszán) Pompeius ösztönzésére ezt úgy, mint Caesart felkérte, adjanak át egy-egy légiót a bekövetkezendő párthus háború számára, s midőn e végzés értelmében Pompeius azon legióját, melyet nehány év előtt Caesarnak átengedett, ettől visszakívánta, hogy Syriába küldhesse, Caesar teljesítette a kettős követelést, miután magában véve sem a senatusi végzés célszerűségét, sem Pompeius követelésének jogosságát meg nem tagadhatta és több súlyt helyezett a törvény korlátainak tiszteletben

51.

50.

tartására és formaszerinti loyalitására, mint nehány ezer katonára. A két légió haladéktalanul megérkezett s a kormány rendelkezésére bocsátotta magát, de ez, ahelyett hogy az Euphrát partjaira küldené, Capua mellett Pompeius számára tartogatta őket, s a közönségnek ismét alkalma nyílt Caesarnak a szakítás elkerülésére irányzott köztudomású fáradozásait ellenfeleinek hitszegő hadi készületeivel összehasonlítani. — A senátussal való alkudozások vitelére sikerült Caesarnak nem csak ezen év consulainak egyikét, Lucius Aemilius Paullust, hanem, ami ennél többet ért, Gaius Curio néptribúnt, a kor számos korhely lángelméinek valószínűleg legkitünőbbikét is, megvásárolnia:*) kinek nem volt párja előkelő elegantia, folyékony és szellemdús beszéd, ármánykodási ügyesség s azon tetterő dolgában, mely alapjokban erélyes, de elzüllött jellemeknél a semmittevés időközeiben csak annál hatalmasabban nyilatkozik; de kit a természet egyszersmind páratlan dobzódási és adósságcsinálási tehetséggel — 60 millió sesterziusra ($4^1/_2$ mill. tallér) becsülték adóságait — s erkölcsi és politikai tekintetben tökéletes elvtelenséggel ruházott fel. Már egyszer felajánlotta volt magát Caesarnak, hogy vegye meg, de akkor visszautasíttatott, mire annyi képességének adta tanúságát a Caesar elleni támadásokban hogy ez végre utólag rászánta magát megvételére; az ember drágára tartotta magát, de árát megérte. Curio néptribúnságának első hónapjaiban a független republicanust játszotta, s mint ilyen mennydörgött Caesar és Pompeius ellen egyiránt. Azon látszólag részrehajlatlan állását, melyet e szereplésének köszönhetett, 704. márciusban, midőn a gall helytartóságok jövő évre leendő betöltésének ügye a sená- Curio. 50.

*) *Homo ingeniosissime nequam* (Vellei 2, 48).

tusban tárgyalás alá vétetett, ritka ügyességgel kizsákmányolta úgy, hogy e végzést teljesen elfogadta, de azt követelte, hogy az egyúttal Pompeiusra és ennek rendkívüli parancsnokságára is kiterjesztessék. Azon okoskodása, miszerint az alkotmányos állapotok csak minden kivételes hivatalok eltörlése által állíthatók helyre, miszerint Pompeius, kit csupán a senátus bízott meg a proconsulsággal, még sokkal kevésbbé tagadhatja meg ettől az engedelmességet, mint Caesar; miszerint a két hadvezér egyikének egyoldalú letétele az alkotmányt fenyegető veszélyt csak növeli, a politika féltudósait úgy, mint a nagy közönséget teljesen meggyőzték, s a senátusban és azon kívül számosan helyeselték Curiónak azon kijelentését, hogy ő minden Caesar ellen irányzott egyoldalú eljárást az alkotmány értelmében őt megillető vetójával meggátolni szándékozik. Caesar azonnal kijelentette, hogy elfogadja Curio indítványát s késznek nyilatkozott a senátus kívánatára bármely percben lemondani helytartóságáról és parancsnokságáról, ha Pompeius ugyanezt cselekszi; s ezt megtehette, mert Pompeius, ha itáliai és spanyol parancsnokságát elvesztette, nem volt többé félelmes ránézve. Pompeius ellenben épen ez okból kénytelen volt vonogatódzni; azon válasza, hogy előbb Caesar tegye le hivatalát, mire ő csakhamar követni fogja példáját, annál kevésbbé volt kielégítő, miután saját lemondására még határozott időpontot sem tűzött ki. Az ügy ismét hónapokra megfeneklett; Pompeius és a Cato-pártiak, ismerve a senátus többségének rájok nézve veszedelmes hangulatát, nem merték Curio indítványát szavazásra bocsátani. Caesar a nyarat arra használta, hogy az általa meghódított vidékeken a béke helyreálltáról meggyőződjék, a Selde mentén nagy hadiszemlét tartson hadai felett és diadalmenetben vonuljon végig a teljesen hozzá ragaszkodó

éjszaki itáliai helytartóságon; őszszel tartományának déli határvárosában, Ravennában volt. Curio indítványa felett a szavazás, melyet tovább késleltetni már nem lehetett, végre megtörtént, és benne Pompeius és Cato pártja tökéletteten megveretett. A senátus 370 szavazattal 20 ellenében elhatározta, miszerint Spanyolország és Gallia helytartói felszólítandók, hogy hivatalaikat egyszerre tegyék le; és Róma jámbor polgárai határtalan örömmel fogadták Curio e mentő tényének örvendetes hírét. Pompeius eszerint ép úgy letétetett hivatalából a senátus által mint Caesar, s míg az kész volt a parancsnak engedelmeskedni, Pompeius egyenesen megtagadta az engedelmességet. Az elnöklő consul Gaius Marcellus, Marcus Marcellus unokatestvére s vele együtt a Cato-féle párt tagja, keserűen megleckéztette a senátus szolgalelkü többségét; és csakugyan boszantó dolog is volt rájok nézve, hogy saját táborukban, és pedig a gyávák phalanxa által kellett megveretniök. De mikép is győzhettek volna oly vezér alatt, ki ahelyett hogy röviden és határozottan kiadta volna rendeleteit a senátoroknak, vén napjaira másodszor is az ékesszólás egy professorának keze alá adta magát, hogy Curio fiatalságtól pezsgő, ragyogó szónoki tehetsége ellen újonnan kifénymázolt ékesszólásával síkra szállhasson?

Caesar és Pompeius visszahivatnak.

A senátusban vereséget szenvedett coalitio helyzete kínos volt. A Cato-féle töredék arra vállalkozott, hogy a dolgokat szakításra juttatja és a senátust magával ragadja, és most járművét a léha többség zátonyain a legkellemetlenebb módon megfenekleni látta. Pompeius e töredék vezéreit, értekezleteikben a legkeserűbb szemrehányásokkal halmozta el; nyomatékosan és teljes joggal figyelmeztette őket e látszólagos béke veszélyeire, s habár csak tőle magától függött a csomót egy gyors tett segélyével ketté metszeni,

Hadizenet.

szövetségesei mégis jól tudták, hogy erre tőle semmikép nem számíthatnak, s hogy az ő dolguk az ügyet befejezni, amint megigérték. Miután az alkotmány és a senátusi kormányzat előharcosai a polgárság és a néptribúnok alkotmányos jogait már régebben tartalom nélküli formalitásoknak nyílvánították, most kénytelenek voltak magának a senátusnak alkotmányszerű végzéseivel hasonló módon bánni el, s a legitím kormányt, miután nem egyezett belé saját megmentésébe, akarata ellen is megmenteni. Ez állapot sem új sem esetleges nem volt; valamint most Cato és övéi, úgy egykor Sulla és Lucullus is kénytelenek voltak a kormány ellenére hajtani végre minden erélyes elhatározást, mely annak érdekében jött létre: az alkotmány gépezete már tökéletesen lejárta magát s mint a comitiumok már századok óta, azonképen most már a senátus sem volt egyéb egy rozzant, s vágásából minduntalan kizökkenő
50. keréknél. — Híre járt (704. okt), hogy Caesar négy légiót a tulsó Galliából az innensőbe vont és Placentia mellett felállított. Habár a hadak ilynemű áthelyezése teljesen jogában állt a helytartónak, s Curio ezenfelül még a senátusban kézzelfoghatólag bebizonyította e kósza hír teljes alaptalanságát, mire a curia Gaius Marcellus consul indítványát, hogy e hír folytán hagyassék meg Pompeiusnak, hogy azonnal induljon meg Caesar ellen, többséggel elve-
49. tette, az említett consul a 705-re megválasztott és szintén a Cato-féle párthoz tartozó két consullal együtt mégis elment Pompeiushoz, és e három ember, saját hatalom-teljességére hivatkozva felszólította a tábornokot, hogy álljon a Capua mellett táborozó két légiónak élére és az itáliai hadkötelezetteket, amennyire szükségesnek tartja, szólítsa fegyverre. Alig lehetett csak képzelni is hibásabb formájú meghatalmazást a polgárháború megindítására; de nem volt többé idő

ily mellékes dolgokkal törődni, s Pompeius azt elfogadta. Megkezdődtek a hadi készületek s a katonaszedés; és Pompeius 704. decemberében odahagyta a fővárost, hogy azokat személyesen intézhesse. 50.

Caesar ultimátuma.

Caesarnak teljesen sikerült a polgárháború megindítását ellenfeleire hárítani. Maga a törvényes téren megmaradva, rákényszerítette Pompeiust, hogy izenje meg neki a háborút, és pedig nem mint a legitim hatalom képviselője, hanem mint egy nyilvánvalókép forradalmi és a többséget terrorizáló senátusi kisebbség hadvezére. E siker nem csekély súlylyal esett a mérlegbe, habár a tömegek ösztöne pillanatra sem csalódhatott és nem is csalódott afelett, hogy e háború nem formaszerinti jogi kérdésekért vívatik. Most, midőn a háború már meg volt izenve, Caesárnak érdekében állt minél előbb ütközetre juttatnia a dolgot. Ellenfelei még csak kezdtek fegyverkezni s maga a főváros megszállatlan vala. Tíz-tizenkét nap alatt Caesar felső Itáliában levő hadait háromszor meghaladó hadsereg gyűlhetett össze Rómában; de most még nem volt lehetetlen a védtelen fővárost meglepni, sőt egy gyors téli hadjáratban talán egész Itáliát is elfoglalni s az ellent legbővebb segélyforrásaitól megfosztani, mielőtt azokból még erőt meríthetne. A ravasz és erélyes Curio, ki tribúnságát letevén (704. dec. 10) azonnal Ravennába ment Caesarhoz, élénk színekben lefestette mestere előtt a dolgok helyzetét, amire különben alig is volt szükség, hogy Caesart meggyőzze afelől, miszerint most már minden késlekedés csak ártalmára lehet ügyének. Miután azonban, nehogy ellenei okot adjon panaszra maga ellen, mindeddig magába Ravennába semmi haderőt nem hozott, egyelőre nem tehetett egyebet, mint hogy valamennyi hadtestének parancsot küldött, hogy azonnal keljenek útra, és kénytelen volt mindaddig vára- 50.

kozni, míg legalább legközelebb álló egy legiója Ravennába megérkezik. Ezalatt ultimatumot küldött Rómába, melynek, ha más nem is, az a haszna mégis meg volt, hogy a lehetőség határáig terjesztett engedékenysége által ellenfeleit a közvéleményben még inkább compromittálta, és talán, azáltal hogy maga is késedelmeskedni látszott, őket rábírta hogy kevésbbé siessenek hadi készületeikkel. Ezen ultimátumában Caesar minden azelőtt Pompeius ellen tett ellenköveteléseivel felhagyott, s a maga részéről késznek nyilatkozott a senátus által meghatározott határidő alatt a túlsó Gallia helytartóságáról lemondani, és saját tíz légiója közől nyolcat haza bocsátani; kijelenté, hogy meg lesz elégedve, ha a senátus neki vagy az innenső Gallia és Illyria helytartóságát egy, vagy csupán az innenső Galliáét két légióval együtt, és pedig nem a consulságba leendő lépéséig,
48. hanem csak a 706-ra szóló consulválasztasok megtörténtéig, meghagyja. Elfogadta tehát azon egyezkedési pontokat, melyekkel a tárgyalások kezdetén a senátusi párt sőt Pompeius maga is, készeknek nyilatkoztak megelégedni, és kész volt consullá választatásától kezdve a consulság átvételéig a magán életbe vonulni. Valjon komolyan vette-e Caesar e bámulatos engedményeket s bízott-e benne, hogy Pompeius ellenében még akkor is megnyeri a játékot, ha ily nagy előnyt ád neki maga felett, vagy valjon arra számított-e, hogy az ellenfél már sokkal messzebbre ment, semhogy mást láthatna ezen egyezkedési javaslatban annak bizonyítékánál, hogy Caesar maga is elveszettnek tekinti ügyét, e kérdésre ma már biztos választ nem adhatunk. A valószínüség amellett szól, miszerint Caesar inkább esett a túlmerész játékos, mint az igéretét meg nem tartó szószegő hibájába, és hogy, ha javaslatai, várakozása ellenére elfogadtattak volna, ő kész lett volna szavának állani. Curio

még egyszer vállalkozott rá, hogy urát az oroszlán barlangjában képviselje. Három nap alatt Ravennából Rómába röpült; midőn az új consulok, Lucius Lentulus és ifjabb Gaius Marcellus*) 705. január 1-jén először gyüjtötték tanácsba a senátust, ennek teljes ülésében átadta Caesarnak a senátushoz intézett iratát. Marcus Antonius, ki a város botránykrónikájában nagy szerepet játszott, s Curio bizalmas barátja és minden elkövetett hóbortjának részese volt, de egyúttal az egyiptomi és gall hadjáratokban kitünő lovas tisztnek bizonyította magát, és Quintus Cassius, Pompeius egykori quaestora, kik most mindketten néptribúnok voltak és Curio távolléte alatt a fővárosban Caesar érdekeit képviselték, kierőszakolták a levél azonnali felolvastatását. Azon komoly és világos szavak, melyekben Caesar a fenyegető polgárháború veszélyeit, az általános békevágyat, Pompeius elbizakodását és saját engedékenységét az igazság ellenállhatatlan hatalmával előadta, egyezkedési javaslatai, melyeknek mérsékelt volta kétségkívül saját híveit is meglepte s azon határozott kijelentése, hogy ezúttal utóljára nyujtja kezét a békére, mély benyomással voltak a gyülekezetre. Dacára a Pompeius katonáitól való félelemnek, kik nagy számmal özönlöttek a fővárosba, a többség hangulata nem volt kétséges; Pompeius hívei nem merhették megengedni, hogy az nyilatkozhassék. A consulok, amit elnöki minőségökben joguk volt tenni, vonakodtak szavazásra bocsátani úgy azon Caesar által megújított ajánlatot, miszerint mindkét helytartónak egyszerre hagyassék meg, hogy parancsnokságokról lemondjanak, mint azon egyezkedési javas-

Utólsó vita a senátusban. 49.

*) Megkülönböztetendő a 704. év hasonnevű consulától. Ez unokatestvére, a 705-iki consul pedig testvére volt Marcus Marcellus 703-iki consulnak. 50. 49. 51.

latokat, melyekre irata okul és alkalmul szolgált, valamint Marcus Caelius Rufus és Marcus Calidius azon indítványát is, mely Pompeiust azonnal Spanyolországba akarta küldetni. Még a coalitio egy határozott elvtársának, Marcus Marcellusnak, kinek egyetlen hibája abban állt, hogy jobban átlátta a katonai ügyek állását pártjánál, azon indítványát sem volt szabad szavazás alá bocsátani, melyben ez a határozat hozatalát elhalasztatni kívánta mindaddig, míg az itáliai népfölkelés fegyvert nem fogott és a senátust megvédeni nem képes. Pompeius, rendszerinti közege Quintus Scipio által kijelentette, hogy el van határozva a senátus ügyét most karolni fel, vagy soha többé, s ha még tovább késlekednek, azonnal leveszi róla a kezét. Lentulus consul nyíltan kimondta, hogy a senátus végzésétől tulajdonképen nem is függ többé semmi, ha ez továbbra is meg akarna maradni szolgaiságában, ő kész a maga szakállára cselekedni és hatalmas barátaival szövetkezve fogja megtenni, amit tenni kell. Ekként terrorizáltatván, a többség elhatározta, amit ráparancsoltak: hogy Caesar egy bizonyos, már nem messze levő napig a túlsó Galliát Lucius Domitius Ahenobarbusnak az innensőt Marcus Servilius Nonianusnak adja át és seregét bocsássa el, különben felségárulónak fogván tekintetni. Midőn a Caesar pártjához tartozó tribúnok e végzés ellen intercessionalis jogukkal éltek, nemcsak hogy, amint legalább állították, magában a curiában pompeianus tisztek által fegyverrel fenyegettettek, és életöket megmentendők, rabszolgaruhában kénytelenek voltak a fővárosból menekülni, hanem a most már kellőkép megfélemlített senátus teljesen alkotmányszerű eljárásukat még forradalmi kísérletnek is nyilvánította, kikiáltotta hogy a haza veszélyben forog és a szokásos módon az összes polgárságot fegyverre,

s az alkotmányos érzelmű hivatalnokokat egytől-egyig a fegyveres nép élére szólította (705. jan. 7). 49.

Caesar benyomul Itáliába.

Ezzel csordultig telt a pohár. Amint Caesar azon tribúnoktól, kik oltalomért könyörögve menekültek táborába, megtudta, mily fogadtatásban részesültek ajánlatai a fővárosban, a tizenharmadik légió katonáit, mely időközben Tergeste (Triest) körüli állmáshelyéből Ravennába érkezett, összehítta és kifejtette előttök a dolgok állását. Nem csak a szívek és elmék lángelmű hódítójának és urának fényes ékesszólása ragyogott fel magasra és vetett lángot saját és a világ történetének e megrázó fordulópontján, nemcsak a bőkezű hadúr és diadalmas hadvezér beszélt itt katonáihoz, kiket ő maga szólított fegyverre és kik nyolc év óta folyton növekedő lelkesüléssel követték zászlaját; első sorban az erélyes és következetes államférfi szólalt meg benne, ki most már huszonkilenc év óta képviselte a szabadság ügyét jó és balszerencsében, ki ez ügyért a gyilkosok tőreivel s az aristokratia hóhéraival, a németek kardjával s az ismeretlen oceán hullámaival dacolt anélkül, hogy csak egy percre is meghátrált vagy ingadozott volna, ki Sulla alkotmányát széttépte, a senátus kormányát megbuktatta, s az Alpokon túl vitt harcaiban a védtelen és fegyvertelen demokratiát megóvta és igazolta; és nem a Clodius közönségéhez beszélt, melynek köztársasági lelkesülése már régóta hamuvá és salakká hült, hanem éjszaki Itália városainak és falvainak ifjaihoz, kiknek lelkében még élénken és tisztán élt a polgári szabadság erőt adó eszméje, kik még képesek voltak eszményekért harcolni és meghalni, kik magok, szülőföldjök számára forradalmi úton, Caesártól kapták a polgárjogot, melyet a kormány tőlök megtagadott, kiket Caesar bukása ismét áldozatúl vetett volna a lictorok vesszői és bárdjai elé, s kik már tettleges bizonyí-

tékokból megérthették, mily kérlelhetlen szigorral szándékozik az oligarchia azokat a transpadanusokra alkalmazni. Ily hallgatóságnak ily szónok adta elő a tényeket: azon hálát, melyet a nemesség Gallia meghódításáért a hadvezérnek és seregének adni készült, a comitiumok kicsinylő módon való mellőzését, a senátus terrorizálását, azon szent kötelességet, hogy a néptribúnságot, melyet őseik fél ezredév előtt fegyveres kézzel küzdtek ki a nemességtől, most fegyveres kézzel kell megmenteniök, s hogy meg kell tartaniok azon régi esküt, melyet a község egykor a maga úgy, mint unokái unokáinak nevében esküdött, hogy tribúnjait a község minden embere mind halálig meg fogja védeni. Midőn erre Caesar, a populáris párt feje és hadvezére, a nép katonáit felszólította, hogy most, miután minden békés eszköz már kimeríttetett, miután engedékenysége már elérte legvégső határát, hogy most kövessék őt az utólsó, a kikerülhetetlen, a döntő harcba az egyiránt gyűlölt és megvetett, egyiránt hitszegő és tehetségtelen s a nevetségesig javíthatatlan nemesség ellen — ekkor nem akadt tiszt és nem katona, ki ingadozott volna. Caesar indulást parancsolt s előhadának élén átkelt azon keskeny patakon, mely provinciáját Itáliától elválasztotta s melyen Gallia proconsulának az alkotmány értelmében nem volt szabad átlépnie. Midőn kilenc évi távollét után ismét hazája földére tette lábát, egyúttal rálépett a forradalom útjára. „A kocka el volt vetve.“

X. FEJEZET.

Brundisium, Ilerda, Pharsalos és Thapsus.

Az ellenfelek hatalmi állása.

Róma eddigi társuralkodói közt eszerint à fegyvernek kellett eldöntenie, melyik van hivatva közölök Róma első egyeduralkodójává lenni. Lássuk mily viszonyban álltak Caesar és Pompeius egymással hatalom dolgában a küszöbön álló háború tekintetében.

Caesar korlátlan hatalma pártja felett.

Caesar ereje mindenekfelett azon korlátlan hatalmon alapult, melylyel pártja kebelén belől bírt. Ha ebben a demokratia és a monarchia eszméi összefolytak, az nem egy véletlenül kötött és a véletlen által fel is bontható coalitio eredménye vala, hanem a képviseleti alkotmánynyal nem bíró demokratia lényének legmélyéből következett, hogy úgy a monarchia mint a demokratia egyiránt Caesarban lelt legmagasabb és legvégső kifejezésére. Politikai úgy mint katonai tekintetben Caesar szava volt döntő mindenben, az első és végső forumban egyiránt. Bármennyire megbecsült is minden használható eszközt, az mégis csak eszköz maradt kezében; Caesar pártja kebelében társak nélkül állt, csupán katonai-politikai adjutánsaitól környezve, kik rendszerint a seregből kerültek ki és mint katonák,

megszokták, hogy a parancsnak soha okát vagy célját ne kérdezzék, hanem neki feltétlenül engedelmeskedjenek. Ez volt fő oka, hogy azon elhatározó pillanatban, melyben a polgárháború megkezdődött, Caesar valamennyi tisztje és katonája közt nem akadt több egy embernél, ki az engedelmességet tőle megtagadta volna; és Caesar hívei iránti viszonyának e felfogását csak megerősíti az, hogy ezen egy
Labienus. épen valamennyi közt az első volt. Titus Labienus a komor catilinai korszak minden szorongattatásaiban úgy, mint a galliai hódítói pálya teljes fényében osztozott Caesarral, rendszerint önállóan parancsnokolt és nem egyszer a hadsereg felét vezérelte; ő nemcsak a legrégibb, legkitünőbb és leghűbb, de minden kétségen kívül legmagosabban álló és legtöbbre becsült tisztje volt Caesarnak. Caesar még
50. 704-ben rábízta az innenső Galliában a főparancsnokságot, egyfelől hogy e bizalmi állást biztos kézbe tegye le, másfelől hogy Labienust ezáltal a consulságra való pályázásában támogassa. De épen itt lépett Labienus az ellenpárttal ösz-
49. szeköttetésbe és 705-ben az ellenségeskedések kitörésekor Caesar főhadiszállása helyett Pompeiuséba ment és az egész polgárháborún keresztül példátlan elkeseredéssel harcolt régi barátja és hadura ellen. Sem Labienus jelleme, sem pártcseréjének részletes körülményei felett nem vagyunk elegendőleg tájékozva; a dolog lényegét tekintve azonban ez esemény is kétségkívül mindössze új bizonyítéka annak, hogy a katonai uralkodó biztosabban számíthat kapitányaira, mintsem marsalljaira. Minden arra mutat, miszerint Labienus azon emberek közé tartozott, kik katonailag használhatók de politikailag semmi képességgel nem bírnak, s kik azután, ha szerencsétlenségökre politikát akarnak vagy kénytelenek csinálni, a szédülés azon őrült rohamainak vannak kitéve, melyeknek nem egy tragikomi-

kus példájára akadunk Napoleon tábornagyjainál. Lehet, miszerint feljogosítva érezte magát a demokratia második fejének lenni Caesar mellett; s alkalmasint az vitte az ellenfél táborába, hogy ezen igényei visszautasíttattak. Ez alkalommal először nyílvánult teljes nagyságában azon baj, hogy, miután Caesar tisztjeivel mint nem önálló segédtisztekkel bánt, táborában nem támadhattak oly tisztek, kik alkalmasak lettek volna önálló parancsnokságok ellátására; ily emberekre pedig sürgetően szüksége volt a bekövetkezendő háborúban, melyről könnyen előre volt látható, hogy a nagy birodalom minden tartományaira szét fog forgácsolódni. E hátrányt azonban mégis teljesen ellensúlyozta minden győzelemnek első és csak ez áron megvásárolható előfeltétele: a fővezérlet egysége.

Caesar hadserege.

Az egységes vezetés, eszközeinek használhatósága által teljes erejét kifejthette. Itt első sorban a hadsereg esett a mérlegbe. Még kilenc legió gyalogságból, vagyis legfeljebb 50,000 emberből állt, de ezek mind harcban voltak már és két harmadrészök Caesarnak a kelták ellen viselt minden hadjáratában részt vett. Lovassága német és noricumi zsoldosokból állt, kiknek hasznavehetősége és megbízhatósága a Vercingetorix elleni háborúban állta meg a próbát. A vitéz, habár katonai szempontból is minden tekintetben az itáliai alatt álló kelta nemzet ellen nyolc éven át viselt, s a legkülönfélébb viszontagságokkal teljes háború Caesarnak alkalmat nyújtott seregét úgy szervezhetni, ahogy csak ő tudott szervezni. A katona használhatóságának minden tekintetben előfeltétele phisikai jelessége, s Caesar a katonaszedésben több súlyt fektetett az újoncok erejére és ügyességére, mintsem vagyonára és erkölcsiségére. A hadsereg bírereje azonban, mint minden gépé, mindenekfelett mozgásának könnyűségén és gyorsaságán alapszik, s

Caesar katonái az azonnali indulási készség és a menetek gyorsasága dolgában a tökély ritka és talán soha meg nem haladott fokára értek. A bátorság természetesen mindennél többet ért: s Caesar páratlan művészettel tudta, mikép kell a harcias buzgalmat s a testületi szellemet a katonákban úgy felkölteni, hogy az egyes harcosoknak és hadosztályoknak nyújtott kedvezmények még a mögöttük állók szemében is a vitézség szükséges hierarchiája színében tűnjenek fel. Elszoktatta embereit a félelemtől azáltal, hogy, ha komoly veszély nélkül megtehető volt, őket gyakran nem is értesítette a reájok váró harcról, hanem úgy vezette az ellenség elé, hogy még sejtelemmel sem bírtak róla. A vitézséggel pedig egy rangban állt az engedelmesség. A katona kötelezteted a parancsot teljesíteni anélkül hogy okát vagy célját kutatná; nem egy céltalan fáradságot rótt Caesar embereire, csak azért, hogy őket a vak engedelmesség nehéz mesterségébe begyakorolja. A hadi fegyelem szigorú volt, de nem kicsinyesen bosszantó; Caesar azt kérlelhetlenül kezelte, midőn katonái szemben álltak az ellenséggel; máskor, főkép pedig győzelem után hosszabb pórázra eresztette őket s ha ilyenkor a különben használható katonának kedve kerekedett magát beparfumeirozni vagy elegáns fegyverekkel s egyebekkel ékesíteni, sőt még ha brutalitásokat, vagy még veszedelmes természetű kihágásokat követett is el, hacsak ezek a katonaság viszonyait nem érintették, Caesar elnézte neki úgy hóbortjait mint bűneit, s a tartománylakosok efféle panaszai iránt mindig süket maradt. A lázzadást azonban nemcsak szerzőinek, hanem magának az illető hadtestnek sem bocsátotta meg soha. De a valódi katonánál nem elég, hogy egyáltaljában derék, vitéz és szót fogadó legyen, hanem kell hogy készségesen, sőt önkényt legyen ilyen; és csupán geniális természetek képesek azon élő gépezetet,

melyet kormányoznak, adott példájok, a remény s mindenekfelett azon öntudat által, hogy célszerűen használtatik fel, arra bírni, hogy örömmel szolgáljon neki. A tisztnek, hogy katonáitól vitézséget kívánhasson, szükséges, hogy velök együtt maga is szemébe nézett légyen a veszélynek; és Caesarnak, még mint hadvezérnek is volt alkalma személyesen kardot rántani, melylyel ilyenkor úgy harcolt maga is, mint legjobb közembere; a tevékenységből és fáradalmakból pedig mindig többet rótt önmagára, mintsem katonáira. Gondoskodott róla, hogy a győzelem iránt, mely legtöbb hasznot természetesen a hadvezérnek hajt, ezért még a közkatona is személyes reményeket táplálhasson. Már említettük, hogy képes volt katonáit a demokratia ügyéért fellelkesíteni, amennyire a lelkesedésnek e prózaivá lett korban még helye maradt, s hogy a Pón túli vidéknek, legtöbb katonája szülőföldjének politikai egyenjogosítását a tulajdonképeni Itáliával tűzte ki a harc egyik céljául. Magától értetik, hogy emellett anyagi jutalmakban sem volt hiány, úgy nem különös jutalmakban kiváló fegyvertényekért, mint általánosakban minden derék katona számára; hogy tisztjeinek adományokat, katonáinak ajándékokat adott és a győzelem utánra pazar jutalmakat helyezett nekik kilátásba. De fődolog volt, hogy Caesar, mint a harcok valódi nagymesterre, értett hozzá, miként kell a hatalmas gépezetnek minden egyes, nagy vagy kis hajtókerekében annak érzését felkölteni, hogy célszerűen alkalmaztatik. A közönséges ember szolgálatra van teremtve és nem vonakodik eszköz lenni, ha érzi, hogy mester kezébe jutott. A hadvezér sasszeme mindig és mindenütt jelenlevően nyugodott egész hadseregén, részrehajlatlan igazságossággal osztva jutalmat és büntetést és minden egyes ember tevékenységének kijelölve azon utat, melyen az összeség javát

előmozdíthatja ; nem experimentált és nem játszott utólsó emberének verejtékével vagy vérével sem, de másfelől, midőn szükséges vala, feltétlen odaadást követelt mind halálig. Caesar anélkül, hogy egyes katonáit be engedné tekinteni a politika egész gépezetébe, mégis sejtetett velök a dolgok politikai és katonai összefüggéséből annyit, hogy emberei őt mint államférfit és mint hadvezért megismerhessék, sőt képesek legyenek őt még eszményíteni is. Katonáival kivétel nélkül nem mint magához hasonlókkal, hanem mint férfiakkal bánt, kiknek joguk van igazságot követelni s kik azt el képesek viselni, kik hinni tartoznak hadvezérök igéreteiben és biztatásaiban, anélkül, hogy a rászedetéstől tartanának vagy a híreket lesnék ; mint harcainak és diadalainak régi bajtársaival, kik közt alig akadt ember, kit nevén ne tudott volna nevezni s ki számos hadjárataiban többé-kevésbbé személyes viszonyba is ne lépett volna hadvezérével, mint jó társakkal, kikkel bizalmasan és a sajátságát képező vidám ruganyossággal társalgott és érintkezett ; mint védenceivel, kiknek szolgálatait megjutalmazni, szenvedett bántalmait és halálát megbosszulni szent kötelességének tartotta. Talán sohasem létezett még hadsereg, mely oly tökéletesen az lett volna, aminek a hadseregnek lenni kell: a maga céljaira alkalmas és e célra készségesen törekvő gépnek, oly mester kezében, ki saját ruganyosságát át tudja reá szállítani. Caesar katonái úgy érezték, hogy tizszeres túlhatalommal is szembeszállhatnak, és ezt meg is tehették ; amiben nem szabad felednünk, hogy a tisztán a kézviadalra és mindenekfelett a kardvívásra alapított római taktikában a gyakorlott római katona jóval nagyobb előnynyel bírt az ujonc felett, mint bír a mi

jelen viszonyaink között.*) De Caesar katonáinak túlnyomó bátorságánál még lealázóbban hatott ellenfeleire azon megtörhetetlen és megindító hűségök, melylyel vezérökhöz ragaszkodtak. Példátlanul áll a történelemben Caesar serege, melyben, midőn hadvezére felszólította, hogy kövesse őt a polgárháborúba, az egyetlen, már említett Labienusnak kivételével nem akadt senki, sem tiszt, sem közember, ki őt cserben hagyta volna. Ellenfeleinek azon reménye, hogy seregét a nagymérvű szökés meg fogja gyöngíteni, ép oly szégyenletesen meghiúsult, mint előbbi kísérletök, melylyel azt, mint egykor Lucullus seregét, szét akarták robbantani; még Labienus is, egy csapat kelta és német lovast ugyan igen, de egyetlen legionáriust sem vitt magával Pompeius táborába. Sőt a katonák, mintha meg akarnák mutatni, hogy a háború ép úgy saját ügyök, mint vezéröké, egymás közt elhatározták, hogy zsoldjukat, melynek Caesar a polgárháború kitörésekor megkettőzését igérte nekik, annak befejezéseig hadvezéröknek kölcsönül visszaadják, s ezalatt szegényebb társaikat közköltségen fogják segíteni; s ezenkívül minden altiszt saját zsebéből fegyverzett fel és látott el zsolddal egy-egy lovast.

Caesar hatalmi területe.

Míg Caesar ekként teljesen bírt azon egyik dologgal, melyre szüksége volt: korlátlan politikai és katonai hata-

*) Caesar tizedik legiójának egy fogságba került centuriója az ellenséges fővezér előtt kijelentette, hogy tíz saját emberével kész az ellenség legjobb cohorsával (500 ember) szembeszállani (*bell. Afric.* 45). „A régiek harcmódjánál fogva, úgymond Napoleon, az ütközet merő párbajokból állt; a mai katona szájában dicsekvés volna az, ami ama centurio ajkán csak igazság volt.“ Azon katonai szellemnek, mely Caesar hadseregét áthatotta, élénk bizonyítékaira találunk emlékirataihoz csatolt jelentéseiben az afrikai s a második spanyol háborúról, melyek közől amaz, úgy látszik egy másodrangú tiszt által iratott, ez pedig csak minden tekintetben alárendelt tábori napló volt.

lommal és harcképes, megbízható hadsereggel, hatalma aránylag csak igen szűk térre terjedt ki. Leginkább a felső-itáliai tartományon alapult. E provincia nemcsak Itáliának legnépesebb vidéke vala, hanem egyúttal ragaszkodott a demokratia ügyéhez, mint saját ügyéhez. Az itt uralkodó hangulatnak tanúságául szolgál egy Opitergiumból (Oderzo, a Treviso delegatióban) való újonc csapat magatartása, mely kevéssel a háború kitörése után az illyr vizeken, egy nyomorult tutajon, körülvétetvén az ellenség hadi hajóitól, egész napon át, naplementéig lövette anélkül, hogy megadná magát, s melyből azok, kiket a lövegek megkíméltek, a rákövetkező éjjelen önkezöktől estek el. Elképzelhetjük, mit lehetett ily néptől megvárni. E tartomány már lehetővé tette Caesarra nézve eredeti hadseregének számát megkettőzni, s most a polgárháború kitörése után, amint Caesar nagy mérvben elrendelte a katonaszedést, az újoncok feles számmal siettek hozzá. A tulajdonképeni Itáliában azonban Caesar befolyása távolról sem volt az ellenpártéhoz fogható. Habár ügyes sakkhúzásai által sikerült is a harc felelősségét a Cato-féle párt vállaira hárítania, s mindazokat, kiknek ürügyre volt szükségök, hogy jó lelkiismerettel vagy semlegesek maradhassanak, mint a senátus többségét, vagy pártjára álljanak, mint katonáit s a transpadanusokat, kellőkép megtudta győzni róla, hogy részén van a jog és igazság, a polgárság nagy tömege ezáltal természetesen mégsem volt félrevezethető; és ez, midőn Gallia parancsnoka a maga legióival Róma felé útnak indult, minden jogi okoskodások dacára Catot és Pompeiust tekintette a legitím köztársaság védőinek, Caesarban pedig demokratikus bitorlót látott. Ehez járult, hogy Marius unokaöcsétől, Cinna vejétől, s Catilina frígytársától minden ember a Márius és Cinna-féle borzalmak megujulását, az anarchia

Felső-Itália.

Itália.

Catilina által tervezett saturnáliáinak megvalósítását várta; s habár Caesar szövetségesei ez úton mindenesetre megszaporodtak, mert a politikai szökevények tömegesen rendelkezésére bocsátották magokat, a bukott emberek szabadítójokként üdvözölték s a főváros és a vidéki városok csőcselékének legalsó rétegei közeledésének hírére forrongani kezdtek, mindezek azon barátok fajához tartoztak, kik veszedelmesebbek az ellenségnél. Még kevesebb befolyással bírt Caesar a tartományokban s a védenc államokban. A transalpíni Gallia a Rajnáig s a csatornáig ugyan neki engedelmeskedett és Narbo gyarmatosai úgy, mint a tartományban egyebütt letelepedett római polgárok hűk voltak hozzá; de az alkotmányos pártnak még a narbói tartományban is számos híve volt, az újonnan meghódított vidékek meg épen sokkal inkább terhére, mintsem hasznára szolgáltak Caesarnak a küszöbön álló polgárháborúban, aminthogy, igen helyesen, e harcban kelta gyalogságot épen nem, lovasságot pedig csak csekély mértékben használt. A többi tartományokban és a félig vagy egészen független szomszéd államokban Caesar ugyan szintén igyekezett támpontokat teremteni magának, gazdag ajándékokat küldött a fejedelmeknek, nem egy városban nagy épületeket emeltetett s azoknak, ha rászorultak pénzben és katonákban segélyt nyujtott; de egészben véve ez úton természetesen nem sokra ment, és e téren a Rajna és Duna mentén lakó német és kelta fejedelmek, nevezetesen Voccio noricumi király iránti viszonyai, melyeket az tett fontossá rá nézve, hogy területén lovasokat toborzhatott, körülbelül az egyetlen ilynemű összeköttetések voltak, melyekből némi hasznot vonhatott.

Tartományok.

Míg Caesar ekként csupán mint Gallia parancsnoka lépett a harctérre, használható segédtiszteken, hű seregén és engedelmes tartományán kívül minden más segédeszköz

A coalitio

nélkül, azalatt Pompeius mint a római állam tényleges ura indította meg a háborút, teljes birtokában mindazon segélyforrásoknak, melyek az óriási birodalomban a legitim kormánynak rendelkezésére állottak. Míg azonban helyzete politikai és katonai tekintetben sokkal tekintélyesebb volt, másfelől jóval homályosabb és kevésbbé szilárdabb vala Caesarénál. A fővezérlet azon egysége, mely magától és szükségkép következett Caesar állásából, ellenkezett a coalitio természetével; s habár Pompeius, sokkal inkább katona levén, semhogy annak nélkülözhetetlensége felett csalódásban élhetett volna, megkísérté azt a coalitióra rákényszeríteni s magát a senátus által egyedüli és korlátlan fővezérré neveztette ki szárazon és vizen, magát a senátust mégis nem tehette félre útjából és nem gátolhatta benne, hogy túlnyomó befolyást ne gyakoroljon a politikai vezetésre s alkalmilag és ennélfogva kétszeresen ártalmas módon bele ne avatkozzék a katonai fővezetésbe is. A Pompeius és az alkotmányos párt közt húsz éven át folyt és mindkét fél részéről megmérgezett fegyverekkel vitt háború emlékezete, azon mindkét fél lelkében élénken élő és csak nagy nehezen eltitkolt öntudat, hogy a győzelem kivívásának közvetlen eredményét a győzők meghasonlása képezendi, azon megvetés, melylyel a felek egymásnak, és mindenik teljes joggal, adóztak, az aristokratia soraiban levő tekintélyes és befolyásos emberek alkalmatlan sokasága és majdnem valamennyi résztvevőnek szellemi és erkölcsi kicsinysége Caesar ellenei közt általjában azt eredményezték, hogy kelletlenül és engedetlenül működtek össze, amiben a legkárosabb ellentétben álltak az ellenfél egyértelmű és szilárd cselekvési módjával. — Habár ekként Caesar ellenei szokatlan mérvben tapasztalták az egymással ellenséges hatalmak közt létrejött szövetkezésnek minden árnyol-

A coalitio hatalmi területe.

dalát, ennek dacára mégis e coalitio is igen tekintélyes hatalommal rendelkezett. A tengeren kizárólag uralkodott; minden kikötő, minden hadihajó, minden hajóhadi szer és készlet rendelkezésére állt. A két Spanyolország, mely, úgy mint a két Gallia Caesarnak, Pompeiusnak mintegy házi hatalmát képezte, híven ragaszkodott urához s jeles és megbízható emberek által igazgattatott. A többi provinciáknak helytartói és parancsnoki állomásai, természetesen a két Galliáét kivéve, az utóbbi években Pompeius és a senátusi kisebbség befolyása alatt szintén biztos emberekkel töltettek be. A védenc-államok egytől-egyig és nagy határozottan Caesar ellen Pompeius pártjára álltak. A legjelentékenyebb fejedelmek és városok Pompeius soknemü tevékenységének különböző korszakaiban szoros személyes viszonyba léptek vele — aki például a Márius-pártiak elleni háborúban Numidia és Mauretánia királyainak fegyvertársa volt s az előbbinek birodalmát ismét visszaállította; ki a mithridatesi háborúban egy csomó más kisebb egyházi és világi fejedelemségen kívül Bosporus, Arménia és Kappadokia királyságokat helyreállította, Deiotarus galatiai királyságát pedig megteremtette; akinek legnagyobb része volt az egyiptomi háború megindításában s akinek segédtisztje erősítette meg újra a Lagidák trónusát. Még a Caesar saját tartományában fekvő Massalia város is, bár Caesartól is nem egy kedvezményt kapott, Pompeiusnak köszönhette területének tekintélyes megnagyobbítását a sertoriusi háború után, s ezenkívül még a benne uralkodó oligarchia természetes és sokszoros kölcsönös viszonyok által megszilárdított szövetségben állt a rómaival. E személyes viszonyok és tekintetek úgy, mint a három világrészben győztes Pompeius dicsősége, mely a birodalom e félreesőbb részeiben még sokkal fényesebb volt Gallia meg-

hódítójáénál, azonban talán még kevesebbet ártottak itt Caesarnak, mint az, hogy ezen államok ismerték Gaius Gracchus örökösének nézeteit és szándékait a függő államok egyesítésének szüksége s a tartományok betelepítésének hasznossága felett. A függő uralkodók közől e veszélyt magára nézve legfenyegetőbbnek Numidia királya, Juba találta. Nemcsak hogy ő maga évekkel ezelőtt, még atyja, Hiempsal életében, Caesarral személyesen hevesen összetűzött, hanem nemrég ugyanazon Curio, ki Caesar segédtisztjei közt most majdnem az első helyen állt, a római polgárság előtt a numidiai birodalom lefoglalását is indítványozta. Ha végre annyira kerülendettek a dolgok, hogy még a független szomszéd államok is beavatkozzanak a római polgárháborúba, ezen esetre az egyetlen közölök, mely valódi hatalommal bírt, a párthusoké, a Pakoros és Bibulus közt létrejött összeköttetés által tényleg már az aristokratikus párttal volt szövetkezve, míg Caesar sokkal inkább volt római, semhogy pártérdekből barátjának Crassusnak legyőzőjével cimboráskodhatott volna. — Ami Itáliát illeti, már említettük, hogy a polgárság nagy többsége ellenszenvvel viseltetett Caesar iránt; midenekfelett természetesen az egész aristokratia a maga tetemes számú híveivel együtt, és nem sokkal kevésbbé a magasabb pénzvilág is, mely nem remélhette, hogy az állam gyökeres reformálása esetében részrehajló esküdtszékeit és zsarolási monopoliumát megtarthatja. Ép oly antidemokratikus érzületűek valának a kis tőkepénzesek, a vidéki földbirtokosok s egyáltalján mindazon osztályok, melyeknek volt valami veszteni valójuk; csakhogy természetesen a lakosság ezen rétegeiben a legközelebbi bérhatáridők s a vetés és aratás gondjai minden más tekintetnél hatalmasabbak voltak. — A Pompeius rendelkezésére álló hadsereg főkép a spanyol hadakból állt, hét harc-

A numidiai Juba.

Itália Caesar ellen.

Pompeius hadserege.

edzett és minden tekintetben megbízható légióból, melyekhez még a Syriában, Ázsiában, Makedoniában, Afrikában, Siciliában és egyebütt levő, bár természetesen gyönge és szerfelett szétszórt hadosztályok járultak. Itáliában az első pillanatban főkép csak azon két légió állt fegyverben, melyet nemrég Caesar adott át, s melyek tényleg nem számláltak többet 7000 embernél s melyek megbízhatósága igen kétséges vala, miután ezen, az innenső Galliában besorozott katonák, és Caesar régi fegyvertársai nagy mértékben el voltak keseredve azon otromba csel miatt, melynek segélyével az ellenfél táborába csalattak és epedve gondoltak hadvezérökre, ki azon ajándékokat, melyeket győzelem esetére minden katonájának igért, nekik nagylelkűen előre kifizette. De nem tekintve azt, hogy a spanyol hadak tavaszkor vagy a szárazon Gallián keresztül, vagy a tengeren át megjöhettek Itáliába, ebben magában fegyverre lehetett szólítani a 699-ki újoncozásból még hátralévő három 55.
legio legénységét, valamint a 702-ben megesketett, de sza- 52.
badságra bocsátott itáliai fölkeltséget. Ezeket belefoglalva azon hadak száma, melyek Pompeiusnak egészben véve rendelkezésére álltak, a Spanyolországban levő hét és a többi tartományokban elszórt további légiók kivételével, magában Itáliában tíz legióra*), vagyis mintegy 60,000 emberre rúgott, úgy hogy Pompeius nem igen túlzott, midőn azt mondta, hogy csak dobbantania kell lábával és katonák teremnek számára a földből. Igaz ugyan, hogy e hadak mozgósítására időre, bár nem sokra, volt szükség; és erre úgy, mint azon új újoncozásra, melyet a sená-

*) E számot adta meg maga Pompeius (Caesar *b. c.* 1, 6) s ezzel megegyezik az, hogy Itáliában vagy 60 cohorst vagyis 30,000 embert vesztett, és 25,000-et vitt át Görögországba (Caesar *b. c.* 3, 10).

tus a polgárháború kitörése következtében elrendelt, már mindenfelé meg is tétettek a kellő intézkedések. Az aristokratia legtekintélyesebb emberei közvetlenül a döntő senátusi végzés meghozatala (705. jan. 7.) után, tél közepén szétmentek az ország különböző vidékeire, az újoncok besorozását és fegyverek gyártását siettetni. Igen érzékeny volt a coalitióra nézve a lovasság hiánya, mert e fegyvernem dolgában a rómaiak már megszokták teljesen a tartományokra, nevezetesen a kelta hadjutalékokra bízni magokat; hogy legalább magva legyen a lovasságnak, Capua vívóiskoláiból elővettek háromszáz, Caesar tulajdonát képező gladiátort s azokat lóra ültették, mely rendszabály azonban oly általános visszatetszést szült, hogy Pompeius e csapatot ismét feloszlatta s helyébe Apulia lovas pásztorrabszolgái közől sorozott be 300-at. — Az állampénztár üres volt, mint rendesen; s a coalitio a községek pénztáraihoz, sőt még a municipiumok templomi kincseihez is folyamodott, hogy a szükséges pénzösszegeket kiteremthesse.

49.

Caesar a támadáshoz lát. 49.

Ily körülmények közt indúlt meg a háború 705. jan. elején. Caesarnak mindössze egy légiónyi, 5000 gyalogból és 300 lovasból álló menetekre képes hada volt Ravennánál, mely a töltésúton mintegy 50 német mértföldnyire volt Rómától; Pompeiusnak két gyönge, 7000 emberből álló légiója és egy kis lovas csapata állt Appius Claudius parancsnoksága alatt Luceria mellett, mely szintén a töltésúton körülbelől ugyanannyira volt a fővárostól. Caesar többi hadai, az újonc hadosztályok még alakuló félben lévő nyers anyagának kivételével, felerészben a Saone és a Loire mentén, felerészben Belgiumban álltak, míg Pompeius itáliai tartalékosai már mindenfelől megérkeztek a kitűzött gyülekezési helyekre; s jóval előbb, mintsem Caesar trans-

alpíni hadai Itáliában megjelenhettek, itt már egy túlnyomó seregnek kellett fogadásukra készen állania. Őrültségnek látszott akkora haddal, minő egykor Catilináé volt és egyelőre minden számottevő tartalék nélkül támadólag lépni fel egy tehetséges hadvezér alatt álló túlnyomó számú s óráról-órára szaporodó hadsereg ellen; de Hannibál-féle őrültség. Ha a harc kitörése tavaszig késik, akkor Pompeius spanyol hadai az Alpokon túli, itáliai serege pedig az innenső Galliában támadólag lépnek fel, s Pompeius, ki mint taktikus Caesarral egy fokon, tapasztalás dolgában pedig fölötte állt, ily rendszeres lefolyású hadjáratban veszedelmes ellenfél vala. Most őt, ki hozzá szokott túlnyomó tömegekkel lassan és biztosan működni, egy teljesen rögtönzött támadással talán ki lehetett hozni kerékvágásából; s a háború rögtönösségének és a téli hadjárat fáradalmainak, melyek Caesar tizenharmadik légióját, mely már a gallok váratlan támadásának és a bellovakerek földén januárban tett hadjáratnak tűzpróbáját kiállotta, meg nem zavarhatták, Pompeiusnak, Caesar régi katonáiból és talán még rosszul begyakorolt újoncokból álló és még alakuló félben levő hadaira felbomlasztólag kellett hatniok. — Ennélfogva Caesar benyomult Itáliába*). Két töltésút vezetett e korban Romagnából délfelé: az aemilius-cassiusi, mely Bononiából az Apenninen keresztül Arretiumba és Rómába, és a popillius-flaminiusi, mely Ravennából az ádriai tenger partjának hosszában Fanumba, s itt meg- Caesar betörése.

*) A senátusi végzés jan. 7-kén kelt; 18-kán már több nap óta tudták Rómában, hogy Caesar a határt átlépte (Cic. *ad Att.* 7, 10. 9, 10, 4); s Ravennából a hírnöknek legalább három nap kellett, míg Rómába érhetett. Eszerint Caesarnak jan. 12-ke körül kellett megindulnia, mely nap az elfogadott naptárigazitás szerint a julianusi 704. nov. 24-kének felel meg. 50.

oszolván, nyugatnak a Furlo-szoroson át Rómába, délnek Anconán keresztül Apuliába vezetett. Az előbbin Marcus Antonius hatolt Arretiumig, a másodikon maga Caesar nyomult előre. Ellentállásra sehol nem találtak: az előkelő toborzó tisztek nem voltak tisztek, az újoncok tömege nem volt katonaság, s a vidéki városok legfőbb gondja az volt, hogy az ostromot kikerülhessék. Midőn Curio 1500 emberével Iguviumhoz közeledett, hol Quintus Minucius Thermus praetor vezetése alatt nehány ezer umbriai újonc volt összegyülekezve, jöttének hírére e had vezérével együtt odébb állt; s így történt kicsinyben mindenütt. Caesar választhatott aközt, hogy vagy egyenesen Róma ellen, melyhez Arretiumban levő lovasai már mintegy 28 német mértföldnyire voltak, vagy a Luceria mellett táborozó legiók ellen forduljon. Ez utóbbira határozta el magát. Az ellenpárt megdöbbenése leírhatatlan volt. Pompeius Rómában vette Caesar közeledésének hírét; kezdetben úgy látszott, mintha a fővárost akarná védelmezni, midőn azonban híre jött, hogy Caesar Picenumba betört s ott már diadalokat aratott, felhagyott e tervvel és elrendelte a főváros kiürítését. Páni félelem szállta meg az előkelő világot, melyet még fokozott azon álhír, miszerint Caesar lovasai már a kapuk előtt láthatók. A senátorok, kiknek értésökre adatott, hogy mindazok, kik közölök a fővárosban maradnak, a lázzadó Caesar bűntársainak fognak tekintetni, csapatonként tolultak ki a kapukon. Magok a consulok annyira elvesztették fejöket, hogy még a pénztárakat is elmulasztották biztos helyre szállítani; midőn Pompeius őket felszólítá e mulasztás helyreütésére, amire pedig elég idejök volt, azt izenték neki, hogy célszerűbbnek tartanák, ha előbb Picenumot megszállaná! Nem tudták mitévők legyenek; nagy haditanácsot tartottak tehát Teanum Sidicinumban (jan. 23.),

Róma kiürittetik.

melyben Pompeius, Labienus és mindkét consul részt vett. Először is Caesar új egyezkedési javaslatait kellett tárgyalniok, mert ez még most is késznek nyilatkozott seregét azonnal elbocsátani, tartományait kinevezett utódainak átadni és a szabályszerinti módon pályázni a consulságért, ha Pompeius elmegy Spanyolországba és Itália leteszi a fegyvert. Azt felelték neki, hogy, ha Caesar azonnal visszatér tartományába, kötelezik magokat Itália lefegyverzését és Pompeius elutazását egy annak rendje és módja szerint a fővárosban hozandó senátusi végzés által kieszközölni; ami talán nem akart otromba rászedés, hanem az egyezkedési ajánlat elfogadása lenni, a valóságban azonban épen az ellenkezőt jelentette. A Caesar által kívánt személyes találkozást Pompeius megtagadta és kénytelen volt megtagadni, nehogy a Caesarral való új szövetkezés látszata az alkotmányos párt máris feltámadt bizalmatlanságának új tápot adjon. A háború viselésére nézve Teanumban abban egyeztek meg, hogy Pompeius a Luceria mellett álló hadak parancsnokságát, melyeken megbízhatatlan voltuk dacára a szövetkezettek minden reménye alapult, átvegye; ezekkel saját és Labienus szülőföldére, Picenumba benyomuljon, itt mint egykor, harmincöt év előtt tette, a népfölkelést személyesen fegyverre szólítsa s a hű picenumiak és az egykor Caesar alatt szolgált harcedzett cohorsok élén kísértse meg az ellenséget előnyomulásában feltartóztatni. E terv megvalósítása csak attól függött, ha képes-e a picenumi tartomány magát mindaddig tartani, míg Pompeius védelmére megérkezik. Caesar, ismét egyesített seregével a parti úton Anconán keresztül abba már benyomult. A fegyverkezés itt is javában folyt; már a legéjszakibb picenumi városban Auximumban is tekintélyes újonc had volt összegyülekezve Publius Attius

Harc Picenumban.

Varus alatt; a municipalitás kérelmére azonban Varus a várost odahagyta még mielőtt Caesar megérkezett volna, és ennek egy maréknyi csapata, mely Varus hadát Auximumtól nem messze utólérte, azt rövid csatározás után teljesen szétverte — mely alkalommal először csapott össze a két ellenfél e háborúban. Kevéssel utóbb ugyanily módon hagyták oda Gaius Lucilius Hirrus 3000 emberrel Camerinumot, Publius Lentulus Spinther 5000 emberrel Asculumot. A Pompeiushoz teljesen ragaszkodó katonaság legnagyobb részben készségesen hagyta el házát s földjét és követte vezetőit a határon túlra; maga a tartomány azonban már el volt veszve, midőn a Pompeius által a védelem előleges vezetése végett odaküldött tiszt, a nem előkelő senátor, de tapasztalt katona Lucius Vibullius Rufus benne megérkezett: be kellett érnie azzal, hogy a mintegy 6—7000-nyi megmentett újoncokat az ügyetlen toborzó tisztektől átvegye s őket egyelőre a legközelebbi gyülekező helyre vezesse. Ez Corfinium volt, az albai, marsus és paelignus területen eszközölt katonaszedés középpontja; az itt összegyűjtött, mintegy 15,000-nyi újonc tömeg Itália legharciasabb s legmegbízhatóbb vidékeinek haderejét és magvát képezte az alkotmányos párt alakuló félben lévő hadseregének. Midőn Vibullius ide ért, Caesar még néhány napi járó földre volt a várostól; misem gátolta benne, hogy Pompeius utasításai értelmében azonnal útra ne keljen s a megmentett picenumi újoncokat a Corfiniumban összegyüjtöttekkel együtt Apuliába ne vigye a főseregbez. Corfiniumban azonban Caesarnak a túlsó Gallia helytartóságában kijelölt utódja, Lucius Domitius parancsnokolt, a római aristokratia legkorlátoltabb eszű s legkeményebb fejű embereinek egyike; és ez nemcsak vonakodott Pompeius parancsainak engedelmeskedni, hanem Vibulliust is

Corfinium ostroma.

meggátolta benne, hogy legalább a picenumi legénységgel Apuliába ne menjen. Annyira meg volt győződve róla, hogy Pompeius csupán makacsságból késlekedik s hogy szükségkép meg kell érkeznie a város felmentésére, hogy alig készült komolyan az ostromra, és még a körülfekvő városokban elhelyezett újonc csapatokat sem vonta össze Corfiniumban. Pompeius azonban nem jelent meg, és teljes oka volt reá; mert két megbízhatatlan legióját használhatta ugyan a picenumi népfölkelés támogatására, de csupán velök nem bocsátkozhatott Caesarral ütközetbe. Helyette azonban nehány nap múlva (febr. 14.) Caesar érkezett meg. Ennek hadai Picenumban a tizenkettedik, Corfinium előtt a nyolcadik legióval szaporodtak, mely kettő az Alpokon túlról érkezett meg, s ezeken kívül Caesar részben a Pompeius-féle elfogott, vagy önkényt hozzá álló katonákból, részben a mindenütt gyorsan szedett újoncokból három új legiót alakított, úgy hogy Corfinium előtt serege már 40,000, felerészben már szolgálatban állt emberre rúgott. Domitius, amíg még Pompeius megérkezését remélte, a várost védelmezte; midőn azonban ennek levelei csalódásából végre magához térítették, azonnal elhatározta, nem ugyan hogy a veszendőbe menendő állásban helyt áll, amivel pártjának a legnagyobb szolgálatot tette volna, nem is azt, hogy capitulál, hanem, a közlegénységgel elhitetvén, hogy a felmentő sereg nehány nap múlva megérkezik, azt, hogy maga az előkelőbb tisztek kíséretében a következő éjjelen megszökik a városból. De még e dicséretes tervét is képtelen volt végrehajtani. Zavart magaviselete elárulta. A legénység egy része lázongani kezdett: a marsus újoncok, képtelennek tartván vezéröket ily aljasságra, készek voltak kardot rántani a lázzadók ellen; de végre kelletlenül bár, nekik is meg kellett a vád igazságáról győződniök,

mire aztán az őrség egyesülten elfogta saját tiszti karát, s azt magával és a várossal együtt átadta Caesárnak (febr. 20.). Erre az Albában levő 3000 főnyi hadosztály és 1500 Tarracinában összegyűjtött újonc, amint Caesar portyázó lovasait meglátta, letette a fegyvert; egy harmadik Sulmoban lévő 3500 főnyi hadosztály már előbb kénytelen volt magát megadni. — Pompeius, amint Caesar Picenumot elfoglalta, lemondott Itáliáról; csak hajóraszállását igyekezett még lehetőleg halasztani, hogy a katonaságból megmenthesse azt, ami még meg volt menthető. Ez okból lassan megindult a legközelebbi kikötőhely, Brundisium felé. Ide gyülekeztek a két luceriai légió s mindazon újoncok, kiket Pompeius az emberektől puszta Apuliában sebtiben össze bírt szedni, valamint azok, kiket a consulok és más megbízottak Campániában összeszedtek; valamint temérdek politikai menekülő is, köztök a legtekintélyesebb senátorok családostól együtt. Megkezdődött a hajóra szállás; de a rendelkezésére álló hajók nem voltak elegendők az egész tömegnek, mely összesen mégis 25,000 főre rúgott, egyszerre való átszállítására. Pompeius nem tehetett egyebet, mint hogy seregét megosztotta. Nagyobb fele március 4-én útrakelt, kisebb, mintegy 10,000-nyi részével Pompeius Brundisiumban várta a hajóhad visszatérését; mert bármily kívánatos volt is Brundisium birtoka egy netalán Itália ellen intézendő kísérlet esetére, mégsem bíztak benne, hogy e helyet Caesar ellenében maradandóan megtarthassák. Időközben Caesar Brundisium elé érkezett s azt ostromolni kezdte. Mindenekelőtt megkísértette a kikötő bejáratát töltések és úszó hidak segélyével elzárni, hogy a visszatérendő hajóhad belé ne juthasson; de Pompeius a kikötőben horgonyozó kereskedő hajókat felfegyverezte és a kikötő teljes bezárását mindaddig meg bírta akadályozni, mígnem

s megbódítása.

Pompeius Brundisiumban.

Hajóraszállás Görögország felé.

a hajóhad megjelent és a sereget, melyet Pompeiusnak, az ostromlók vizsga felügyelete s a városi lakosság ellenséges érzülete dacára sikerült nagy ügyesen mindegy lábig, minden veszteség nélkül kivonnia a városból, Görögországba vitte, hol Caesar karja azt utól nem érhette (március 17.). A város ostroma úgy, mint a menekülők további üldözése a hajóhad hiányán szenvedett hajótörést. — Caesar egy két hónapos hadjáratban, minden komoly megütközés nélkül úgy felbomlasztotta az ellenfél tíz légiónyi hadseregét, hogy annak kisebb fele csak nagy nehezen bírt zavaros futásban a tengeren túlra menekülni, az egész itáliai félszigetet pedig a fővárossal, az állampénztárral és a benne felhalmozott összes készletekkel együtt a győző birtokába jutott. — Nem ok nélkül panaszkodott a megvert párt a „szörnyeteg" irtózatos gyorsasága, okossága és erélyessége felett.

Itália elfoglalásának katonai és pénzügyi eredményei. 49.

Kérdés volt egyébiránt, valjon többet nyert vagy vesztett-e Caesar Itália meghódítása által. Katonai tekintetben ugyan általa tetemes segéd forrásokat vont el az ellenségtől és kerített saját hatalmába; hadserege már 705. tavaszán a mindenfelé elrendelt tömeges újoncozások következtében a kilenc régi légión kívül még jó csomó újonc-légióra rugott. Másfelől azonban most nemcsak tekintélyes őrséget kellett Itáliában hagynia, hanem intézkedéseket kellett tennie a tengeren túli közlekedés elzárása ellen is, melyre a tengeren uralkodó ellenfél készült, s melynek szükségképeni következése a fővárosban kitörendő éhség leendett, ami Caesarnak már is eléggé bonyolódott katonai teendőit még bonyolódottabbakká tette. Pénzügyi tekintetben ugyan súlyosan esett a mérlegbe az, hogy Caesarnak sikerült a fővárosi pénztárakat kézrekeríthetnie, de az állam fő bevételi forrásai, főkép a kelet adói mégis az ellenfél kezében voltak, és miután Caesarnak mind több és több

pénzre volt szüksége serege számára s ezen kívül kénytelen volt még a szükséget szenvedő fővárosi lakosságról is gondoskodni, a pénztárakban talált tekintélyes összegek oly hamar elfogytak, hogy Caesar csakhamar kénytelen volt magán hitelét felhasználni, s miután lehetetlennek látszott, hogy költségeit ez úton sokáig képes legyen fedezni, a közönség nagymérvű jószág-elkobzásokat várt, mint az egyetlen kisegítő eszközt mely még rendelkezésére állt. — Még komolyabb bajokat okoztak neki azon politikai viszonyok, melyekbe Itália meghódítása által keveredett. A birtokos osztályokban általános volt a félelem a bekövetkezendő anarchistikus forradalomtól. Barát és ellenség csak új Catilinát látott Caesarban; Pompeius azt hitte, vagy legalább állította, miszerint Caesart csak az sodorta a polgárháborúba, hogy nem volt képes adósságait kifizetni. Ez ugyan képtelenség volt; de annyi áll, hogy Caesar előélete épen nem szolgálhatott a közönségnek megnyugtatására, s még kevésbbé azon kíséret, mely őt most körülvette. A legroszszabb hírű emberek, hírhedett korhelyek, mint Quintus Hortensius, Gaius Curio, Marcus Antonius — ez utóbbi mostoha fia a Catilina-párti Lentulusnak, ki Cicero rendeletére végeztetett ki — játszották benne a fő szerepet; a legfőbb bizalmi állások oly emberekkel töltettek be, kik régóta már nem is kutatták, mennyi adósságuk van; Caesar hivatalnokai közt voltak, kik nem csak kitartottak táncosnőket, amit mások is megcselekedtek, hanem efféle asszonyok társaságában még nyilvános helyeken is megjelentek. Csuda volt-e ily körülmények közt, ha még komoly és politikai párthoz nem tartozó emberek is azt várták, hogy Caesar amnestiát fog adni minden hazulról száműzött gonosztevőnek, hogy az adóssági könyveket megsemmisítendi, nagymérvű elkobzásokat, kiátkozásokat és gyilkolást fog

Politikai eredményei.

Félelem az anarchiától.

elrendelni, sőt Rómát gall hadai által kiraboltatja? — E tekintetben azonban a „szörnyeteg“ úgy barátainak, mint ellenségeinek várakozásait meghiúsította. — Már midőn az első itáliai várost, Ariminumot megszállta, minden közemberének megtiltotta, hogy fegyveresen a város falain belől mutatkozzék; a vidéki városokat, tekintet nélkül arra, ha barátságosan vagy ellenségként fogadták-e őt, egytől-egyig megóvta minden bántalomtól. Midőn a lázzadó őrség Corfiniumot neki késő este átadta, minden katonai tekintetek ellenére másnap reggelre halasztotta a város megszállását, nehogy a polgárságot elkeseredett katonái éjjeli bevonulása veszélyének kitegye. A foglyok közől a közembereket, mint akiket politikailag közönyöseknek tekinthetett, saját seregébe sorozta, a tiszteket pedig nem csak nem bántotta, hanem személyválogatás és anélkül, hol őket bármily igéretre kényszerítené, szabadon bocsátotta, és minden nehézség nélkül kiadott nekik mindent amire mint magán tulajdonukra igényt tartottak, anélkül hogy igénykövetéseiket jogosságát szigorúan csak meg is vizsgálná. Igy bánt még Lucius Domitiussal is, sőt még Labienusnak is utánna küldte az ellentáborba hátrahagyott pénzét és podgyászát. Dacára legnagyobb pénzügyi szorúltságának nem nyúlt sem jelen- sem távollevő ellenfeleinek óriási birtokaihoz; sőt inkább barátaitól vett kölcsön, nehogy a formaszerint megengedett, de tényleg elavult telekadó kirovása által a birtokos osztályokat maga ellen ingerelje. Feladatának csak felét, és pedig nem nehezebb felét tekintette győzelme által megoldottnak; a maradandóság biztosítékát, saját nyilatkozata szerint csupán a legyőzötteknek feltétlen megkegyelmezésében találta fel, és ez okból Ravennából Brundisiumba vezető egész útja közben minduntalan új kisérleteket tett, hogy Pompeiussal személyesen

Caesar lecsillapítja.

találkozhassék és útját egyengesse egy elfogadható egyesség létrejövetelének. Míg azonban az aristokratia már azelőtt sem akart a kiengesztelődésről még hallani sem, a váratlanul és oly szégyenteljesen megfutott emigrátió most haragját az őrjöngésig fokozta s a legyőzöttek vad bosszúlihegése sajátságos ellentétben állt a győző engeszteléken ységével. Azon levelek, melyek az emigránsok táborából Itáliában maradt barátaikhoz rendszeresen érkeztek, tele voltak jószágelkobzásokról és proscriptiókról, a senátus és az állam epurátiójáról kovácsolt tervekkel, melyekhez képest Sulla restaurátiója gyermekjáték vala s melyek még a mérsékelt elvbarátokat is iszonyattal töltötték el. A tehetetlenség őrült szenvedélye s a hatalom bölcs önmérséklete megtette hatását. Azon egész tömeg, mely az anyagi érdekeket többre tartotta a politikaiaknál, Caesar karjaiba vetette magát. A vidéki városok a győző „becsületességét, mérsékletét, bölcseségét" istenítették; s még ellenfelei is elismerték, hogy e hódolat komolyan volt értve. A nagy pénzvilágnak, az adót bérlőknek és esküdteknek, azon csúf hajótörés után, melyet az alkotmánypárt Itáliában szenvedett, nem igen volt kedvök ismét e megbízhatatlan kormányosokra bízni magokat; a tőkék ismét napvilágra bújtak és „a gazdag urak ismét napimunkájokhoz láttak, a kamatkönyvek írásához." Még a senátus nagy, legalább számra nézve nagy többsége is — mert az áll, hogy az előkelőbb és befolyásosabb senátorok közől csak kevesen voltak benne — Pompeius és a consulok rendeleteinek dacára Itáliában, sőt részben magában a fővárosban maradt és eltűrte Caesar uralkodását. Caesarnak épen a maga látszólagos túlzásában jól kiszámított szelídsége elérte célját: a birtokos osztályok remegő félelmét a fenyegető anarchiától némileg lecsöndesítette. Ez ugyan a jövőre nézve kiszámíthatatlan nyereség vala; a közállomány leendő

Az emigrátió fenyegetődzései.

A békeszerető tömeg Caesarnak megnyerve.

újjá szervezésének előfeltételét képezte az anarchia, és ami nálánál alig volt kevésbbé veszélyes, az anarchiától való félelem elhárítása. A jelenre nézve azonban e mérséklete veszélyesebb volt Caesarra nézve, mint lett volna a Cinna- és Catilina-féle dühöngések ismétlése; ellenséggé tette a barátot, anélkül hogy baráttá tenné az ellenséget. Caesar catilinai hívei haragudtak, hogy a gyilkolás és fosztogatás elmaradt; e vakmerő, kétségbeesett és részben tehetséges emberek részéről a legaggasztóbb kihágásoktól tarthatott. A bármily árnyalatú republicánusokat ellenben a győző kegyelme sem megtéríteni, sem kiengesztelni nem bírta. A Cato-féle párt hitvallása szerint az, amit ő hazájának nevezett, minden más tekintet alól feloldta az embert; még annak is aki Caesarnak köszönte életét és szabadságát, joga és kötelessége volt fegyvert fogni vagy legalább összeesküvéseket szőni ellene. Az alkotmányos párt kevésbbé határozott töredékei ugyan készek voltak a békét és átalmat az új egyeduralkodó kezéből is elfogadni; de azért nem szűntek meg úgy a monarchiát mint a monarchát lelkökből átkozni. Minél nyíltabban lépett az alkotmány módosulása előtérbe, annál határozottabban jutott a polgárság nagy többsége úgy a politikailag élénkebb fogékonyságú fővárosban, mint az erőteljesebb vidéken és vidéki városokban, a maga köztársasági érzületének öntudatára; és ennyiben igazuk volt az alkotmány Rómában maradt híveinek, midőn a száműzetésben levő elvbarátaiknak azt jelentették, hogy otthon minden osztály és minden ember Pompeiussal tart. Mindezen osztályok hangulatának kedvezőtlen voltát még fokozta azon erkölcsi nyomás, melyet a határozottabbak és előkelőbbek épen mint kivándorlók gyakoroltak az apróbb és lanyhább emberek tömegére. A becsületeseket lelkiismeretök furdalta, amiért Itáliában maradtak; a félaristokrata

Az anarchikus párt elkeseredése Caesar ellen.

A republikánus párt Itáliában.

azt hitte, hogy, ha a Domitiusokkal és Metellusokkal számkivetésbe nem megy, vagy épen ha helyet foglal a jelentéktelen senátorok caesari senátusában, már a plebejusok közé állt. A győző szelídsége a hallgatag oppositio politikai súlyát még növelte: miután Caesar tartózkodott a terrorismustól, titkos ellenei úgy látták, hogy uralma elleni ellenszenvöket nagyobb veszedelem nélkül is elárulhatják. Caesar e tekintetben csakhamar nevezetes tapasztalásokat tett a senátusban. Megkezdte a harcot, hogy a terrorizált senátust zsarnokaitól megszabadítsa. Ezt megcselekedvén, azt kívánta a senátustól, hogy helyeselje a történteket és adjon neki felhatalmazást a háború folytatására. Midőn Caesar a főváros előtt megjelent (március végén), a pártjához tartozó néptribúnok evégből összehították a senátust (április 1.). A gyülés meglehetősen látogatott volt, de még az Itáliában maradt senátorok közől is a tekintélyesebbek, még a szolgai többség egykori vezére Marcus Cicero és Caesar tulajdon apósa Lucius Piso is elmaradtak; s ami ennél nagyobb baj volt, még a jelenlevők sem valának hajlandók Caesar javaslatait elfogadni. Midőn Caesar a háború folytatására való meghatalmazásról beszélt, a jelenlevő két consuláris közől az egyik, Servus Sulpicius Rufus, a vele született félénkség embere, kinek fővágya volt hogy nyugodtan halhasson meg ágyában, úgy tartotta, hogy Caesar nagy érdemeket szerezne magának a haza körül, ha lemondana arról, hogy a háborút Spanyol- és Görögországban folytassa. Midőn erre Caesar felkérte a senátust, hogy legalább adja át békeajánlatait Pompeiusnak, ezt ugyan magában véve nem ellenezte de a kivándorlottaknak a semlegesek elleni fenyegetődzései ezeket úgy megfélemlítették, hogy az egész senátusban nem akadt ember, ki a békekövetség tisztét el merte volna vállalni. Az aristokratia vonakodásán attól, hogy részt vegyen

A senátus passiv ellenállása Caesar ellen.

a monarcha trónjának felállításában s a magas collégium ugyanazon lanyhaságán, melynek segélyével nemrég elejét vette annak, hogy Pompeius törvényes fővezérré neveztessék a polgárháborúban, most, midőn ugyanezt magának kívánta, hajótörést szenvedett. Ehez más akadályok is járultak. Caesar, hogy állása valamikép mégis szabályozva legyen, dictátorrá akarta magát kineveztetni; s ezt sem vihette ki, miután dictátort az alkotmány értelmében csak a consulok egyike nevezhetett, Lentulus consul megvásárlása pedig, amire ennek zavart anyagi viszonyai erős reményt nyujtottak, ezek dacára sem sikerült. Továbbá Lucius Metellus néptribún óvást emelt a proconsul minden tettei ellen és midőn Caesar emberei az állampénztárba jöttek, annak tartalmát elviendők, azt saját testével akarta fedezni. Caesar ez esetben kénytelen volt a sérthetetlen embert lehető szelíd módon útjából félretolatni; de azért még mindig tartózkodott minden erőszakos lépéstől. A senátusnak, ép úgy, mint kevéssel előbb az alkotmányos párt tette, kijelentette, hogy szerette volna ugyan a viszonyokat törvényes úton s a legfőbb hatóság segélyével hozni rendbe, miután azonban ez megtagadta közreműködését, ő el is lehet nélküle. Anélkül hogy a senátussal s az államjogi formalitásokkal tovább törődnék, a főváros ideiglenes igazgatásával Marcus Aemilius Lepidus praetort mint városi praefectust bízta meg, és a neki engedelmeskedő vidékek igazgatására s a háború folytatására megtette a szükséges előkészületeket. Még az óriási küzdelem harcizaja és Caesar pazar igéreteinek csábhangjai közt is mély benyomást tett a tömegre, midőn a maga szabad Rómájában először látta a monarchát monarchaként rendelkezni s az állampénztár ajtaját katonái által felfeszíttetni. De lejárt már azon kor, melyben a tömeg benyomásai és hangulata adták meg az

A fővárosi ügyek előlegesrendezése.

események irányát; most a légiók döntöttek és nehány fájdalmas érzéssel több vagy kevesebb már alig nyomot valamit a mérlegben.

A pompeianusok Spanyolországban.

Caesar sietett a háborút folytatni. Eddigi diadalait támadó fellépésének köszönhette, s el volt határozva ennél megmaradni. Ellenfele sajátságos helyzetben vala. Pompeius, miután azon eredeti tervét, mely szerint a háborút Itáliából és Spanyolországból kiindulva a két Galliában egyszerre és támadólag akarta viselni, Caesar gyors támadása meghiúsította, Spanyolországba szándékozott menni. Állása itt igen erős volt. Serege hét légióból állt; számosan szolgáltak benne Pompeius veteránjai közől és a lusitániai hegyekben éveken át folytatott harcok a tiszteket úgy mint a legénységet megedzették. E hadak vezetői közől Marcus Varro ugyan nem volt egyéb híres tudósnál és híven ragaszkodó embernél; Lucius Afranius azonban úgy a keleti mint az Alpok közt folyt harcokban kitűntette magát, Marcus Petreius, Catilina legyőzője ép oly rettenthetlen mint tehetséges tiszt vala. Míg Caesarnak a túlsó tartományban még helytartósága korából voltak némi hívei, másfelől a fontosabb Ebro tartományt a tisztelet és hála erős kötelékei fűzték azon híres tábornokhoz, ki benne húsz év előtt parancsnokolt a sertoriusi háborúban s ennek befejeztével a tartományt újonnan szervezte. Világos volt, miszerint Pompeius az itáliai katastrof után nem tehetett okosabbat, mint ha seregének megmentett romjaival ide megy és összes hadereje élén lép fel Caesar ellen. Szerencsétlenségére azonban azon reményben, hogy a Corfiniumban levő hadakat még megmentheti, oly sokáig időzött Apuliában, hogy a campániai kikötők helyett kénytelen lett a közelebb eső Brundisiumban szállani hajóra. Miért nem tért utóbb vissza eredeti tervére, amit a tenger és Sicilia birtokában levén, megtehe-

tett volna, ma már el nem dönthetjük; talán az aristokratia, a maga rövidlátó és bizalmatlan természete folytán, vonakodott magát a spanyol hadakra és spanyol népre bízni, — tény, hogy Pompeius a keleten maradt s Caesar választhatott a közt, ha valjon azon sereget támadja-e meg először, mely Pompeius saját vezérlete alatt alakuló félben volt Görögországban, vagy azt, mely harcra készen állt alvezérei alatt Spanyolországban. Ez utóbbira határozta el magát, és amint az itáliai hadjárat vége felé járt, intézkedett, hogy kilenc legjobb légiója, továbbá részben a kelta megyékben általa személyesen kiválogatott, részben a németek közől zsoldba vett 6000 lovasa, s egy csomó ibériai és ligur ijásza az alsó Rhone mentén öszpontosíttassék. — Lucius Domitius, kit a senátus Caesar helyébe túlsó Gallia helytartójává nevezett ki, Corfiniumból, amint Caesar által szabadon bocsáttatott, kíséretével és Pompeius bizalmas emberével Lucius Vibullius Rufussal azonnal útra kell Massalia felé és e várost csakugyan rávette, hogy nyilatkozzék Pompeius pártjára, sőt Caesar hadaitól tagadja meg a területén való átmenetelt. A spanyol hadak közől a két legkevésbbé megbízható legió Varro fő parancsnoksága alatt a túlsó tartományban maradt; míg az öt legjobb légió, 40,000 emberrel, részben keltibériai gyalogsággal, részben lusitániai s más könnyű csapatokkal, valamint 5000 spanyol lovassal megszaporodva, Pompeiusnak Vibullius által meghozott rendelete értelmében, Afranius és Petreius vezetése alatt útra kelt, hogy a Pyrenaeket az ellenség előtt elzárja. — Ezalatt Caesar maga is megérkezett Galliába, és miután Massalia ostromának megindítása őt magát még visszartartóztatta, a Rhone mellett összegyüjtött hadainak legnagyobb részét, hat legiót s a lovasságot, a Narbón (Narbonne) keresztül Rhodebe (Rosas) vezető nagy töltésúton

Massalia Caesar ellen.

Caesar megszállja a Pyrenaeket.

azonnal előre küldte, hogy az ellenséget a Pyrenaekben megelőzze. Ez sikerült; Afranius és Petreius, midőn a szorosokhoz értek, ezeket már a caesariak által megszállva s a Pyrenaek egész vonalát az ellenség kezében találták. Erre a hegylánc és az Ebro közt Ilerdánál (Lerida) foglal-
Ilerda körül. tak állást. E város négy mértföldnyire éjszaknak fekszik az Ebrótól ennek egy mellékfolyama, a Sicoris (Segre) jobb partján, melyen csak egyetlen állandó híd vezetett keresztül, közvetlenül Ilerda mellett. Ilerdától délnek az Ebro balpartja mentében elnyúló hegyek meglehetős közel jutnak a városhoz; éjszakfelé a Sicoris mindkét partján sík föld terül el, melyen azon domb uralkodik, melyre a város van épitve. Kitünő állást nyujtott oly hadseregnek, mely kénytelen volt magát ostromoltatni; de Spanyolország védelmét, miután a Pyrenaek megszállása elmulasztatott, komolyan mégis csak az Ebro mögött lehetett megkísérteni, és miután sem Ilerda összeköttetésbe nem hozatott az Ebróval, sem e folyón híd nem vezetett keresztül, a sereg visszavonulási vonala ezen előleges védelmi állásáról a valódira nem volt eléggé biztosítva. A caesariak Ilerdától felfelé azon deltában foglaltak állást, melyet a Sicoris folyó képez a vele Ilerdán alól egyesülő Cingával (Cinca); komolyan azonban csak akkor láttak a támadáshoz, midőn már Caesar a táborba érkezett (jun. 23.). A város falai alatt a két ellenfél egyenlő elkeseredéssel és egyenlő bátorsággal, változó szerencsével harcolt; céljukat azonban, mely abban állt, hogy a pompeiusi tábor s a város közt állást foglalhassanak s ezáltal a kőhidat hatalmukba kerítsék, a caesariak el nem érték, Galliával való összeköttetésük dolgában tehát kizárólag két hídra maradtak utalva, melyeket sebtiben a Sicorison, és pedig miután e folyó Ilerda mellett már sokkal nagyobb volt, semhogy ily módon áthidal-

ható lett volna, négy vagy öt mértföldnyivel feljebb vertek. Midőn azután a hó olvadása következtében a víz megáradt, e kisegítő hidakat lerombolta; s miután Caesarnak nem voltak hajói, melyeken a megáradt folyókon átkelhetett volna s ily körülmények közt a hidak helyreállítására egyelőre nem gondolhatott, serege a Cinca és a Sicoris közti keskeny térre szorult, a Sicoris balpartja pedig s ezzel együtt azon út, mely a sereget Galliával s Itáliával összekötötte, szinte védtelenül a pompeiusiak kezébe került, kik a folyón részint a város hídján, részint lusitániai módon, tömlőkön uszva, átkeltek. Az aratás ideje már közeledett; a tavali termés már majdnem egészen fel volt emésztve, az új még nem volt betakarítva s a két patak közti szűk téren csakhamar minden élelmi szer elfogyott. A táborban formaszerinti éhség uralkodott — egy porosz véka búzának ára 300 dénár (90 tallér) volt — s aggasztó betegségek törtek ki; mialatt a túlparton élelmi szerek és mindennemű szállítmányok gyűltek halomra, s ezenkívül különféle segédcsapatok gyülekeztek össze: Galliából jött lovasok s íjászok, szabadságra bocsátott tisztek és katonák, hazatérő portyázó csapatok, összesen 6000 főnyi tömegben, melyet a pompeiusiak túlnyomó erővel megtámadtak és nagy veszteséggel a hegyekbe szorítottak, mialatt a caesariaknak a jobb partról tétlenül kellett az egyenetlen harcot nézniök. A sereg közlekedési vonalai a pompeiusiak kezében voltak; Itáliában a Spanyolországból jövő jelentések egyszerre kimaradtak s azon aggasztó hírek, melyek ott szállingózni kezdtek, nem álltak nagyon távol a valóságtól. Ha a pompeiusiak a nyert előnyt erélyesen kizsákmányolták volna, kétségtelenül sikerült volna a Sicoris bal partján összeszorított, ellentállásra alig képes tömeget vagy elfogniok vagy legalább Galliába visszaszorítaniok s a partot úgy meg-

Caesar elmetszve.

szállaniok, hogy tudtok nélkül egy lélek se kelhessen át a folyón. De mindkettőt elmulasztották; ama csapatokat nagy veszteséggel visszaverték ugyan, de sem semmivé nem tették sem végkép vissza nem szorították, a folyón való átkelés meggátlását pedig majdnem kizárólag magára a vízre bízták. Erre alapította Caesar tervét. Hordozható csónakokat készíttetett a táborban könnyű faalkotmánynyal és kosárfonadékkal, mely bőrrel vonatott be, azok mintájára, melyeket a brittek s utóbb a szászok a csatornán használtak, s ezeket kocsin azon helyre szállíttatta, hol előbb hídjai álltak. E gyarló járműveken emberei átkeltek a túlpartra s miután az nem volt megszállva, nagyobb nehézségek nélkül helyreállították ismét a hídat; mire aztán csakhamar felszabadították közlekedési vonalaikat s az epedve várt készleteket a táborba szállították. Caesar szerencsés ötlete a sereget ekként kimentette azon óriási veszélyből, melyben forgott. Az ellenfél lovasainál sokkal különb lovassága erre azonnal be kezdte a Sicoris bal partján elterülő vidéket kalandozni; a Pyrenaek s az Ebro közt fekvő legtekintélyesebb spanyol községek, Osca, Tarraco, Dertosa s mások, sőt némelyek még az Ebrótól délnek is, már Caesar részére álltak. Caesar portyázó hadai s a szomszéd községek elpártolása következtében a pompeiusiak hiányt kezdtek szenvedni élelmi szerekben; mire végre elhatározták, hogy visszavonulnak az Ebro-vonal mögé és sebtiben egy hajóhíd veréséhez fogtak az Ebron keresztül, a Sicoris beleomlásán alól. Caesar az Ebron át visszavezető útjokat elmetszeni s őket Ilerdában tartóztatni igyekezett; mindaddig azonban, míg az Ilerda melletti híd birtokában maradtak, neki pedig itt sem gázlói sem hídai nem voltak, nem volt szabad seregét a folyó két partjára elosztania s Ilerdát be nem keríthette. Katonái tehát éjjel-

Caesar helyreállítja összeköttetéseit.

A pompeianusok elvonulnak Ilerdából.

nappal ásva levezető csatornákat készíttettek, hogy ezek segélyével az Ebro vizét oly sekélylyé tehessék, hogy a gyalogság átlábolhasson rajta. A pompeiusiak azonban az Ebron való átkelésre tett előkészületeikkel hamarább elkészültek, mint a caesáriak az Ilerda bekerítésének előkészítésével; midőn amazok, a hajóhíd elkészülése után a Sicoris bal partján útnak indultak az Ebro felé, Caesar úgy találta, miszerint levezető csatornái még nem vontak el annyi vizet a folyóból, hogy gyalogságát a gázlókon keresztülvihesse; tehát csak lovasait küldte át a folyón, hogy az ellenséget nyomon követvén, legalább menetében gátolhassa és kárt tehessen benne. Caesar légiói azonban, midőn virradatkor az éjfél óta elvonuló félben levő ellenséges hadoszlopokat megpillantották, hadedzett veteránok ösztönszerű biztosságával azonnal felismerték a visszavonulás stratégiai jelentőségét, mely ha végbe megy, őket arra kényszerítette volna, hogy az ellenséget távol, úttalan és ellenséges hadakkal ellepett vidékekre kövessék; és Caesar, katonáinak saját kérésökre végre gyalogságát is bele merte vezetni a folyóba, melyet a legiók, dacára annak, hogy vállig kellett a vízben járniok, mégis szerencsésen átláboltak. És ideje is volt már. Ha a pompeiusiak serege egyszer keresztül ment azon keskeny síkon, mely Ilerda városát az Ebrot befoglaló hegyektől elválasztja, és e hegyek közé ért, akkor az Ebrohoz való visszavonulásában nem lehetett többé feltartóztatni. Caesar lovasainak folytonos, útjokat szerfelett nehezítő s késleltető támadásai dacára a pompeiusiak már egy mértföldnyire jutottak a hegyekhez, midőn, éjfél óta talpon és szerfelett kimerülve levén, eredeti tervökkel, mely szerint a síkon még az nap egészen át kellett volna haladniok, felhagytak és tábort ütöttek. Itt érte utól őket Caesar gyalogsága s este és éjjel velök szem-

Caesar utánok megy.

ben táborozott, miután a pompeiusiak útjoknak kezdetben szándékozott folytatásáról, a caesari lovasok éjjeli támadásától féltökben, ismét lemondtak. A két sereg másnap is mozdulatlanul állt szemben egymással, pusztán a vidék kikémlelésével foglalkozva. Harmadnapon Caesar gyalogsága korán reggel felkerekedett, hogy az út mellett elvonuló úttalan hegyeken keresztül hatolva az ellenség állását megkerülje s ezzel az Ebrohoz vezető útját elállja. E sajátságos menet célját, mely kezdetben visszafelé látszott fordulni az ilerdai táborba, a pompeiusi tisztek nem találták ki elég gyorsan. Amint megértették, cserben hagyva táborukat és podgyászukat, erőszakolt gyorsasággal nyomultak előre a főúton, hogy a parton a caesariakat megelőzzék. De elkéstek: midőn oda érkeztek, az ellenfél szilárd tömegei már magát a főutat is elfoglalva tartották. A pompeiusiak kétségbeesetten megkísértették a meredek hegyfalon keresztül más utat keresni az Ebrohoz, de ebben Caesar lovassága által meggátoltattak, mely az evégből előre küldött lusitániai hadakat bekerítette s levágta. Ha most Caesar és a pompeiusi sereg közt, melynek háta megett az ellenfél lovassága, előtte pedig gyalogsága állt, s mely végkép demoralizálva vala, ütközetre került a dolog, ennek kimenetele nem lehetett kétséges, és alkalomban a megütközésre nem is volt hiány; de Caesar azt fel nem használta és nagynehezen sikerült a győzelemről biztos katonáinak türelmetlen harci kedvét megfékeznie. A pompeiusi sereg stratégiailag úgyis veszve volt; és Caesar nem akarta felesleges vérontás által saját seregét gyöngíteni s az úgyis elkeseredett viszályt még inkább elmérgesíteni. Már másnap azután, miután sikerült a pompeiusiakat az Ebrotól elmetszenie, a két sereg katonái barátkozni és a megadás felett tanácskozni kezdtek egymással, sőt Caesar

Caesar az Ebrohoz vivő útat elállja.

a pompeianusok által követelt feltételeket, nevezetesen a tisztek bántatlanságára vonatkozólag, már helyben is hagyta, midőn Petreius, rabszolgákból és spanyolokból álló kíséretével az alkudozókra ütött s Caesar azon embereit, kiket kézre tudott keríteni, levágatta. Caesar ennek dacára a táborába hozzá jött pompeiusiakat bántatlanul hazaküldte és az ügy békés megoldására törekedett. A pompeiusiak célját most Ilerda képezte, melyben még őrségök és tetemes raktáraik voltak; de magok előtt az ellenséges sereggel, magok s a vár közt a Sicorisszal, csak mentek, mentek anélkül, hogy céljokhoz közelebb jutnának. Lovasságuk csakhamar annyira megfélemlett, hogy a gyalogságnak azt közre kellett fognia s a hátvédbe légióknak kellett állaniok; mind nehezebben tudtak vizet és takarmányt szerezni magoknak; végre, nem levén mit enniök, kénytelenek voltak már saját teherhordó állataikat leölni. Az ekként bolyongó sereg végre azon vette magát észre, hogy tökéletesen be van kerítve, háta megett a Sicoris, maga előtt pedig az ellenséges sereggel, mely árkot és sáncot vont körülötte. Megkísérté átkelni a folyón, de Caesar német lovasai és könnyű gyalogsága a túlsó part megszállásában megelőzték. A pompeiusiak minden hűségök és bátorságuk dacára nem menekülhettek többé a kikerülhetetlen capitulátió elől (705. aug. 2.). Caesar nemcsak a tisztek úgy mint a katonák életének megkegyelmezett s szabadságukkal együtt meghagyta nekik még náluk levő holmijöket s visszaadta azt is, ami már elvétetett tőlök, magára vállalva egyébiránt, hogy a tárgyak értékét saját katonáinak megtéríti, hanem, míg az Itáliában elfogott újoncokat kényszer útján saját seregébe besorozta, Pompeiusnak e régi legionáriusait azon igérettel tisztelte meg, hogy senkit sem fog akarata ellenére a seregébe lépésre kényszerí-

A pompeiusiak megadják magokat. 49.

teni. Csak azt követelte tőlök, hogy fejenként adják át fegyvereiket és térjenek haza. Ennek folytán a Spanyolországból való katonák, a seregnek mintegy harmadrésze, azonnal, az itáliaiak pedig a két Gallia határán elbocsáttattak.

A túlsó Spanyolország meghódol.

— E sereg feloszlásával az innenső Spanyolország magától a győző hatalmába került. A túlsóban, melyben Pompeius nevében Marcus Varro volt a főparancsnok, ez, midőn az ilerdai katastrofnak hírét vette, legtanácsosabbnak találta, ha Gades szigetvárosába veszi magát s azon tetemes összegeket, melyeket a templomi kincsek és tekintélyes Caesarpártiak vagyonának lefoglalása utján összegyűjtött, az általa felszerelt nem jelentéktelen hajóhaddal és a rábízott két legióval együtt e biztos helyre szállítja. De a már régóta Caesarhoz ragaszkodó tartomány legnevezetesebb városai Caesar megérkezésének puszta hírére ennek pártjára nyilatkoztak s a pompeusi őrségeket vagy elűzték vagy szintén elpártolásra bírták: így Corduba, Carmo, sőt maga Gades is. A legiók egyike szintén saját szakállára felkerekedvén Hispalisba ment s e várossal együtt Caesarhoz pártolt. Midőn végre még Italica is bezárta kapuit Varro előtt, ez elszánta magát a capitulátióra. — Körülbelül ugyanekkor hódolt meg Massália is. A massáliaiak ritka erélylyel nemcsak az ostromot állták ki, hanem a tengeren is fentartották magokat Caesar ellenében; ez elemen otthon érezték magokat és remélhették, hogy itt hathatós támogatást fognak kapni Pompeiustól, ki a tengeren kizárólag uralkodott. Caesar jeles alvezére, ugyanazon Decimus Brutus, ki a venetusok felett az első tengeri győzelmet vítta az oceánon, azonban nagy gyorsan hajóhadat teremtett magának és dacára azon vitéz ellentállásnak, melyet az ellenfélnek részben a massaliaiak albioekiai zsoldosaiból, részben Domitius pásztor-rabszolgáiból álló hajóhadi le-

Massalia ostroma.

génysége ellene kifejtett, a magáénál erősebb massaliai hajóhadat a maga vitéz, a legiókból kiválogatott hajókatonái segélyével legyőzte, s hajóinak nagyobb felét elsülyesztette vagy elfoglalta. Midőn ezután egy kis pompeiusi hajóraj Lucius Nasidius vezetése alatt keletről Sicilián és Sardinián át Massália kikötőjébe érkezett, a massaliaiak újonnan harcra készültek a tengeren és Nasidius hajóival egyesülten szálltak síkra Brutus ellen. Az ütközet, mely Tauroeisszal (la Ciotat, Marseilletől keletnek) szemben vívatott, kétségkívül más kimenetelű lett volna, ha Nasidius hajói ugyanazon kétségbeesett bátorsággal harcoltak volna, melyet e napon a massaliaiak tanúsítottak; de Nasidius hajóinak megfutása Brutus részére döntötte el a diadalt s a pompeiusi hajóhad maradványai Spanyolországba menekültek. Az ostromlottak a tengert teljesen elvesztették. A szárazföldi oldalon, hol Gaius Trebonius vezette az ostromot, még ezen túl is folytatták elszánt önvédelmöket; de az albioekiai zsoldosok gyakori kirohanásai s a városban felhalmozott óriási lövegkészletek ügyes felhasználása dacára az ostromlók ostrommunkálataikkal végre mégis eljutottak a falakig s ezeknek egyik tornyát ledöntötték. A massaliaiak kijelentették, hogy felhagynak a védelemmel, de Caesarral magával szeretnék a capitulátiót megkötni, és felkérték a római parancsnokot, hagyna fel Caesar megérkeztéig az ostrommunkálatokkal. Treboniusnak Caesar szigorúan meghagyta volt, hogy a várost lehetőleg kímélje; megadta tehát a kért fegyverszünetet. Miután azonban a massaliaiak ezt egy alattomos kirohanásra használták fel, s ez alkalommal az alig őrzött római ostromművek felét teljesen elégették, az ostrom újonnan és fokozott elkeseredéssel megindult. A rómaiak jeles parancsnoka meglepő gyorsasággal helyreállította a megsemmisített tornyokat és a töltést; s a massáliaiak csak-

Massalia megadja magát.

hamar ismét be voltak kerítve. Midőn Caesar Spanyolország meghódításából visszatértében a város elé érkezett, ezt részint az ellenség támadásai, részint éhség és járványok által végső szorultságba jutva, és másodszor, s ez úttal komolyan késznek találta bármi feltétel alatt a meghódolásra. Csak Domitius, eszében tartván, mily gyalázatosan élt vissza a győztes elnézésével, ült ladikra és lopódzott keresztül a római hajóhadon, harmadik hactért keresni engesztelhetetlen gyűlölete számára. Caesar katonái megfogadták, hogy a hitszegő város egész férfi lakosságát leölik és türelmetlenül követelték hadvezéröktől, hogy adjon jelt a fosztogatásra. De Caesar itt sem feledkezve meg nagy céljairól, hogy a hellen-itáliai civilisátiót a nyugaton megalapítsa, nem hagyta magát rákényszeríteni, hogy Korinth lerombolásának példáját kövesse. Massalia, a régi ioniai hajósnemzetnek egykor oly számos, szabad és a tengeren uralkodó városai közől a legtávolabbi, és majdnem a legutólsó, melyben a hellén tengerészélet még tisztán és ép erőben fenntartotta magát, s egyúttal az utólsó görög város, mely a tengeren háborút viselt, — Massalia kénytelen volt ugyan fegyver- és hajóhadi-készleteit a győzőnek kiszolgáltatni s területének és szabadalmainak egy részét elvesztette, de szabadságát s nemzetiségét megtartotta, és, habár korlátoltabb anyagi viszonyok közt, mégis úgy mint ezelőtt, ezután is szellemi tekintetben középpontja maradt a távoli, épen e korban új történelmi fontosságra kapott kelta földön, a hellén míveltségnek.

Caesar expeditiói a gabnatermő tartományokba.

Mialatt ekként nyugaton a háború veszélyes viszontagságok közt, de végre mégis teljesen Caesar részére dőlt el és Spanyolország s Massalia meghódolt, az ellenség főhadserege pedig mind egy lábig fogságba került, azalatt a harc sorsa azon második harctéren is eldőlt, melyen Cae-

sar szükségesnek találta Itália meghódítása után azonnal hozzálátni a támadáshoz. — Említettük már, miszerint a pompeiusiak Itáliát kiéheztetni szándékoztak. Az eszközök e célra kezökben voltak. Kizárólag uralkodtak a tengeren és mindenütt, Gadesben, Uticában, Messanában, mindenek felett pedig keleten nagy buzgósággal szaporították hajóhadukat; továbbá hatalmukban tartották mindazon provinciákat, melyekből a főváros élelmi szereit kapta: Sardiniát és Corsicát Marcus Cotta, Siciliát Marcus Cato, Africát az önmagát fővezérré kinevezett Titus Attius Varus és frígytársuk, Juba numidiai király által. Caesarra nézve elkerülhetlenül szükséges volt az ellenfél e terveit meghiúsítani s a gabnatartományokat annak kezéből kiragadni. Quintus Valeriust egy légióval Sardiniába küldte, ki a sziget pompeiusi helytartóját annak elhagyására kényszerítette. Azon fontos vállalattal, hogy Siciliát és Afrikát az ellenségtől elfoglalja, a derék és hadban tapasztalt Gaius Caninius Rebilus támogatása mellett a fiatal Gaius Curiót bízta meg. Ez Siciliát kardcsapás nélkül megszállta; Cato, valóságos sereggel nem bírván s különben sem levén a kard embere, elhagyta a szigetet, lakóit előbb becsületes ember módjára intvén, hogy célra nem vezető ellentállás által hiába ne compromittálják magokat. Curio ezen, a fővárosra nézve oly fontos sziget fedezésére haderejének felét hátrahagyván, másik felével, két légióval és 500 lovassal Afrikába hajózott. Itt már komolyabb ellenszegülésre kellett elkészülnie: Juba tekintélyes és a maga nemében jeles seregén kívül a helytartó Varus az Afrikában letelepedett rómaiakból két légiót alakított és egy tíz hajóból álló kis hajórajt is állított síkra. Curio azonban túlnyomó hajóhadával minden nehézség nélkül partra szállt Hadrumetum és Utica közt, mely előbbi városnál az ellenfél egy legiója

Sardinia megszállása.

Sicilia megszállása.

Curio Afrikában partraszáll.

és hajóraja, az utóbbinál pedig Varus tulajdon vezetése alatt másik légiója állt. Curio ez utóbbi ellen fordult és Uticától nem messze tábort ütött, ugyanazon helyen, hol másfél század előtt az idősb Scipio először szállt téli táborba Afrikában. Caesar, kénytelen levén hadainak színét a spanyol háború számára együtt tartani, a siciliai-afrikai hadsereget legnagyobb részben az ellenségtől átvett legiókból, főkép a corfiniumi hadi foglyokból volt kénytelen megalakítani; s az Afrikában levő pompeiusi sereg tisztjei, kik részben ugyanezen, Corfiniumban legyőzött legiókból valók voltak, most minden eszközt megkísértettek, hogy egykori, most ellenök harcoló katonáikat rábírják, hogy első esküjökhöz visszatérjenek. De Caesar jól választotta meg helyettesét. Curio ép úgy tudta a sereg és a hajóhad mozdulatait vezényelni, mint katonáira személyes befolyást is szerezni magának; serege bőven el volt látva mindennel és csatározásaiban mindenütt szerencse kísérte. Midőn Varus, azon hitben, miszerint Curio hadai csak az alkalmat lesik, hogy hozzá átpártoljanak, elhatározta magát az ütközetre, főkép azért, hogy ezen alkalmat nekik megadja, annak kimenetele nem igen igazolta várakozásait. Curio lovasai, fiatal vezérök tüzes beszéde által fellelkesítve az ellenség lovasságát megfutamították, s az ellenfélnek a lovassággal együtt előre nyomult könnyű gyalogságát mindkét sereg szemeláttára lekaszabolták; s e siker és Curio személyes példaadása által felbátorodva légiói is támadásra mentek azon fárasztó mély völgyön keresztül, mely a két sereget egymástól elválasztotta; a pompeiusiak azonban be nem várva őket, szégyenletes futásban táboruk sáncai mögé menekültek, a rákövetkező éjen pedig ezt is elhagyták. A győzelem oly teljes volt, hogy Curio azonnal Utica ostromához foghatott. Midőn azonban híre jött, hogy Juba király összes

Curio győzelme Uticánál.

haderejével közeledik a város felmentésére, Curio, ép úgy, mint egykor Scipio cselekedett Syphax megérkeztekor, elhatározta, hogy felhágy az ostrommal és Scipio egykori táborába visszatérve fogja a Siciliából érkezendő segélyhadakat bevárni. Kevéssel ezután új hir érkezett, jelentvén, hogy Juba király fejedelmi szomszédainak támadása következében kénytelen volt fő hadseregével visszafordulni s az ostromlottak támogatására csak egy gyönge hadtestet küld Saburra vezetése alatt. Az élénk természetű Curio, ki különben is nem szívesen szánta el magát a pihenésre, e hírre azonnal útra kelt ismét, hogy Saburrával megütközzék, mielőtt ez még az uticai őrséggel összeköttetésbe léphetne. Lovasságának, mely este előre megindult, csakugyan sikerült is Saburra hadtestét a Bagradas partján éjnek idején meglepnie, s nagy pusztítást vinni végbe benne; mely győzelmi hírre Curio annál gyorsabban nyomult előre gyalogságával, hogy az ellenfél vereségét tökéletessé tegye. A Bagradas felé ellapuló magaslatok legalsó lejtőjén csakhamar meg is pillantották Saburra hadtestét, mely a római lovasokkal verekedett; mire a légiók a lovassághoz csatlakozva azt teljesen leszorították a síkságra. De itt megfordult a kocka. Saburra nem egymagában volt itt, mint a rómaiak hitték, hanem kevéssel többel egy német mértföldnyi távolságnál a numidiai főhadsereg állt támogatására. A numidiai gyalogság színe s 2000 gall és spanyol lovas már megérkezett a csatatérre Saburrát támogatni, a király maga pedig már útban volt seregének zömével és tizenhat elefántjával. A római lovasok közől az éjszakai menet és a heves ütközet után e percben alig volt több együtt 200-nál, s ezek úgy mint a gyalogság, a menet és a csatázás fáradalmaitól végkép ki voltak merülve, valamennyien a tág síkon, melyre lecsábítatták magokat, s köröskörül mindinkább körülfo-

Juba Curiót a Bagradasnál megveri.

gatva a szakadatlanul szaporodó ellenséges hadaktól. Hiába kísérté meg Curio az összeütközést; a libyai lovasok, amint egy római hadosztály előre nyomult, szokásukhoz híven, azonnal meghátráltak, hogy azt, amint vissza fordul, üldözőbe vegyék. Hiába igyekezett ismét feljutni a magaslatokra; az ellenség lovasai azokat megszállták s elzárták. Minden veszve volt. A gyalogság mind egy lábig levágatott. A lovasságból nehánynak sikerült magát keresztül vágnia; s Curio is megmenekülhetett volna, de nem bírta lelkére venni, hogy a rábízott sereg nélkül jelenjék meg ura előtt és kardjával kezében esett el. Az irtóztatóan gyors katastrof hatása alatt másnap még azon katonaság is megadta magát Varusnak, mely az Utica előtti táborban összeszedelőzködött, a hajóhad őrségével együtt, mely pedig oly könnyen elmenekülhetett volna Siciliába (705. aug. vagy sept.) — Így végződött a Caesar által kiküldött sicíliai s afrikai expeditio. Annyiban célt ért, a mennyiben Sicilia és Sardinia megszállása által legalább segített a főváros legsürgősebb szükségein; Afrika meghódításának meghiúsulása, melyből a győztes párt további lényeges hasznot nem vont, s két megbízhatatlan legio veszte tehát elviselhető vala. De pótolhatatlan veszteség volt Caesarra, sőt Rómára nézve is Curio kora halála. Nem ok nélkül bízta meg Caesar a katonai téren tapasztalatlan és korhely élete miatt rossz hírben álló fiatal embert a legfontosabb önálló parancsnoksággal; Caesar saját szellemének egy szikrája rejlett a lánglelkű ifjúban. Ő is fenékig üritette a gyönyörök kelyhét, mint Caesar; ő is nem azért lett politikussá, mert katona volt, hanem politikai tevékenysége adott kardot a kezébe; az ő ékesszólása is nem a kikerekített körmondatok, hanem a mélyen átérzett gondolat ékes szólása volt; az ő hadviselési modora is a csekély erővel

Curio halála.

49.

való gyors cselekvésen alapult; az ő természete is könnyű s gyakran könnyelmű volt, kellemesen nyiltszívű vala és a jelent lehetőleg kiélvezte. Mint hadvezére mondja róla, az ifjúság heve, s nagy bátorsága meggondolatlan tettekre ragadták, és nehogy egy megbocsátható hibát meg kelljen magának bocsáttatnia, büszke lelke inkább a halált választotta; és Caesar történetében is találunk hasonló meggondolatlanság és hasonló büszkeség momentumaira. Sajnos, hogy e gazdag természetnek a sors nem engedte meg hogy kiforrhassa és fentarthassa magát a következő nemzedék számára, mely tehetségek dolgában koldussá lett és gyorsan a középszerűségek uralmának karjaiba sülyedt.

Pompeius haditerve 705-re 49.

Mennyire álltak a 705. év e háborús eseményei összefüggésben Pompeius általános haditervével, nevezetesen mily szerep jutott ebben Itália elveszte után a nyugaton álló jelentékeny haderőnek, arra nézve csak sejtelmeket táplálhatunk. Hogy Pompeius Spanyolországban harcoló seregének szárazon, Afrikán és Mauretánián keresztül szándékozott volna segítségére menni, az csupán az ilerdai táborban szállongó kalandos és kétségkívül teljesen alaptalan hír vala. Sokkal valószínűbb, hogy még Itália veszte után is ragaszkodott azon előbbi tervéhez, mely szerint Caesart a tulsó és innenső Galliában két oldalról akarta megtámadni, és combinált egyidejü támadást készült ellene intézni Makedoniából és Spanyolországból. Terve alkalmasint az volt, hogy a spanyol hadsereg a Pyrenaekben mindaddig védelmi állásban maradjon, míg a szervező félben levő makedoniai hadsereg szintén teljesen fel nem készül; hogy azután a két sereg egyszerre induljon meg és a körülményekhez képest a Rhone vagy Po partján nyujtson kezet egymásnak, mialatt a hajóhad alkalmasint megkísértette volna a tulajdonképeni Itália visszafoglalását. Caesar, úgy

látszik, ezek bekövetkezését várva készült el leginkább arra, hogy Itáliában fog megtámadtatni. Tisztjeinek egyik legjelesbike, Marcus Antonius néptribún parancsnokolt itt propraetori hatalommal. A dél-keleti kikötők, Sipus, Brundisium, Tarent, melyekben először lehetett az ellenfél partraszállási kísérletét várni, három légiónyi őrséget kaptak. Ezenkívül Quintus Hortensius, az ismert szónok elfajult fia, a tyrrheni, Publius Dolabella pedig az ádriai tengeren vontak össze egy-egy hajóhadat, melyeknek célja volt egyfelől Itália védelméhez hozzájárulni, másfelől a Görögországba szándékolt átkelésben eszközül szolgálni. Azon esetre, ha Pompeius szárazon igyekeznék Itáliába benyomulni, Marcus Licinius Crassus, Caesar régi társának legidősb fia bízatott meg az innenső Gallia, Marcus Antonius testvéröcscse Gaius pedig Illyricum védelmével. Az előre sejtett támadás azonban sokáig váratott magára. Csak a nyár derekán kezdődött meg a harc Illyricumban. Itt Caesar helytartója Gaius Antonius két légiójával Curicta (Veglia a quarneroi öbölben) szigetén, Caesar admirálja Publius Dolabella pedig 40 hajójával azon keskeny tengerszorosban állt, mely e szigetet a szárazföldtől elválasztja. Pompeiusnak az ádriai tengeren levő hajóhadvezérei, Marcus Octavius a görög, Lucius Scribonius Libo pedig az illyr hajóhadosztálylyal Dolabellát megtámadták, és valamenynyi hajóját semmivé tették, miáltal Antonius a szigeten elmetszetett. Megmentésére Basilus és Sallustius vezetése alatt egy hadtest jött Itáliából és Hortensius hajóhada a tyrrhéni tengerről; de sem ez sem amaz nem bírt az ellenség túlnyomó erejü hajóhadával. Antonius legióit sorsukra kellett bízni. Az élelmi szerek elfogyván a katonák morogni s lázongani kezdtek; s nehány szakasz kivételével, melynek sikerült tutajokon a szárazföldre jutnia, az egész, még

Caesar hajóhada és serege Illyriában megsemmisíttetik.

mindig tizenöt cohorsból álló hadtest, letette a fegyvert, és Libo hajóin Makedoniába szállíttatott, hogy itt Pompeius seregébe soroztassék, mialatt Octavius hátramaradt, hogy a most teljesen fedetlen illyr partokat végkép elfoglalja. A dalmátok, kik Caesarral még helytartósága korából viszályban álltak, Issa (Lissa) nagyfontosságú szigetvárosa és más helységek Pompeius pártjára álltak; de Caesar hívei Salonaeben (Spalato) és Lissosban (Alessio) helyt álltak és amabban nemcsak bátran kiállták az ostromot, hanem végszorultságokban oly sikeres kirohanást is tettek a várból, hogy Octavius felhagyván az ostrommal Dyrrhachionba ment téli szállásra. — Pompeius hajóhadának ezen Illyricumban vitt győzelme, bár magában véve nem volt jelentéktelen, mégis csekély hatással volt a hadjárat egész menetére; és törpének tűnik fel, ha meggondoljuk, hogy a Pompeius főparancsnoksága alatt álló tengeri és szárazföldi haderőnek összes tevékenysége az eseményekben oly gazdag 705. évben ezen egy fegyverténytre szorítkozott, s hogy a kelet, melyen a hadvezér, a senátus, a második nagy hadsereg, a főhajóhad s Caesar ellenfeleinek óriási katonai és még nagyobb mérvű pénzügyi segélyforrásai egyesítve voltak, ott, ahol szükség lett volna rá, a nyugaton vitt döntő harcba nem is avatkozott. A birodalom keleti felében elszórt haderők feloszlatott állapota, a hadvezér azon szokása, melynél fogva mindig csak túlnyomó erővel szállt síkra, nehézkessége s késlekedése s a coalitio egyenetlenségei a szárazföldi haderő tétlenségét, ha nem menthetik is, némileg kimagyarázhatják; de hogy a hajóhad, mely pedig vetélytárs nélkül uralkodott a földközi tengeren, annyira mitsem tett, hogy a dolgok menetébe beavatkozzék, hogy mitsem tett Spanyolországért, majdnem semmit a hű Massáliáért, semmit Sardinia, Sicilia, Afrika védelmére s

A hadjárat összeredményei.

49.

Itáliának ha nem is új megszállására, de élelmi szereinek elmetszésére — ez a pompeiusi táborban uralkodó zavarnak és egyenetlenségnek oly mértékét bizonyítja, melyet nagy fáradságunkba kerül még csak elképzelni is. — Ennek meg is felelt a hadjárat vég eredménye. Caesar kettős támadása egyfelől Spanyolország, másfelől Sicilia és Afrika ellen, amott teljesen, itt legalább részben sikerült; Pompeiusnak Itália kiéheztetésére irányzott terve ellenben Sicilia elfoglalása által a dolog lényegében, általános haditerve pedig a spanyol hadsereg megsemmisülése által végkép meghiúsíttatott; míg Itáliában Caesar védelmi rendszabályainak csak igen csekély mértékben kellett alkalmazásba vétetniök. Az Afrikában és Illyriában szenvedett érzékeny veszteségek dacára Caesar a háború ez első évében mégis a leghatározottabban és a legdöntőbb módon győztes maradt.

Szervezkedés Makedóniában.

Habár azonban a pompeiusiak keleten semmi nagyobb erőfeszítést nem tettek, hogy Caesart a nyugat meghódításában megakadályozzák, azon időt mégis, melyre ily szégyenletes módon szert tettek, arra fordították, hogy a keleten erejöket politikai és katonai tekintetben megszilárdítsák. Caesar elleneinek nagy gyülekező helyét Makedonia képezte.

A kivándorlottak.

Ide ment maga Pompeius is a brundisiumi kivándorlók zömével együtt; ide jöttek a többi menekültek nyugatról. Marcus Cato Siciliából, Lucius Domitius Massaliából és mindenekfelett a spanyol feloszlatott hadsereg legjobb tisztjeinek s katonáinak nagy része, vezéreivel, Afraniussal és Varroval élén. Itáliában az aristokraták közt a kivándorlás lassanként nem csak becsületbéli dologgá, hanem majdnem divattá lett s új lendületet nyert azon hírek által, melyek Ilerdából Caesar válságos helyzetéről érkeztek; a lanyhább párthívek és a politikai köpenyegforgatók közől is számosan átkeltek a tengeren s végre még Marcus Cicero

is átlátta, hogy polgári kötelességének teljesítésére nem elég, ha értekezést ír az egyetértésről. Az emigránsok senátusa Thessalonikében, melyet a hivatalos Róma ideiglenesen székhelyévé választott, vagy 200 tagból állt, kik közt számos aggastyán s majd minden consuláris jelen volt. De természetesen valamennyien emigránsok voltak. Rómának e Koblenze szintén nyomorúságos módon leleplezte a főváros előkelő köreinek nagy igényeit s csekély képességeit, idétlen reminiscentiáit és még idétlenebb recriminátióit, politikai ügyetlenségét és pénzügyi zavarát. Az még a legkisebb baj volt, hogy mialatt a régi épület rombadőlt, az alkotmánynak minden régi cifraságát és rozsdafoltját megfigyelték: az végre is csak nevetséges volt, hogy az előkelő urak lelkiismerete nem engedte meg tanácsgyűlésöket a város szentesített földén kívül senátusnak nevezni, s ennélfogva nagy óvatosan a „három százaknak" címezték magokat*); vagy hogy hosszadalmas államjogi vizsgálódásokba merültek afelett, valjon lehet-e curiális törvényt jogosan másutt is hozni, mint csak a Capitoliumon. Még nagyobb baj volt ennél a lanyhák közönye s a túlzók korlátolt elméjű elkeseredése. Amazokat sem cselekvésre, sem még hallgatásra sem lehetett bírni, hogy bizonyos meghatározott módon tegyenek valamit a közügyért; a gyönge emberek sajátságát

A lanyhák.

---

*) Miután a „törvényes tanácsgyűlés" kétségkívül ép úgy, mint a „törvényes törvényszék" a formaszerinti jog értelmében csak magában a városban, vagy ennek határán belől volt tartható, a thessalonikei senátus magát a „három százaknak" nevezte el (*bell. Afric.* 88. 90; Appian 2, 95), nem mintha 300 tagból állt volna, hanem mert a senátorok ősrégi rendes száma 300 volt. Igen hihető, hogy e gyűlés tekintélyes lovagok felvétele által megszaporította magát; de azért Plutarch (*Cato min.* 59. 61), midőn a háromszázból itáliai nagykereskedőket csinál, forrását (*b. Afr.* 90) félreértette.

képező következetlenségökkel minden ily követelésben csak rosszakaratú kísérletet láttak arra, hogy még jobban compromittáltassanak s vagy épen nem vagy csak kelletlenül tették meg ami rájok parancsoltatott. Ezenkívül elkésett bölcs tanácsaikkal és kelletinél okosabb kivihetetlen ötleteikkel a cselekvőknek természetesen szakadatlanul terhökre váltak; napi munkájok abban állt, hogy mindent ami történt, apró és nagy dolgokat kritikájokkal, gúnyjokkal és sohajaikkal kísértek, és a tömeget saját renyheségök és reménytelenségök által elkedvetlenítették s elbátortalanították. Míg ezek a gyöngeség atoniájának látványát nyújtották, a túlzóknál viszont ennek hypertoniája állt teljes virágzásban. Ezek nyíltan hirdették, hogy minden békealkudozás előfeltételét csak Caesar fejének beszolgáltatása képezheti; azon békekísérletek mindenikét, melyeket Caesar még most is több ízben ismételt, látatlanba visszautasították vagy csak arra használták fel, hogy Caesar megbizottainak alattomos módon életök után törekedjenek. Magától értetik, hogy mindazok, kik nyíltan Caesar pártjára álltak, ezek szemében életöket s vagyonukat kivétel nélkül elvesztették; de a többé-kevésbbé semlegesek se igen jártak jobban. Lucius Domitius, a corfiniumi hős a hadi tanácsban teljes komolysággal indítványozta, hogy a Pompeius seregében szolgáló senátorok szavazzanak mindazok felett, kik vagy semlegesek maradtak, vagy kivándoroltak ugyan, de a seregbe be nem léptek, s őket fejenként, a körülményekhez képest felmentsék vagy bírságra, vagy akár életök és vagyonuk elvesztésére is itéljék. Egy másik ily túlzó Pompeius előtt megvesztegetés és árulás miatt formaszerinti vádat emelt Lucius Afranius ellen, amiért Spanyolországot rosszul védelmezte. Ezen telivér republicánusok lelkében politikai elméletök mintegy vallási hitágazattá vált; amiért is lany-

A túlzók.

hább elvtársaikat s Pompeiust a maga személyes pártjával talán még jobban gyűlölték nyílt ellenségeiknél és gyűlölték a gyűlölet azon butaságával, mely az orthodox theologusokat szokta kitűntetni; s leginkább ők okozták azon temérdek és elkeseredett külön viszályokat, melyek az emigránsok seregét és senátusát felzavarták. De a puszta beszéddel nem érték be. Marcus Bibulus, Titus Labienus és e coteria más tagjai elméletöket a gyakorlatban is alkalmazták és mindazon tiszteket és katonákat, kik Caesar seregéből kezökbe kerültek, tömegesen kivégeztették; ami természetesen Caesar hadait nem igen ösztönözte arra, hogy csekélyebb erélylyel harcoljanak ellenök. Hogy Caesar távolléte alatt Itáliában az alkotmány hívei javára való ellenforradalom, melynek minden eleme megvolt, ennek dacára sem tört ki, ennek oka, Caesar értelmesebb ellenfeleinek biztosítása szerint leginkább azon általános aggodalomban rejlett, hogy a restaurátiót a republicánus túlzók fékezhetetlen dühöngése követné. A pompeiusi tábor jobbjait ez őrjöngő üzelmek kétségbeejtették. Pompeius, maga is vitéz katona, amennyire lehet és szabad volt tennie, kímélte a foglyokat; de jelleme sokkal gyöngébb és helyzete sokkal ferdébb volt, semhogy, amit mint fővezérnek meg kellett volna tennie, minden ily nemű vérengzést meggátolhatott vagy épen megfenyíthetett volna. Erélyesebben igyekezett azon egyetlen ember, ki legalább erkölcsi öntudatot hozott magával e küzdelembe, Marcus Cato, elejét venni e garázdálkodásnak: tulajdon decretumot eszközölt a kivándorlottak senátusától, mely megtiltotta az alattvaló városok fosztogatását s polgároknak a csatán kívüli megölését. Igy gondolkozott a derék Marcus Marcellus is. Természetesen Cato és Marcellus legjobban tudták, hogy a túlzó párt e hazamentő tényeit szükség esetén minden senátusi végzés

ellenére is végrehajtja. Ha pedig az ultrák dühét már most sem lehetett megfékezni, midőn a szövetkezetteknek még az eszély annyi parancsaira kellett hajtaniok, a győzelem esetére oly rémuralomra kellett mindenkinek elkészülve lennie, melytől még Márius sőt maga Sulla is iszonyattal fordultak volna el; és ily körülmények közt megfogható, hogy Cato, saját vallomása szerint jobban félt tulajdon pártjának diadalától, sem mint megveretésétől. — A katonai készülődéseket a makedoniai táborban a fővezér Pompeius intézte. Ennek mindig nehéz és nyomott helyzete a 705. év szerencsétlen eseményei folytán még rosszabbra fordult. Elvtársainak szemében ő volt fő oka a szenvedett csapásoknak. E vád sok tekintetben igazságtalan vala. A szenvedett vereségek oka jó részben az alvezérek, nevezetesen Lentulus consul és Lucius Domitius ügyetlenségében és engedetlenségében rejlett; Pompeius azon perctől fogva, melyben a hadseregnek élére állt, azt ügyesen és bátran vezette és legalább tetemes haderőt megmentett az elveszéstől; azt pedig, hogy Caesar sokkal fölötte álló lángeszével, melyet most már mindenki elismert, nem volt képes megmérkőzni, józanul senki szemére nem vethette. De itt csupán a siker határozott. Az alkotmányos párt csak Pompeius hadvezéri képességében bízva szakított Caesarral; e szakítás veszedelmes következményei a hadvezér Pompeius fejére hárultak s habár minden többi pártfőnökök köztudomású katonai hasznavehetetlensége folytán nem nem kísértették is meg őt a főparancsnokságtól megfosztani, e balkövetkezmények mégis legalább a fővezér iránti bizalmat kiírtották a lelkekből. A szenvedett vereségek ezen utófájdalmaihoz járult az emigratió ártalmas befolyása. Az érkező menekültek közt volt ugyan egy csomó kitünő katona és tehetséges tiszt, főkép az egykori spanyol seregből, de

Hadi készületek.

49.

azok száma, kik szolgálni és harcolni jöttek, ép oly csekély volt, amily ijesztőleg nagy azon előkelő tábornokoké, kik ép annyi joggal mint Pompeius, proconsuloknak és imperatoroknak nevezték magokat, s azon előkelő uraké kik többé-kevésbbé önkénytelenül vettek részt a tettleges hadi szolgálatban. Ezek a fővárosi életmódot honosították meg a táborban és pedig korántsem a sereg előnyére: ez urak sátrai kellemes lugasok valának, melyeknek talaja ékesen be volt terítve fris gyeppel, falai pedig repkénynyel beborítva; ezüst étszerek álltak az asztalon s a poharazás gyakran már világos nappal megindult. Ezen elegáns katonák sajátságos ellentétben álltak Caesar veteránjaival, kiknek durva kenyerétől azok megijedtek s kik, ennek hiányában még a gyökereket is megették és megesküdtek, hogy inkább fakérget rágnak, mintsem az ellenség elől meghátrálnának. Amíg továbbá Pompeiust azon kikerülhetlen tekintetek, melyekkel egy collegiális és iránta ellenszenvvel viselhető hatóság irányában lennie kellett, már magokban véve is gátolták tevékenységében, az ebből támadt zavarokat még kimondhatatlanul fokozta az emigránsok senátusa, midön székhelyét úgyszólván magán a főhadiszálláson ütötte fel s most az emigrátio e senátus gyűlésein minden mérgét kiöntötte. Végre sehol sem volt jelentékeny ember, ki mindezen félszegségek ellenében saját egyéniségének súlyát vethette volna a mérlegbe. Pompeius maga szellemileg sokkal alárendeltebb, késedelmezőbb, nehézkesebb és tartózkodóbb ember volt, semhogy e feladatnak megfelelhetett volna. Marcus Catoban meglett volna legalább a szükséges erkölcsi tekintély s azon jó akarat is, hogy azzal Pompeiust támogassa; de ez, ahelyett hogy őt a maga támogatására felszólítaná, bizalmatlan féltékenységből háttérbe szorította és például a hajóhadnak oly fontos főparancs-

nokságát inkább a minden tekintetben hasznavehetetlen Bibulusra, mintsem Catóra bízta. Míg ekként Pompeius, állásának politikai oldala körül veleszületett ügyetlenségével járt el s ami már alapjában meg volt romolva, tőle telhetőleg még jobban elrontotta, másfelől elismerésre méltó buzgalommal szentelte magát azon feladatnak, hogy a párt jelentékeny de felbomlott haderejét katonailag szervezze. Ennek magvát az Itáliából hozott hadak képezték, melyekből Pompeius, hozzájok csatolván az illyriai hadi foglyokat s a Görögországban tartózkodó rómaiak fegyveres népét, öt légiót alakított. Három más légió jött keletről: azon két syriai, mely Crassus hadseregének romjaiból alakult s egy, mely az eddig Kilikiában állott két gyönge légióból képeztetett. Ezen őrségi szolgálatot teljesítő hadak beszólítását misem gátolta, miután egyfelől a pompeiusiak a párthusokkal egyetértésben álltak, sőt még szövetségre is léphettek volna velök, ha Pompeius boszúsan nem vonakodik megadni a szerződés követelt árát: a syriai tartomány átengedését, melyet ő maga csatolt a birodalomhoz; s miután másfelől Caesar terve, ki két légiót akart Syriába küldeni, és a Rómában foglyúl tartott Aristobulos herceg által a zsidókat ismét fegyverre akarta szólíttatni, Aristobulos halála és még más okok által is, meghiúsult. Ezenkívül Pompeius a Krétában és Makedoniában letelepedett kiszolgált katonák közől egy, a kis-ázsiai rómaiak közől pedig két új légiót szedett össze. Mindezekhez még 2000 önkéntes járult, a spanyol hadak színe javának maradványaiból s más effélékből, és végre az alattvalók jutalékai. Úgy mint Caesar, Pompeius sem akart ezeknél gyalogságot szedni; az epirosi, aetoliai és thrák militiát csak a partok őrzésére szóllította fegyverre s ezeken kívül a könnyű csapatokba 3000 görög és kis-ázsiai íjjászt és 1200 parittyást fogadott

Pompeius légiói.

be. Lovassága ellenben, kivéve azon nemesi gárdát, mely Róma fiatal nemességéből alakult s több tekintélylyel bírt, mint katonai fontossággal, és a Pompeius által lóra ültetett apuliai pásztorrabszolgákat, kizárólag Róma alattvalóinak és védenceinek hadjutalékából állt. Magvát a kelták képezték, kik részben Alexandreia őrségéből kerültek ki, részben Deiotarus király által, ki öregsége dacára személyesen megjelent lovasai élén, s a többi galatiai dynasták által állíttattak ki. Ezekkel egyesültek azon kitünő thrák lovasok, kiket részben fejedelmeik, Sadala és Rhaskyporis magok hoztak, részben pedig Pompeius a makedoniai tartományban toborzott; a kappadokiai lovasság; az Antiochus kommagenei király által küldött lovasíjászok; az Euphráton inneni arméniaiak csapatai Taxiles, az Euphráton túliak pedig Megabates vezetése alatt s a Juba király által küldött numidiai dandárok — melyekkel a lovasság összes száma 7000-re emelkedett. — Végre igen tekintélyes volt Pompeius hajóhada. Részben a Brundisiumból hozott vagy utóbb épített római járművekből, részben az egyiptomi király, a kolchisi fejedelmek, Tarkondimotos kilikiai dynasta, Tyros, Rhodos, Athén, Kerkyra városok s egyáltalján az összes ázsiai és görög tengeri államok hadihajóiból, s egészben véve 500 hajóból állt, melyeknek a rómaiak egy ötödrészét tették. Gabnából és hadiszerekből Dyrrhachionban óriási készletek voltak felhalmozva. A hadipénztár tele volt, miután a pompeiusiak az állam fő jövedelmi forrásaival rendelkeztek és a hatalmukban levő területen a védenc fejedelmek, a tekintélyes senátorok, az adót bérlők s egyáltalján az összes római és nemrómai lakosság anyagi erejét a magok javára felhasználták. Amire a legitim kormány tekintélye s Pompeius sokat emlegetett és dicsért királyi- és népclientélája Afrikában, Egyiptomban, Makedoniában, Görögországban,

Lovasság.

Hajóhad.

Elő-Ázsiában és Syriában csak képes volt, a római köztársaság védelmére kivétel nélkül mozgásba tétetett; s ha Itáliában híre járt, hogy Pompeius a gétákat, kolchisiakat és arméniaiakat Róma ellen felfegyverzi s ha a táborban „királyok királyának“ nevezték, — ez alig volt túlzásnak mondható. Egészben véve 7000 főnyi lovasság, tizenegy legio, melyből ugyan legfeljebb öt volt harcedzettnek mondható és 500 hajóból álló hajóhad állt keze alatt. A katonák hangulata, kiknek ellátásáról és zsoldjáról Pompeius kielégítőleg gondoskodott s kiknek győzelem esetére a legtúlzottabb jutalmakat igérte, kivétel nélkül jó, sőt számos, és épen a legkitünőbb hadosztályokban, épen kitünő vala; azonban seregének nagy része mégis újonnan szedett hadakból állt, melyeknek megalakítása s begyakorlása, bármily buzgalommal üzetett is, mégis szükségkép időt igényelt. Hadi ereje egészben véve tiszteletet parancsoló, habár némiképp tarkabarka külsejű vala.

A pompeiusiak egyesülése Epirus partján. 49/8.

A fővezér szándéka az volt, hogy a hadsereg és hajóhad, 705/6 feléig nagyjában véve egészen egyesüljön Epirusban, a parton és a tengeren. Bibulus admirál 110 hajóval már meg is érkezett új főhadi szállására Kerkyrára. A szárazföldi hadsereg azonban, mely főhadi szállását a nyár folytában a Haliakmon partján, Berrhoeában tartotta, még hátra maradt: zöme lassan haladt előre a Thessalonikéből a nyugati part felé vezető nagy csinált úton a leendő főhadi szállás, Dyrrhachion felé; sőt azon két légió, melyet Metellus Scipio Syriából hozott, még a kisázsiai Pergamonban volt téli szálláson és csak tavaszra váratott Európába. A pompeiusiak, mint látjuk, nem igen siettek. Az epirusi kikötőket a hajóhadon kívül egyelőre még csak a körül fekvő vidék polgárőrsége s népfölkelése védelmezte. — Ez lehetővé tette Caesarra nézve, hogy a közbeeső spanyol

Caesar Pompeius ellen.

háború dacára Makedoniában is támadólag léphessen fel, és ő legalább nem késlekedett. Már rég elrendelte, hogy Brundisiumban hadi és szállító hajók tereltessenek össze s a spanyol hadsereg capitulátiója és Massalia eleste után itt alkalmazott legkülönb hadainak legnagyobb részét szintén ide irányozta. Azon hallatlan fáradalmak, melyeket Caesar ekként katonáira rótt, ugyan erősebben megritkították ezek sorait, mint a csatázás, és a négy legrégibb legió egyikének, a kilencediknek fellázadása, midőn Placentián ment keresztül, veszélyes jele volt a hadseregben elharapódzott hangulatnak; de Caesar lélekjelenlétével és személyes tekintélyével azt lecsillapította, s így ez oldalról misem gátolta a hajóraszállásban. De a hajókban szenvedett hiány, melyen Pompeius üldöztetése már 705. márciusában 49.
hajótörést szenvedett, úgy látszott, mintha ezen expeditiót is meghiúsítani készülne. Azon hadi hajók, melyek építését Caesar a galliai, siciliai és itáliai kikötőkben elrendelte, még nem voltak készen vagy legalább nem érkeztek meg; az ádriai tengeren volt hajóraja az elmúlt évben Curicta mellett semmivé tétetett; Brundisiumban mindössze tizenkét hadi hajót és csak annyi szállítóhajót talált, melyen Görögországba szánt, 12 legióból és 10,000 lovasból álló hadseregének alig harmadrészét szállíthatta át egyszerre. Az ellenség tekintélyes hajóhada kizárólag uralkodott az ádriai tengeren s nevezetesen a keleti part minden szárazföldi és szigeti kikötőjén. Ily körülmények közt önkénytelenül elénk ötlik a kérdés, miért nem választotta Caesar a tengeri út helyett az Illyrián keresztül vezető szárazföldit, mely őt a hajóhad részéről fenyegető minden veszélytől megmentette s különben is, legnagyobbrészt Galliából jövő hadai számára rövidebb volt a brundisiuminál. Az illyr vidékek ugyan leírhatatlanul kietlenek és szegények

voltak; de ennek dacára más seregek kevéssel utóbb átmentek rajtok s ez akadályt Gallia meghódítója aligha tekintette legyőzhetetlennek. Talán attól tartott, hogy az Illyrián keresztül vezető fáradalmas útja alatt Pompeius összes haderejével átkelhetne az ádriai tengeren, minek következtében a szerepek egyszerre felcserélődtek, s Caesar Makedoniában, Pompeius Itáliában foglalt volna állást; habár a nehézkes Pompeiustól ily gyors fordulat alig volt várható. Lehet az is, miszerint Caesar azon reményben határozta el magát a tengeri útra, hogy hajóhada azalatt tiszteletet parancsoló karba fog jutni, és midőn Spanyolországból visszatérvén, a dolgok valódi állásáról az ádriai tengeren meggyőződött, már késő volt hadi tervét megváltoztatnia. Lehet, sőt Caesar gyors, a döntő pillanatot mindig siettető természete mellett, valószínűnek mondható, miszerint Epirusnak e pillanatban még fedetlen, de rövid idő alatt kétségkívül az ellenség által megszállandó partjai ellenállhatatlanul csábították arra, hogy egy vakmerő fordulattal ellenfelének egész tervét ismét halomra döntse.

48. Caesar Epirusban partraszáll.

Bármiként lett légyen azonban, Caesar 706. jun. 4-kén*) hat, a fáradalmak és betegségek által jól megtizedelt légióval és 600 lovassal hajóra szállt, Epirus partja felé. Ez út második kiadása volt a vakmerő britanniai expeditiónak; de, legalább az első kísérlet, sikerült. Caesar az akrokeraunumi (Chimara) szirtek közt, Paleassa (Paljassa) keveset látogatott kikötőjében jutott partra. A pompeiusiak úgy az orikoni (avlonai öböl) kikötőből, melyben 18 hajóval álltak, mint a Kerkyra melletti fő hadiszállásukból észrevették Caesar szállító hajóit; de amott nem bíztak erejökben, emitt nem voltak készen az indulásra, és az első szállítmány akadályo-

*) A kiigazított naptár szerint 705. nov. 5.

zatlanul elérte a partot. Mialatt a hajók azonnal visszafordultak a második részt átszállítandók, Caesar még azon estve átkelt az akrokeraunumi hegyeken. Első diadalai ép oly nagyok voltak, mint az ellenfél meglepetése. Az epirusi népfölkelés sehol sem állt ellent; Caesar a nagyfontosságú Orikon és Apollonia kikötővárosokat egy sereg kisebb helységgel együtt azonnal elfoglalta, s maga Dyrrhachion is, melyet a pompeiusiak főfegyverhelyökül szemeltek ki és mindennemű készletekkel, de csak gyönge őrséggel raktak meg, a legnagyobb veszélyben forgott. Első diadalai.

A hadjárat folytatása azonban nem felelt meg a ragyogó kezdetnek. Bibulus a Caesar átkelésekor tanúsitott hanyagságát utóbb, kétszerezett erőfeszítéssel, legalább részben ismét jóvá tette. Nem csak hogy a hazatérő szállító hajók közül harmincat elfogott, s azokat mindenestül, a legénységet sem véve ki, elégette, hanem egyúttal a partnak egész, Caesar által megszállt része hosszában, Sason (Saseno) szigetétől fogva a kerkyrai kikötőkig, a leggondosabb őrségi szolgálatot rendezte be, bármily terhessé tették is ezt a zord évszak s azon körülmény, hogy az őrhajók számára minden szükségletet, még vizet és fát is Kerkyrából kellett szállítani; sőt miután ő maga a meg nem szokott fáradalmak alatt csakhamar kidőlt, utódja Libo egyidőre még Brundisium kikötőjét is elzárta, míg a víz hiánya ismét el nem űzte azon, a kikötő előtt fekvő kis szigetről, melyen magát megfészkelte. Caesar tisztjei a hadsereg második szállítmányát semmi módon nem vihették vezérök után. Hasonlókép nem sikerült neki magának Dyrrhachion elfoglalása. Pompeius Caesarnak egy békeküldöttétől tudta meg, hogy ez át készül kelni Epirus partjára, s e hírre útját gyorsítván, még épen jókor elért a nagyfontosságú fegyverhelyre. Caesar helyzete aggasztó volt. Caesar Itáliától elmetszve.

Habár Epirusban annyira kiterjeszkedett, amennyire csekély haderejével csak lehetséges vala, seregének ellátása mégis nehézzé és bizonytalanná lett, míg az ellenfél, Dyrrhachion raktárainak birtokában s a tenger felett uralkodván, mindennek bővében volt. Caesar, valószínűleg a 20,000-et csak kevéssel meghaladó seregével nem kínálhatott Pompeius legalább két akkora seregének ütközetet, hanem örülhetett rajta, hogy Pompeius teljesen szabályszerűleg járt el, és ahelyett, hogy őt azonnal ütközetre kényszerítené, Dyrrhachion és Apollonia közt, az Apsos jobb partján, szemben a bal parton álló Caesarral téli táborba szállt, hogy tavaszkor, a pergamoni légiók megérkezése után ellenállhatatlan túlhatalmával őt megsemmisítse. Hónapok teltek el így. Ha a kedvezőbb időszak beállta, mely az ellenfélnek számos hadakat és hajóhadának szabad használhatását volt meghozandó, Caesart még ugyanezen helyzetben találja, akkor, gyönge seregével óriási hajóhada és háromakkora szárazföldi serege közt Epirus sziklái közé szorultan, kétségkívül veszve volt: s a tél már vége felé járt. Minden reménye még mindig a szállító hajóhadban volt, ámbár alig volt remélhető, hogy ennek sikerüljön magát a tengeri zárvonalon átcsempésznie vagy átvágnia; az első önkénytes vakmerőség után azonban elkerülhetlenné vált annak ismétlése. Mily kétségbeesettnek találta maga Caesar a helyzetet, kitetszik azon elhatározásából, hogy, miután a hajóhad még mindig nem érkezett meg, egy halászbárkán önmaga át akart érette vitorlázni Brundisiumba; amit csak azért nem cselekedett meg, mert nem talált hajóst, ki e vakmerőségre vállalkozott volna. Egyébiránt nem is volt szükség személyes megjelenésére; azon hű tisztje, ki Itáliában parancsnokolt, anélkül is elszánta magát ura megmentése végett egy utólsó kísérletre. A szál-

Antonius Epirusban.

lító hajóhad négy légióval s 800 lovassal megrakva másod ízben is útra kelt Brundisiumból és egy erős déli szél segélyével szerencsésen elvitorlázott Libo gályái mellett. De ugyanazon szél, mely a hajóhadat itt megmentette, lehetetlenné tette ránézve a kapott parancs értelmében az apolloniai parton kikötnie, hanem Caesar és Pompeius tábora mellett elvitorlázva, Dyrrhachiontól éjszaknak Lissos felé kényszerítette fordulni, mely város szerencséjére még Caesarral tartott. Midőn a dyrrhachioni kikötő előtt haladt el, a rhodosi gályák utána eredtek, s alig eveztek be Antonius hajói a lissosi kikötőbe, az ellenséges hajóraj megjelent előtte. De épen e pillanatban a szél egyszerre megfordult és az üldöző gályákat ismét visszanyomta a nyílt tengerre, sőt egy részöket kivetette a sziklás partra. A szerencse legbámulatosabb kedvezése folytán a második szállítmány partra szállása is sikerült. Antonius és Caesar ugyan még vagy négy napi járásnyira álltak, Dyrrhachion, s az összes ellenséges hadsereg által elválasztva egymástól; Antonius azonban szerencsésen megtette a Dyrrhachiont megkerülő utat a Graba Balkán szorosain keresztül, s az Apsos jobb partján Caesarhoz csatlakozott, ki elébe ment őt fogadni. Pompeius, miután sikeretlenül kísértette meg a két ellenséges hadsereg egyesülését meggátolni és Antonius hadtestét külön megütközésre bírni, új állásba tért Asparagion mellett a Genusos (Uskomobin) partján, mely az Apsossal párhuzamosan ez és Dyrrhachion városa közt folyik és ismét mozdulatlanul maradt. Caesar most elég erősnek érezte magát a megütközésre; de Pompeiust nem tudta rábírni. Ellenben sikerült Caesarnak az ellenséget rászednie és jobban gyalogoló hadaival, úgy, mint Ilerdánál, észrevétlenül az ellenséges tábor és Dyrrhachion vára közé ékelnie magát, melyre az támaszkodott. A Graba Balkán hegyláncából,

Caesar seregének egyesülése.

mely keletről nyugatnak terjedve az ádriai tenger partján a keskeny dyrrhachioni földnyelvben végződik, három mértföldnyire kelet felé Dyrrhachiontól, délnyugati irányban egy mellékes hegylánc nyúlik ki, mely ívalakban szintén a tenger felé fordul, s a hegység e fő és mellékága egy kis síkságot kerít be, mely egy, a tengerparton álló kőszirt körül terjed el. Itt ütötte fel most Pompeius táborát s habár a szárazon Dyrrhachionba vezető útját Caesar serege elállta, hajóhada segélyével mégis szakadatlanul fenntartotta összeköttetését a várossal, melyből minden szükségesekkel kényelmesen és bőven ellátta magát, mialatt még Caesar serege, dacára annak, hogy erős portyázó hadakat küldött a hátvidékre, s hogy hadvezére mindenáron igyekezett a rendszeres szekerészet s ezzel hadai szabályszerű élelmezésének életbeléptetésén, már majdnem szükséget szenvedett s a rendes gabona helyett kénytelen volt hússal, árpával, sőt néha gyökerekkel is beérni. Miután hidegvérű ellenfele passivitásából ki nem mozdult, Caesar megszállta a magaslatok azon körét, mely a Pompeius által elfoglalt parti síkot körülvette, hogy legalább a magáénál erősebb ellenséges lovasságot lekösse és zavartalanabbúl folytathassa míveleteit Dyrrhachion ellen, ha pedig lehetséges, az ellenséget ütközetre vagy hajóraszállásra kényszerítse. Caesar seregének majdnem felét a benföldre küldte volt, és szinte kalandosnak látszott a gondolat, annak hátramaradt részével egy talán kétakkora, öszpontosított állásban levő, a tengerre és a hajóhadra támaszkodó hadsereget bizonyos tekintetben ostromolni akarni. Ennek dacára Caesar veteránjai Pompeius táborát kimondhatatlanul fárasztó munkával egy negyedfél német mértföldnyi őrszemlánccal vették körül, s azután, úgy mint Alesia előtt, e belső sáncvonal mellé még egy második külsőt is készítettek, hogy magokat a Dyrr-

Caesar Pompeius táborát bekeríti.

hachionból eredő támadás, vagy a megkerültetés ellen, amit a pompeiusiak hajóik segélyével könnyen megtehettek, megvédjék. Pompeius e sáncmunkák egyes részeit több ízben megtámadta, hogy az ellenség vonalát, ha lehetséges, áttörje, de bekeríttetését ütközet által meggátolni nem kísértette meg, hanem ehelyett tábora körül szintén egy csomó sáncot hányatott s azokat vonalak által egymással összekötötte. Mindkét fél a maga sáncaival lehetőleg előre igyekezett nyomulni s a földmunkálatok, szakadatlan csatározások közepette csak lassan haladtak előre. A caesariak táboruk ellenkező oldalán egyúttal Dyrrhachion őrségével verekedtek; Caesar a várbéliekkel egyetértvén azt kézrekeríthetni remélte, de az ellenséges hajóhad meggátolta benne. Szakadatlanul folyt a harc a legkülönbözőbb pontokon — a legnehezebb napok egyikén hat helyen egyszerre — és e csatározásokban rendszerint a caesariak kipróbált vitézsége győzött; amint például egy ízben egyetlen cohors, sáncai közt órákon át négy légió ellenében fenntartotta magát, míg végre segélyt nem kapott. Nagyobb győzelmet egyik fél sem vívott ki; de a pompeiusiak már nyomasztólag kezdték érezni a bekeríttetés következményeit. A magaslatokról a síkra lefutó patakok a caesariak által eltorlaszoltatván, kénytelenek voltak kevés és rossz kútvízzel beérni. Még érezhetőbb volt a teherhordó állatok s lovak számára szükséges takarmányban beállt hiány, melyen a hajóhad sem volt képes kellőképen segíteni; az állatok közől sok elhullt, s nem sokat segített rajtok az sem, midőn hajókon Dyrrhachionba szállíttattak, mert itt sem találtak elegendő eleséget. Pompeius már nem késlekedhetett sokáig, hogy meg ne kísértse magát e kellemetlen helyzetéből egy az ellenség ellen intézett csapás segélyével kiszabadítani. Ekkor kelta szökevények hírül hozták neki, hogy az ellenfél elmulasz-

Caesar vonalai áttöretnek.

totta a maga, egymástól hatszáz lábnyira elnyuló két sáncvonalát a parton egy keresztbe vont sánc által biztosítani, és erre alapította tervét. Mialatt Caesar sáncainak belső vonalát saját tábora felől a legiókkal, külső vonalát pedig hajóra rakott és az ellenség sáncain túl ismét partraszállított könnyű csapatokkal támadtatta meg, egy harmadik hadosztálya a két sáncvonal közti téren szállt partra, s azok máris eléggé elfoglalt védőit hátulról támadta meg, A tengerhez legközelebb eső sáncot a pompeiusiak elfoglalták s annak őrsége vad zavarban futásnak eredt; a legközelebbi sánc parancsnokának, Marcus Antoniusnak nagy nehezen sikerült azt megtartania s a pompeiusiakat előnyomulásokban egyelőre feltartóztatnia; de azért nem is tekintve a szenvedett tetemes veszteséget, a tenger melletti legszélső sánc a pompeiusiak kezében s ezáltal a zárvonal áttörve maradt.

Caesar ismét megveretik.

Annál inkább kapott Caesar az alkalmon, midőn kevéssel ezután Pompeiusnak egy vigyázatlanul magára maradt legióját gyalogságának zömével megtámadhatta. De a megtámadottak vitézül ellentálltak, s az árkok és sáncok által keresztül kasul szeldelt talajon, mely már több ízben szolgált kisebb nagyobb hadosztályoknak táborul, melyen most a harc folyt, Caesar jobb szárnya a lovassággal együtt utját vesztette: s ahelyett hogy a balszárnyat a pompeiusi légió elleni támadásában támogatná, egy szűk futóárokba jutott, mely a régi táborok egyikéből a folyóhoz vezetett. Ezáltal Pompeius, midőn övéi támogatására öt légióval a harc szinhelyére sietett, az ellenfél két szárnyát egymástól elkülönítve s az egyiket teljesen elveszett állásban találta. A caesariakat, amint őt közeledni látták, páni félelem szállta meg; vad futásban visszafordultak, s hogy Caesar mindössze 1000 legjobb katonáját vesztette el és hogy serege tökéletes vereséget nem szenvedett, azt csak annak köszön-

hette, hogy az átszeldelt talajon Pompeius sem mozoghatott szabadon, s ezenkívül, hogy, hadi cseltől tartván, hadait kezdetben visszatartotta. De e napok így is balságosak voltak Caesárra nézve. Nem csak érzékeny veszteségeket szenvedett és sáncaitól, négy hónapos óriási erőfeszítéseinek munkájától egy csapással megfosztatott; hanem az utóbbi csatározások által egyúttal ugyanazon pontra vettetett vissza, melyről kiindult. A tengerről inkább mint bármikor le volt szorítva, amióta Pompeius idősb fia Gnaeus, Caesarnak az orikoni kikötőben horgonyozó nehány hadihajóját egy vakmerő támadással részben felgyujtotta részben elfoglalta s kevéssel utóbb a Lissosban maradt szállító hajóhadat szintén felperzselte: ezzel Caesarra nézve még annak lehetősége is elenyészett, hogy Brundisiumból a tengeren keresztül további haderőt kaphasson. Pompeius nagy számú lovassága, most keresztül törve korlátain, az egész környéket elárasztotta s már már lehetetlenné látszott tenni Caesar seregének élelmezését, mely eddig is annyi fáradsággal járt. Caesar vakmerő terve, hogy hajók nélkül, támadólag lépjen fel a tengeren uralkodó és hajóhadára támaszkodó ellenség ellen, tökéletesen meghiúsult. A harc eddigi színhelyén az ellenség legyőzhetetlen védelmi állásával állt szemben és nem volt képes komoly csapást mérni sem Dyrrhachionra sem Pompeius hadseregére; ellenben most már pusztán Pompeiustól függött, hogy a legkedvezőbb körülmények közt térjen át a támadásra ellenfele ellen, kinek már önfenntartása is veszélyben forgott. A háború forduló pontjára ért. Minden arra mutatott, hogy Pompeius eddig terv nélkül viselte a háborút és védelmi rendszabályait csak a mindenkori támadáshoz mérte; s ezért nem éri megrovás, mert a háború kinyujtása módot szerzett neki újoncait harcképesekké tenni, tartalékhadait összevonni és

Caesar megveretésének következményei.

hajóhadának túlhatalmát az ádriai tengeren mindinkább kifejteni. A dyrrhachioni vereségek következése ugyan nem az lett, amit Pompeius, nem minden ok nélkül tőlök remélt: Caesar seregének azonnali és tökéletes feloszlásáig az éhség és lázzadás által, Caesar veteránjainak kitünő katonai erélye nem engedte jutni a dolgokat; de annyi áll, hogy Caesar nemcsak taktikailag, hanem stratégiailag is megveretett s úgy látszott, mintha sem jelen állásában fenn nem tarthatná magát, sem azt más célszerűbbel fel nem cserélhetné.

Pompeius hadi kilátásai.

Pompeius győzött; rajta volt a sor áttérni a támadásra s ő el is volt rá határozva. Három út nyílt előtte, melyen győzelmét kizsákmányolhatta. Az első és legegyszerűbb az volt, ha nem tágít a megvert sereg mellől s azt, ha útnak indul, nyomban követi. Másodszor azt tehette, hogy Caesart hadainak színével Görögországban hagyva, maga, amire már rég megtette az előkészületeket, főseregével áthajózzon Itáliába, melynek hangulata határozottan antimonarchikus volt, s melyben Caesarnak ott maradt hadereje, miután ennek legjobb hadosztályai s vitéz és megbízható parancsnoka a görög sereghez csatlakoztak, nem sokat nyomhatott a mérlegben. Végre a győző a benföldnek is vehette útját, hogy Metellus Scipio legióit magához véve megkísértse Caesarnak a benföldön álló hadait elfogni. Ez ugyanis közvetlenül a második szállítmány megérkezése után egyfelől erős portyázó hadakat küldött Aetoliába és Thessaliába, hogy serege számára élelmi szereket szerezzenek, másfelől Gnaeus Domitius Calvinust az egnatiusi töltés-úton két légióval előre küldte Makedonia felé, hogy a Thessalonike felől ugyanezen úton közeledő Scipiónak utját állja s azt, ha lehetséges, míg még magára van hagyatva, megverje. Calvinus és Scipio már csak nehány mértföldnyire voltak egymástól, midőn Scipio egyszerre délnek fordult, s a Haliak-

Scipio és Calvinus.

monon (Jadse Karasu) gyorsan átkelve és podgyászát Marcus Favonius őrizete alatt ennek partján hagyva, Thessaliába tört, hogy Caesárnak Lucius Cassius Longinus által vezérelt újonc legióját, mely itt a tartomány meghódoltatásával volt elfoglalva, túlnyomó erővel megtámadja. Longinus azonban a hegyeken keresztül Ambrakiába vonult vissza azon hadtesthez, melyet Caesar Gnaeus Calvisius Sabinus vezetése alatt Aetoliába küldött és Scipio csak thrák lovasait küldhette üldözésére, miután a Haliakmon partján Favonius alatt hátrahagyott tartalékát Calvinus ugyanazon sorssal fenyegette, melyre ő Longiust akarta juttatni. Calvinus és Scipio ekként a Haliakmon partján ismét találkoztak s hosszabb időn át egymással szemben táboroztak. — Pompeius választhatott e különböző tervek közöl; Caesarnak nem volt választása. Az említett szerencsétlen csatározás után elrendelte a visszavonulást Apolloniа felé. Pompeius nyomon követte. A Dyrrhachionból Apolloniába való visszavonulás, a fárasztó, több folyó által átmetszett úton, nem kis feladat volt egy megvert és az ellenség által üldözött seregre nézve; de Caesar ügyes vezetése és katonáinak elpusztíthatatlan gyaloglási ereje Pompeiust már a negyedik napon rákényszerítették, hogy a sikeretlen üldözéssel felhagyjon. Most kellett az itáliai expeditió és a benföldi hadjárat közt választania; s bármily tanácsosnak és csábítónak tűnt fel amaz, s bár sokan szót is emeltek mellette, Pompeius mégsem akarta Scipio hadtestét az ellenségnek feláldozni, annál kevésbbé, miután ha a benföldre tér, Calvinusét elfoghatni remélte. Calvinus e pillanatban az egnatiusi úton Herakleia Lynkestis mellett Pompeius és Scipio között állt, és miután Caesar Apollonia felé visszavonult, távolabb volt tőle, mint Pompeius nagy seregétől, s mindezen felül mitsem tudott sem a

Caesar Dyrrhachionból Thessáliába vonul.

Dyrrhachion mellett történtekről sem saját veszélyes helyzetéről, miután a Dyrrhachionnál vitt győzelem után az egész tartomány Pompeiushoz kezdett hajlani s Caesar küldöttei mindenütt elfogattak. Csak midőn az ellenség főhadereje már nehány órányira közeledett hozzá, értesült Calvinus magoktól az ellenfél előőrseitől a dolgok állása felől. Gyorsan útrakelvén déli irányban Thessalia felé, az utólsó pillanatban szerencsésen megmenekült a biztos megsemmisülés elől; Pompeius kénytelen volt beérni azzal, hogy Scipiót veszélyes helyzetéből kiszabadította. Caesar ezalatt bántatlanul érkezett Apolloniába. A dyrrhachioni vereség után azonnal elhatározta, hogy a harc szinhelyét, ha csak lehetséges, a tengerpartról átteszi a benföldre, hogy eddigi erőfeszítései meghiúsulásának fő okát, az ellenséges hajóhadat a háborúban való részvételből kizárja. Apolloniába csupán azért ment, hogy itt, ahol raktárai voltak, sebesültjeit biztosan elhelyezze, s katonáinak zsoldjukat kifizesse; ami megtörténvén őrséget hagyott Apolloniában, Orikonban és Lissosban s azonnal útra kelt Thessália felé. Ide vette útját Calvinus hadteste is; s az Itáliából közeledő segédhadakat, melyek most a szárazföldi úton Illyrián jöttek keresztül, itt szintén még könnyebb volt magához vonnia, mint Epirusban. Az Aoos völgyében fölfelé hatolva s azon hegyláncon átkelve, mely Epirust Thessaliától elválasztja, fáradságos úton ért a Peneioshoz; ugyanide rendelte Calvinust is és így a két sereget a legrövidebb s az ellenség által legkevésbbé fenyegetett úton egyesítette. Aeginion mellett, nem messze a Peneios forrásától, találkozott össze Calvinussal. Az első thessáliai város, mely előtt a most már egyesült hadsereg megjelent, Gomphoi, bezárta előtte kapuit; de Caesar gyors rohammal megvette és hadainak szabad fosztogatást engedett benne,

minek hírére Thessália többi városai, amint Caesar legióit megpillantották, meghódoltak. E menetek és csatározások közben s azon, habár nem is túlságosan bő élelmi szerek segélyével, melyeket a peneiosmenti vidék nyujtott, Caesar seregéből lassanként elenyésztek a kiállott balságos napok nyomai és emlékei. — A Dyrrhachion melletti győzelmek eszerint közvetlen hasznot nem sokat hajtottak az ellenségnek. Pompeius nehézkes hadseregével s nagy számú lovasságával nem követhette Caesar könnyen mozgó seregét a hegyek közé; ez úgy mint Calvinus elvonták magokat az üldözés elől s egyesülten teljes biztosságban álltak Thessáliában. Most Pompeius talán a leghelyesebben cselekedett volna, ha főhaderejével hajóra szállva azonnal Itáliába megy, hol győzelme alig lehetett kétséges. Egyelőre azonban csak a hajóhadnak egy osztályát küldte Siciliába és Itáliába. A coalitio táborában meg voltak róla győződve, miszerint a Caesar elleni harc a dyrrhachioni ütközetek által oly tökéletesen eldöntetett, hogy már csak a győzelem gyümölcseinek betakarításáról, vagyis a megvert sereg felkereséséről és elfogásáról lehet szó. Az eddigi túlságosan óvatos tartózkodás helyét a körülmények által még kevésbbé igazolt elbizakodás foglalta el; a coalitio már meg sem gondolta, hogy Caesar üldözésében tulajdonképen hajótörést szenvedett, hogy el kellett rá készülnie, miszerint Thessáliában az ellenségnek teljesen megfrissített és újjá szervezett hadseregére fog bukkanni s hogy nem csekély veszélylyel járt rá nézve, ha eltávolodva a tengertől s lemondva a hajóhad támogatásáról az ellenséget az általa választott harctérre követi. El voltak tökélve, hogy minden áron megütköznek Caesárral s e célból lehető gyorsan s a lehető legkényelmesebb úton igyekeztek hozzá jutni. Cato átvette Dyrrhachion parancsnokságát, hol 18 cohorsnyi őrség, és

Kerkyráét, hol 300 hadihajó maradt; Pompeius és Scipio az alsó Peneioshoz mentek, amaz úgy látszik, Pelláig az egnatiusi töltésen hatolva előre, azután a délnek vivő nagy útra térve, emez pedig a Haliakmontól az Olymp szorosain keresztül; és Larissánál találkoztak. Caesar ettől dél felé állt ama síkon, mely a kynoskephalaei dombvidék s az Othrys-hegység közt terjedt el, s a Peneios mellékfolyója, az Enipeus által van átmetszve, ennek bal partján Pharsalos városa mellett; Pompeius vele szemben az Enipeus jobb partján a kynoskephalaei magaslatok alján ütötte fel táborát*). Pompeius serege egészen együtt volt; Caesar azon-

Pharsalosi ütközet.

*) Nehéz a csatatért pontosan meghatározni. Appian (2, 75) azt világosan (Új)-Pharsalos (ma Fersala) és az Enipeus közé teszi. Azon két víz közől, mely itt egyedül bír némi jelentőséggel és kétségkívül a régiek Apidanosa és Enipeusa, a Sofadhitiko és a Fersaliti közől amannak forrásai a Thaumakoi (Dhomoko) hegyein s a dolopusi magaslatokon, emezéi az Othryson vannak és csak a Fersaliti folyik el Pharsalos mellett; miután azonban az Enipeus Strabo szerint (9. 432. l.) az Othryson ered és Pharsalos mellett folyik el, Leake (Northern Greece 4, 320) teljes joggal nyilvánítja a Fersalitit a hajdani Enipeusnak, s Göler feltevése, ki az Apidanost tartotta annak, elesik. Ezzel meg is egyeznek a régiek minden egyéb, a két folyóra vonatkozó adatai is. Csak hogy természetesen Leakevel együtt fel kell vennünk, hogy a Fersaliti és a Sofadhitiko egyesülése által keletkező és a Peneiosba omló Vlokho folyót a régiek úgy, mint a Sofadhitikot magát, Apidanosnak hívták; ami különben annál természetesebb is, miután a Sofadhitikoban mindig van víz, a Fersalitiban pedig nincs (Leake 4, 321). Ópharsalosnak tehát, melynek nevét az ütközet viseli, Fersala és a Fersaliti közt kellett feküdnie. Eszerint a csata a Fersaliti balpartján vívatott és pedig úgy, hogy a pompeiusiak, arccal Pharsalosnak fordulva, jobb szárnyukkal a folyóra támaszkodtak (Caesar *b. c.* 3, 83. Frontinus *strat.* 2, 3, 22). A pompeiusiak tábora azonban itt nem, hanem csupán a kynoskephalaei magaslatok alján, az Enipeus jobb partján lehetett, egyrészt miután Caesarnak Skotussába vezető útját elállták, másrészt, miután viszavonulási vonaluk nyíl-

ban még várta azon majdnem két legiónyi hadtestét, mely előbb Aetoliába s Thessáliába volt kiküldve, most pedig Quintus Fufius Calenus alatt Görögországban állt, s Cornificiusnak azon két legióját, mely Itáliából szárazföldi úton küldetett utána és már Illyriába érkezett. Pompeiusnak tizenegy legióból vagy 47,000 emberből és 7000 lovasból álló serege gyalogság dolgában több mint két akkora, lovas-

---

ványalókép a tábor fölött emelkedő hegyeken keresztül Larissa felé vezetett; ha Leake (4, 482) feltevése szerint Pharsalostól keletnek az Enipeus balpartján táboroztak volna, akkor ezen épen e helyen mély bevágásban folyó patakon (Leake, 4, 469) semmiképen nem mehettek volna éjszak felé keresztül és Pompeius Larissa helyett Lámiába lett volna kénytelen menekülni. A pompeiusiak tehát valószínűleg a Fersaliti jobb partján ütötték fel táborukat és úgy az ütközetbe menve, mint abból táborukba visszatérve a folyón keltek keresztül, azután a táborból megindulva vonultak fel Krannon és Skotussa magaslataira, melyek ez utóbbi hely fölött a kynoskephalaei magaslatokhoz csatlakoznak. Lehetetlen ez nem volt. Az Enipeus keskeny, lassan folyó patak, melyet Leake novemberben két lábnyi mélységűnek talált s mely a forró évszakban gyakran egészen kiszárad (Leake 1, 448, és 4, 472; v. ö. Lucan. 6, 373), az ütközet pedig nyár derekán vívatott. Továbbá, a seregek a csata előtt három negyed mértföldnyire álltak egymástól (Appian *b. c.* 2, 65), úgy hogy a pompeiusiak minden előkészületet megtehettek és hidak segélyével a táborukkal való összeköttetésöket is biztosíthatták. Ha az ütközet seregök teljes feloszlásával végződött volna, akkor természetesen a folyó mellett s azon keresztül nem vonulhattak volna vissza és kétségkívül ez volt oka, hogy Pompeius nem szívesen szánta rá magát, e helyen bocsátkozni ütközetbe. A pompeiusiak balszárnya, mely legtávolabb állt visszavonulási alapjoktól, ezt meg is érezte; de legalább centrumjok és jobb szárnyuk visszavonulása nem volt oly gyors, hogy az adott viszonyok közt kivihetetlen lett volna. Caesar s akik utánna írnak, elhallgatják a folyón való átkelést, mert ez a pompeiusiak harcvágyát, mely különben az egész elbeszélésből kitetszik, kelleténél jobban feltüntetné, s egyúttal a visszavonulásnak rájok nézve kedvező körülményeit is világossá tenné.

ság dolgában hét akkora volt mint Caesaré; ennek hadait a fáradalmak és csatározások úgy megtizedelték, hogy nyolc legiója nem számlált többet 22,000 fegyveresnél, tehát messze alatta maradt még rendes létszáma felének is. Pompeius győzedelmes, nagyszámú lovassággal és jó raktárakkal ellátott serege bőviben volt az élelmi szereknek, míg Caesar hadai szegényesen tengődtek s csak a már nem messze levő aratástól reméltek jobb ellátást. Pompeius katonái, kik az utólsó hadjáratban 'a háborúval megismerkedtek és bízni tanultak vezérökben, a legjobb hangulatban voltak. Pompeius részén, miután már egyszer Caesarral szemben állt Thessaliában, minden katonai ok amellett szólt, hogy a döntő ütközettel ne soká késlekedjék; s ezeknél még többet nyomott a hadi tanácsban a temérdek előkelő tiszt és előkelő henyélő kivándorlottak türelmetlensége. — Ez urak a Dyrrhachionnál történtek óta pártjuk diadalát kicsinált dolognak tekintették; már buzgón vitatkoztak Caesar főpontifexségének betöltése felett, sőt megbízásokat küldtek Rómába, hogy a legközelebbi választások alkalmára házakat béreljenek a vásártéren. Midőn Pompeius vonakodott a két sereget elválasztó patakon keresztül menni, melyen Caesar a maga sokkal gyöngébb seregével nem mert átkelni, nagyban megbotránkoztak rajta, s azt beszélték, miszerint csak azért késlekedik a megütközéssel, hogy valamivel tovább parancsolhasson annyi consularisnak és praetoriánusnak s hogy agamemnoni szerepét maradandóvá tehesse. Pompeius engedett; és Caesar, ki azon hitben, hogy nem fog ütközetre kerülni a dolog, épen tervet csinált az ellenfél hadseregének megkerülésére s evégből Skotussa felé útra kelni készült, midőn észrevette, hogy a pompeiusiak az ő partján készülnek neki ütközetet kinálni, szintén csatarendbe állította légióit. Ekként vívatott

706. augusztus 9-kén a pharsalosi ütközet ugyanazon harc- 48.
téren, melyen százötven év előtt a rómaiak keleti uralmok alapját megvetették. Pompeius jobb szárnyát az Enipeusra. Caesar ezzel szemben a maga balszárnyát az Enipeus előtt elterülő átszeldelt talajra támasztotta; a két másik szárny kinyúlt a síkra, mindkét félen a lovasság s a könnyű csapatok által fedezve. Pompeius szándéka az volt, hogy gyalogságával védelmi helyzetben tartja magát, ellenben lovasságával azon gyönge lovas csapatot, mely német modorban könnyű gyalogsággal vegyítve vele szemben állt, szétugrasztja és ez után Caesar jobb szárnyát hátulról támadja meg. Gyalogsága vitézül kiállta az ellenséges gyalogság első rohamát s itt az ütközet megállapodott. Labienus az ellenség lovasságát vitéz, de rövid ellentállás után szintén szétugrasztotta és balra kanyarodott, hogy a gyalogságot megkerülje. De Caesar, előre látva lovasságának megveretését, mögötte, jobb szárnyának veszélyben forgó oldalán vagy kétezer legkülönb legionáriusát állította fel. Az ellenség lovassága, amint Caesar lovasait maga előtt űzve, a sorhad körül előre rohant, egyszerre e válogatott hadba ütközött, mely rettenthetlen bátorsággal útját állta, és e gyalogság váratlan és szokatlan támadása*) által gyorsan

*) Ezzel függ össze Caesar azon, katonáinak adott ismeretes utasítása, miszerint az ellenséges lovasokat arcba igyekezzenek döfni. A gyalogságnak, mely itt teljesen szabályellenes módon támadólag lépett fel a lovasság ellen, melyhez karddal nem lehetett hozzáférni, meghagyta, hogy pilumát ne dobja az ellenség lovasaira, hanem azt kézilándzsaként használja ellenök és hogy ezek ellen jobban védve legyen, csak felfelé döfjön beléjök (Plutarch *Pomp.* 69. 71. *Caes.* 45; Appian 2, 76, 78; Flor. 2, 13; Oros. 6. 15; tévesen Frontin 4, 7, 32). Ez utasítás azon adomaszerű előadása, melyszerint Pompeius lovasai azért futottak meg, mert attól tartottak, hogy arcukat a nyerendő sebhelyek el fogják éktelenïteni és csakugyan „szemöket kezökkel elta-

összezavarodván, sebes vágtatva elmenekült a csatatérről. A győztes legionáriusok a védtelenül maradt ellenséges íjászokat lekaszabolták, azután az ellenség balszárnya felé nyomultak, melyet most ők kezdtek megkerülni. Egyúttal Caesarnak eddig visszatartott harmadik harcrendje most az egész vonalon szintén áttért a támadásra. A pompeiusi hadsereg legjobb fegyvernemének váratlan megveretése amint a caesariak bátorságát fokozta, úgy megtörte a pompeiusiakét s mindenek felett magáét Pompeiusét. Midőn Pompeius, ki gyalogságában már kezdet óta nem bízott, lovasait futni látta, a csatatérről azonnal visszanyargalt táborába, anélkül hogy a Caesar által elrendelt általános támadás kimenetelét bevárta volna. Legiói ingadozni s csakhamar a patakon át vissza kezdtek vonulni a táborba, amit csak nagy veszteséggel bírtak megtenni. Az ütközet ekként elveszett s nem egy kitünő katona maradt a csatatéren, de Pompeius serege lényegében még épségben maradt és helyzete sokkal kevésbbé volt veszélyes, mint Caesaré a dyrhachioni vereség után. Míg azonban Caesar viszontagságos életében megtanulta, hogy a szerencse gyakran, pillanatokra még kiválasztott kegyenceinek is hátat fordít, hogy kitartásuk által ismét legyőzesse magát, azalatt Pompeius a szerencsét mindeddig csak maradandó istenségeül ismerte, s midőn ez elhagyta, kétségbeesett fölötte úgy mint önmaga fölött; és míg Caesar nagy lelkében a kétségbeesés csak új és mind hatalmasabb erőforrásokat nyitott meg, Pompeius hétköz-

karva" (Plutarch) száguldottak el, már magában összeomlik; mert csak akkor volna találó, ha Pompeius lovassága főkép Róma fiatal nemességéből, az „ügyes táncosokból" állt volna; ez pedig nem igaz. Legfeljebb az lehetséges, hogy a tábori humor adta amaz egyszerű és célszerű katonai rendeletnek e képtelen, de mindenesetre mulattató fordulatot.

napi lelke ugyanily csapás alatt már az elnyomorodás fé-
neketlen örvényébe sülyedt. Valamint egykor a sertoriusi Pompeius futása.
háborúban már azon volt, hogy a rábízott hivatalt cserben hagyva magánál hatalmasabb ellenfele elől megfusson, azonképen dobta el most, midőn legióit a folyamon át meghátrálni látta, balvégzetű hadvezéri botját s a legrövidebb úton a tenger felé nyargalt, hogy itt hajót keressen magának. Elcsüggedt és vezértelen serege — mert Scipio, habár Pompeius őt társának ismerte el a főparancsnokságban, mégis csak névleg volt fővezér — a tábor sáncai mögött remélt védelemre találni; de Caesar nem hagyott neki nyugtot: a római és thrák táborőrség makacs ellentállását gyorsan megtörte, mire a sereg nagy zöme kénytelen volt nagy rendetlenségben elhagyva táborát a Krannon és Skotussa magaslataira vonulni, melyek mögötte emelkedtek fel. E dombokon haladva igyekezett ismét Larissába eljutni; de Caesar hadai, nem törődve sem a zsákmánynyal, sem a fáradsággal, és a síkon jobb utakon nyomulva előre, útjokat állták a menekülőknek; sőt midőn a pompeiusiak késő estve megállapodtak, üldözőik még képesek voltak egy sáncvonalt hányni elibök, mely őket az egyetlen közelben levő patakhoz vezető úttól elzárta. Igy végződött a pharsalosi nap. Az ellenséges hadsereg nemcsak meg volt verve, de meg is semmisítve. Tizenötezer embere maradt halva vagy sebesülten a csatatéren, míg a caesariak csak 200 embert vesztettek; még együtt maradt tömege, mely még mindig vagy 20,000 emberre rúgott, a csata utáni reggelen letette a fegyvert; csak egyes csapatok, köztök természetesen a legnevezetesebb tisztek, kerestek a hegyek közt menedéket; az ellenfél tizenegy sassa közől kilenc került Caesar kezébe. — Caesar, ki katonáit már az ütközet napján intette, hogy ne feledkezzenek meg ellenfeleikben polgár-

társaikról, nem úgy bánt a foglyokkal, mint Bibulus és Labienus; de azért most még ő is szükségesnek találta a szigor alkalmazását. A közembereket saját seregébe sorozta, a jobb állásuakra pénzbírságot vagy jószágelkobzást rótt; a fogságba került senátorokat és nevezetesebb lovagokat kevés kivétellel megölette. A kegyelem ideje lejárt; minél tovább tartott a polgárháború, annál kíméletlenebbé és engesztelhetlenebbé vált.

48. A pharsalosi ütközet politikai következményei.

Idő kellett rá, míg a 706. aug. 9-kének következményei teljesen áttekinthetők lettek. Legkevésbbé kétséges az volt, hogy mindazok, kik a Pharsalosnál legyőzött párthoz csupán mint a hatalmasabbikhoz csatlakoztak, át fognak térni Caesar pártjára; győzelme oly tökéletes vala, hogy mindazok, kik nem akartak vagy nem voltak kénytelenek a veszett ügyért harcolni, a győztes mellé álltak. Mindazon királyok, népek és városok, melyek eddig Pompeius clientéláját képezték, most szárazföldi és tengeri hadjutalékaikat visszahívták s a megvert párt menekülőitől megtagadták a keresett menhelyet — így Egyiptom, Kyrene, továbbá Syria, Phoenikia, Kilikia és Kis-Ázsia községei, Rhodos, Athén s általjában az egész kelet. Sőt Pharnakes, Bosporus királya annyira ment szolgálati buzgalmában, hogy a pharsalosi ütközet hírére nemcsak Panagoriá városát, melyet Pompeius évek előtt szabadnak nyilvánított, s az általa megerősített kolchisi fejedelmek birtokait, hanem még a szintén általa Deiotarus királynak adományozott kis-arméniai királyságot is elfoglalta. Ezen általános meghódolás alól úgyszólván egyedüli kivételt a kis Megara város, mely Caesar hadai által ostrom alá fogatta és bevétette magát és Numidia királya, Juba képeztek, kinek Caesar részéről már régóta és most, Curio felett vitt diadala óta csak annál biztosabban kellett birodalmának elvesztésétől tartania s

A kelet meghódol.

ki ennélfogva, akarva nem akarva, kénytelen volt a megvert párt részén megmaradni. Valamint a védencközségek meghódoltak a pharsalosi győző előtt, azonképen most az alkotmánypárt uszálya is, mindazok, kik félig-meddig tartoztak e párthoz, vagy kik épen mint Marcus Cicero s a hozzá hasonlók csak a boszorkánytáncot járták az aristokratia körül, hozzá siettek békét kérni tőle, amit Caesar kicsinylő elnézésében készségesen és udvariasan meg is adott a kérelmezőknek. De a megvert párt magva nem alkudozott. Az aristokratia napjai lejártak; de az aristokraták azért semmiképen sem bírtak a monarchiára áttérni. Az emberiség legfőbb kinyilatkoztatása is mulandó; az egykor igaz vallás hazugsággá, az egykor áldásos alkotmány átokká lehet; de még a lejárt evangeliumnak is akadnak hívei, s ha az ily hit nem képes is hegyeket kimozdítani helyökből mint az élő igazságba vetett hit, mégis végelenyésztéig hű marad magához és nem távozik az élők birodalmából mindaddig, míg utólsó papjait és utólsó polgárait el nem viheti magával s míg egy új nemzedék nem ül a megifjodott világ trónjára, mely a rothadásnak eredt múlt bilincseit már lerázta kezéről. Igy volt Rómában is. Bármily örvényébe az elfajulásnak sülyedt is most az aristokratia kormányzata, egykor mégis nagyszerű politikai rendszer vala; azon szent tűz, mely Itáliát meghódította és Hannibált legyőzte, bár tisztátalanul és elfojtva, de még mindig lángolt a római nemességben, amíg ez csak létezett; és lehetetlenné tette a benső kiegyezkedést a régi kormányrendszer hívei s az új egyeduralkodó között. Az alkotmányos párt nagy része. legalább külsőleg, meghajolt és annyiban elismerte a monarchiát, amennyiben Caesartól elfogadta a kegyelmet és amennyire csak tehette, visszavonult a magánéletbe; amit természetesen a legtöbben azon utógondolattal cselekedtek,

Az aristokratia a pharsalosi ütközet után.

hogy ezzel a dolgok valamely bekövetkezendő fordulatára félretegyék magokat. Ezt leginkább a párt kevésbbé nevezetes hívei tették; de azért a derék Marcus Marcellus, ki a Caesarral történt szakítást előidézte, szintén ezen okosabbak közé állt és önkénytes számkivetésbe ment Lesbosba. De a telivér aristokratia többségében a szenvedély hatalmasabb volt a megfontolásnál; amiben természetesen része volt a netalán még lehetséges győzelem feletti önáltatásnak és a győző kikerülhetetlen bosszújától való félelemnek is.

Cato. Aligha volt valaki, ki a dolgok állását oly fájdalmas világossággal és annyira menten minden személyes reménytől és félelemtől tudta volna megitélni, mint Marcus Cato. — Teljesen meg levén győződve afelől, hogy az ilerdai és pharsalosi napok után a monarchia kikerülhetetlen, és elég erkölcsi bátorsággal bírván arra, hogy a keserű igazságot be is vallja magának és aszerint cselekedjék, egy pillanatig habozott, ha valjon egyáltalján szabad-e az alkotmányos pártnak még folytatnia a háborút, mely egy veszett ügy kedveért szükségkép nagy áldozatokat követelt sokaktól, kik nem tudták, miért hozzák meg ez áldozatokat. De habár a monarchia elleni küzdelem folytatására szánta el magát nem a győzelem kedveért, hanem csak azért, hogy a párt bukása gyorsabb és dicsőségesebb legyen, mégis, amennyire hatalmában állt, azon volt, hogy senkit bele ne vonjon e háborúba, ki kész és képes lenne a köztársaság bukását túlélni s a monarchiával kibékülni. Szerinte addig, míg a köztársaság csak veszélyben forgott, híveinek joguk és kötelességök volt a lanyha és rossz polgárokat is a harcban való részvételre kényszeríteni; most azonban oktalanság és kegyetlenség volna az egyeseket kényszeríteni, hogy a bukott köztársasággal együtt magokat tönkre tegyék. Nemcsak maga elbocsátott mindenkit, ki haza kívánt térni Itáliába;

midőn a vad pártemberek legvadabbika, Gnaeus Pompeius a fiú, ezeknek, nevezetesen Ciceronak kivégeztetését sürgette, az egy Cato volt képes őket erkölcsi tekintélyével megmenteni. — Pompeius sem kért békét. Ha olyan ember lett volna, ki megérdemelte a helyet, melyet elfoglalt, azt hihetnők, hogy átlátta, miszerint aki a korona után törekszik, nem térhet többé vissza a hétköznapi élet kerékvágásába s ez okból annak számára, kinek terve meghiúsult, nincs többé hely e földön. De Pompeius gondolkozásmódja aligha volt emelkedettebb, sőt valószínűleg inkább alacsonyabb volt, semhogy kegyelmet kért volna, melyet a győző talán elég nagylelkű lett volna neki megadni. Vagy azért, mert nem tudta magát rábírni, hogy Caesarra bízza sorsát, vagy azért, mert a maga rendesen zavarodott és határozatlan szokásaként, amint a pharsalosi katastroph első közvetlen hatása lelkéből elenyészett, ismét remélni kezdett: Pompeius el volt tökélve, hogy folytatja a háborút Caesar ellen s hogy a pharsalosi után még egy új csatatért keres magának. Pompeius.

Ekként dacára annak, hogy Caesar eszélyessége és mérséklete által elleneinek haragját lecsillapítani, és számát leszállítani igyekezett, a harc tovább folyt. A vezérlő emberek azonban a pharsalosi ütközetben majd mindnyájan részt vettek; s habár Lucius Domitius Ahenobarbus kivételével, ki futása közben megöletett, mindnyájan megmenekültek, mégis mindenfelé szétszóródtak, minek folytán nem volt módjukban a hadjárat folytatásának tervét közösen megállapítani. Legnagyobb részök vagy a puszta makedoniai s illyr hegyeken keresztül, vagy a hajóhad segélyével Kerkyrába jutott, hol Marcus Cato volt a hátrahagyott tartalék parancsnoka. Itt Cato elnöklete alatt valami hadi tanács félét tartottak, melyben Metellus Scipio, A pharsalosi ütközet katonai következményei. A vezetők szétszórva.

Titus Labienus, Lucius Afranius, az ifjabb Gnaeus Pompeius és mások vettek részt; de részben a fővezér távolléte és azon kínos bizonytalanság folytán, melyben sorsa felett voltak, részben a párt benső szakadozottsága következtében nem bírtak közös megegyezésre jutni s végre mindenikök azon utat választotta, melyet magára vagy közös ügyökre nézve a legcélszerűbbnek látott. És csakugyan nehéz is volt azon sok szalmaszál között, melybe még kapaszkodhattak, megtalálni azt, mely legtovább képes legyen őket az elmerüléstől megóvni. Makedonia és Görögország a pharsalosi ütközet által elveszett. Cato ugyan, miután a vereség hírére Dyrrhachiont azonnal odahagyta, Kerkyrát, Rutilius Lupus pedig Peloponnesust egy ideig még megtartották az alkotmányos párt számára. Pillanatra úgy is tetszett, mintha a pompeiusiak Peloponnesuson, Patraeben védeni készülnének magokat; de Calenus közeledésének híre elég volt elriasztásukra. Ép oly kevéssé kísértették meg Kerkyra megtartását. A Dyrrhachion melletti győzelmek után Itália és Sicilia partjaira küldött pompeiusi hajórajok egyes nem jelentéktelen diadalokat vívtak Brundisium, Messana és Vibo kikötők ellen, s nevezetesen Messanában Caesar egész készülőfélben levő hajóhadát felperzselték; de az itt működő, legnagyobb részben kisázsiai és syriai hajók a pharsalosi ütközet következtében községeik által visszahívattak, miáltal az expeditio magától véget ért. Kis-Ázsiában és Syriában e pillanatban sem egyik sem másik pártnak nem volt hadereje, kivéve Pharnakes bosporusi seregét, ki, állítólag Caesar nevében, Caesar ellenfeleinek több tartományát megszállta. Egyiptomban volt ugyan még egy tekintélyes római hadsereg, mely a Gabinius által ott hagyott s utóbb itáliai kóborlókból s syriai vagy kilikiai rabló csőcselékből újoncozott hadakból állt; de magától

Makedonia és Görögország.

Itália.

Egyiptom.

értetődött s az egyiptomi hajók visszahívatása által hivatalosan is ki lőn jelentve, hogy az alexandreiai udvarnak semmi kedve továbbra is a megvert párttal tartani, vagy épen haderejét annak rendelkezésére bocsátani. Valamivel kedvezőbb kilátásaik nyíltak a legyőzötteknek nyugaton. Spanyolországban úgy a seregben mint a lakosságban oly erős volt a Pompeius iránti rokonszenv, hogy a caesariak miatta kénytelenek voltak a Spanyolországból Afrika ellen szándékolt támadás tervével felhagyni, és hogy, ha egy nevezetesebb vezérlő ember a félszigeten meg talál jelenni, a felkelés elkerülhetlennek látszott. Afrikában pedig a coalitio, vagy inkább Afrika egyetlen hatalmas embere, Juba, Numidia királya, 705. ősze óta zavartalanul fegyverkezett. Míg tehát a coalitio a pharsalosi ütközet által az egész keletet elvesztette, másfelől Spanyolországban valószínűleg és Afrikában minden bizonnyal tisztességes módon folytathatta a háborút; mert Numidia királyának segélyét, ki már régóta a római község alattvalója volt, forradalmár polgártársak ellenében elfogadni a rómaiak szemében ugyan kínos lealáztatás volt, de nem hazaárulás. Aki végre a kétségbeesés e harcában sem a joggal sem a becsülettel többé nem törődött, az, önmagát kívül helyezve a törvényen, megkezdhette még a rablóháborút is, vagy független szomszéd államokkal szövetkezve a birodalom ellenségeit is belevonhatta a belső viszályba, vagy végre, a monarchiát szóval elismervén, az orgyilkos tőrével is küzdhetett a legitim köztársaság helyreállításáért. Hogy a legyőzöttek kiléptek az új monarchiából és neki háborút izentek, az legalább kétségbeesett helyzetöknek természetes, és ennyiben leghelyesebb kifejezése vala. A hegységek és mindenekfelett a tenger e korban emberemlékezet óta úgy minden gazságnak, mint a kor elviselhetetlen nyomorának és minden el-

Spanyolország.

Afrika.

49.

Rablói- és kalóz-viszályok.

nyomott jogának színhelye és menhelye valának; a pompeiusiak és a republicánusok könnyen rájuthattak azon gondolatra, hogy Caesar monarchiája ellen, mely őket kebeléből kitaszította, a hegyek közt s a tengeren dacosan harcoljanak, s főkép hogy a kalózságot nagyobb mérvben, szilárdabb szervezettel, határorottabb célokkal új életre keltsék. Még a keletről kapott hajórajok visszahivatása után is igen tekintélyes tulajdon hajóhaddal bírtak, míg Caesarnak úgyszólván még mindig nem voltak hadi hajói; s összeköttetésök a dalmátokkal, kiket saját érdekök vitt a Caesar elleni fölkelésre, a legfontosabb tengerek és kikötők feletti uralmuk a legkedvezőbb kilátásokkal kecsegtették őket a tengeri, főkép a kicsinyben vívandó tengeri háborúban. Valamint egykor a Sulla által a demokraták ellen megindított üldözés a sertoriusi fölkeléssel végződött, mely kezdetben kalózok, majd rablók garázdálkodásaiból állt s végre mégis igen komoly háborúvá nőtte ki magát, azonképen most, ha a Cato-féle aristokratiában vagy Pompeius híveiben van annyi tűz és lélek, amennyi a Márius-féle demokratiában volt, s ha akadt benne ember, ki képes legyen a tengeren úrrá tenni magát, lehetséges vala, hogy a még le nem győzött tengeren egy Caesar monarchiája által le nem győzött s talán oly közállomány támadjon, mely képes legyen azzal megmérkőzni. — Minden tekintetben sokkal szigorúbb megrovás illeti azt, ki valamely független államot igyekezett a római polgárháborúba belevonni s annak segélyével eszközölni az ellenforradalmat: a törvény úgy mint önlelkiismeretünk szigorúbban itéli el a hazaárulót mint a rablót, s a győztes rablóhad könnyebben megtérhet egy szabad és rendezett közállomány kebelébe, mint azon emigratió, melyet az ország ellensége visz vissza hazájába. Egyébiránt alig volt valószínű, hogy a megvert

Párthus szövetség.

párt képes legyen ily úton végrehajtani a restaurátiót. Az egyetlen állam, melyre megkísérthette támaszkodni, a párthusoké volt; s erre nézve legalább is kétséges vala, valjon hajlandó volna-e ügyét a magáévá tenni, és szerfelett valószínűtlen, hogy azt ki is tudja vívni Caesar ellenében. — A köztársasági összeesküvések kora pedig még meg nem érkezett.

Caesar Pompeiust Egyiptomba üldözi

Mialatt ekként a megvert párt maradványai nem tudva mitevők legyenek, a sorsra bízták magokat, s míg azok, kik el voltak szánva a harc folytatására, sem tudták, hol és mikép folytassák azt, Caesar, szokása szerint gyorsan határozva és gyorsan cselekedve, mindennel felhagyott hogy Pompeiust üldözőbe vegye, egyetlen ellenfelét, kit mint katonát becsült, s kinek elfogatása elleneinek egyik s talán veszélyesebb felét valószínűleg megbénította volna. Csekély kísérettel áthajózott a Hellesponton — egymagában evező bárkája itt egy ellenséges hajóhaddal találkozott, mely a fekete tengerre volt szánva s annak egész legénységét, mely a pharsalosi ütközet hírére szinte eszméletét vesztette, elfogta — és a legszükségesebb intézkedéseket megtevén, utánna sietett Pompeiusnak a keletre. Ez a pharsalosi csatatérről Lesbosba ment, itt magához vette nejét és másodszülött fiát Sextust, s velök Kis-Ázsiát körülhajózva Kilikiába, innen pedig Kyprosra vitorlázott. Eljuthatott volna Kerkyrára vagy Afrikába elvtársaihoz; de aristokraticus frígytársai iránti ellenszenve s azon fogadtatástól való félelme, mely ott a pharsalosi vereség és mindenek felett saját szégyenletes futása után reá várandó vala, úgy látszik, azon elhatározásra bírták, hogy saját szakállára fog tovább működni s inkább a párthus királynak, mintsem Catonak védelme alá adja magát. Mialatt Kyprosson a római adóbérlőktől és kereskedőktől pénzt és rabszol-

gákat szedett és 2000 rabszolga felfegyverzésével foglalkozott, hírül vette, hogy Antiochia Caesar részére nyilatkozott s hogy a párthusokhoz vezető útja el van zárva. Megváltoztatta tehát tervét és Egyiptom felé vette útját, hol a seregben temérdek régi katonája szolgált s hol az ország fekvése és gazdag segélyforrásai elég időt és módot nyujthattak neki a háború újjá szervezésére. — Egyiptomban
51. Ptolemaeos Auletes halála (703. május) után ennek gyermekei, a mintegy tizenhat éves Kleopatra s a tiz éves Ptolemaeos Dionysos, atyjok akarata értelmében közösen és mint házasfelek, léptek a trónra; de Dionysos, vagy inkább ennek gyámja Potheinos, Kleopatrát csakhamar kiűzte a birodalomból és Syriába menekülni kényszerítette, hol ez azon működött, hogy öröklött birodalmába visszajuthasson. Ptolemaeos és Pothenios az egész egyiptomi sereggel épen Pelusion mellett álltak, az ország keleti határát Kleopatra ellen fedezendők, midőn Pompeius a kasosi hegyfok előtt horgonyt vetett és a királyt felkérette, engedné őt partra szállani. Az egyiptomi udvar, már jó idő óta értesülve levén a pharsalosi ütközetről, Pompeiust már vissza akarta utasítani; a király nevelője Theodotos azonban arra figyelmeztette, miszerint Pompeius ez esetben az egyiptomi hadsereggel fennálló összeköttetéseit valoszínűleg fel fogná használni annak fellázítására; hogy biztosabb, és Caesarra való tekintetből is jobb volna ez alkalmat Pompeiusnak láb alól való eltételére felhasználni. Az efféle politikai okoskodások a hellen világ államférfiaira ritkán tévesztették el hatásukat. A királyi hadak tábornoka Achillas és Pompeius nehány egykori katonája ladikon Pompeius hajójához eveztek, őt meghítták a királyhoz és felszólították, hogy, miután
Pompeius halála. a víz a parton sekély, szállna át az ő bárkájokba. Kiszállása közben Lucius Septimius hadi tribún hátulról, neje és

fia szemeláttára leszúrta, kik hajójok fedélzetéről kénytelenek voltak a gyilkosságot elnézni, anélkül hogy őt megmenthetnék vagy megbosszulhatnák (706. sept. 28). Ekként 48.
Pompeius, kit a világ egy emberkoron át nagynak nevezett a ki éveken át ura volt Rómának, ugyanazon napon, melyen tizenhárom év előtt, Mithridatest legyőzvén, diadalmenetben vonult a fővárosba, a kietlen kasosi tengerpart egy puszta fövényhalmán egy hajdani katonájának keze alatt adta ki lelkét. Jó tiszt volt, de különben az ész és szív középszerű adományaival felruházva; s a sors harminc éves ördögi állhatatosságával csak azért engedte meg neki, hogy minden ragyogó, fáradalommal nem járó feladatát megoldhassa, hogy minden mások által ültetett és tenyésztett babért maga arathasson le, és csak azért adta kezére a legfőbb hatalom megszerzésének minden módját és eszközét, hogy az álnagyság oly példáját állítsa benne a világ elé, melyhez foghatót a történelem nem ismer. A siralmas szerepek legsiralmasabikka többnek tartatni, mint ami vagyunk; és miután alig támad a népből évezredenként oly ember, ki ne csak a király nevét viselje, hanem valóban az is legyen: a monarchia átka épen az, hogy e nyomorúság kérlelhetlenül nyomában jár. Ezen aránytalanság a látszat és a valóság közt talán soha senkiben sem nyilatkozott oly élesen, mint Pompeiusban, s a komolyan gondolkozó ember megemlékezhetik róla, hogy bizonyos értelemben épen Pompeius volt első monarchája Rómának. — Midőn Caesar, Pompeiust nyomon követve, Alexandreia kikötőjébe ért, már mindennek vége volt. Mélyen megrázkódva fordult el, midőn a gyilkos a hajóra elibe hozta azon embernek fejét, ki egykor veje és hosszú éveken át társa volt az uralomban s kit élve hatalmába keríteni jött Egyiptomba. A választ azon kérdésre, miképen bánt volna Caesar a

fogoly Pompeiussal, az elhamarkodott gyilkos tőre megelőzte; de míg azon emberi részvét, melynek Caesar nagy lelkében még a becsvágy mellett is helye volt, egykori barátja iránt kiméletet parancsolt neki, másfelől érdeke is megkívánta, hogy azt ne hóhérkéz által tegye ártalmatlanná. Pompeius húsz éven át elismert ura volt Rómának; s ily mély gyökereket vert uralom nem szűnik meg az úr sírjánál. Pompeius halála pártját nem oszlatta fel, hanem egy élemedett, tehetség nélküli és elkoptatott pártfő helyett fiaiban Gnaeusban és Sextusban két fiatal s mozgékony vezért adott neki, kik közől ez utóbbi határozottan tehetség vala. Az újonnan alapított örökösödési monarchiához élősdi módon azonnal hozzátapadt az örökölt trónkövetelőség, és igen kétséges volt, valjon Caesar többet nyert vagy vesztett-e e személycsere által.

Caesar Egyiptomot rendezi.

Egyiptomban most Caesarnak tehát nem volt többé dolga s a rómaiak úgy, mint az egyiptomiak azt várták, hogy rögtön hajóra fog ismét szállni és Afrika meghódoltatásához s a szervezés azon óriási munkájához fog látni, mely a győzelem után reá várt. Caesar azonban, híven szokásához, mely szerint ha egyszer nagy birodalmának valamely részében volt, annak viszonyait azonnal és végleg személyesen szerette rendezni, és meg levén róla győződve, hogy sem a római őrségnél sem az udvarban nem fog semminémű ellenszegülésre akadni, s ezenfelül még nagy pénzzavarban levén, a magával hozott s 3200 emberre leolvadt két légióval és 800 kelta s német lovasával Alexandreiában kikötött, a királyi palotába beszállt és azonnal hozzálátott a szükséges összegek behajtásához s az egyiptomi trónkövetkezés szabályozásához, nem zavartatva magát Potheinos kotnyeles megjegyzései által, ki sajnálta hogy Caesar ez apróságok miatt még saját nagy fontosságú ügyeinek elin-

tézését elmulaszthatná. Az egyiptomiakkal szemben Caesar igazságosan sőt elnézőleg járt el. Habár azon támogatás, melyben Pompeiust részesítették, jogot adott neki hadi sarcot róni reájok, ettől a kimerült országot mégis megkímélte és elengedve neki azt, amivel a 695-ben szerződésileg 59.
megállapított és azóta körülbelül csak félig lefizetett összegből még hátrálékban volt, mindössze 10 millió denárnyi (3 mill. tallér) végösszeg fizetését követelte tőle. A két hadviselő testvérnek megparancsolta, hogy azonnal hagyjanak fel az ellenségeskedéssel és a viszály megvizsgálása és kiegyenlítése végett mindkettőt maga elé idézte. Caesar az egyiptomi birodalmat, Auletes végrendelete értelmében a két összeházasodott testvérnek, Kleopatrának és Ptolemaeos Dionysosnak ítélte oda, s ezenkívül, visszavonván a kyprosi birodalomnak évek előtt elrendelt lefoglalását, Kyprost secundogenituraként kéretlenül oda adományozta Auletes ifjabb gyermekeinek, Arsinoenak és az ifjabb Ptolemaeosnak. — De ezalatt csöndben nagy fergeteg volt Lázadás Alexandreiában.
készülőben. Alexandreia épen úgy világváros volt mint Róma, lakosságának számára nézve nehezen állt alatta, mozgékony kereskedelmi szelleme, mesterembereinek ügyessége, tudomány és művészet iránti érzéke tekintetében pedig jóval fölötte állt Itália fővárosának; polgársága élénk nemzeti önérzettel bírt, s ha a politikai érzék hiányzott is belőle, de nyugtalan szellemű volt, és ennek folytán utcai zenebonáit ép oly rendesen és vitézül megtartotta, mint mai nap a párisiak; s elképzelhetjük, mit kellett érezniök, midőn látták, hogy a római hadvezér a Lagidák székhelyén gazdálkodik és királyainak igazságot szolgáltat. Potheinos és a királyi gyermek, mindketten könnyen felfoghatólag igen elégedetlenek levén úgy a régi adósságok peremptorius bekövetelése, mint Caesarnak a trónviszályba történt bea-

vatkozása miatt, mely csak Kleopatrának válhatott és vált is javára, a római követeléseket kielégítendők a templomok kincseit s a király arany asztali készletét szándékos tüntetéssel szállíttatták beolvasztás végett a pénzverdébe; a babonásan jámbor és udvaruk világszerte híres pompájának mint saját tulajdonuknak, örvendező egyiptomiak mély elkeseredéssel tekintettek templomaik puszta falaira s a királyuk asztalán álló fapoharakra. A római megszálló sereg, mely hosszas egyiptomi tartózkodása és a katonák s egyiptomi leányok gyakori összeházasodása által már nagyban elnémzetlenedett, s ezenfelül temérdek régi katonát Pompeius seregéből s megszökött itáliai gonosztevőt és rabszolgát foglalt magában, szintén morgott Caesar ellen, kinek parancsára a syriai határon kezdett működésével fel kellett hagynia és haragudott maréknyi gőgös legionáriusaira. Már a partraszállásakor támadt nagy csoportosulás, mely akkor keletkezett, midőn a tömeg a római bárdokat a régi királyi palotába benyomulni látta s azon számos orgyilkolások, melyek katonái ellen a városban elkövettettek, figyelmeztették Caesart, mily óriási veszélyben forog csekély kíséretével ezen elkeseredett tömeggel szemben. De visszafordulnia az ezen évszakban uralkodó éjszaknyugati szelek miatt bajos lett volna és a hajóra szállásnak megkísértése könynyen jeladássá lehetett a felkelés kitörésére; s Caesarnak különben sem volt szokása valahonnan elmenni, míg dolgát el nem végezte. Ennélfogva azonnal rendeletet küldött Ázsiába, hogy segédhadakat küldjenek neki, de ezek megérkezéseig úgy tett, mintha teljes biztosságban érezné magát. Tábora sohsem élt vigabban, mint ezen alexandriai pihenése idejében, és mialatt a szép és szellemes Kleopatra bájaival épen nem s legkevésbbé birájával szemben fukarkodott, úgy látszott hogy Caesar is legtöbbre azon győze-

delmét becsülte, melyet a szép asszony felett sikerült kivívnia. Víg előjátéka volt ez a bekövetkezendő szomorú jeleneteknek. Az Egyiptomban álló római megszálló sereg Achillas vezetése alatt, és mint később kisült, a király és gyámjának titkos parancsára, váratlanul Alexandreiában termett; s amint a polgárság észrevette, hogy Caesart jött megtámadni, azonnal hozzá csatlakozott. Caesar oly lélekjelenléttel, mely előbbi őrült vakmerőségét némileg igazolja, gyorsan összeszedte szétszórt katonaságát, a királyt és ministereit elfogatta, a királyi várban s a szomszéd színházban elsáncolta magát, és miután már nem volt ideje a főkikötőben közvetlenül a színház előtt állomásozó hajóhadat biztos helyre szállítani, azt felgyujtatta, a kikötőn uralkodó, világító toronynyal ellátott Pharos szigetét pedig csónakokkal megszállatta. Ezáltal legalább kis terjedelmű védelmi állást nyert és nyitva tartotta magának az utat élelmi szerek és segédhadak szállítására. Egyúttal Kis-Ázsia parancsnokának úgy mint a legközelebb fekvő alattvaló tartományoknak, Syriának és Krétának, a nebataeusoknak és rhodosiaknak rendeletet küldött, hogy azonnal küldjenek hajókat és katonaságot Egyiptomba. A felkelés, melynek Arsinoe hercegnő s ennek bizalmas embere, az eunuch Ganymedes álltak élére, ezalatt szabadon gazdálkodott egész Egyiptomban s a főváros legnagyobb részében, melynek utcáin naponként folyt a harc, anélkül hogy akár Caesárnak sikerült volna tért nyerni, melyen szabadabban mozoghasson, s a város mögött fekvő mareai édes vizű tóhoz eljuthatni, hogy vízzel és takarmánynyal elláthassa magát, akár az alexandriaiaknak az ostromlottak felett úrrá lenniök s őket minden ivó víztől megfosztaniok; mert midőn a Caesar városrészén keresztülfolyó nílusi csatornák vizét beléjök vezetett tengervízzel ihatatlanná tették, Caesar

Caesar Alexandreiában.

kutat ásatott a tengerparton, mely reménye ellenére iható vizet adott neki. Miután a szárazföldi oldalról nem bírták legyőzni, az ostromlók hajóhadát megsemmisíteni s őt a tengertől, melyen keresztül élelmi szerei jöttek, elmetszeni igyekeztek. A világító torony szigete s azon töltés, mely ezt a szárazfölddel összekötötte, a kikötőt egy keleti s egy nyugati részre osztotta, melyet a töltés két ívezett nyílása kötött össze egymással. Caesar a szigeten s a keleti kikötőben uralkodott, míg a töltés és a nyugati kikötő a polgárság kezében volt, s hajói, miután az alexandriai hajóhadat felperzselte, gátolatlanul jöttek és mentek. Az alexandriaiak, miután hiába kísértették meg a nyugati kikötőből gyujtóhajókat küldeni a keletibe, fegyvertáruk maradványaiból egy kis hajórajt állítottak össze s ezzel útjokat állták Caesar hajóinak, midőn ezek egy Kis-Ázsiából érkező legióval megrakott szállító hajórajt vontattak a kikötőbe; de Caesar kitünő rhodosi tengerészei visszanyomták az ellenséget. Kevéssel utóbb azonban a polgárok elfoglalták a világító torony szigetét*) s erről a keleti kikötő keskeny és sziklás bejárását nagyobb hajókra nézve tökéletesen elzárták; úgy hogy Caesar hajóhada kénytelen volt a keleti kikötő előtt a nyílt tengeren horgonyt vetni és összeköttetése a tengerrel már csak hajszálon függött. Caesar hajóhada, nyílt kikötőhelyén az ellenség túlnyomó tengeri ereje által több ízben megtámadtatván, sem ki nem térhetett az egyenetlen harc útjá-

*) A világító tornyos sziget elvesztének a második tengeri ütközet leírásával együtt, melyben a Chersonesosnál megvert egyiptomi hajóhad semmivé tétetett, a *b. Alex.* 12-ben levő hézagban ki kellett maradnia, miután tudjuk, hogy kezdetben a sziget Caesar kezében volt (*b. c.* 3, 112, *b. Alex.* 8). A töltésnek állandóan az ellenség által kellett megszállva lennie, miután Caesar emberei csak hajón jártak a szigetre.

ból, miután a világító tornyos sziget elvesztése a belső kikötőt elzárta előle, sem a sík tengerre nem hátrálhatott, mert a kikötő elveszte Caesart végkép elmetszette volna a tengertől. Habár a vitéz legionáriusok, a rhodosi matrózok ügyessége által támogatva a csatározásokat eddig még mindannyiszor a rómaiak részére döntötték el, az alexandriaiak mégis fáradhatlan kitartással mindig újonnan és fokozott erővel szálltak ki a tengerre; az ostromlottak kénytelenek voltak megütközni, valahányszor az ostromlóknak tetszett, s ha egyszer legyőzetnek, akkor Caesar végkép bekerítetik s valószínűleg veszve van. Elkerülhetlenül szükséges volt megkísérteni a világító tornyos sziget visszafoglalását. Azon kettős támadással, melyet a caesáriak a kikötői részen ladikon, a tenger felől hadihajóikkal intéztek a sziget ellen, ezt csakugyan a töltés alsó részével együtt hatalmukba kerítették; Caesar csak a töltés második boltozatos nyílásánál állapodott meg és meghagyta embereinek, hogy itt a töltést egy keresztsánc által zárják el a várostól. Mialatt azonban itt a sáncolók körül heves harc fejlődött ki, a római hadak a töltésnek a szigethez csatlakozó alsó részét fedetlenül hagyták, mire itt egy hadosztály egyiptomi észrevétlenül partra szállt, a töltésen a keresztsánc körül összetorlódott római katonákat és matrózokat hátulról megtámadta s az egész tömeget vad zavarban a tengerbe ugrasztotta. Egy részöket a római hajók kifogták; a legtöbben a vízbe fúltak. E napon Caesarnak vagy 400 katonája és hajóhadi legénységéből még többen estek áldozatul; maga Caesar, ki övéi sorsát itt is megosztotta, úszva volt kénytelen a maga hajójára, s midőn ez emberekkel túlterhelten sülyedni kezdett, egy másik hajóra menekülni. De bármily érzékeny volt is a veszteség, bőven helyre pótoltatott a világító tornyos sziget visszaszerzése által, mely a töltésnek az első bolthajtásig terjedő részével

együtt Caesar kezében maradt. Végre a várva várt felmentő sereg megérkezett. A pergamoni Mithridates, kitűnő katona Mithridates Eupator iskolájából, és állítása szerint ennek természetes fia, a szárazföldön Syrián át egy sereggel közeledett, melyben a Libanos fejedelmének ityraeusai, Jamblichosnak, Sampsikeramos fiának beduinjai, a zsidók, ministerök Antipatros alatt, s általjában a kilikiai és syriai kis fejedelmek és községek fegyveres népe tarka vegyületben egyesült. Pelusionból, melyet Mithridates, megérkezése napján szerencsésen megszállott, hogy a Delta átszeldelt talaját elkerülhesse s a Niluson ott kelhessen át, ahol az még egy mederben folyik, a Memphisbe vezető nagy útra lépett, melyen hadai az Egyiptomnak főkép e részében nagy számmal letelepedett zsidóknál sokszoros honfitársi támogatásban részesültek. Az egyiptomiak, most a fiatal Ptolemaeos királylyal élökön, kit Caesar azon hiú reményben, hogy általa a felkelést lecsillapíthatja, övéihez bocsátott, hadsereget küldtek a Nilushoz, hogy Mithridatest annak túlpartján feltartóztassa. Ez csakugyan még Memphisen innen az úgynevezett zsidótábor mellett, Onion és Heliupolis közt akadt az ellenségre; de Mithridates, ki tudott római modorban manövrírozni és tábort ütni, szerencsés csatázás közben Memphisnél ennek dacára átkelt a folyón. Másfelől Caesar, amint a felmentő sereg megérkezésének hírét vette, hadainak egy részét hajón az Alexandreiától nyugatra fekvő mareai tó csúcsához szállította és ezt megkerülvén a Níl mentében lefelé elébe ment a folyan mentében fölfelé érkező Mithridatesnek. Egyesült vele anélkül, hogy az ellenség megkísértette volna ebben meggátolni. Caesar erre a deltába nyomult, hová a király visszavonult, az egyiptomi előhadat, dacára azon mély csatornának, mely annak homlokzata előtt végig nyúlt, az első rohamra

A kizsázsiai felmentő sereg.

A nilusi ütközet.

visszaverte s azonnal megtámadta magát az egyiptomiak táborát. Ez egy magaslat alján volt felütve nehezen hozzáférhető mocsárok és a Nilus között, melytől csak egy keskeny út választotta el. Caesar a tábort előlről és a Nílus mentén elnyuló úton oldalról egyszerre rohantatta meg, mialatt egy harmadik hadosztálya észrevétlenül megszállta a tábor mögötti magaslatokat. Győzelme tökéletes volt; a tábort elfoglalta, s az egyiptomiak közől, akik az ellenség kardjai alatt nem hulltak el, a vízbe fúltak, amint a nílusi hajóhadhoz igyekeztek menekülni. Egy ladikkal együtt, mely túlterhelten elsülyedt, a fiatal király is eltűnt birodalma folyamának hullámai között. Caesar a csatatérről, egyenes úton a szárazföld felől lovasságának élén azonnal a főváros azon része felé nyomult, melyet az egyiptomiak tartottak megszállva. Ellenfelei gyászruhában, istenképeikkel kezökben, békét kérve, övéi pedig, midőn az ellenkező oldalról, mint amelyen kivonult, győztesen visszatérni látták, határtalan örömmel fogadták. A város sorsa, mely a világ urának terveit megzavarni merészelte s egy hajszál híján neki magának is vesztét okozta, Caesartól függött; de ő sokkal inkább uralkodó volt, semhogy érzékeny lett volna és úgy bánt Alexandreiával, mint Massáliával. Caesar a kegyetlenül elpusztított és a hajóhad égése alkalmával magtáraitól, világhírű könyvtárától és más jelentékeny középületeitől megfosztott városra utalva intette a lakosságot, hogy ezentúl kizárólag és komolyan a béke műveinek éljen s igyekezzék behegeszteni a sebeket, melyeket önmagán ütött; ezenkívül mindössze az Alexandreiában letelepedett zsidóknak megadta ugyanazon jogokat, melyekkel a város görög lakossága bírt, és az eddigi római megszálló sereg helyett, mely legalább névleg Egyiptom királyainak engedelmeskedett, formaszerinti őrséget rendelt Alexan-

Alexandreia lecsillapítása.

dreiába, mely a benne ostromot szenvedett két s egy harmadik, utóbb Syriából érkezett légióból állt egy Caesar által kinevezett parancsnok alatt. E bizalmi állásra szándékosan oly embert szemelt ki, ki születésénél fogva azzal vissza nem élhetett, Rufiot, egy jeles katonát, de egy szabadon bocsátottnak fiát. Egyiptom kormányát Róma fennhatósága alatt Kleopatra kapta fiatalabb öcscsével Ptolemaeossal együtt; Arsinoe hercegnő, nehogy az egyiptomiaknak, kik keleti szokás szerint ép úgy ragaszkodtak uralkodó házukhoz, amennyire nem törődtek az egyes uralkodókkal, ismét ürügyül szolgáljon a föllázadásra, Itáliába vitetett, Kypros pedig ismét részévé lett a kilikiai római tartománynak.

A Caesar Alexandriában léte alatt történtek.

Ezen alexandriai felkelés, bármily csekély volt magában véve s bármily kevéssé állt benső összefüggésben azon világtörténeti eseményekkel, melyek ugyanekkor a római államban végbementek, annyiban mégis következménydús volt ezekre nézve, amennyiben miatta azon ember, ki mindenben minden volt s aki nélkül semmi sem volt kezdhető és befejezhető, 706. októberétől kezdve 707. márciusáig kénytelen volt tulajdonképeni teendőit elhanyagolni, hogy zsidók és beduinok élén egy város csőcselékével verekedjék. A személyes kormányzat következményei érezhetőkké kezdtek válni. A monarchia megvolt; de mindenfelé a legiszonyúbb zavar uralkodott s a monarcha nem volt jelen. Úgy mint a pompeiusiak, egyidőre a caesariak is elvesztették vezéröket; mindenben az egyes tisztek képességei és mindenekfelett a véletlen, döntöttek.

48. 47.

Pharnakes engedetlensége.

Kis-Ázsiában nem volt ellenség, midőn Caesar Egyiptomba utazott. Caesar azonban itteni helytartójának, a derék Gnaeus Domitius Calvinusnak meghagyta, hogy Pharnakes királytól vegye vissza mindazt, amit az Pompeius frígytársaitól megbízatás nélkül elfoglalt; s miután Phar-

nakes, ki ép oly nyakas és elbizakodott kényúr volt, mint apja, Kis-Arménia kiürítését kitartóan megtagadta, nem maradt más hátra, mint haddal menni ellene. Calvinusnak azon pharsalosi hadi foglyokból alakított három légió közől melyet Caesar nála hagyott, kettőt Egyiptomba kellett küldenie; a támadt hézagot tehát, a Pontosban letelepedett rómaiak közől sebtiben összeszedett egy, és Deiotarusnak római modorban begyakorlott két légiójával töltötte be és ezekkel Kis-Arméniába nyomult. A bosporosi sereg azonban, melyet a fekete tenger partlakosaival vitt számos harcok megedzettek, különbnek bizonyult az övénél. A Nikopolis melletti ütközetben Calvinus pontosi fegyveresei levágattak, galatiai légiói pedig megfutottak; csak az egy régi római légió tudta magát mérsékelt veszteséggel keresztülvágni. Kis-Arméniát tehát Calvinus nem hódíthatta meg, sőt még abban sem bírta Pharnakest meggátolni, hogy a maga pontosi „örökös tartományait" vissza ne foglalja s azok lakóival, nevezetesen a szerencsétlen amisosiakkal alávaló szultáni szeszélyeit egész nagyságukban ne éreztesse (706/7 telén). Midőn utóbb Caesar maga Kis-Ázsiába érkezett és neki megizente, miszerint azon szolgálatot, melyet Pharnakes neki személyesen tett azáltal, hogy Pompeiusnak nem adott segélyt, nem szabad tekintetbe vennie azon károk mellett, melyeket a birodalomnak okozott, s hogy minden alkudozást megelőzőleg Pontos tartományt ki kell ürítenie s az elrablott javakat visszaadnia, Pharnakes ugyan készneknek nyilatkozott az engedelmességre, de jól tudván, mennyi oka van Caesarnak a nyugatra sietni, komolyan mégsem készült a tartományt oda hagyni. Nem tudta, hogy Caesar be is szokta fejezni amibe belefogott. Caesar minden további alkudozás nélkül az Alexandreiából magával hozott egy légiót s Calvinus és Deiotarus hadait összeszedvén, Ziela

Calvinus Nikopolisnál megveretik.

48/7.

Caesar győzelme Zelánál.

mellett Pharnakes tábora felé nyomult. Amint a bosporusiak őt jönni látták, nagy hetykén átkeltek azon mély hegyszakadékon, mely homlokzatukat fedezte s a dombon felhatolva megtámadták a rómaiakat. Caesar katonái még a tábor elkészítésével voltak elfoglalva és soraik egy pillanatig ingadoztak; de a harcedzett veteránok gyorsan összeszedték magokat s megadták a többieknek a példát az általános támadásra és tökéletes győzelemre (707. aug. 2). A hadjárat öt nap alatt be volt fejezve, megbecsülhetetlen szerencséjére Caesarnak, kinek most minden órája drága volt. A király üldözésével, ki Sinopén keresztül tért haza, Caesar Pharnakes törvénytelen testvérét, a vitéz pergamoni Mithridatest bízta meg s Egyiptomban tett szolgálatai jutalmául a Pharnakestől elvett bosporusi koronát tette fejére. Egyebekben Syria és Kis-Ázsia ügyeit békés módon rendezte, saját frígytársait gazdagon megjutalmazta, Pompeiuséit általjában pénzbírságra ítélte vagy csak megdorgálta. Csak Pompeius védenceinek leghatalmasabbikát, Deiotarust szorította ismét öröklött csekély tartományára, a tolistobogok megyéjére. Kis-Arméniát, tőle elvéve Kappadokia királyának, Ariobarzanesnek, a trokmerek négyes fejedelemségét pedig, melyet Deiotarus bitorolt, Bosporus új királyának adományozta, ki atyai ágon a pontosi, anyai ágon pedig az egyik galatiai fejedelmi nemzetségből származott.

47.

Kis-Ázsia rendezése.

Illyriai háború szárazon s tengeren.

Illyria is komoly események színhelye volt Caesar egyiptomi tartózkodása alatt. A dalmát part századok óta nyílt sebet képezett a római birodalom testén s lakói Caesarral még helytartósága óta nyílt viszályban álltak; a benföld pedig a thessaliai háborúból oda menekült pompeiusiaktól hemzsegett. Quintus Cornificius azonban az Itáliából hozott légiókkal úgy a benszülötteket, mint a menekülte-

ket féken tartotta s egyúttal kellőkép el tudta látni seregét, ami e zord vidékeken nagy nehézséggel járt. Még midőn a derék Marcus Octavius, a curictai győző, a pompeiusi hajóhad egy részével e vizeken megjelent is, hogy itt tengeren és szárazon vezesse a Caesar elleni háborút, Cornificius, a iadestinusok (Zara) hajóira és kikötőjére támaszkodva képes volt nemcsak fenntartani magát, hanem még a tengeren is többször szerencsésen megütközött az ellenséggel. Midőn azonban Illyria új helytartója, a Caesar által a számkivetésből visszahitt Aulus Gabinius 706/7 telén 15 cohorssal és 3000 lovassal szárazföldi úton Illyriába érkezett, a harc más modorban folytattatott. A merész és tevékeny Gabinius ahelyett, hogy elődje példájára a kis háborúra szorítkoznék, a zord évszak dacára összes haderejével hadjáratra ment a hegyek közé. A kedvezőtlen időjárás, az élelmezés nehézsége és a dalmátok vitéz ellentállása azonban seregét felemésztették; Gabinius kénytelen volt visszafordulni, mely alkalommal útközben a dalmátok által megtámadtatván, szégyenletesen megveretett, és tetemes seregének gyönge maradványaival nagy nehezen jutott Salonaeba, hol kevéssel utóbb meghalt. Illyria legtöbb parti városa erre Octavius hajóhadának megadta magát; amelyek még közölök Caesarhoz ragaszkodtak, mint Salonae és Epidauros (Ragusa vecchia), a tenger felől a hajóhad, szárazföldi oldalukon pedig a barbárok által oly erőszakosan szorongattattak, hogy a hadsereg Salonaebe zárkózott maradványainak capitulatiója már a küszöbön látszott állani. Ekkor a brundisiumi raktárak parancsnoka, az erélyes Publius Vatinius, hadihajók hiányában közönséges csónakokat hajó orrokkal látott el és a kórházakból elbocsátott katonákkal megrakott, és e rögtönzött hajóhaddal Octaviusnak sokkal erősebb hajóhadát Tauris szigeténél (Torcola, Lesina és Curzola között) meg-

48/7.

Gabinius megveretése.

Tengeri győzelem Taurisnál.

támadta, mely ütközetben a vezér és a hajókatonák vitézsége ismét ellensúlyozta a hajók csekély számát s a caesariak fényes győzelmet arattak. Marcus Octavius odahagyva

47. az illyr vizeket 707. tavaszán Afrikába hajózott; a dalmaták ugyan még éveken át makacs kitartással védték magokat, de harcuk már csak helyi jelentőségű hegyi háború vala. Mire Caesar Egyiptomból visszatért, elszánt tisztje már elejét vette az Illyriában fenyegető veszedelemnek.

A coalitio újjászervezése Afrikában.

Annál komolyabban álltak a dolgok Afrikában, hol az alkotmányos párt a polgárháború kitörése óta korlátlanul uralkodott s hatalmát szakadatlanul növelte. A pharsalosi ütközetig itt tulajdonképen Juba király uralkodott; ő győzte le Curiot s a hadsereg ereje az ő könnyű lovasaiban és nagyszámu íjjászaiban állott; a pompeiusi helytartó Varus, oly alárendelt szerepet játszott mellette, hogy kénytelen volt még Curio azon katonáit is, kik neki adták meg magokat, Jubának kiszolgáltatni és elnézni, amint ez őket kivégeztette vagy Numidia belsejébe hurcoltatta. Ez a pharsalosi ütközet után megváltozott. A pharthusokhoz való menekülésre az egy Pompeius kivételével a megvert párt egy nevezetesebb embere sem gondolt. Ép oly kevéssé kísértették meg magokat egyesült erővel a tengeren fenntartani; Marcus Octavius egymaga viselt háborút az illyr vizeken és pedig maradandó siker nélkül. A republicánusok és pompeiusiak nagy többsége Afrikába sietett, az egyetlen helyre, hol még dicsteljes és alkotmányos módon háborút lehetett viselni a bitorló ellen. Itt gyűltek össze lassanként a Pharsalosnál szétvert sereg romjai, a dyrrhachioni, kerkyrai és peloponnesosi várőrségek; ide jöttek a második fővezér Metellus Scipio, Pompeius két fia Gnaeus és Sextus, a republicánusok politikai vezére Marcus Cato s Labienus, Afranius, Petreius, Octavius kitünő tisztek és sokan mások. Az emi-

grátió ereje megfogyott, de fanatismusa, amennyire lehetett, még fokozódott. Nem csak hogy Caesar foglyul esett katonáit sőt küldötteit is rendre legyilkolták, hanem Juba király, kiben a pártember elkeseredése a félbarbár afrikainak dühével párosult, azon elvet állította fel, miszerint minden községben, mely az ellenséggel való rokonszenvezés gyanuja alá esik, a polgárságot ki kell írtani, a várost pedig elégetni s ez elméletét nehány helységre, mint például a Hadrumetum melletti szerencsétlen Vagára gyakorlatilag alkalmazta is. Sőt hogy maga a római tartomány fővárosa, a virágzó Utica is, melyet a numidiai királyok úgy mint egykor Karthágót, már régóta rossz szemmel néztek, Juba részéről ugyane bánásmódban nem részesült, s hogy a coalitio a polgárság ellenében, mely kétségkívül nem ok nélkül gyanusíttatott azzal, hogy Caesarhoz hajlik, elővigyázati rendszabályokkal megelégedett, az is csak Cato erélyes fellépésének volt köszönhető. — Miután sem maga Caesar, sem valamely helytartója nem tett semmit Afrika ellen, a coalitionak bőven ideje volt magát itt úgy politikai mint katonai tekintetben újjászervezni. Mindenekelőtt a Pompeius halála által megüresedett fővezéri állást kellett ismét betölteni. Juba királynak nagy kedve lett volna azon állásban, melyet Afrikában a pharsalosi ütközetig elfoglalt, ez után is megmaradni; s különben is már egyáltaljában nem mint a rómaiak védence, hanem úgy lépett fel, mint egyenrangú szövetségesök, sőt egyenesen mind védurok; és például római ezüstpénzt merészelt veretni saját nevével és címerével, sőt azt igényelte, hogy a táborban egymaga viselhessen bíbort s hogy a római hadvezérek hadvezéri bíborköpenyöket letegyék. Metellus Scipio továbbá azért követelte magának a főparancsnokságot, mert Pompeius őt, apósát, inkább rokoni, mintsem katonai tekintetek folytán,

a thessaliai hadjáratban magával egyenrangúnak ismerte el. Ugyanezen követeléssel állt elő Varus, mint Afrikának — bár csak önmaga által kinevezett — helytartója, miután a háborúnak az ő tartományában kellett folynia. A hadsereg végre Marcus Cato propraetort kívánta vezérének. És kétségkívül igaza volt. Cato volt az egyetlen ember, ki a kellő odaadással, erélylyel és tekintélylyel bírt e terhes hivatalra; s ha nem volt is katona, mégis jobb volt oly nemkatonát tenni fővezérré, ki képes volt visszavonulni és alvezéreit cselekedni engedni, mint egy ki nem próbált Varusféle, vagy épen oly katonát, ki hasznavehetetlenségét már bebizonyította, mint Metellus Scipiót. Végre azonban a kérdés mégis ugyane Scipio részére dőlt el, és pedig leginkább Cato akaratára. Nem azért szavazott Scipióra, mintha magát képtelennek érezte volna e feladatra, vagy mintha a fővezérség visszautasítása jobban kielégítette volna hiúságát, mint annak elfogadása; még kevésbbé azért, mintha Scipiót szerette vagy becsülte volna, kivel épen személyes ellenségeskedésben állt és ki ismeretes hasznavehetetlensége folytán minden tekintetben csupán mint Pompeius apósa bírt némi jelentőségre vergődni; hanem csupán és kizárólag azért, mert a jogi formák iránti csökönös tiszteletében készebb volt a köztársaságot jogszerű úton elveszni hagyni, mint azt szabály ellenes módon megmenteni. Midőn a pharsalosi ütközet után Kerkyrán Marcus Ciceroval találkozott, ennek, kin még kilikiai helytartóságából rajta száradt a tábornoki minőség, mint nálánál magasabb rangú tisztnek, a jog értelmében át akarta adni a kerkyrai parancsnokságot, s a szerencsétlen ügyvédet, ki most nem győzte Amanosban szerzett babérait eléggé átkozni, e készsége által szinte kétségbe ejtette, de egyúttal minden csak némi belátással bíró embert is mély bámulatba ejtett. Ugyanezen elveken

lovagolt most Afrikában is, hol valamivel komolyabb dolgokról volt szó; Cato azon kérdést, kit illet meg a fővezérség, úgy tárgyalta, mintha egy tusculumi szántóföld birtokáról volna szó, s azt Scipionak itélte oda. E kijelentése véget vetett úgy saját, mint Varus jelöltségének. De ő is volt az, és pedig ő egyedül, ki Juba követelései ellen erélyesen fellépett és éreztette vele, miszerint a római nemesség nem kérve jön hozzá, mint a phárthusok nagy fejedelméhez, ótalmat keresni a védúrnál, hanem parancsolva, és támogatást követelve a birodalom alattvalójától. Az Afrikában e pillanatban levő római hadak száma folytán Juba kénytelen volt valamivel szelídebb hurokat pengetni, habár a gyönge Scipiónál másfelől mégis kieszközölte, hogy hadainak zsoldját a római pénztár vállalja magára, s hogy győzelem esetére az afrikai provincia átengedéséről biztosíttassék. Az új fővezér mellé ismét a „háromszázak" senátusa lépett, mely Utikában ütötte fel székhelyét és megritkult sorait a lovagrend legtekintélyesebb és legvagyonosabb tagjainak befogadása által ismét kiegészítette. — A hadi készülődés, főkép Cato buzgólkodása következtében a legnagyobb erélylyel folyt és minden fegyverfogható ember, még szabadon bocsátottak és libyaiak is a légiókba soroztattak; ami annyi munkás kezet vont el a földmíveléstől, hogy a szántóföldek nagy része parlagon maradt, de legalább óriási eredményekre vezetett. A coalitio nehéz gyalogsága tizennégy légióra rugott, melyek közől kettőt már Varus állított fel, nyolc más részint a menekültekből, részint a római tartományban besorozottakból állt, négy pedig Juba királynak római módon fegyverzett légiója volt. A nehéz lovasság, mely a Labienussal érkezett keltákon s németeken kívül mindenféle, ezek közé sorozott emberekből állt, Juba római fegyverzetü lovasait bele nem számítva, 1600 főre rúgott.

A könnyű csapatokat a gyeplő és zabla nélkül nyargaló és csupán hajitókopjával felfegyverzett numidiaiak megszámlálhatatlan tömegén kívül egy csomó lovas íjász és a gyalog íjászok nagy rajai képezték. Ezekhez járult végre Juba 120 elefántja és a Publius Varus és Marcus Octavius vezetése alatt 55 hajóból álló hajóhad. A nyomasztó pénzszükségen a senátus önmegadóztatása útján segített némileg, ami annál többet jövedelmezett, miután a leggazdagabb afrikai tőkepénzesek rábírattak a senátusba lépésre. Gabonát és más készleteket óriási mennyiségben halmoztak fel a védelemre képes várakban s egyúttal a nyílt helységekből az élelmi szereket lehetőleg elhordták. Caesar távolléte, légióinak kedvezőtlen hangulata, a spanyolországi és itáliai forrongás lassanként új bátorságot öntöttek a coalitióba s a pharsalosi ütközet emlékezetének helyét a győzelem új reménye kezdte elfoglalni. — Azon időmulasztás, melyet Caesar Egyiptomban követett el, itt bosszúlta meg magát legsúlyosabban. Ha Pompeius halála után azonnal Afrikába ment volna, itt egy gyönge, felbomlásnak eredt és elcsüggedt sereget talált volna teljes fejetlenségben élő vezetők alatt; míg most, főkép Cato erélye oly sereget teremtett Afrikában, mely számra nézve egyenlő volt a Pharsalosnál megvert sereggel, s nevezetes vezérek és szabályozott fővezénylet alatt állt.

Mozgalmak Spanyolországban.

Caesar ezen afrikai hadjárata felett egyáltalján sajátságos balcsillagzat látszott uralkodni. Még Egyiptomban történt partraszállása előtt Spanyolországban és Itáliában különféle intézkedéseket tett az afrikai háború bevezetésére és előkészítésére; de mindezek csak új bajokat szültek. Caesar elrendelte, hogy Spanyolországból a déli tartomány helytartója Quintus Cassius Longinus négy légióval keljen

át Afrikába, itt nyugati Mauretánia királyát*) Bogudot vegye magához s vele egyesülten nyomuljon előre Numidia és Afrika ellen. Ezen Afrikába szánt seregben azonban temérdek született spanyol és két egész, egykor pompeiusi légió volt; a hadseregben úgy mint a tartományban pompeiusi rokonszenvek uralkodtak s Caesar helytartójának ügyetlen és zsarnok fellépése nem volt alkalmas azok lecsillapítására. Formaszerint lázzadásra került a dolog; a hadak és városok pártokra szakadtak a helytartó mellett vagy ellen; már majdnem annyira jutottak a dolgok, hogy azok, kik Caesar helytartója ellen fellázadtak, nyiltan kitűzzék Pompeius zászlaját; Pompeius idősbb fia, Gnaeus, e kedvező fordulatot felhasználandó, Afrikában már hajóra szállt Spanyolország felé, midőn a legtekintélyesebb caesariak magok nyiltan rosszalván a helytartó eljárását, és az éjszaki tartomány

*) Afrika éjszaknyugati részének e korbéli államalakulásait mély homály fedi. A Jugurthával vitt háború után, Bocchus, Mauretánia királya valószínüleg a nyugati tengertől a saldaei kikötőig, a mai Maroccoban s Algirban uralkodott; a mauretaniai főkirályokkal kétségkívül kezdet óta nem azonos tingisi (Tanger) fejedelmek, kik már előbb is előfordulnak (Plut. *Sert.* 9.) és akik közé tartozik valószínüleg Sallust (*hist.* 2, 31 Kritz) Leptastája és Cicero (*in Vat.* 5, 12) Mastanesosusa is, alkalmasint önállók voltak szük határaik közt, vagy tán hübéri viszonyban álltak hozzá; azonképen, amint már Syphax uralkodott sok törzsfejedelmen (Appian *Pun.* 10), s amint e korban Massinissa fejedelem bírta a szomszéd Numidiában Cirtát, valószínüleg Juba főurasága alatt (App. *b. c.* 4, 54). Bocchus helyén 672-ben egy Bocut vagy Bogud nevü királylyal, valószínüleg Bocchus fiával, találkozunk. Utóbb, 705-től fogva a birodalmat két részre oszoltan találjuk, úgy hogy Bogud király a nyugati, Bocchus király pedig a keleti részt bírja, s e felosztásra viendő vissza Mauretánia későbbi kétfelé osztása Bogud birodalmára, vagyis Tingis államra és Bocchus, vagyis Jol (Caesarea) birodalmára (Plin. *h. n.* 5, 2, 19, v. ö. *bell. Afr.* 23). 82. 49.

parancsnoka beavatkozván, a felkelést még épen ideje korán szerencsésen el bírták fojtani. Gnaeus Pompeius, ki útközben, sikeretlenül megkísértvén magát Mauretániában megfészkelni, idejét elvesztegette, elkésett; Gaius Trebonius, kit Caesar, keletről hazatérvén Spanyolországba küldött
47. (707. őszén) Cassius felváltására, mindenütt feltétlen engedelmességre talált. De e viszályok közben Spanyolország felől természetesen misem történt, ami a köztársaságiakat Afrikában szervezkedésökben megzavarhatta volna; sőt a Longinussal támadt bonyodalmak folytán még Bogud, nyugati Mauretániának Caesar pártján álló királya is, ki legalább Juba királynak némi akadályokat gördíthetett volna útjába,
Katonai lázadás Campániában. hadaival áthívatott Spanyolországba. — Még aggasztóbb dolgok mentek végbe azon hadak közt, melyeket Caesar déli Itáliában gyüjtetett össze, hogy velök Afrikába áthajózzék. Ezek legnagyobb részben azon régi légiók voltak, melyek segélyével Caesar Galliában, Spanyolországban, Thessáliában, trónjának alapjait megvetette. E hadak szellemét a kivitt győzelmek meg nem javították, a hosszas pihenés Alsó-Itáliában pedig végkép megrontotta. Azon szinte emberfeletti követelések, melyeket Caesar irányukban támasztott s melyek kirívó nyomokat hagytak magok után a légiók irtóztatón megritkult soraiban, még e vas emberek lelkében is elvetették az elégedetlenség magvát, melynek csak időre és nyugalomra volt szüksége, hogy hatalmas fává nőjjön. Az egyetlen ember, ki rajtok uralkodni bírt, egy év óta távol volt és hírt is alig kaptak felőle; tisztjeik pedig jobban féltek a katonáktól, mint ezek tőlök; és a világ legyőzőinek minden, szállásadóikon elkövetett brutalitását és minden engedetlenségét elnézték. Midőn végre megjött a parancs, mely a Sicilia felé való hajóra szállást elrendelte s a katonáknak campániai bőséges, dőzsölő életmódjokat egy har-

madik hadjárattal kellett volna felcserélniök, mely veszély és fáradalom dolgában semmikép nem állhatott a spanyol és thessáliai háborúk mögött, a fegyelem kelletinél tovább megeresztett s most kelletinél gyorsabban összevont gyeplői egyszerre megszakadtak. A legiók kijelentették, hogy nem engedelmeskednek, míg a megigért ajándékokat meg nem kapják, s a Caesar által küldött tiszteknek gúnyos szavakkal, sőt kőhajításokkal is, feleltek. A tisztek megkísértették a keletkező lázzadást az igért összegek megszaporítása által elfojtani, de ezzel csak azt érték el, hogy a katonák tömegesen felkerekedtek a főváros felé, hogy hadvezéröket igéreteinek teljesítésére kényszerítsék. Egyes tisztek, kik útközben a lázzadó csapatokat feltartóztatni igyekeztek, agyonverettek. A veszély borzasztó volt. Caesar a városban levő csekély katonasággal megszállatta a kapukat, hogy a fosztogatásnak, melytől volt oka tartani, legalább első kísérletét visszaverhesse, ezután váratlanul személyesen megjelent a rivalgó tömeg között, kérdve, mit kívánnak. Az obsitot! — kiáltották a katonák. Ezt azonnal megadta mindazoknak, akik kérték: hozzátevén, hogy azon ajándékokért, melyeket a diadalmenet esetére katonáinak igért, valamint azon szántóföldekért, melyeket ugyan nem igért, de el van tökélve nekik megadni, jelentkezzenek nála azon napon, melyen többi katonáival diadalmenetét meg fogja tartani; miután a diadalmenetben mint előre elbocsátottak, természetesen részt nem vehetnek. E fordulatra a tömeg nem volt elkészülve; azon meggyőződésben élvén, hogy Caesar őket az afrikai háborúban nem nélkülözheti, csak azért követelték elbocsáttatásukat, hogy, ha ez megtagadtatik, megmaradásukat feltételekhez köthessék. A katonák félig megingatva saját nélkülözhetetlenségökbe vetett hitökben, ügyetlenebbek levén, mintsem engedni s a kisiklott alkudo-

zást ismét kerékvágásába terelni tudták volna, mint emberek megszégyenítve azon hűség által, melylyel az imperátor adott szavát még kötelességökről megfeledkezett katonáival szemben is megtartotta, és nagylelkűsége által, mely épen e pillanatban többet adott nekik, mint amennyit valaha igért; mint katonák mélyen meghatva, miután hadvezérök azon kilátást nyujtotta nekik, hogy társaik diadalmenetét polgári közönségként kellend nézniök s miután őket nem többé „bajtársaknak," hanem „polgároknak" szólította, s így ezen, az ő szájából oly szokatlanul hangzó megszólítással mintegy egy csapással egész büszke katonai múltjokat semmivé tette, és mindezen felül még az ellentállhatatlan hatalmú ember személyes varázsa alatt állva: — a katonák egy ideig némán és tétovázva álltak őt körül, de csakhamar minden felől felhangzott a kérés, fogadná vissza őket kegyeibe és engedné meg nekik ismét, hogy Caesar katonáinak mondhassák magokat. Caesar, előbb kellőkép kéretvén magát, teljesítette kérésöket; a lázzadás kolomposait azonban triumphális ajándékaik egy harmadrészének elvesztésére ítélte. Ennél nagyobb lélektani mesterfogást, és olyat, mely ennél tökéletesebben sikerült volna, a történelem nem ismer.

Caesar Afrikában.

Ennek dacára e katonai lázzadás legalább annyiban hátrányosan hatott az afrikai hadjáratra, amennyiben azt ismét jóval késleltette. Midőn Caesar Lilybaeonban, melynek kikötőjét szemelte ki a hajóra szállásra, megjelent, az Afrikába szánt tíz légió még korántsem volt összegyülekezve és épen a legkipróbáltabbak voltak még legmesszebb. Ennek dacára, amint hat legiója, ezek közt öt újonnan alakított, megérkezett, és a szükséges hadi és szállító hajók együtt voltak, Caesar velök azonnal tengerre szállt (707. dec. 25-kén a ki nem igazított, körülbelül október 8-kán a

47.

juliáni naptár szerint). Az ellenség hajóhada, mely az uralkodó napéjegyeni viharok miatt Aegimuros szigetén a karthágói öböl előtt a partra volt vonva, nem gátolta az átkelésben; de ugyane viharok Caesar hajóit minden irányban szétszórták, s midőn Hadrumetumtól (Susa) nem messze alkalmat talált a kikötésre, nem tudott vagy 3000 többnyire újonc gyalognál és 150 lovasnál többet partra szállítani. Az ellenség által erősen megszállt Hadrumetumot sikeretlenül kísértette meg elfoglalni; ellenben két egymástól nem messze fekvő kikötőhelyet, Ruspinát (Sahalil, Susa mellett) és Kisleptist szerencsésen hatalmába kerítette. Itt elsáncolta magát; de állása oly biztalan volt, hogy lovasait a hajókon hagyta s ezeket ivóvízzel ellátva folytonosan indulásra készen tartotta, hogy bármely pillanatban támadtatnék meg túlnyomó erővel, azonnal hajóra szállhasson ismét. Erre azonban nem szorult, miután a széthányt hajók még épen jókor megérkeztek (708. jan. 3). A pompeiusiak intézkedé- 46.
sei következtében hadserege szűkében levén a gabonának, Caesar másnap három legióval azonnal a benföldre nyomult de nem messze Ruspinától útközben Labienus által megtámadtatott, ki seregével Caesart a partról elűzni jött. Miután Csatározás Ruspinánál.
Labienusnak csupán lovasai és ijászai, Caesarnak pedig alig volt egyebe sorgyalogságánál, a légiók gyorsan körül voltak véve s ki valának téve az ellenség lövéseinek, anélkül hogy azokat viszonozhatták s az ellenséget sikeresen megtámadhatták volna. Caesar egész harcvonalának kifejtése által szárnyait ugyan ismét felszabadította és csapatainak vitéz támadásai megmentették fegyverök becsületét; de azért kénytelen volt visszavonulni, s ha Ruspina nem lett volna oly közel, a mórok hajitódárdái talán ugyanazt tették volna itt, amit Karrhae mellett a párthusok nyilai. Caesar, kit e nap a reá váró háború minden nehézségeiről

Caesar állása Cuspinánál.

meggyőzött, a maga tapasztalatlan és ezen új harcmodor által elcsüggesztett katonáit nem akarta többé ily támadás veszélyének kitenni, hanem bevárta veterán legióinak megérkezését. A közbeeső időt arra használta fel, hogy az ellenfélnek a távolfegyverek dolgában való aránytalan túlnyomóságát némileg kiegyenlítse. A hajóhad legénysége közől az e célra alkalmasokat mint könnyű lovasokat vagy íjászokat a szárazföldi seregbe sorozta, de ez nem sokat nyomott a latban. Valamivel többet használtak a benföldön tett diversiói. Az Atlas déli lejtőjén lakó s a Sahara felé kalandozni szokott gaetuliai pásztor-törzseket sikerült Juba ellen fegyverfogásra bírnia; mert Márius és Sulla korának eseményei még e távol népekre is kihatottak, és Pompeius elleni ellenszenvök, ki őket akkor a numidiai királyoknak alárendelte, már előre hajlandókká tette őket a hatalmas Márius örököse iránt, ki még a Jugurtha elleni hadjárat koráról kedvezőleg élt emlékezetökben. A mauretániai királyok Bogud Tingisben és Bocchus Jolban, Juba természetes vetélytársai voltak s részben már régóta szövetségben álltak Caesarral. Végre a Juba és Bocchus birodalmai közti határterületen még mindig élt és kalandozott Catilina utólsó pártfele, azon nuceriai Publius Sittius, ki tizennyolc év előtt tönkrejutott itáliai kereskedőből mauretániai guerillavezérré lett s azóta a libyai viszályokban nevet és hadi kíséretet szerzett magának. Bocchus és Sittius egyesülten betörtek Numidiába, megszállták a fontos Cirta várost és az ő, valamint a gaetulok támadása folytán Juba király kénytelen volt hadainak egy részét déli és nyugati határára küldeni. Caesar helyzete ennek dacára elég kellemetlen maradt. Hadserege egy négyszög mértföldnyi térre volt összeszorítva; s habár gabnát hozott a hajóhad, lovai ép úgy szenvedtek a takarmány hiányában, mint Pompeiuséi Drryhachion előtt.

Az ellenség könnyű csapatok dolgában Caesar minden erőfeszítése dacára oly aránytalan túlhatalommal bírt felette, hogy még veteránjaival is szinte lehetetlennek látszott támadólag nyomulnia a benföldre. Ha Scipio visszavonul és a parti városokat feláldozza, talán vívhatott volna Caesar felett oly győzelmet, aminőt Orodes vezíre Crassus, Juba pedig Curio felett nyert, vagy legalább a háborút végtelenül elnyujthatta volna. A legegyszerűbb meggondolás e hadi tervre vezetett; ezt tanácsolta még Cato is, bár minden inkább volt mint stratega, s egyúttal ajánlkozott, hogy egy hadtesttel áthajózik Itáliába és ott a republicánusokat fegyverre szólítja, amit az ott uralkodó alapos zavarok közepette sikerrel tehetett volna. De Cato csak tanácsot adhatott, nem parancsot; a főparancsnok Scipio elhatározta, hogy a háború a partvidéken viseltessék. Ez nemcsak azért volt hiba, mert általa egy biztos diadalt igérő haditerv dugába dőlt, hanem azért is, mert a tartomány, melybe a harc szinhelyét áttették, aggasztó forrongásban, azon sereg pedig, melyet Caesárral szembe állítottak, jó részben szintén kedvezőtlen hangulatban volt. Az irtóztatóan szigorú katonaszedés, az élelmiszerek elhordása, a kisebb helységek elpusztítása s egyáltaljában annak érzete, hogy egy rá nézve idegen és voltakép már elveszett ügyért áldoztatik fel, a benszülött lakosságot elkeserítette a római republicánusok ellen, kik Afrika földére jöttek a kétségbeesés utólsó harcát megvívni; s ezek terrorizáló eljárása mindazon községek irányában, melyek még csak a közönyösségnek is gyanúja alatt álltak, ez elkeseredést a leglángolóbb gyűlöletté fokozta. Az afrikai városok, ahol csak bármikép meg merhették tenni, Caesar pártjára nyilatkoztak; a gaetuliaiak és libyaiak közt, kik tömegesen szolgáltak a könnyü csapatokban sőt magokban a légiókban is, a szökés elharapód-

zott. Scipio azonban az oktalanság teljes makacsságával ragaszkodott tervéhez; összes haderejével Utica felől a Caesar által megszállt Ruspina és Kisleptis városok felé nyomult, ezektől éjszak felé Hadrumetumot, dél felé Thapsust (a Râs ed Dîmâs hegyfok mellett) erős őrséggel megrakta, és Jubával egyesülten, ki a határvédelem által igénybe nem vett összes hadaival szintén megjelent Ruspina előtt, ismételten ütközetet kínált az ellenségnek. De Caesar el volt tökélve, hogy veterán légióit bevárja. Midőn ezek egymás után megérkeztek és a harctéren megjelentek, Scipiónak és Jubának elment a kedvök a nyílt ütközettől és Caesarnak, rendkívül alattok állván könnyű lovasság dolgában, nem volt módjában őket reákényszeríteni. Majd két hónap telt el így folytonos menetekben és csatározásokban Ruspina és Thapsus környékén, melyek főkép az e vidéken szokásos földalatti búvóhelyek (Silos) felkeresése és az előőrsök terjeszkedése körül forogtak. Caesar, az ellenség lovasai által rákényszeríttetvén, hogy lehetőleg a magaslatokon maradjon, sőt szárnyait sáncvonalakkal fedezze, e fárasztó és reménytelen hadviselés alatt katonáit lassanként mégis hozzászoktatta az idegenszerű harcmodorhoz. Barát és ellenség alig bírták a gyors hadvezért azon óvatos vívómesterben, ki katonáit gondosan s nem ritkán személyesen tanította, felismerni, s majd megzavarodtak ezen, a késedelmezésben úgy mint a gyors cselekvésben egyiránt mesteri képességén. Végre Caesar, utólsó várt hadai is megérkezvén, oldalt fordult Thapsus felé. Scipio e várost, mint említettük, erősen megszállta s ezzel azon hibát követte el, hogy könnyen megragadható támadási tárgyat nyújtott ellenfelének; s ezen első hibát csakhamar egy második még kevésbbé megbocsáthatóval tetézte, midőn a Caesar által kívánt s általa eddig helyes okokból megtagadott nyílt üt-

Thapsusi ütközet.

közetet most Thapsus megmentése végett megvívta és pedig oly talajon, melyen a sorgyalogságnak kellett a csatát eldöntenie. Scipio és Juba légiói közvetlenül a tengerparton, Caesar táborával szemben állottak fel, az első sorok harcra készen, a hátulsók egy elsáncolt tábor készítésével elfoglaltan; mialatt Thapsus őrsége egyúttal kirohanásra készült. Ez utóbbinak visszaverésére Caesar tábori őrei is elegendők voltak. Harchoz szokott légiói az ellenség becsét már bizonytalan felállításából és rosszul zárt soraiból is helyesen megitélvén, míg az ellenfél még sáncokat hányt s mielőtt hadvezérök még a jelt megadta volna, egy trombitást rákényszerítettek, hogy fújja meg a támadási jelt, és az egész vonalon előrenyomultak, legelől magával Caesarral, ki, látván hogy övéi, parancsát be nem várva nyomulnak előre, élökre állva rohant az ellenségre. A jobb szárny, a többi hadosztályokat megelőzve, az elefántok vele szemben felállított sorát — ez volt az utólsó nagy ütközet, melyben e vadállatok szerepeltek — parittyából dobott golyókkal és nyilakkal megijesztve visszakergette saját embereikre. Az elefántokat fedező csapatok lemészároltattak, az ellenség balszárnya szétugrasztatott s az egész harcsor felbomlott. A vereség annál megsemmisítőbb volt, miután a megvert hadsereg új tábora még nem készült el, a régi pedig tetemes távolságban volt; Caesar emberei mindkettőt szinte ellentállás nélkül elfoglalták. A megvert had nagy tömege elhányta fegyverét s kegyelmet kért; de Caesar katonái nem azok voltak többé, kik Ilerda előtt önkényt tartózkodtak a mészárlástól s Pharsalosnál megkímélték a védteleneket. A polgárháború megszokása s a lázzadásból visszamaradt elkeseredés a thapsusi csatatéren iszonyú módon tört ki a katonák lelkében. Hogy azon hydrának, melylyel harcolt, feje minduntalan újra megnőtt, hogy a seregnek

Itáliából Spanyolországba, Spanyolországból Makedoniába, Makedoniából Afrikába kellett száguldania, hogy a mindinkább epedve várt nyugalom ideje még mindig nem érkezett meg, annak okát a katona, és pedig nem minden ok nélkül, Caesar rosszúl alkalmazott mérsékletében kereste. A légiók megfogadták magokban, hogy helyreütik hadvezérök mulasztásait és bezárták füleiket úgy lefegyverzett polgártársaik könyörgései, mint Caesar és a főbb tisztek parancsai előtt. Azon ötvenezer holttest, mely a thapsusi csatatért befödte, s melyek közt magának Caesarnak is több tisztje volt, kiket saját embereik, mint az új monarchia titkos elleneit ismervén, öltek le, megmutatta, hogyan szerezi meg magának a katona a nyugalmat. A győztes seregnek mindössze ötven halottja volt (708. apr. 6.).

46. Cato Uticában.

A thapsusi ütközet ép úgy végét szakította a háborúnak Afrikában, mint másfél év előtt a pharsalosi keleten. Cato, mint Utica parancsnoka, összehítta a senátust, előadta neki a védelmi eszközök állapotát és az összegyűltekre bízta eldönteni, ha meg akarnak-e hódolni, vagy el vannak-e határozva az utólsó emberig védeni magokat; csak arra kérvén őket, hogy mindenki ne csupán magára nézve, hanem valamennyien együttesen határozzanak és cselekedjenek. A bátrabb véleménynek nem egy szószólója akadt; indítványoztatott, hogy a fegyverfogható rabszolgák az állam által szabadoknak nyílvánittassanak, amit azonban Cato, mint törvénytelen megsértését a magán tulajdonnak visszautasított s helyette a rabszolgatulajdonosokhoz intézendő hazafiúi felszólítást javasolt. De az elszántság e rohama csakhamar elmult a nagy részben afrikai nagykereskedőkből álló gyűlés lelkéből s abban egyeztek meg, hogy megadják magokat. Midőn ez után Faustus Sulla, a kormányzó fia és Lucius Afranius egy erős lovas hadosz-

tálylyal a csatatérről Uticába érkeztek, Cato még egyszer megkísérté a várost ezek segélyével megtartani; de követelésöket, hogy előbb Utica megbízhatatlan polgárságát mind egy lábig leölhessék, felháborodva visszautasította, s inkább kész volt a republicánusok utólsó erős várát ellentállás nélkül a monarcha hatalmába jutni engedni, mintsem a köztársaság véglehelletét ily mészárlással megszentségteleníteni. Egyrészt tekintélye, másrészt bőkezű ajándékok által tőle telhetőleg csillapította a soldatesca dühöngését a szerencsétlen uticaiak ellen; azoknak, kik nem akarták magokat Caesar kegyelmére bízni, amennyire hatalmában állt, módot nyújtott a menekülésre, azoknak, kik maradni akartak, megindító gondoskodással alkalmat szerzett, hogy a lehető legtürhetőbb feltételek alatt capitulálhassanak; és midőn már végkép meggyőződött róla, hogy többé senkin sem segíthet, feloldottnak tekintette magát parancsnoki kötelességei alól és hálószobájába vonulván kardját saját mellébe döfte. A többi elmenekült vezetők közől is csak kevesen menekültek meg. A Thapsustól megfutott lovasok Sittius csapataival találkoztak s általuk levágattak vagy elfogattak; vezéreik, Afranius és Faustus átadattak Caesarnak, és miután ez őket azonnal nem végeztette ki, egy csoportosulás alkalmával veteránjai által megölettek. A fővezér Metellus Scipio a megvert párt hajóhadával Sittius cirkáló hajóinak hatalmába került s midőn némelyek rá akarták tenni kezöket, átszúrta magát. Juba király, ki a harc ilynemű kimenetelét nem tartotta lehetetlennek, ez esetre elhatározta, hogy úgy fog meghalni, amint hite szerint királyhoz illett; és Zama városának piacán egy óriási máglyát rakatott, melynek feladata leendett vele együtt minden kincsét és Zama valamennyi polgárának holttestét a lángok martalékává tenni. De a város lakóinak semmi

A republicánusok vezetői megöletnek.

kedvök nem volt az afrikai Sardanapal temetkezési ünnepélyén diszítményül szolgálni; és midőn a király, Marcus Petreius kíséretében a csatatérről menekülve városuk előtt megjelent, kaput zártak előtte. Juba, azon kicsapongó gyönyörökben elvadult természetek egyike, melyek még a halálból is mámoros ünnepet csinálnak magoknak, kísérőjével egy nyári lakába ment, itt gazdag lakomát készíttetett és annak végeztével Petreiust felszólította, hogy vívjon vele párbajt életre halálra. Catilina legyőzője a király kezéből vette el a halált; mire Juba magát egy rabszolgája által leszúratta. Azon csekély számú tekintélyes emberek, kiknek sikerült megmenekülniök, mint Labienus és Sextus Pompeius, emennek testvérbátyját Spanyolországba követték és mint egykor Sertorius, e félig még mindig független ország vizein és hegységei közt mint rablók és kalózok kerestek magoknak végső menhelyet. Caesar minden ellentállás nélkül rendezte Afrika viszonyait. Massinissa birodalmát, mint már Curio indítványozta, felosztotta. Keleti részét, vagyis Sitifis vidékét, keleti Mauretania királyának, Bocchusnak birodalmával egyesítette, s Tingis hű királyát, Bogudot is gazdagon megajándékozta. Cirtát (Constantine) és környékét, melyet eddig Juba fennhatósága alatt Massinissa fejedelem s ennek fia Arabion bírtak, a condottier Publius Sittiusnak adta, hogy rajta félrómai csapatait letelepítse*); egyúttal azonban e kerületet úgy, mint az addig numidiai birodalomnak legnagyobb és legtermékenyebb részét egyáltalján, „Új afrika“ név alatt a régibb Afrika

Afrika rendezése.

*) E vidéken talált felírásokban számos nyomaira akadunk e telepítésnek. A Sittiusok neve itt szerfelett gyakori; az afrikai Milev helység, mint római helység nevét: *colonia Sarnensis* (Renier *inscr.* 1254. 2323. 2324.), nyilvánvalókép Sarnus, nuceriai folyamistentől nyerte (Sueton *rhet.* 4).

tartománynyal egyesítette és a partvidék védelmét a sivatag kóbor törzsei ellenében, melyet a köztársaság egy védenc fejedelemre bízott, magának a birodalomnak tette feladatává.

A monarchia diadala.

Azon küzdelem, melyet Pompeius és a republicánusok Caesar monarchiája ellen megindítottak, ekként négy esztendei harc után az új egyeduralkodó győzelmével végződött. A monarchia ugyan nem csak Pharsalos és Thapsus csatatérein vált ténynyé; lételét azon pillanattól fogva számíthatta, melyben Pompeius és Caesar szövetkezve, társuralmukat megalapították s a fennálló aristokratikus alkotmányt halomra döntötték. Ennek dacára csak a 706. 48. augustus kilencediki és 708. april hatodiki kettős vérkeresztség vetett véget az egyeduralom lényegével meg nem férő társuralkodásnak és adott szilárd alapokat és szerezte meg a formaszerinti elismerést az új monarchiának. Trónkövetelők felkelései és republicánus összeesküvések még követhették e napokat, s új megrázkódásokra sőt talán forradalmakra és restaurátiókra is vezethettek; de a szabad köztársaságnak félezredéven át meg nem szakadt folytonosságán már rés volt ütve, s a bevégzett tények legitimitása a nagy római birodalom egész területén megvetette a monarchia alapját. Az alkotmányos küzdelemnek vége volt; s végét Marcus Cato jelentette ki, midőn Uticában kardjába dőlt. Évek során át a legitím köztársaság védőinek élén küzdött annak szorongatói ellen; és miután a győzelem minden reménye kiveszett is lelkéből, még folytatta a harcot. Most azonban már maga a küzdés is lehetetlenné vált; a köztársaság, melynek alapját Marcus Brutus vetette meg, meghalt úgy hogy soha többé fel nem támadhatott; mit kereshettek volna még a republicánusok a világban? A kincs elveszett, őrének szerepe ezzel lejárt;

46.

A köztársaság vége.

ki gáncsolhatta őt, amiért állomását odahagyta? Cato halála nemesebb és mindenekfelett bölcsebb volt, mint élete. Korántsem volt nagy ember; de dacára azon rövidlátásnak, ügyetlenségnek, ama száraz unalmasságnak s azon üres phrásisoknak, melyek őt korára nézve úgy, mint minden időkre a gondolatnélküli köztársasági érzület eszményképévé és mindazok kedvencévé bélyegezték, kik azzal űzik játékukat, mégis ő volt az egyetlen, ki a megbukott nagy rendszert végvonaglásaiban becsülettel és bátorsággal képviselte. Az együgyű igazsággal szemben a legravaszabb hazugság is bensőleg megsemmisültnek érzi magát, s az emberi természet minden fénye és nagysága végelemzésben nem az eszélyességen, hanem a becsületességen alapszik; és ez okozta hogy Cato nagyobb történelmi szerepet játszott sok más, szellemileg messze fölötte álló embernél. Az, hogy ő maga botor volt, csak halálának mély és tragikai jelentőségét növeli: Don Quixoteot is csak hóbortjai teszik tragikai alakká. Megrázó jelenség, hogy a világ ama színpadán, melyen annyi nagy és bölcs ember járt és működött, végre egy bolondnak kellett a zárbeszédet elmondania. De nem is halt meg hiába. A köztársaságnak iszonyúan találó óvása a monarchia ellen rejlett abban, hogy midőn az első monarcha a színpadra lépett, az utólsó republicánus azt elhagyta; mely óvás, az alkotmányszerűségnek azon egész fátyolát, melybe Caesar monarchiáját burkolta, pókhálóként széttépte és a minden pártok kibékítésének schiboletjét, melynek védszárnyai alatt az új uralom felnövekedett, a maga szenteskedő hazugságának teljes meztelenségében megbélyegezte. Azon elkeseredett harc, melyet a legitím köztársaság hazajáró lelke századokon át, Cassiustól és Brutustól kezdve Thraseáig és Tacitusig, sőt még sokkal tovább is, vitt Caesar monarchiája ellen, — az

összeesküvések és az irodalom e harcát a haldokló Cato hagyta örökül ellenségére. E köztársasági ellenzék egész előkelő, szónokilag transcendentális, követelően szigorú, reménytelen és mindhalálig hű magatartását Catótól kölcsönözte, és azon embert, ki míg élt, nem ritkán tárgyául szolgált gúnyjának és megbotránkozásának, halála után azonnal szentként kezdte tisztelni. De mindnyájokénál nagyobb volt azon önkénytelen hódolat, melylyel Caesar tisztelte meg őt, midőn azon kicsínylő szelídsége alól, melylyel ellenfeleivel, pompeiusiakkal és republicánusokkal egyiránt bánni szokott, csak az egy Cato kedvéért tett kivételt s őt még a síron túl is azon kitartó gyűlölettel üldözte, melyet gyakorlati államférfiak szoktak táplálni az eszményi téren ellenök szegülő ellenfelek ellen, kik rájok nézve ép oly veszélyesek mint elérhetetlenek.

XI. FEJEZET.

A régi köztársaság s az új monarchia.

Caesar jelleme.

Róma új monarchája, a római-hellen civilisátio egész területének első uralkodója, Gaius Julius Caesar életének ötvenhatodik évében állt (szül. 652? jul. 12), midőn a thapsusi ütközet, következménydús győzelmei hosszú láncolatának utólsó láncszeme, a világ jövőjét kezébe tette le. Ritka ember erejét tette a sors oly kemény próbákra, mint ezen egyetlen teremtő lángészét, kit Róma, s az utólsóét kit az óvilág szült, s aki ki is jelölte neki az ösvényt, melyet vég elenyésztéig követett. Latium egyik legrégibb nemesi családjából származván, mely nemzetségfáját az Ilias hőseiig és Róma királyaiig, sőt a mindkét nemzettel közös Venus-Aphroditéig felvitte, gyermeksége és ifjúkorának első évei úgy töltek el, amint e kor előkelő ifjúságánál eltelni szoktak. A divatos élet kelyhének ő is megízlelte habját úgy mint salakját, recitált és declamált, lomha pamlagán irodalmárkodott és verseket faragott, minden fajtájú szerelmi kalandokon ment keresztül és be volt avatva az akkori toilette-tudomány borbélyságának, fodrászságának és piperéskedésének minden titkaiba, s nem kevésbbé azon még

titokszerűbb művészetbe, mely megtanít szakadatlanul csinálni és sohsem fizetni az adósságot. De természetének acélos ruganyosságát még e zilált és felületes életmód sem bírta megtörni: úgy testének friss erejét, mint szellemének s szivének ruganyosságát csorbítatlanul megőrizte. Vívás és lovaglás dolgában bármely katonájával megmérkőzhetett s úszása Alexandreiában életét mentette meg; időkimélés miatt rendszerint éjjel tett utazásainak hihetetlen gyorsasága — valódi ellentéte azon processioszerű lassuságnak, melylyel Pompeius egy helyről másra utazott — bámulatra indította kortársait s nem utólsó tényezője volt diadalainak. Szelleme is olyan volt mint teste. Bámulatos szemlélő s itélő tehetsége minden rendelkezésének biztosságában és kivihetőségében nyilatkozott, még akkor is, midőn parancsolnia kellett anélkül, hogy saját szemeivel látná a dolgokat. Emlékező tehetsége páratlan volt és több ügyet tudott egyszerre ugyanazon biztossággal elintézni. Bár gentleman, lángész és uralkodó volt egy személyben, mégis volt szive. Kitünő anyja, Aurelia iránt — apja korán elhalt — élte végéig a legtisztább tisztelettel viseltetett; nejét és mindenekfelett Julia leányát őszintén szerette, ami még a politikai viszonyokra sem maradt hatás nélkül. Korának legkülönb s legtartalmasabb embereivel, fő és alrendűekkel, mindegyikkel a maga módja szerint, a kölcsönös hűség szép viszonyában állt. Valamint ő övéi közől soha senkit kislelkű és érzéketlen módon el nem hagyott, mint Pompeius, és barátaihoz jó és rosz sorsban s nem pusztán számításból, tántoríthatatlanul ragaszkodott, úgy ezek közt is feles számmal akadtak, kik, mint Aulus Hirtius és Gaius Matius, még halála után is a legszebb módon jelét adták ragaszkodásuknak. Ha ily teljes öszhangzásban levő természetnek egyáltaljában lehet valamely oldalát mint külö-

nösen jellemzőt kiemelni, akkor azt abban találjuk, hogy minden ideologia és minden phantasticus dolog távol volt tőle. Magától értetik, hogy Caesar szenvedélyes ember volt, mert szenvedély nélkül genialitás nem létezik; de szenvedélye sohsem volt erősebb nálánál. Ő is volt fiatal és az ő lelkében is volt helye a dalnak, bornak és szerelemnek; de lényének legmélyéig soha sem bírtak hatolni. Az irodalommal sokáig és komolyan foglalkozott; míg azonban Sándor álmait Homér Achillese zavarta meg, Caesar álmatlan óráiban a latin főnevek és igék hajlításairól elmélkedett. Verseket faragott, mint minden kortársa, de gyarlókat; jobban érdekelték azonban a csillagászat és természettudomány kérdései. Míg Sándornak a bor gondűzője volt és maradt, a józan római átkorhelykedett ifjuságát befejezvén, többé nem ivott belőle. Mint mindazokon, kiket ifjú korukban a szerelem teljes ragyogásával ölelt körül, úgy rajta is elválhatatlanul megmaradt annak viszfénye: még hajlott korában is akadtak kalandjai és győzött nem egy női szíven, s külső megjelenésében mindig volt bizonyos gavallérosság, vagy helyesebben szólva, saját férfiasan szép megjelenésének örvendetes önérzete. Fájdalmasan tapasztalt kopaszságát gondosan elfödte azon babérkoszorúval, melylyel későbbi éveiben nyílvánosan megjelenni szokott és kétségkívül szivesen odaadta volna nem egy győzödelmét, ha rajtok ifjúkori fürteit visszaválthatta volna. De bármint szerette még uralkodó korában is az asszonyokat, mégis csak játszott velök és nem engedett nekik semmi befolyást maga felett; még Kleopatrával való sokat emlegetett viszonyát is csupán azért kezdte, hogy vele politikai helyzetének egy gyönge pontját eltakarja. Caesar minden ízében a valóság s az ész embere volt; s amibe fogott és amit befejezett, azt azon geniális józanság hatotta át és támogatta,

mely lényének legbenső sajátságát képezi. Ennek köszönte, hogy az emlékezet és a remény által nem zavartatva erőteljesen tudott a pillanatnak élni; ennek azt, hogy minden percben teljes erejével tudott cselekedni és képes volt még a legcsekélyebb és legalárendeltebb dologra is lángeszének egész hatalmát fordítani; ennek azon sokoldalúságát, melylyel mindent felfogott és uralma alá hajtott, amit az ész megfogni s az akarat maga alá hajtani képes; ennek azon biztos könnyedséget, melylyel körmondatait egymásba fűzte és hadi terveit készítette; ennek azon „csudálatos vidámságát" mely jó és balszerencsében soha el nem hagyta; ennek azon tökéletes önállóságát, melynél fogva soha kegyenc vagy kedves, sőt még barát sem bírt hatalommal fölötte. Az ész e világosságának eredménye volt azonban az is, hogy Caesar sohsem élt csalódásban a sors hatalma s az emberi erő képességei felett; szeme előtt lehúllt azon varázsfátyol, mely az ember elől működésének gyarló elégtelenségét eltakarja. Bármily okosan készítette is terveit és bármennyire megfontolt minden lehetőséget, mégis sohsem volt képes elfojtani lelkében annak érzetét, hogy minden dolognak oroszlánrészét a szerencsének, vagyis a véletlennek kell elvégeznie; és alkalmasint e hite okozta azt is, hogy oly gyakran kihívta a sorsot maga ellen, s főkép, hogy saját életét vakmerő közönynyel akárhányszor kockára tette. Valamint egyáltaljában az ész emberei szoktak a puszta hazárd-játékban keresni menekvést, azonképen Caesar rationalismusában is volt egy pont, melyben az némi érintkezésbe jutott a mysticismussal. — Ily természeti adományokból csak államférfi támadhatott. És Caesar kora ifjúságától fogva államférfi is volt a szó legmélyebb értelmében és célja a legmagasabb volt, melyet ember magának kitűzhet: saját mélyre süllyedett nemzetének s az ezzel ben-

Caesar mint államférfi.

sőleg összeforrt s még mélyebbre sülyedt hellén nemzetnek politikai és katonai, szellemi és erkölcsi újjáteremtése. Harminc éves tapasztalatainak terhes iskolájában megváltoztak nézetei azon eszközök felett, melyekkel e cél elérhető; de célja változatlanul ez maradt a reménytelen leláztatás és korlátlan teljhatalom napjaiban egyiránt: akkor, midőn mint demagog és összeesküvő titkos utakon lopódzott feléje, úgy, mint midőn a legfőbb hatalom részese s majd mint egyeduralkodó egy világ szemeláttára a nap teljes fényénél dolgozott művén. Minden maradandó természetű rendszabályai, melyeket a legkülönfélébb időkben vitt végbe, egytől egyig célszerűen beleillenek nagy épitési tervébe. Ezért egyes tételeményeiről tulajdonképen nem is kellene beszélni; semmi egyes dolgot nem vitt végbe. Joggal dicsérik minden ügyvédi fogással dacoló férfias ékesszólását, mely mint a tiszta láng, világított és melegített egyúttal. Joggal bámulják az iró Caesarban compositiójának utánozhatatlan egyszerűségét, nyelvének páratlan tisztaságát és szépségét. Joggal dicsőítették a háború nagy művészei minden időkben a hadvezér Caesart, ki, mint senki más, a megszokottság és hagyomány által nem zavartatva magát, mindig meg tudta választani azon harcmodort, melylyel az adott esetben az ellenséget le lehet győzni, s mely ennélfogva az adott esetben a helyes; ki minden cél számára divinatorius biztossággal eltalálta a kellő eszközt; ki megveretése után harcképesen állt a csatatéren mint orániai Vilmos, és győzelmével mindig befejezte a hadjáratot; ki a hadviselés fő elemét, melynek kezelése különbözteti meg a katonai lángészt a közönséges katonai kitünőségtől, a tömegek gyors megmozdítását utól nem ért tökélylyel intézte, s a győzelem biztositékait nem haderejének nagy tömegében, hanem mozdulatainak gyorsaságában, nem a hosszú előkészület-

ben, hanem a gyors, sőt, még a nem kielégítő eszközökkel való vakmerő cselekvésben is, kereste s találta. De mindez csupán mellékes dolog Caesarban; nagy szónok, író és hadvezér volt ugyan, de mindez csak azáltal lett, hogy tökéletes államférfi vala. Nevezetesen a katona benne kezdettől végig mellékes szerepet játszik; és fő sajátságainak egyike, mely őt Sándortól, Hannibáltól és Napoleontól megkülönbözteti, az, hogy politikai tevékenységét nem mint tiszt, hanem mint demagóg kezdte. Eredeti terve szerint úgy mint Perikles és Gaius Gracchus, fegyver nélkül vélte célját elérhetni, és tizennyolc éven át, mint a populáris párt vezére, kizárólag politikai tervekkel és ármányokkal töltötte idejét, míg végre, kelletlenül meggyőződvén róla, hogy fegyveres erőre kell támaszkodnia, már mint negyvenes ember lépett egy hadsereg élére. Megmagyarázható volt, miért maradt utóbb is mindig inkább államférfi, mintsem katona — úgy mint Cromwell, ki szintén az oppositio vezéréből lett katonai főnökké s demokrata királylyá, és aki, bármily kevéssé látszik is a puritán fejedelem a ledér rómaihoz hasonlítani, mégis úgy belső fejlődésére, mint céljaira és diadalaira nézve, talán minden államférfiak közt egyáltalján a legközelebbi rokonságban állt Caesarral. E rögtönzött hadvezérkedése még hadviselésén is meglátszik: Napoleon Egyiptom és Anglia elleni vállalataiban nem kevésbbé ismerünk rá a tüzértisztre, ki a hadvezérségig felszolgálta magát, mint amennyire Caesar ugyanezen vállalataiban a hadvezérré átváltozott demagogra. Iskolázott tiszt aligha bírta volna lelkére venni, hogy az alapos katonai tekinteteket nem feltétlenül kényszerítő politikai tekintetek kedvéért oly módon mellőzze, mint Caesar több ízben, s legfeltünőbben Epirusban történt partra szállásakor cselekedte. Egyes tényei ez okból katonai szempontból

megrovás alá esnek; de a hadvezér benne csak azt veszti el, amit az államférfi nyer. Az államférfi feladata egyetemes természetű, mint Caesar lángelméje: a legkülönfélébb s egymástól legtávolabb eső dolgok is, melyekhez fogott, kivétel nélkül azon egy nagy célra mennek vissza, melyet feltétlen hűséggel és következetességgel szolgált egész életén keresztül, és nagy tevékenységének sokféle oldalai és irányai közől sohsem helyezett egyet a többiek fölé. Bár mestere volt a harc művészetének, mégis politikai tekintetekből minden lehetőt megtett a polgárháború elhárítására és arra, hogy, ha az ennek dacára kitör, legalább ne kelljen véres babérokat aratnia. Bár a katonai monarchia megalapítója volt, a történelemben példátlan erélylyel elejét vette a marsallok hierarchiája és a praetorianusok uralkodása létrejöttének. Ha a polgári érdemnek egyáltaljában volt ága, úgy inkább a tudományok és művészetek voltak azok, melyeket a katonai érdemek fölé helyezett. Politikai teremtő működésének legfigyelemreméltóbb sajátságát annak tökéletes öszhangja képezi. És az emberi feladatok e legnehezebbikének minden előfeltétele csakugyan meg is volt Caesarban. Minden ízében realista levén nem törődött a múlt képeivel s tiszteletreméltó hagyományaival: a politikában csupán az élő jelen nyomott előtte valamit és az ész törvénye, valamint a nyelvtanban is elvetette a történeti-régészeti buvárlatot és nem ismert el egyebet az élő nyelvhasználatnál s a hasonszerűség szabályánál. Az uralkodásra levén születve, úgy kormányozta az emberek lelkét, mint a szél a fellegeket irányozza és a legkülönfélébb természeteket, az egyszerű polgárt s a nyers altisztet, Róma előkelő hölgyeit s Egyiptom és Mauretánia szép királynőit, a ragyogó lovastábornokot és a számoló bankárt egyiránt rákényszerítette, hogy meghajoljanak előtte. Szervező képessége bámulatra

méltó; soha államférfi szövetségeit, soha hadseregét oly alkalmazkodni nem tudó és egymással ellentétes elemekből oly határozottan összekényszeríteni és oly szilárdan összetartani nem volt képes, mint Caesar a maga coalitióit és légióit; soha uralkodó nem tudta eszközeit ily éles tekintettel megitélni s mindeniket a maga helyén és módja szerint felhasználni. Uralkodó volt; de sohasem adta a királyt. Fellépésében még mint Róma korlátlan ura is csak a régi pártvezér maradt; teljesen hajlékony és simulékony, kellemes és elragadó a társalgásban s előzékeny mindenki iránt, és úgy látszott, mintha nem is akarna több lenni, mint első a hozzá hasonlók között. Caesar sohasem esett sok, egyebekben hozzáfogható ember azon hibájába, hogy a katonai parancsnok modorát átvitte volna a politikába is; bármennyi alkalmat nyújtott is neki a senátus iránti bosszantó viszonya, soha oly brutalitásokra nem vetemedett, minő például a brumaire tizennyolcadiki volt. Uralkodó volt; de a zsarnokság mámora sohasem lepte meg. Az úr hatalmasai közt talán ő az egyetlen, ki nagyban úgy mint kicsinyben hajlamait és szeszélyeit soha, hanem mindig csak uralkodói kötelességeinek parancsát követte; s ki, ha életét áttekintette, akadhatott ugyan benne téves számításokra, melyeket sajnálhatott, de nem a szenvedély kihágásaira, melyeket oka lett volna megbánni. — Caesar élete történetében nincs semmi, ami még csak kicsinyben is*) hasonlítható volna azon költőileg érzéki felpezsdülésekhez, Kleitos meggyilkolásához vagy Persepolis

*) Akik Laberius iránti bánásmódját, melyet az ismeretes prolog beszél el, mint Caesar zsarnoki szeszélyeinek példáját hozzák fel, teljesen félreértették úgy a helyzet mint a költő gúnyját; nem is említve azon naivságot, melylyel vértanúként állítják oda a poetát, ki tiszteletdíját készségesen zsebre rakja.

égéséhez, melyeket a történelem nagy elődjéről a keleten feljegyzett. Végre talán ő az egyetlen a föld ama hatalmasai közől, ki pályájának végeig államférfiúi tapintattal mindig el tudta a lehetségest a lehetetlentől különíteni és nem szenvedett hajótörést a nagyszabású természetek azon legnehezebb feladatán, hogy a siker tetőpontján felismerjék annak természetszerű korlátait. Ami lehetséges volt, azt megvalósította és a lehetetlen jobb kedveért soha a lehetséges jót el nem mulasztotta, sohasem röstellte a gyógyíthatatlan bajokat palliativ szerek által legalább enyhíteni. De amiben felismerte a sors intő vagy döntő szavát, meg is hajlott előtte. Sándor a Hypanis partján, Napoleon Moszkvából visszafordultak, mert kénytelenek voltak és haragudtak a sorsra, mely még kedvenceinek diadalai elé is korlátokat von; Caesar a Themsétől s a Rajnától önkényt tért vissza s a Duna és az Euphrát partjain is nem a világ meghódításának megmérhetetlen terveiről ábrándozott, hanem a határok jól megfontolt szabályozására törekedett. — Ilyen volt ezen egyetlen ember, kinek képét adni könnyűnek látszik és mégis végtelenül nehéz. Egész természete átlátszóan világos; s a hagyomány kimerítőbben és elevenebben őrizte meg emlékét, mint bármely országnagyét az óvilágból. Ily embert lehetett ugyan felületesebben vagy mélyebben, de nem tulajdonképen eltérőleg felfogni; nagy alakja minden nem teljesen ügyetlen nyomozó előtt ugyanazon lényeges vonásokkal jelent meg és mégsem sikerült eddig senkinek hű képét megalkotni. Egyéniségének titka tökéletességében áll. Emberi úgy mint történelmi tekintetben Caesar azon egyenlítő ponton áll, melyen a lét nagy ellentétei egymásba enyésznek. A leghatalmasabb teremtőerővel s egyúttal a legáthatóbb észszel felruházva; nem ifjan már és még nem elaggva; az akarat és cselekvés

tetőpontján állva; köztársasági eszményképekkel eltelten és egyúttal királynak születve; római levén lénye legmélyében s emellett arra hivatva, hogy Róma és Görögország fejlődését önmagával s a külvilággal kiengesztelje és párosítsa, Caesar egész és tökéletes férfi. Ez oka annak is, hogy kevesebb úgynevezett jellemző vonást találunk rajta, mint a történelem bármely más szereplő egyéniségén, mert hiszen e jellemző vonások csupán megannyi eltérések az ember természetes fejlődésétől. Amit az első, felületes pillantás annak tart, arról a részletesebb szemlélet megmutatja, hogy nem egyénisége, hanem a művelődési kornak vagy a nemzetnek sajátsága; amint például fiatalkori kalandjai közösek minden vele egyenrangú, tehetségesebb kortársának élményeivel, és költőietlen, de erőteljes, logikai természetében egyáltaljában a római nemzet jelleme nyílvánul. És Caesar teljes emberi voltához hozzá tartozik az is, hogy a legnagyobb mértékben függött a kortól és helytől; mert emberi lét magában véve nem létezik, hanem az élő ember csupán a nép valamely adott sajátságában s a művelődés valamely határozott irányában mozoghat. Csak az tette Caesart egész férfivá, hogy úgy mint senki más rajta kívűl, kora mozgalmainak kellő közepében foglalt állást s hogy a római nemzet lényeges sajátságát, a polgár reális erényeit oly tökéletesen magában hordta, mint senki más; amint hogy hellensége is csak az itáliai nemzetiséggel régóta bensőleg összeforrt hellenségben állt. De épen ez okozza azt is, hogy Caesarról oly nehéz, sőt mondhatjuk talán, hogy lehetetlen hű, szemlélhető képet nyujtani. Valamint a festész mindent le tud festeni, csak a tökéletes szépséget nem, azonképen a történetírónak is, ha egyszer egy évezredben a tökélylyel találkozik, dolga a hallgatás. Mert a szabályt ugyan felállíthatjuk, de az csak

a hiányok nem létezésének negativ képzetét nyujtja; a természet titkát, mikép köti össze legtökéletesebb nyílvánulásaiban a nemzetiséget és az egyéniséget egymással, meg nem fejthetjük. Nem marad számunkra egyéb, mint szerencséseknek tartanunk azokat, kiknek megadatott e tökélyt láthatni, és azon el nem enyésző viszfényből, melyet e nagy természet az általa alkotott művekre vetett, némi sejtelmet vonni le magunknak. Igaz ugyan, hogy e művek is magukon viselik a kor bélyegét. A római férfi nemcsak egyenrangú, de fölötte álló társként lépett ifjú görög elődje mellé; de a világ időközben elaggott és ifjúkorának hajnalpírja elhalaványodott. Caesar tevékenysége már nem örömteljes előretörekvés a megmérhetetlen távolba, mint Sándoré; ő romokon és romokból épített és beérte vele, ha az adott tág, de megszabott téren lehetőleg elviselhető és lehetőleg biztos módon berendezheti magát. A népek költészetének finom tapintata ennélfogva helyesen cselekedett, midőn a költőietlen rómaival nem törődött s a költészet aranyos fényével, a rege minden szivárványszínével csak Philippos fiát övezte körül. De ép így helyesen tért vissza a nemzetek állami élete évezredek óta mindig újra és újra azon vonalok közé, melyeket Caesar jelölt ki számára, s ha azon népek, melyek a világot bírják, uralkodóik legfőbbjeit még ma is az ő nevével nevezik el, e névben mély értelmű, de fájdalom, egyúttal megszégyenítő intés rejlik.

A régi pártok megszünése.

Caesarnak, ha az államot a minden tekintetben átkos régi állapotokból kiragadni és a közállományt megifjítani akarta, első feladata volt az országot tényleg lecsillapítani s a tért megtisztítani azon romoktól, melyek azt az utólsó megrázkódások óta mindenfelé ellepték. Caesar ebben az eddigi pártok kiengesztelésének elvéből, vagy, helyesebben szólva — mert valódi kiengesztelődésről kiegyeztethetetlen

ellentétek közt szó nem lehet — azon elvből indult ki, miszerint a nemességnek úgy mint a populáris pártnak el kell hagynia azon harctért, melyen eddig küzdöttek egymással, és hogy mindkettőnek az új monarchiai alkotmány mezején kell összetalálkoznia. Mindenekelőtt tehát a köztársasági múlt régibb viszályait örökre befejezetteknek tekintette. Midőn Caesar Sulla szobrainak, melyeket a fővárosi csőcselék a pharsalosi ütközet hírére ledöntött, újból való felállítását elrendelte, s ezzel elismerte, hogy e nagy ember felett csupán a történelemnek van joga ítéletet mondani, egyúttal eltörölte kivételes törvényeinek végső még mindig hatályban levő következményeit is, a Cinna- és Sertoriusféle zavarok korából még száműzötteket visszahítta számkivetésökből s a Sulla által kiátkozottak gyermekeinek visszaadta elvesztett passív választási képességöket. Hasonlóképen visszahelyezte előbbi állapotukba mindazokat, kik az utólsó katastróf előkészítő korszakában censori ítéletek vagy politikai pörök, nevezetesen a 702-iki kivételes 52.
törvények alapján emelt vádak következtében helyöket a senátusban vagy polgári existentiájokat elvesztették. Csak azok maradtak, mint megérdemelték, ezután is megbélyegezve, kik pénzért öltek meg kiátkozottakat, és csak a senátusi párt legvakmerőbb condottierje, Milo vétetett ki az általános megkegyelmezés alól. — Ezen, lényegökben már csak a múltba tartozó kérdések rendezésénél sokkal nehezebb volt a jelenben egymással szemben álló pártokkal elbánni: egyfelől Caesar saját demokrata pártfeleivel, másfelől a megbuktatott aristokratiával. Magától értetik, hogy amazok, ha lehet még az aristokratiánál is kevésbbé helyeselték Caesar eljárását a győzelem után s azon felszólítását, hogy hagyjanak fel a régi pártállásokkal. — Caesar ugyan maga egészben véve ugyanazt akarta, ami Gaius

A demokraták elégedetlensége.

Gracchusnak lelke előtt lebegett; de Caesar pártjának törekvései nem azok voltak, melyekért Gracchus pártja lelkesült. A római populáris párt az események által fokozatosan a reformból a forradalomba, a forradalomból az anarchiába, az anarchiából a tulajdon elleni harcba sodortatott; a maga kebelében a rémuralom emlékét ünnepelte, s mint egykor a Gracchusok, azonképen most Catilina sírját virágozta és koszorúzta fel; azért állt Caesar zászlaja alá, mert azt várta tőle, amit Catilina neki meg nem adhatott. Midőn azonban kisült, hogy Caesarnak eszeágában sincs Catilina végrendeletének végrehajtójává lenni, hogy az eladósodottak tőle legfeljebb fizetési könnyebbítést és a pörök enyhítését várhatják, elkeseredetten kezdték kérdezni, hogy hát ki számára győzött a néppárt, ha nem a nép javára? s ezen fő és alrendű csőcselék puszta bosszúságból afelett, hogy politikai s gazdászati saturnáliái nem sikerültek, először a pompeiusiakkal kezdett kacérkodni, utóbb pedig, midőn Caesar közel két évig távol volt Itáliától (706. jan. —707 őszéig), a polgárháború keretén belől új polgárháborút kezdett szítani. Marcus Caelius Rufus praetor, jó nemes és rosz adósságfizető, némi tehetségű és sok míveltségű ember, ki mint szenvedélyes és mindig beszédre kész szónok eddig a vásártéren úgy mint a senátusban Caesar legbuzgóbb előharcosainak egyike volt, minden felsőbb megbízatás nélkül törvényt indítványozott a nép előtt, mely az adósoknak hat évnyi kamatnélküli halasztást engedélyezett, utóbb pedig, midőn ebben meggátolták, egy másodikat, mely minden kölcsönből és folyó házbérletből eredő követelést egyenesen megsemmisített; mire a caesari senátus által hivatalából letétetett. Ez épen a pharsalosi ütközet előtt történt, midőn a nagy küzdelem mérlege a pompeiusiak részére látszott hajlani; Rufus a senátus egykori ban-

48. 47. Caelius és Milo.

davezetőjével, Milóval szövetkezett és ezek ketten ellenforradalmat terveztek, mely egyfelől a köztársasági alkotmányt, másfelől a pénzkövetelések megsemmisítését s a rabszolgák szabaddá nyilvánítását írta zászlajára. Milo odahagyva száműzetési helyét Massaliát, Thurii vidékén a pompeiusiakat s a pásztorrabszolgákat fegyverre szólította; Rufus pedig felfegyverzett rabszolgák segélyével Capua városát készült kézrekeríteni. Ez utóbbi terv azonban végrehajtása előtt felfedeztetett és a capuai polgárőrség által meghiúsíttatott; Quintus Pedius, egy legióval benyomulva Thurii vidékére, az itt tanyázó bandát szétverte; s a két vezető eleste végét szakította a botránynak (706). 48.
Ennek dacára a következő évben (707) akadt egy új bo- 47.
lond, Publius Dolabella néptribún, ki szintúgy eladósodva, Dolabella.
de hasonlíthatatlanul csekélyebb képességekkel felruházottan mint előde, ennek a követelésekről és házbérekről szóló törvényét ismét indítványozta és társával Lucius Trebelliusszal e kérdés felett még egyszer — és utolszor — megkezdte a demagogia harcát; a két fél fegyveres bandái csúful verekedtek és felzavarták az utcák nyugalmát, mígnem végre Itália parancsnoka Marcus Antonius karhatalommal beavatkozott s kevéssel utóbb Caesar visszatérése a keletről, teljesen véget vetett e botor üzelmeknek. — Caesar ezen, a Catilina-féle tervek feleleventésére célzó oktalan kísérletekre oly csekély súlyt fektetett, hogy még magát Dolabellát is megtűrte Itáliában, sőt nemsokára őt ismét kegyeibe fogadta. Valamint a rablóbandáknak, úgy az ily csőcseléknek fékentartására is, melynek célját nem valamely politikai kérdés, hanem pusztán csak a tulajdon elleni háború képezi, már egy erős kormánynak létezése is elegendő; s Caesar sokkal nagyobb és higgadtabb ember volt, semhogy üzérkedni akart volna azon félelemmel,

melylyel Itália aggodalmas emberei koruk e communistáit nézték, és semhogy ez úton némi álnépszerűséget igyekezett volna szerezni monarchiájának. — Míg Caesar ekként a volt demokrata pártot már a végső határokig eljutott feloszlási processusának átengedhette és át is engedte, másfelől a sokkal életképesebb egykori aristokratikus párttal szemben az elnyomás és előzékenység kellő párosítása által kellett annak feloszlását nem végrehajtani — ezt csak az idő tehette — hanem azt előkészíteni és megindítani. Az még a legkevesebb volt, hogy Caesar, már természetes illemérzetből is óvakodott a megbuktatott pártot hiú gúny által elkeseríteni, hogy legyőzött polgártársai felett nem tartott diadalmenetet*), Pompeiusról gyakran és mindig tisztelettel emlékezett meg és a tanácsház előtti szobrát, melyet a nép ledöntött, a tanácsház újra felépítése alkalmával előbbi feltünő helyére visszatétette. A győzelem utáni politikai üldözést Caesar lehetőleg szük korlátok közé szorította. Nem indíttatott vizsgálatot azon sokszoros összeköttetések felett, melyekben az alkotmánypárt még Caesar némely névszerinti híveivel is állott; Caesar az ellenség pharsalosi és thapsusi főhadiszállásain talált irománycsomagokat olvasatlanul tűzbe dobta s magát úgy mint az országot megkímélte a felségárulás gyanújában álló emberek elleni politikai pöröktől. Továbbá büntetlen maradtak mindazon közkatonák, kik római vagy tartománybéli tiszteiket a Caesar elleni háborúba követték. Kivételt csak azon római polgárokra nézve tett, kik Juba numidiai király seregében vállaltak szolgálatot; ezeknek hazaárulásuk büntetéseül vagyonuk elkoboztatott. A spanyolországi 705.

A pompeiusiak és republicanusok elleni rendszabályok.

49.

*) Az utóbb elmondandó mundai ütközet után tartott diadalmenete is csak azon lusitániaiakra szólt, kik nagy számmal szolgáltak a megvert seregben.

háború végeig Caesar a legyőzött párt tisztjeinek is feltétlenül kegyelmet adott; de csakhamar meggyőződött róla, hogy ezzel túllépett a kellő határon s hogy legalább a legfőbbeket ártalmatlanokká kell tennie. Ettől fogva tehát azt állította fel szabályul, hogy mindazok, kik az ilerdai capitulátió után az ellenséges hadseregben mint tisztek szolgáltak vagy az ellensenátusnak tagjai voltak, ha a háború végét megérik, vagyonukat és politikai jogaikat elveszítsék és életfogytiglan száműzve legyenek Itáliából, ha pedig a harc befejeztekor már nem volnának életben, legalább vagyonuk az államot illesse; aki azonban ezek közől Caesartól egyszer kegyelmet fogadott el, és ez után ismét az ellenség sorai közé állt, ezért életét veszítse. A végrehajtásban azonban e szabályok jelentékenyen enyhíttettek. Az ellenség soraiba visszatértek közől a halálbüntetés csak igen keveseken hajtatott végre. Az elesettek vagyonának elkobzása alkalmával Caesar nemcsak az egyes vagyoni tömegekre nehezedő adósságokat, valamint az özvegyek hozományi követeléseit fizettette ki, amit rendén volt tennie, hanem még a halottak gyermekeinek is meghagyta az apai vagyon egy részét. Azok közől végre, kiket a felállított elvek értelmében a száműzetés és jószágelkobzás büntetése ért, számosaknak azonnal egészen megkegyelmezett, vagy csupán pénzbírságokat rótt reájok, mint az uticai senátusba bekényszerített afrikai nagykereskedőkre. Sőt a többieknek is szinte kivétel nélkül visszaadta vagyonukat és szabadságukat, ha csak rá bírták adni magokat, hogy azt kérve forduljanak hozzá; némelyeknek, kik vonakodtak ezt megtenni, mint például a consuláris Marcus Marcellusnak kéretlenül is megadta a kegyelmet s végre 710-ben általános amnestiát hirdetett mindazoknak, kik még mindig nem hívattak vissza. — A köztársasági ellenzék tehát meghagyta

44. Amnestia.

magát kegyelmeztetni; de azért nem engesztelődött ki. Általános volt a dolgok új rendjével való elégedetlenség s a meg nem szokott uralkodó elleni elkeseredés. Nyílt politikai ellentállásra természetesen nem volt többé alkalom — az alig nyomott valamit a mérlegben, hogy egypár ellenzéki tribún a címkérdés alkalmával tűntetőleg lépvén fel azok ellen, kik Caesart királynak nevezték, republicánus martyrkoszorút szerzett magának —; de annál határozottabban nyilatkozott a republicanismus az érzületek oppositiójában s a titkos üzelmekben és bujtogatásokban. Egy kéz sem mozdult meg, midőn az imperátor nyílvánosan megjelent. Falragaszok és gúnyversek özöne árasztotta el a várost, tele keserű és találó satyrával az új monarchia ellen. Ha egyik-másik színésznek bátorsága volt valami köztársasági célzást tenni, a legzajosabb tetszésben részesült. Az ellenzéki röpiratírók divatos tárgyát Cato dicsőítése képezte, s ezek iratai annál hálásabb közönségre találtak, miután már az irodalom sem volt többé szabad. Caesar ugyan a republicánusok ellen még most is saját területökön harcolt; ő maga és tehetségesebb bizalmas emberei Anticátókkal feleltek a Cato-irodalomnak s a republicánusok és Caesar firkászai úgy vitáztak az uticai halott fölött, mint egykor a trójaiak és hellenek Patroklos holtteste felett; de magától értetik, hogy e küzdelemben, melyben a kivétel nélkül köztársasági érzületű közönség döntötte el a diadalt, a caesariak részén volt a vereség. Nem maradt más hátra, mint az írókat terrorizálni; amiért is a száműzöttek közől az irodalmi téren ismeretes és veszélyes emberek, mint Publius Nigidius Figulus és Aulus Caecina, másoknál nehezebben kaptak engedélyt Itáliába visszatérhetni, az Itáliában megtűrt ellenzéki írók pedig tényleges censura alá vettettek, mely annál kínosabban nehezedett reájok, miután a

kilátásba helyezett büntetések mértékét pusztán az önkény szabta meg*). A megbuktatott pártoknak az új monarchia elleni bujtogatásait és üzelmeit azonban célszerűbben fogjuk más helyen előadhatni; itt elég lesz megemlítenünk, hogy a trónkövetelők és republicánusok felkelései szakadatlanul forrongtak a római birodalom egész területén, hogy a polgárháború, hol a pompeiusiak, hol a köztársaságiak által felszítva, különböző helyeken ismét lángra lobbant, s az uralkodó élete elleni összeesküvés a fővárosban maradandóvá lett. Caesart azonban e törekvések még arra sem voltak képesek rábírni, hogy hosszabb időn át testőrséggel vegye körül magát; ehelyett rendszerint beérte azzal, hogy a felfedezett összeesküvéseket falragaszok útján nyílvánosságra hozta. Bármily vakmerő közönnyel szokta is Caesar nézni mindazt, ami saját személyének biztosságával állt összefüggésben, lehetetlen volt mégis észre nem vennie azon komoly veszélyt, melylyel az elégedetlenek e tömege nem csupán őt, hanem műveit is fenyegette. Hogy ennek dacára, nem hajtva barátainak intéseire és uszításaira, anélkül hogy csalódásba ringatná magát még megkegyelmezett ellenfeleinek kiengesztelhetetlensége felett is, bámulatra méltó hidegvérű erélylyel megmaradt feltett szándéka mellett és ellenei legnagyobb részének megbocsátott, ezt nem egy büszke lélek lovagias nagylelkűségéből, sem nem egy gyönge lélek érzékenységéből, hanem azon helyes politikai megfontolásból cselekedte, hogy a legyőzött pártok gyorsabban és az állam csekélyebb kára nélkül absorbeálódnak magában az állam kebelében, mint ha megkísértené őket kiátkozás útján kiír-

Caesar a pártokkal szemben.

*) Aki az írók újabb és régibb szorongattatásait össze kívánja hasonlítani, alkalmat fog rá találni Caecina levelében (Cicero *ad fam.* 6, 7).

tani vagy száműzés által az állam kebeléből kitaszítani. Caesar magasan álló céljai érdekében magát az alkotmányos pártot sem nélkülözhette, mely nem csupán az aristokratiát, hanem a szabadság és nemzetiség iránti érzék mindazon elemeit egyesítette magában, melyek az itáliai polgárságban találhatók voltak; az elaggó állam megifjítására irányzott tervei számára szüksége volt a képességek, míveltség, szerzett és öröklött tekintély azon összes tömegére, melyet e párt magában foglalt; s alkalmasint ez értelemben mondta az ellenfelek megkegyelmezését a győzelem legszebb díjának. Ennélfogva a megvert pártok legkiválóbb vezérlő egyéniségeit ugyan eltávolította utjából; a másod- vagy harmadrangú emberektől s nevezetesen az ifjabb nemzedéktől azonban nem tagadta meg a teljes bűnbocsánatot, de azt sem engedte meg nekik, hogy passív oppositióban duzzogjanak ellene, hanem őket többé kevésbbé enyhe kényszereszközökkel rábírta, hogy tevékeny részt vegyenek az új igazgatásban s tőle hivatalokat és méltóságokat fogadjanak el. Valamint IV. Henrikre és orániai Vilmosra, úgy Caesarra nézve is a legnagyobb nehézségek csak a győzelem után kezdődtek. Minden forradalmi győzőnek tapasztalnia kell, hogy ha ellenfeleinek legyőzése után nem marad pártvezér, mint maradt Cinna és Sulla, hanem a szükségkép egyoldalú pártprogramm helyébe az állam jólétének érdekeit akarja tenni, mint tették Caesar, IV. Henrik és orániai Vilmos, egy pillanat alatt minden párt, sajátjok úgy mint az ellenfélé, egyesülni fog az új úr ellen; és pedig annál inkább, minél emelkedettebben és tisztábban fogja az fel új hivatását. Az alkotmány hívei és a pompeiusiak, habár szóval hódoltak is Caesarnak, lelkök mélyében mégis haragudtak a monarchiára vagy legalább a dynastiára; a süllyedt demokratia, amióta átlátta, hogy

Caesar céljai nem az övéi, nyílt lázzadásban állt ellene; s még Caesar személyes hívei is duzzogtak, midőn azt látták, hogy főnökük egy condottier-állam helyett egy mindenkire nézve egyenlő és igazságos monarchiának veti meg alapjait, s hogy a nyereségnek reájok eső adagjai a legyőzöttek hozzájárulása által csekélyebbek lesznek. A közállomány ily rendezése a pártok egyikének sem volt ínyére s azt úgy a társakra mint az ellenfelekre rá kellett kényszeríteni. Caesar saját helyzetét most bizonyos értelemben több veszély fenyegette, mint a győzelem előtt; de amit ő vesztett, az állam nyerte meg. Midőn a pártokat semmivé tette, s a pártembereket nem csak kímélte, hanem minden tehetséges sőt csupán jószármazású embert is, tekintet nélkül politikai múltjára hivatalba engedett jutni, nem csak minden, az államban létező munkaerőt megnyert nagy műve számára, hanem minden pártok embereinek önkénytes vagy kényszerített részvétele ugyanazon munkában a nemzetet egyúttal észrevétlenül átvezette az új alapra. Hogy a pártok e kiegyenlítése egyelőre csak külső természetű volt, s hogy azok egyetlen egyesülési pontját a jelenben nem annyira az új állapotokhoz való ragaszkodásuk, mint inkább Caesar elleni gyűlöletök képezte, azzal ő nem törődött; jól tudta, hogy az ellentétek még az ily külső egyesülésben is elvesztik élöket, s hogy az államférfi csak ily úton dolgozhat az időnek kezére, mely természetesen egyedül képes az ily viszályt végkép kiegyenlíteni azáltal, hogy a régi nemzedékeket sírba fekteti. Még kevésbbé kereste azt, hogy ki gyűlöli őt vagy leselkedik élete után. Mint minden valódi államférfi, népét nem a jutalom, még szeretetének jutalma kedvéért sem szolgálta, hanem kortársainak kegyéről lemondott a jövő áldása s mindenekfelett annak kedveért, hogy szabad legyen nemzetét megmentenie s megifjítania.

Caesar műve. Ha az egyes részletekben számot akarunk adni arról, mikép vitte át Caesar Rómát a régi állapotokból az új ösvényre, mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy Caesar a művet nem megkezdeni, hanem befejezni jött. Az új korszerű politikának, melynek tervét Gaius Gracchus már rég elkészítette, eszméihez hívei és utódai — több vagy kevesebb ésszel és szerencsével ugyan, de — rendületlenül ragaszkodtak. Caesar, kezdet óta s mintegy már öröködési jogánál fogva a populáris párt feje, harminc éven át magasra emelve hordta ennek zászlaját, anélkül, hogy meggyőződését valaha változtatta vagy csak eltakarta volna is; még mint uralkodó is demokrata maradt. Valamint pártjának örökségét, természetesen a Catilina- és Clodius-féle oktalanságok kivételével, egész terjedelmében átvette, az aristokratia s a valódi aristokraták iránt a legkeserűbb, sőt még személyes gyűlölettel is viseltetett és tántoríthatatlanul ragaszkodott a római demokratia lényeges eszméihez: az adósok helyzetének enyhítésére, a tengerentúli gyarmatosításra, az államtagok különböző osztályai közt fennálló jogi különbségek fokozatos elsímítására s a végrehajtó hatalomnak a senátus alóli emancipátiójára vonatkozólag, azonképen monarchiája is annyira nem állt ellentétben a demokratiával, hogy ez inkább csak általa lett tökéletessé és ment teljesedésbe. Mert egyeduralma nem az isten kegyelméből való keleti despotismus volt, hanem oly monarchia, minőt Gaius Gracchus akart alapítani s minőt Perikles és Cromwell megalapítottak: a nemzet képviseltetése legfőbb és korlátlan bizalmi embere által. Ennyiben azon eszmék, melyeken Caesar műve alapult, nem voltak tulajdonképen újak; de övé azok megvalósítása, ami végre is mindenben a fődolog, s övé azok nagyszabású kivitele, mely még a terv geniális készítőjét is meglepte volna, ha meg-

adatott volna azt látnia; és mely mindenkit, ki vele az élő valóságban vagy a történet tükrében találkozott, legyen bármely történeti korszak és bármely politikai párt embere, az emberi és történelmi nagyság felfogására való képességének mértéke szerint, mély és mind mélyebb megindulással és csodálattal töltött el és fog eltölteni. — És kétségkívül épen itt lesz helyén azt, amit a történetíró hallgatag mindenütt előfeltételez, egyszer nyíltan megkövetelni, és óvást emelni azon, az egyűgyűséggel és az álnoksággal közös szokás ellen, mely a történelem dicsérő és megrovó ítéletét az adott viszonyoktól elkülönítve általános érvényű phrasisokként szereti alkalmazni, s ez esetben az ellen, hogy a Caesar felett mondott ítélet, az úgynevezett caesarismus felőli ítéletre magyaráztassék. Igaz ugyan, hogy az elmúlt századok történetének a jelen századok oktatójává kell lennie; de nem azon közönséges értelemben, mintha a múltról szóló jelentéseket egyszerűen felütve, bennök a jelen conjuncturáit megtalálhatnók, s azokból a politikai diagnosis és gyógytan számára a symptomákat és specificus szereket kiböngészhetnők; hanem az csupán annyiban tanulságos, amennyiben a régibb culturák szemléletében a civilisátio organicus előfeltételei egyáltaljában, a mindenütt egyenlő alaperők s azok mindenütt különféle összetétele nyilatkoznak, és ez nem a gondolattalan utánzásra, hanem az önálló utánteremtésre oktat és lelkesít. E tekintetben Caesar és a római caesarismus története, megteremtőjének meg nem haladott nagyságával s művének történeti szükségességével csakugyan élesebb bírálata a modern antokratiának, mint minőt egy ember keze róla írhat. Ugyanazon természeti törvény értelmében, mely szerint a legcsekélyebb organismus is végtelenül több a legművészibb gépnél, minden bármily hiányos alkotmány is, mely a polgárok na-

gyobb számának tért nyújt önelhatározási joga gyakorlatára, végtelenül többet ér a leggeniálisabb s leghumánusabb absolutismusnál; mert az képes a fejlődésre, tehát eleven, ez az, ami, tehát halott. A természet e törvénye a római absolut katonai monarchián is beteljesedett és pedig annál tökéletesebben, miután az, megteremtőjének geniális ösztönzése folytán és lényeges külbonyodalmak hiányában tisztábban és szabadabban alakult meg bármely más hozzá hasonló államnál. Caesartól kezdve, mint a későbbi könyvekben elő fogjuk adni, s mint Gibbon már rég előadta, Róma lénye már csak külsőleg tartott össze és csak mechanikailag növekedett, míg belsejében épen rajta kezdve mindinkább elfonnyad és elhal. Míg az autokratia kezdetén és mindenekfelett Caesar saját lelkében még uralkodik azon reményteljes állam, mely a szabad népfejlődést az absolut uralommal egyesíthetőnek vélte, már a juliusi nemzetség nagytehetségű császárainak uralkodása is rémületes módon megmutatta, mennyiben lehet tüzet és vizet egy edénybe foglalni. Caesar műve szükséges volt és üdvös, nem mintha magában véve áldásos lett vagy csak lehetett volna is, hanem, mert a népek ókori szervezete folytán, mely a rabszolgaságon alapult s a köztársasági alkotmányos képviseleti rendszert nem ismerte, és szemben azon legitim városalkotmánynyal, mely egy félezredév fejlődésében az oligarchia absolutismusává fajult, Róma államéletének szükséges zárköve és a várható bajok legcsekélyebbike az absolut katonai monarchia vala. Ha egyszer a rabszolgatartó aristokratia Virginiában s a Carolinákban annyira viendette, mint válrokonai Sulla Rómájában, akkor a caesarismus ott is igazolva lesz a történelem szelleme előtt*); ha azonban

*) Midőn ez íratott, 1857-ben, még nem tudhattuk előre, hogy

más fejlődési viszonyok közt lép fel, akkor egyúttal torzkép és bitorlás. A történelem pedig nem fog rá vetemedni, hogy a valódi Caesartól megtagadja az őt megillető tiszteletet csupán azért, mert ezen ítélete az egyűgyűséget a silány caesarokkal szemben megtéveszthetné s a gazságnak alkalmat nyujthatna a hazugságra és ámításra. A történelem szintén biblia s ha ép úgy nem képes meggátolni sem azt, hogy az oktalanok félre ne magyarázzák, sem hogy az ördög ne idézze, mint a biblia, úgy mint ez, szintén képes lesz mindkettőt elviselni és jóvá tenni.

Az új monarchia formulázása.

Az állam új fejének helyzete forma tekintetében sajátságos alakban áll előttünk. Caesar először, Spanyolországból visszatérve 705-ben ideiglenesen, utóbb 706. őszén a pharsalosi ütközet után meghatározatlan időre, végre a thapsusi ütközet után 709. január 1-jétől fogva évi hivatalként vette át a dictátorságot oly formán, hogy egyelőre tíz évre, végre 710-ben életfogytiglanra jelöltetett ki dictátornak*); továbbá átvette a censorságot az erkölcsmester új címe alatt, 708-ban három évre, 710-ben egész életére; továbbá a consulságot először 706-ra a rendes módon — e hivatalának viselése felett támadt azon vita, mely a polgárháború kitörésére vezetett — később öt, végre tiz évre, egyszer épen társ nélkül; ehez hasonlóan 706-ban nem ugyan a néptribúnságot, hanem a tribúnival egynemű

49. 48. 45. 44. 46. 44. 48. 48.

---

a legnagyszerűbb harc és a legdicsőbb győzelem, melyet az emberi nem történelme eddig lapjaira feljegyzett, ez államokat csakhamar meg fogja menteni a borzasztó megpróbáltatástól és azok jövőjét biztosítani fogja a feltétlen, önmagán uralkodó szabadság számára, melyet semmi helyi caesarismus maradandólag el nem nyomhat.

*) Eszerint halálakor (710) negyed ízben volt dictator és pedig életfogytiglanra kijelölve, és annak is neveztetik a Josephus *antiq.* 14, 10, 7 között okmányban. 44.

hatalmat nyert egész életére; ezután az első helyet s ezzel
46. az előszavazás jogát a senátusban és végre (708) az imperátori címet egész életére.*) Az istentisztelet feletti felügyeletet nem kellett még külön magára ruháztatnia, miután a főpontifexi hivatalt már viselte; ellenben az augurok második nagy papi collegiumának tagjává lett. A polgári és papi hivatalok e tarka vegyülékéhez járult továbbá a törvények és senátusi végzések még sokkal tarkább tömege, melyek Caesart azon joggal ruházták fel, hogy a senátus és nép megkérdezése nélkül határozhasson a háború és béke kérdésében, a hadakkal és pénztárakkal rendelkezhessék, a tartományi helytartókat kinevezhesse, hogy kötelezőleg ajánlhasson egyéneket a római városi hivatalok egy részének betöltésére, a centuriák comitiumainak választását vezesse, hogy a patriciusokat kinevezze s más efféle jogokat gyakorolhasson; nem is említve a reá halmozott üres megtiszteléseket és magasztalásokat, azt, hogy a haza atyjának címével felruháztatott, hogy születésének hónapja nevéről neveztetett el juliusnak, mely nevet ma is viseli, és a kelet-

*) Az imperátori cím a köztársaság korában a győztes hadvezért illette meg s ennélfogva a katonai parancsnokság letételével együtt letétetett. Caesar azt először mint Gallia helytartója a rendes módon viselte; újítás volt azonban az, hogy e címet hadvezérségének befejezése s a diadalmenet megünneplése után is megtartotta. Ennyiben ugyan ő vetette meg alapját a kettős imperátori cím közti különbségnek, melyek közöl az egyik maradandó volt s utóbb a név elé, a másik ideiglenes, és ennek folytán ismételhető volt s a név után tétetett; s azt is látjuk, hogy Caesar, még midőn azon értelemben egyszer mindenkorra imperátornak neveztetett is, kivitt győzelmei után katonái által a csatatéren mégis kikiáltatott imperátornak; de előnév gyanánt e címet sohsem viselte és magát mindig egyszerűen *Caesar imperator*-nak nevezte és neveztette az iteratio számának hozzátétele nélkül.

kező eszeveszett udvari modor más, végre már a legegyügyűbb istenítésbe vesző nyilatkozásait. Nyilván való, miszerint itt, amint látszik, egy compromissum segélyével az új udvari alázatosság s a republicanismus közt, mely nem akarta a monarchiát nevén nevezni, megkísértették a korlátlan hatalmat egyes alkatelemeire felbontani, ami természetesen ép oly hosszadalmas mint logikailag helytelen dolog vala, miután a korlátlan hatalom természeténél fogva semmi részletezést meg nem tűr. Hogy Caesarnak szándéka lett volna a régi és új hivatalok és rendkívüli megbízatások e kévéjéből raggatni össze új királyi hatalmát, inkább naiv, mint szellemdús sejtelem. Az értelmes ember nem szorul bizonyítására sem annak, hogy Caesarnak szándéka volt a legfőbb hatalmat, és pedig nemcsak nehány évre vagy akár mint személyes hivatalt határozatlan időre vagy életfogytiglanra, körülbelül Sulla kormányzóságának mintájára, hanem mint lényeges és maradandó tényezőt, tehát mint örökölhető hatalmat illeszteni belé az állam keretébe, sem annak, hogy megfelelő és egyszerü megnevezést keresett az új intézmény számára; mert ha politikai hiba mitsem jelentő neveket teremteni, aligha kisebb hiba a teljhatalmat név nélkül léptetni életbe. Csak hogy természetesen bajos meghatároznunk, melyik formulázást választotta maga Caesar, egyfelől miután ezen átmeneti korszakban a mulandó és a maradandó intézkedések még nem különöződnek el eléggé világosan egymástól, másfelől, miután az úrnak még intéseit is megelőző cliensek hódolata őt a bizalmi decrétumok és kitűntető törvények oly özönével árasztotta el, melytől kétségkívül ő maga is kelletlenül fordult el. Legkevésbbé lehetett a tribúni hatalomtól használható elnevezést kölcsönözni az új államfő jogkörének megjelölésére, miután a néptribún az alkotmány értelmében nem parancsolhatott, csak más-

kat meggátolhatott a parancsolásban. A consulságot sem fogadhatta el az új monarchia kiindulási pontjául, már maga a collegialitás miatt sem, mely e hivataltól nem igen volt elválasztható; és Caesar csakugyan nyilvánvalókép arra is törekedett, hogy ezen eddig legfőbb hatalmat üres címmé szállítsa alá, és azért azt, ha elvállalta is, rendszerint nem viselte az egész éven át, hanem csakhamar alárendelt egyénekre ruházta. A dictátorság Caesar számos hivatalai közől gyakorlatilag legtöbbször és a leghatározottabban lép előtérbe, nyilvánvalókép azért, mert Caesar azt akként használta, amit az alkotmány organismusában öröktől fogva jelentett, rendkívüli előjáróságként rendkívüli válságok elintézésére. Az új monarchia eszméjének kifejezésére azonban, ha Caesar, amint látszik, és amint előbbi pártállása folytán alig is lehetett volna másként, nem a rendkívüli Sulla-féle, hanem, az időtartammal nem törődve, a rendes köztársasági dictátorságot vette át: nem igen volt ajánlatos, miután a kivételesség és népszerűtlenség elválhatatlanul hozzá voltak tapadva s azonkívül sokkal szűkebb is volt, semhogy az új monarchiát magába foglalhatta volna. — Az új imperátori cím ellenben minden tekintetben az új monarchia helyes elnevezésének látszik; már azért is, mert új, és mert nem látunk valamely határozott külső indokot életbe léptetésére. Az új bort nem volt szabad ócska tömlőkbe önteni: e szó az új dolognak új nevét adja meg és határozott módon magába foglalja mindazt, amit a demokrata párt már a gabiniusi törvényben is, bár kevésbbé élesen, a maga főnökének jogköréül megállapított: a hivatalos hatalom *(imperium)* öszpontosítását egy, a senátustól független népfőnök kezében. És Caesarnak, nevezetesen az utólsó időkből származó pénzein a dictátorságé mellett leginkább csakugyan az imperátor címével találkozunk s úgy látszik, hogy

Caesar Imperator.

Caesarnak a politikai bűnökről szóló törvénye is e kifejezéssel jelölte meg az uralkodót; és, ami végkép eldönti a kérdést: az imperatori hatalom Caesarra nem csupán a maga, hanem egyszersmind vérszerinti vagy fogadott descendensei számára is, ráruháztatott. És az utókor, habár nem is közvetlenül utánna, csakugyan az imperátori címet kapcsolta össze a monarchiával. Hogy ezen új hatalmat a demokratia és egyúttal a vallás nevében is megszentelje, Caesarnak valószínűleg szándékában állt azzal úgy a tribúni hatalmat mint a főpontifexséget örökölhető módon összekötni, habár csak a főpapi hivatalról van nyíltan megmondva, hogy öröklővé tétetett. Államjogi tekintetben az új imperátori hivatal azon állásból indult ki, melylyel a consulok vagy proconsulok a város határán kívül bírtak, úgy hogy nem csupán a katonai parancsnokságot, hanem egyúttal a legfőbb bírói, s ennek következtében a legfőbb közigazgatási hatalmat is magába foglalta*). Az imperátor körülbelül

*) Azon meglehetősen elterjedt vélemény, mely a császári imperatori hivatalt lényegében katonai hatalomnak, vagyis életfogytiglani birodalmi hadvezéri méltóságnak tekinti, teljesen téves, és sem a szó jelentése, sem a régiek felfogása által nincs igazolva. *Imperium* a parancsoló hatalom, *imperator* annak birtokosa; e szavaknak úgy, mint a megfelelő görög kifejezéseknek κράτος αὐτοκράτως nincs semmi specificus katonai vonatkozások, sőt épen az jellemző vonása a római hivatalos hatalomnak, hogy, ahol tisztán és teljesen jelentkezik, a háborút és a pörös eljárást, vagyis a katonai és polgári parancsoló hatalmat elválaszthatatlan egészként foglalja magában. Teljesen igaza van Dionak (53, 17, v. ö. 43, 44, 52, 41), midőn azt mondja, miszerint a császárok az imperátori címet „a királyi és dictátori cím helyett teljhatalmuk kifejezésére vették fel (πρὸς δήλωσιν τῆς αὐτοτελοῦς σφῶν ἐξουσίας, ἀντὶ τῆς τοῦ βασιλέως τοῦ τε δικτάτωρος ἐπικλήσεως); mert e régibb címek névleg elenyésztek, a dolgot tekintve azonban az imperátori név ugyanazon jogokkal jár (τὸ δὲ δὴ ἔργον αὐτῶν τῇ τοῦ αὐτοκράτορος προσηγορίᾳ βεβαιοῦται), például a katonaszedési, adókivetési, had-

úgy állt a consulhoz, mint ez a praetorhoz, miután hatalmuk ugyan egynemű volt, de összeütközés esetén a consul ép úgy engedett az imperatornak, mint a praetor a consulnak; ami külsőleg is élesen nyilatkozott a császár székében, mely a két consul hivatalos széke közt, ezeknél magasabban állott. Az imperatori hatalom csak annyiban állt minőségileg fölötte a consulinak és proconsulinak, amennyiben nem volt időhöz és térhez kötve, hanem életfogytiglanra szólt és öröklő, s még a fővárosban is érvényes volt, amennyiben a consult vele egyenlő hatalommal bíró társa cselekvésében megakaszthatta, az imperátort azonban nem s amennyiben mindazon korlátok, melyek idők folyamában az eredetileg legfőbb hivatalos hatalom elé vonattak, nevezetesen a consulok azon kötelessége, melynél fogva hajtaniok kellett a provocátióra és a senátus tanácsaira, az imperátorra nézve megszűntek. Szóval: az új imperátori hivatal nem volt egyéb, mint az ősrégi királyság helyre-

A királyság visszaállítása.

---

izenési és békekötési joggal, és jogot ad a legfőbb hatalmat gyakorolhatni polgárok és nempolgárok felett a városban és azonkívül, és mindenkit mindenütt halállal vagy másként fenyíthetni, s egyáltalján igénybe venni mindazon jogokat, melyek a legrégibb korban a legfőbb imperiummal jártak.“ Ennél világosabban már alig lehet kimondani, hogy az *imperátor* tulajdonképen csak más elnevezése a *rex*nek, azonképen, amint az *imperare* és *regere* is egyet jelentenek. — Ezzel természetesen ellentétben áll az — és úgy látszik, leginkább ez szolgált okul arra, hogy a császári imperátori méltóság katonai hivatalnak tekintessék — hogy Tiberius magát rabszolgái urának, katonái imperátorának, s polgártársai fejedelmének (πρόκριτος, *princeps*) nevezte (Dio 57, 8). De épen ez erősíti meg teljesen a fenntebb mondottakat: mert hiszen Tiberius azon új császári imperiumot visszautasította (Sueton *Tib.* 26; Dio 57, 2; Eckhel 6, 200) és imperátor csak a szó azon speciálisabb értelmében volt, melyben annak csupán katonai jelentése van, de melyben az nem is több puszta címnél.

állítása; mert hiszen a consulokat a királyoktól épen azon korlátozások különböztették meg, melyek a hatalomnak idő és tér dolgában történt megszorítása, collegiálitása és a tanács vagy község közreműködésének bizonyos esetekben szükségessé tétele által vonattak eléjök. Alig van egy vonása az új monarchiának, melylyel a régiben is ne találkoznánk: a legfőbb katonai, bírói és igazgatási hatalomnak a fejedelem kezében egyesítése; a közállomány fölötti vallási elöljáróság; a kötelező erejű rendeletek kiadásának joga; a senátusnak alászállítása államtanácscsá; a patriciusság s a városi praefectusság feleleventése; s végre sajátságos quasi örökölhetősége, amennyiben Caesar alkotmánya, úgy, mint Cromwellé és Napoleoné, megengedi az uralkodónak, hogy adoptio útján utódot nevezzen magának. De ezen analogiáknál még szembeszökőbb Servius Tullius és Caesar monarchiáinak belső azonossága: valamint Róma egykori királyai, minden teljhatalmuk dacára, mégis egy szabad község urai, és épen ők voltak a nép védői a nemesség ellen, azonképen Caesar is nem azért jött, hogy a szabadságot eltiporja, hanem hogy beteljesítse, és főkép, hogy az aristokratia elviselhetlen jármát megtörje. Nem is szabad csodálkoznunk rajta, hogy Caesar, kitől misem állt távolabb a politikai régészet kedvellésénél, egy félezredév előtt elmúlt időkben keresett mintát az új állam számára; mert, miután a római állam legfőbb hivatala minden időkben csak egy sereg külön törvény által korlátolt királyság volt, a királyság fogalma is korántsem veszett ki belőle egészen. Róma a legkülönfélébb időkben és igen különböző álláspontokból kiindulva, a köztársasági dictátorságban, a decemvirek hatalmában s Sulla kormányzóságában a köztársaság korában is gyakorlatilag visszatért reá; sőt valahányszor valamely rendkívüli hatalom szüksége merült fel, mindig a

korlátlan imperium lép előtérbe ellentétben a rendes korlátolt impériummal, ez pedig egyszerűen a királyi hatalom vala. Végre még külső tekintetek is ajánlatossá tették e visszatérést az egykori királyságra. Az emberiség kimondhatatlan nehézséggel jut új dolgok megteremtésére, s ennél fogva szent örökségének tekinti az egyszer már létrejött intézményeket. Ez volt oka, hogy Caesar mély megfontolással épen úgy Servius Tulliusból indult ki, amint Nagy Károly utóbb ő belőle, s amint Napoleon legalább megkísérté Nagy Károlyból indulni ki. Nem is tette ezt kerülő utakon és titokban, hanem úgy mint utódai lehetőleg nyílvános módon; mert hisz e kiindulási pontot épen azért választotta, hogy világos, nemzeti és népies formulázást találhasson az új állam számára. Régi idők óta a Capitoliumon álltak azon hét királyok szobrai, kiket Róma conventionálisan megállapított történelme fel szokott sorolni; Caesar meghagyta, hogy az övét nyolcadiknak állítsák melléjök. Alba egykori királyainak öltözetében jelent meg nyílvánosan. A politikai bűnösökről szóló törvénye főkép abban tért el Sulláétól, hogy a népközség mellé s vele egy sorba állította az imperátort, mint a nép élő és személyes kifejezését. A politikai esküvésre használni szokott eskümintába Jovis és a római nép penatesei mellé az imperator géniusa állíttatott. A monarchia külső ismertető jelét az egész ókorban elterjedt nézetek szerint az uralkodónak a pénzeken álló arcképe
44. képezte; a római állam pénzein 710-től fogva Caesar fejével találkozunk. Eszerint afelett legalább senki sem panaszkodhatott, hogy Caesar a közönséget helyzetének felfogása felett homályban tartja; a formában úgy mint a dolog lényegében lehető határozottsággal nemcsak mint uralkodó, hanem egyenesen mint Róma királya lépett fel. Sőt lehetséges az is, bár nem épen valószínű és mindenesetre alá-

rendelt jelentőségű, hogy hivatalos hatalmát nem az új imperatori, hanem egyenesen a régi királyi címmel szándékozott megjelölni.*) Már életében számos barátja és ellensége egyiránt azt hitte, hogy nyíltan Róma királyává akarja magát kineveztetni: sőt egyes legszenvedélyesebb hívei különféle utakon s különböző időben ajánlották neki, tenné fel a koronát fejére; a legfeltünőbben Marcus Antonius, midőn 710. febr. 15-kén mint consul az összes nép 44.
szemeláttára megkínálta a királyi fejékkel. Caesar azonban ez ajánlatokat kivétel nélkül visszautasította. Abból, hogy egyúttal fellépett azok ellen, kik e jeleneteket anyagul hasz-

*) E kérdés felett lehet vitázni; azon feltevést azonban, mintha Caesar a rómaiak felett mint imperátor, a nemrómaiak felett pedig mint rex akart volna uralkodni, egyszerűen el kell vetnünk. Ez mindössze azon elbeszélésre támaszkodik, mely szerint a senátus azon ülésében, melyben Caesar meggyilkoltatott, egy jósló pap, Lucius Cotta Sibyllának egy jóslatával állt volna elő, mely szerint a párthusokat csak egy „király" fogja legyőzhetni, aminek következtében végzésbe ment volna, hogy Caesar a római tartományok fölött királyi hatalommal ruháztassék fel. Ezen elbeszélés ugyan már közvetlenül Caesar halála után forgalomban volt. De nemcsak hogy semmi, még közvetve sem bizonyítja igazságát, hanem az egykorú Cicero (*de div.* 2, 54, 119) nyíltan koholmánynak nyilvánítja, a későbbi történetírók pedig, nevezetesen Sueton (79) és Dio (44, 15) csak mint oly hírt említik, melynek hitelességéért semmiképen jót nem állnak; s az által sem válik hitelesebbé, hogy Plutarch (*Caes.* 60. 64. *Brut.* 10) és Appian (*b. c.* 2, 110) mindenik a maga módja szerint, amaz adomaszerűen, emez pragmatizálva, ismétlik. Ezen elbeszélés továbbá nemcsak hogy bebizonyítva nincs, hanem egyúttal bensőleg lehetetlen is. Ha arra nem gondolunk is, miszerint Caesarnak sokkal több esze és politikai tapintata volt, semhogy fontos állami kérdéseket oligarcha szokás szerint az orákulumok gépezetének kardvágásával metszett volna keresztül, be fogjuk látni, miszerint nem akarhatta az államot, melyet egyformásítani törekedett, ily módon formailag és jogilag ketté választani.

nálták a köztársasági oppositióra, még korántsem következik, hogy komolyan visszautasította a koronát; s ép oly kevéssé van bebizonyítva az is, hogy saját rendeletére kínáltatott volna meg vele, hogy a tömeg a római korona szokatlan látványára előkészíttessék. Csupán szenvedélyes hiveinek hivatlan buzgalma idézhette elő e jeleneteket; s lehet az is, miszerint Caesar Antonius kísérletét csak azért engedte meg vagy talán rendezte, hogy a koronának a polgárság szemeláttára történt visszautasítása által, ami parancsára még az állam naptárába is bejegyeztetett, a kellemetlen mendemondát csatányos módon megcáfolja. A valószínűség amellett szól, hogy Caesar, ki egy alkalmas elnevezés értékét ép úgy méltányolni bírta mint a tömegnek inkább a dolgok nevéhez, mintsem lényegéhez tapadó ellenszenveit, el volt tökélve, hogy a királyi címet, melyen az ősrégi átok rajta száradt s melyet a korabeli rómaiak inkább szoktak a kelet kényuraira, mintsem a magok Numájára és Serviusára alkalmazni, kerülni fogja és a király-

Az új udvar. ság lényegét az imperatori címmel veszi igénybe. — De bármi lett légyen is hivatalos címezése, az úr megvolt és csakhamar létrejött körülötte az udvar is obligát pompájával s obligát ízléstelenségével és üresség ével. Caesar a consulok bíborszegélyes ruhája helyett egészen bíbor öltönyben jelent meg nyilvánosan, minőt az ókorban a királyok viseltek, és aranyszékén ülve, anélkül hogy felemelkednék róla, fogadta az ünnepélyesen elébe vonuló senátust. A naptár az ő tiszteletére megállapított születésnapi, győzelmi és fogadalmi ünnepekkel telt meg. Midőn a fővárosba jött, legelőkelőbb szolgái csapatosan nagy távolságra elébe mentek fogadására. Hozzá közel lenni csakhamar oly fontos dologgá lett, hogy azon városnegyedben, melyben ő lakott, a lakások megdrágultak. A kihallgattatás végett hozzá özönlők nagy tömege

annyira megnehezítette a vele való személyes érintkezést, hogy Caesar gyakran kénytelen volt még bizalmas embereivel is írásban közlekedni s hogy még a legelőkelőbbeknek is órákon át kellett előszobájában várakozniok. Mindenki érezte, és pedig világosabban, mint Caesarnak magának ínyére volt, hogy nem polgártársához megy többé. Monarchicus nemesség keletkezett, mely sajátságos módon egyúttal új is volt, régi is, és azon gondolatból támadt, hogy az oligarchia nemességét a királyságé, a nobilitást a patriciusság által kell elhomályosítani. A patriciusság, habár lényeges rendi előjogok nélkül, egy magában elzárt junkercéh alakjában még mindig fennállt; miután azonban új nemzetségeket nem fogadhatott kebelébe, századok folyamában mindinkább leolvadt és kihalt, úgy hogy Caesar korában már csak tizenöt vagy tizenhat patriciusi nemzetség létezett Rómában. Caesar, maga is ezek egyikének sarjadéka, midőn az új patriciusi nemzetségek creálásának jogát egy népvégzés által az imperátorra ruháztatta, ellentétben a köztársasági nobilitással megvetette a patriciusság új nemességének alapját, mely a monarchicus nemesség minden szükséges alkatelemét: a régiség varázsát, a kormánytól való tökéletes függést és saját teljes jelentéktelenségét a legszerencsésebb módon egyesítette magában. Az új uralkodás minden irányban nyilatkozott.

Az új patriciusi nemesség.

Ily tényleg korlátlan egyeduralkodó alatt alig lehetett többé szó alkotmányról, s legkevésbbé az addigi közállomány fennmaradásáról, mely a polgárság, a senátus és az egyes hivatalnokok törvényes öszműködésén alapult. Caesar teljes határozottsággal visszatért a királyi kor hagyományaira: a polgárság gyülése az lett, ami már a királyi korban volt, a király mellett és vele együtt a souverain népakarat legfőbb és végső kifejezése; a senátus visszate-

reltetett azon eredeti rendeltetésére, mely szerint az uralkodónak, kívánatára, tanácsot kellett adnia; az uralkodó végre ismét a maga kezében egyesítette az egész hivatalnoki hatalmat, úgy hogy más önálló államhivatalnok ép úgy nem létezett mellette, mint nem létezett a legrégibb kor királyai mellett.

Törvényhozás.

Törvényhozás dolgában a demokrata uralkodó a római államjog azon ősrégi elvéhez ragaszkodott, mely szerint csupán a népközség az őt gyülésbe hívó királylyal közösen, van hivatva az államot organice szabályozni, és a maga constitutiv intézkedéseit rendszerint népvégzés által szentesíttette. Azon szabad erőt s erkölcsi s állami tekintélyt, mely az egykori honvédségi gyülések igenlő vagy tagadó szavazatának súlyt adott, e kor úgynevezett comitiumaiba természetesen nem lehetett ismét becsöpögtetni; a polgárságnak a törvényhozásban való közreműködése, mely a régi alkotmányban szűk korlátok közé volt szorítva, de élénken élt a valóságban, az új alkotmányban gyakorlati tekintetben lényegtelen árnyékká foszlott. Különös korlátozó rendszabályokra a comitiumok ellenében ez okból nem is volt szükség; hosszú tapasztalás megmutatta, hogy e formaszerinti souverainnel bármely kormány, az oligarchia ugy mint az egyeduralkodó, kényelmesen megférhetett. E caesari comitiumok csak annyiban képeztek fontos momentumot Caesar rendszerében és bírtak közvetve gyakorlati fontossággal, amennyiben a népsouverainitás elvét fenntartották és erélyes óvásul szolgáltak a szultánság ellen.

Rendeletek.

— Emellett, ami nem csak magában véve világos, hanem határozottan be is van bizonyítva, már maga Caesar, nem pedig csak utódjai, feleleventette a legrégibb államjog azon másik tételét is, mely szerint a legfőbb, vagy, helyesebben, az egyetlen hivatalnok parancsa feltétlen érvényű mindad-

dig, míg hivatalban marad, és habár a törvényhozás joga csak közösen illeti meg a királyt s a polgárságot, a királyi rendelet, legalább a míg kiadója a hatalmat bírja, egyenlő erejü a törvénynyel.

A senátus, mint monarchicus államtanács.

Míg ekként a demokrata király a népközségnek legalább formaszerinti részvételt engedett a souverainitásban, másfelől épen nem akarta a hatalmat az addigi kormánynyal, vagyis a senátorok collegiumával megosztani. Caesar úgy akarta, hogy senátusa — teljesen eltérőleg a későbbi augustusitól — ne legyen egyéb egy legfőbb birodalmi tanácsnál, melyet arra használjon fel, hogy a törvényeket vele előzetesen áttárgyalja, s a fontosabb igazgatási intézkedéseket általa vagy legalább neve alatt adja ki — mert az is megtörtént, hogy oly senátusi végzések adattak ki, melyekről még azon senátorok sem bírtak sejtelemmel, kik mint az illető végzés szerkesztésekor jelen voltak benne felsoroltattak. Forma tekintetében nem járt különös nehézségekkel a senátust eredeti tanácsadó szerepére visszavezetni, melyből nem annyira jogilag, mint inkább tényleg lépett ki; ellenben e téren a gyakorlati ellenszegülés ellen kellett magát megvédenie, miután a római senátus ép úgy az oppositio fészke volt Caesar, mint az attikai areopag Perikles ellen. Leginkább ezen okból emelte a senátorok számát, mely eddig rendes körülmények közt legfeljebb hatszázra rugott, s az utólsó válságok által erősen leolvadt, rendkívüli kiegészítés útján kilencszázra, s hogy azt legalább e számban megtarthassa, az évenként kinevezendő quaestorokét, vagyis a senátusba évenként belépő tagokét húszról negyvenre.*) A senátus rendkívüli kiegészítését az uralkodó egy

*) A fentebb fölvett valószínűségi számítás alapján ekként a senátorok átlagos összes száma 1000—1200 főre rúgna.

maga eszközölte. A rendes kiegészítésre azáltal biztosított magának maradandó befolyást, hogy a választó collégiumokat törvény által kötelezte azon első húsz emberre szavazni, kik a monarchától nyert ajánló levelekkel pályáznak a quaestorságért; s ezenkívül jogává tette a koronának, hogy a quaestorsággal, vagy valamely ennek fölötte álló hivatallal járó tiszteleti jogokat, tehát nevezetesen a senátusban ülés jogát kivételesen nem minősített egyéneknek is megadhassa. A rendkívüli kiegészítés alkalmával természetesen leginkább csak a dolgok új rendjének híveit szemelte ki, és tekintélyes lovagokon kívül nem egy kétes és plebejus egyéniséget is felvett a magas testületbe: egykori senátorokat, kik a censor által vagy bírói itélet alapján töröltettek ki a lajstromból, külföldieket Spanyolországból és Galliából, kiknek részben még csak a senátusban kellett a latín nyelvet megtanúlniok, volt altiszteket, kik azelőtt még a lovagi gyűrűvel sem bírtak, szabadon bocsátottak vagy oly emberek fiait, kik becstelen ipart űztek s más efféléket. A nobilitás kizárólagos körei, melyeket a senátori személyzet ilynemű átalakítása természetesen mélyen elkeserített, ebben magának a senátus intézményének szándékos lealacsonyítását látták. Ily önmagát megsemmisítő politikára Caesar nem volt képes; épen úgy el volt tökélve, hogy tanácsát nem engedi maga fölött uralkodni, mint amennyire meg volt győződve az intézménynek magának szükségességéről. Ez eljárásból inkább a monarcha azon szándékát ismerhették volna fel, hogy a senátust ki akarja vetkőztetni addigi természetéből, melynél fogva az kizárólag az oligarchiai nemesség képviselete volt, és ismét azzá tenni, ami a királyok korában volt: birodalmi tanácscsá, melyben az államtagok minden osztálya legértelmesebb elemei által képviselve van s melyből még a csekély sorsban született, sőt

még az idegen emberek se legyenek szükségkép kizárva — valamint a legrégibb királyok nempolgárokat, úgy fogadott be Caesar idegeneket a senátusba. — Míg ezzel Caesar a nemesség uralkodásának véget vetett s lételét aláásta, a senátust pedig új alakjában puszta eszközzé tette az uralkodó kezében, az autokratiát egyúttal az igazgatás és kormányzás mezején is a leghatározattabb módon megvalósította és az egész végrehajtó hatalmat az uralkodó kezében egyesítette. Először is az imperátor minden, bármily tekintetben fontos kérdést személyesen döntött el. Caesar képes volt a személyes kormányzást oly terjedelemben valósítani meg, melyet mi apró emberek alig vagyunk képesek csak felfogni is, s mely mégsem magyarázható meg csupán példátlanul gyors és biztos munkaképességéből, hanem ezenkívül még egy általános okon is alapszik. Ha azt látjuk, hogy Caesar, Sulla, Gaius Gracchus s általjában a római államférfiak kivétel nélkül oly tevékenységet fejtenek ki, mely a mi fogalmainkat az emberi munkaerőről meghaladja, ennek oka nem az ember azóta megváltozott természetében, hanem a háztartás azóta megváltozott szervezetében rejlik. A római ház gép volt, melyben az úr rabszolgáinak és szabadonbocsátottainak még szellemi erejével is rendelkezett; s aki ezeket kormányozni bírta, mintegy a szellemek megszámlálhatatlan tömegével dolgozott. Eszményképe volt ez a bureaukratikus központosításnak, melyet a mi iroda-rendszerünk ugyan nagy buzgalommal igyekszik utólérni, mely azonban ép úgy fölötte áll e mai utánzásának, mint az antik rabszolga-rendszer a mai tőkeuralomnak. Caesar ez előnyt fel tudta használni: amely állomásban bizalmas emberre volt szüksége, azt, amennyire más tekintetek csak megengedték, elvből saját rabszolgáival, szabadonbocsátottaival, alacsony származású

Caesar személyes uralkodása

védenceivel töltötte be. Művei egészben véve megmutatják, mit volt képes oly szervező lángész, minő az övé volt, ily eszközzel elérni; azon kérdésre, mikép létesítette e bámulatos eredményt részleteiben, nem adhatunk kimerítő feleletet — a bureaukratia abban is hasonlít a gyárhoz, hogy kész munkája nem az egyes ember műveként tűnik fel, ki rajta dolgozott, hanem a gyár munkájaként, mely bélyegét üti reá. Csak az áll egészen világosan előttünk, hogy Caesarnak semmiféle oly segédje nem volt munkájában, ki arra személyes befolyást gyakorolt vagy csak az egész tervbe beavatva is lett volna; ő nemcsak egymaga volt a mester, hanem egyszersmind segédek nélkül, csupán napszámosokkal dolgozott. — Ami a részleteket illeti, magától értetik, hogy a tulajdonképeni politikai ügyekben Caesar, amennyire csak lehetséges volt, került minden helyettesítést. Ha pedig ez elkerülhetetlen vala, amint például Rómából való gyakori távolléte alatt okvetlenül szüksége volt ott valamely fensőbb közegre, e célra, eléggé jellemző módon nem az uralkodó törvényszerinti helyettesét, a városi praefectust, hanem egy hivatalosan elismert jogkörrel nem bíró bizalmas emberét, rendszerint saját bankárját, a gadesi származású ravasz és simulékony Lucius Cornelius Balbus phoe-

a pénzügyben

nikiai kereskedőt választotta ki. — Az igazgatás mezején Caesarnak első dolga volt az állampénztár kulcsait, melyeket a senátus a királyság bukása után kezébe kerített s melyek segélyével az uralmat magának megszerezte, ismét magához venni s azokat csak oly szolgákra bízni, kik fejökkel feleltek érttök és pedig feltétlenül és kizárólag csak neki. Tulajdonjog tekintetében ugyan az uralkodó magánvagyona természetesen szigorúan el maradt különözve az államétól; de az állam összes pénzügyének kezelését Caesar vette kezébe s azt mindenben oly módon kezelte, amint

ő s általjában a római nagyok saját vagyonuk igazgatását vezetni szokták. A jövőre nézve a tartományi jövedékek beszedése és a dolog lényegében a pénzverési ügy vezetése is az imperátor rabszolgáira és szabadonbocsátottaira bízatott s a senátori rangúak belőle kizárattak — eredménytelen újítás, melyből idők folytán a procurátorok nagy fontosságú rendje s a „császári ház“ fejlődött ki. A helytartóságok közől azonban, melyek, miután pénzügyi teendőiket az új császári adószedőknek átadták, még inkább mint eddig, leginkább katonai parancsnokságokká lettek, csupán az egyiptomit ruházta saját embereire. A Nil melléki, geographiai tekintetben sajátságos módon elszigetelt és politikailag központosított tartomány, amint már az utólsó válság is eléggé bizonyította, melyben a szorultságba jutott itáliai pártfőnökök több ízben itt kísértették meg magokat megfészkelni, bármely más kerületnél alkalmasabb volt arra, hogy egy tehetséges vezér alatt hosszabb időre elszakadhasson a központi hatalomtól. Valószínűleg épen e tekintet bírta rá Caesart, hogy ez országot ne nyílvánítsa formaszerint tartománynyá, hanem a nem veszélyes Lagidák kezében meghagyja; s bizonyos, hogy ez okból nem bízta az Egyiptomban állomásozó légiókat valamely a senátushoz, vagyis a hajdani kormányhoz tartozó emberre, hanem ezen parancsnokságot, úgy mint az adószedő hivatalokat cselédségi állomásnak tekintette. Általjában véve azonban Caesar tekintettel volt rá, hogy Róma katonáit ne bérszolgák vezessék, mint a keleti királyok hadait. Szabály maradt, hogy a jelentékenyebb helytartóságok volt consulokkal, a csekélyebbek volt praetorokkal töltessenek be; és az öt évi időköz helyett, melyet a 702-iki törvény határozott meg, a helytartóság kezdete ismét régi szokás szerint nyomon követte a városi hivataloskodás befejezését. A tarto-

a helytartóságokban,

52.

mányoknak a minősített jelöltek közti felosztását ellenben, mely eddig hol a nép vagy a senátus végzése, hol a hivatalnokok egymásközti megegyezése által vagy sors útján eszközöltetett, a monarcha magára vállalta; és Caesar, midőn a consulokat gyakran rávette, hogy hivatalos évök befejezése előtt lemondjanak és utóbb választott consuloknak *(consules suffecti)* helyet adjanak, továbbá, midőn az évenként kinevezett praetorok számát nyolcról tizenhatra emelte, s ezek felének oly módon, mint a quaestorok felének kinevezését az imperátorra bízta, végre midőn ennek számára fentartotta azon jogot, hogy, ha címzetes consulokat nem is, de a címzetes quaestorok példájára címzetes praetorokat is nevezhessen ki: ezáltal a helytartóságok betöltésére nézve elegendő számú, igényeinek megfelelő jelölteket biztosított magának. A helytartók visszahívása természetesen ép úgy az uralkodó belátásától függött, mint kinevezetésök; szabályul az állíttatott fel, hogy a consuli helytartó két, a praetori pedig egy évnél tovább ne maradjon a tartományban. Ami végre a fő- és székváros igazgatását illeti, az imperátornak szándékában állt egy ideig nyílván valókép ezt is szintén általa kinevezett hivatalnokokra bízni. A királyi kor régi városi helytartóságát ismét feleleveníttette; a főváros igazgatását, távolléte alatt több ízben egy vagy több ily, általa a nép megkérdezése nélkül és határozatlan időre kinevezett helyettesekre bízta, kik az összes igazgatási hivatalnokok teendőit a magok kezében egyesítették, sőt azon joggal is bírtak, hogy saját nevökkel, habár természetesen nem saját képökkel, pénzt is veretnek. Továbbá 707-ben és a 709. év első kilenc hónapjában sem praetorok, sem curulisi aedilek, sem quaestorok nem voltak; az előbbiben a consulok is csak az év vége felé neveztettek ki, az utóbbiban meg Caesar épen maga volt

a főváros igazgatásában.

47. 45.

consul, minden társ nélkül. Ez eljárás egészen oly színben tűnik fel, mintha általa Caesar meg akarta volna kísérteni a régi királyi hatalmat, azon korlátok közt, melyeket az új uralkodó demokratikus múltja vont elébe, Róma városán belől is teljesen feleleveníteni, és tehát a hivatalnokok közől magán a királyon kívül csak a király távolléte alatt működő városi praefectust, és a nép szabadságának védelmére hivatott tribunokat és népaedilekat hagyni meg, ellenben a consulságot, censorságot, praetorságot, a curulisi aedilséget és a quaestorságot eltörölni*). Ettől azonban Caesar utóbb ismét elállt: sem maga a királyi címet fel nem vette, sem azon, a köztársaság dicsteljes történetével összeforrt tiszteletreméltó neveket nem törölte el. A consulok, praetorok, aedilek, tribunok és quaestorok eddigi formaszerinti jogkörüket nagyjában megtartották, de állásuk azért mégis tökéletesen átalakult. A köztársaság politikai alapeszméje volt, hogy a római birodalom Róma városába beleolvad, s ez okból a fővárosi municipális hivatalnokok következetesen és kivétel nélkül birodalmi hivatalnokoknak tekintettek. Caesar monarchiájában e felfogással együtt következményei is megszűntek; Róma hivatalnokai ezentúl csak az első birodalmi municipalitást tették a sok között, s nevezetesen a consulság pusztán címzetes állomássá lett, melynek csak az kölcsönzött némi gyakorlati jelentőséget, hogy egy nagyobb helytartóság várandósága volt hozzá csatolva. Azon sors, melyben Róma az általa meghódított községeket részeltetni szokta, most őt magát érte

*) Ebből erednek azon óvatos fordulatok is, melyekkel Caesar törvényei e hivatalok említésében élnek: *cum censor aliusve quis magistratus Romae populi censum aget (l. Jul. mun.* 144. sz.); *praetor isve quei Romae iure deicundo praerit (l. Rubr.* gyakran); *quaestor urbanus qweive aeravio praerit (l. Jul. mun.* 37. sz. s többször).

Caesar által: a római birodalom feletti souverainitása korlátolt községi szabadsággá vált a római állam kebelében. Már említettük, hogy a praetorok és quaestorok száma egyúttal megkettőztetett; ugyanez történt a népaedilekkel, kikhez még két új „gabna-aedil“ *(aediles Ceriales)* járult a főváros élelmezése feletti felügyelet ellátására. E hivatalok betöltési joga meghagyatott a községnek, s a consulokra, néptribúnokra és népaedilekre vonatkozólag nem korlátoztatott; hogy az évenként kinevezendő praetorok, curulisi aedilek és quaestorok fele számára nézve az imperátort a választóra nézve kötelező ajánlási jog illette meg, már fentebb említettük. A népszabadság szentesített régi palládiumai egyáltaljában sértetlenül fennmaradtak; ami természetesen nem gátolta meg Caesart, hogy egyes makacskodó néptribúnok ellen fel ne lépjen, sőt őket le ne tegye és a senátorok lajstromából ki ne törölje. Midőn ekként az imperátor minden általánosabb és fontosabb kérdésben saját ministerévé lett; midőn a pénzügyeken cselédei, a seregen segédtisztjei által uralkodott; midőn a régi köztársasági állami hivatalokat ismét Róma város községi hivatalaivá tette; s midőn végre mindezekhez még azon jogot szerezte meg magának, hogy utódját maga nevezhesse ki, az autokratia alapjait kellőkép megvetette.

Az államegyház.

A papi hierarchiába azonban Caesar, habár az államháztartás ezen részére vonatkozólag is bocsátott ki egy kimerítő törvényt, nem hozott más lényeges újítást, mint hogy a főpontifexséget és az augurságot az uralkodó személyéhez kapcsolta; amivel részben összefügg az is, hogy a három legfőbb collegiumban egy-egy, a lakomarendezők negyedik collegiumában pedig három új állomást rendszeresített. Míg eddig a római államegyház az uralkodó oligarchiának szolgált támaszul, ugyane szolgálatot megte-

hette ezentúl az új monarchiának is. A senátus conservatív valláspolitikája átszállt Róma új királyaira; midőn a szigorú conservativ Varro „Az isteni dolgok régiségei“ című munkáját, a római állami theologia fő és alapkönyvét ez időtájt közrebocsátotta, megengedtetett neki, hogy azt a főpontifex Caesarnak ajánlhassa. Azon bágyadt fény, melyet a Jovis cultusa még nyujthatott, körülvette az újonnan alapított trónt s a régi népvallás utólsó stádiumában eszközzé lett egy természetesen már kezdet óta üres és gyarló caesaro-papismus kezében.

Királyi törvényhatóság

A törvénykezés terén először is visszaállíttatott a régi királyok törvényhatósága. Valamint a király kezdetében úgy a fenyítő mint a polgári ügyekben bíráskodott, anélkül hogy amabban a megkegyelmezés végett a néphez való folyamodáshoz, emebben a vitás kérdés eldöntésének esküdtek elé utasításához lett volna jogilag kötve: azonképen Caesar is igénybe vette a jogot, hogy úgy főbenjáró mint magánjogi pöröket kizáró és végleges eldöntés végett saját itélőszéke elé vonhasson s azokat jelenlétében személyesen, távolléte esetében pedig városi helytartója által intézze el. És csakugyan látjuk is, amint teljesen a régi királyok szokásaként egyfelől a főváros vásárterén nyilvánosan törvényt ült felségárulással vádolt római polgárok felett, másfelől saját házában itéletet mondott a hasonló bűnnel vádolt védenc-fejedelmek felett; úgy, hogy a római polgárok egyetlen előjoga a király többi alattvalói felett abban látszik állani, hogy felettök a törvényes tárgyalás nyilvánosan folyt. Ez új életre támasztott királyi főbíráskodás azonban, habár Caesar benne részrehajlatlanul és nagy gonddal járt el, a dolog természeténél fogva tényleg mégis csak kivételes esetekben volt alkalmazható. A fenyítő és polgári ügyekben való rendes jogi eljárásra nézve mel-

A régi igazságszolgáltatás fennmaradása.

lette az eddigi köztársasági igazságszolgáltatás nagyjában fennmaradt. A fenyítő ügyeket úgy mint eddig, ezentúl is az egyes bűnök elítélésére illetékes különféle esküdt-bizottságok, a polgári pöröket pedig részben az örökösödési, vagyis az úgynevezett „százasok törvényszéke," részben az egyes esküdtek intézték el; a törvényszékeket úgy mint eddig, a fővárosban leginkább a praetorok, a tartományokban a helytartók vezették. Míg a politikai bűnök, még a monarchia alatt is egy esküdt-bizottság elé maradtak utasítva; azon új törvényszéki rendtartás, melyet Caesar e bizottság számára kiadott, szabatosan és szabadelvű, a vélemények minden üldözését kizáró módon részletezte a törvény értelmében büntetendő cselekvényeket és büntetésül nem halált, hanem száműzetést rótt reájok. Az esküdtek megválasztására nézve, kiket a senátori párt kizárólag a senátus tagjai közől, Gracchus szigorú követői pedig kizárólag a lovagi rendből kívántak vétetni, Caesar, híven felállított elvéhez, melynél fogva a pártok kibékítésére törekedett, meghagyta Cotta kiegyeztető törvényét, de azon,
55. valószínűleg már Pompeius 699-iki törvénye által előkészített módosítással, miszerint a nép alsóbb rétegeiből való aerarius tribunok eltöröltettek, s ezzel az esküdtekre nézve legalább 400,000 sesterziusnyi (30,000 tallér) census állapíttatott meg, s az esküdti teendők felett, melyek oly sokáig képezték a senátorok és a lovagok közt a viszály tárgyát, a két rend megosztozott. — A királyi és a köztársasági törvényhatóság egészben véve párhuzamos volt egymással, úgy hogy minden ügyet ép úgy lehetett a királyi, mint az illetékes köztársasági törvényszék előtt megindítani, miben összeütközés esetén az elsőség természetesen az előbbié volt; ha azonban az egyik vagy másik törvényszék az ítéletet már kimondotta, ezzel az ügy végérvénye-

sen el volt intézve. Egyébiránt más úton bár, de azért módjában állt az új királynak bizonyos körülmények közt valamely törvényszéki itéletet megváltoztatnia. A néptribún, beavatkozása által mint minden más hivatalos cselekvényt, azonképen a valamely előljáró vezetése alatt kimondott esküdti itéletet is megsemmisíthette, kivéve azon eseteket, melyekben különös kivételes törvények a tribúni intercessiót betiltották; amit a százasoknak újabb törvények által felállított esküdtszékére és a különféle bűnfenyítő bizottságokra nézve cselekedtek. Ezen itéletek kivételével tehát tribúni hatalmánál fogva az imperátor is megsemmisíthetett minden esküdtszéki itéletet és nevezetesen minden, polgári esküdtek előtt folyt rendes magánjogi pörben hozott határozatot, és főbírói joga alapján az ily ügyet új tárgyalás alá bocsáthatta saját itélőszéke előtt. Ekként vetette meg Caesar*) az első és egyetlen folyamodású királyi törvényszéken kívül, mely az addigi rendes törvényszékekkel párhuzamos volt, még egy királyi felebbezési törvényszéknek is, és ezzel azon jogi felebbezési eljárásnak alapját, mely a régibb pörös eljárásban teljesen ismeretlen s az utó-, sőt még a jelenkorra nézve is oly fontossá volt válandó. — Igaz ugyan, miszerint ez újítások, melyek közől a legfontosabbik, a felebbezés elvének életbeléptetése feltétlenül nem is sorolható a javítások közé, korántsem orvosolták meg teljesen azon bajokat, melyekben a római igazságszolgáltatás sínlődött. A bűnfenyítőpör rabszolgatartó államban nem lehet egészséges állapotban, miután a rabszolgák elleni eljárás, ha jogilag nem is, de tényleg uraikra van

Felebbezés az uralkodóhoz.

A törvénykezés hanyatlása.

*) Teljesen e tételek ugyan csak Augustusra nézve bizonyíthatók be, miután azonban e nevezetes törvénykezési reform minden elemei megvannak a Caesar által megállapított imperátori hatalomban, szabad lesz ezeket is reá vezetnünk vissza.

bízva. A római úr szolgájának bűnét könnyen megmagyarázhatólag nem bűnként, hanem csak annyiban fenyítette, amennyiben az rabszolgáját rá nézve használhatatlanná vagy kellemetlenné tette; a gonosztevő rabszolgák mindössze csak kimustráltattak, mint az öklelős ökrök a csordából, és mint ezek a mészárszékre, azonképen a vívóterem számára eladattak. — Az utólsó nemzedékek sivár üzelmei alatt azonban még a szabadok elleni fenyítőper is, mely eredetileg politikai pör volt és jó részben mindig az maradt, komoly jogügyletből a cliqueknek kedvezéssel, pénzzel és erőszakkal megvívható csatájává fajult. Hibásak voltak ebben a résztvevők mindnyájan, a hivatalnokok, az esküdtszék, a felek, sőt maga a néző közönség is, de a leggyógyíthatlanabb sebeket a jogon az ügyvédek üzelmei ütötték. A római ügyvédi ékesszólás élősdi növényének virágzása minden positív jogfogalmat feldúlt s a vélemény és bizonyíték közti különbség, melyet a közönség oly nehezen bír eszével felérni, a római bűnfenyítő praxisból úgyszólván kiküszöböltetett. „Valamely igen rossz vádlott, úgymond e kornak egy sokat tapasztalt római ügyvéde, bármely tetszésszerinti bűnnel, melyet elkövetett vagy el nem követett, bevádolható és biztosan el fog ítéltetni.“ — Számos fenyítő ügyben tartott védbeszéd maradt ránk e korból; s alig van köztök egy is, mely komolyan csak meg is kísértené a kérdésben forgó bűntényt megállapítani, s a bizonyítást vagy ellenbizonyítást formulázni*). — Hogy

*) „Az emberek itéletét sokkal gyakrabban határozza meg a rokon- vagy ellenszenv vagy részlehajlás vagy elkeseredés vagy fájdalom vagy öröm vagy remény vagy félelem vagy tévedés vagy egyáltaljában valamely szenvedély, mintsem a bizonyíték vagy a szabály vagy valamely jogi tétel vagy pörösrendtartás vagy a törvények“ — úgymond Cicero, főkép a fenyítő pörre vonatkozólag, az ékesszólásról

ugyane korban a polgári eljárás is számos bajban szenvedett, azt említeni is alig szükséges; ez is megérezte a mindenbe beleavatkozó pártpolitika balkövetkezményeit, amint például Publius Quinctius pörében (671—673), aszerint 83—81. amint Cinna vagy Sulla kerekedett felül Rómában, a legellentétesebb végzések keletkeztek; s az ügyvédek, kik gyakran jogászok sem voltak, szándékosan és önkénytelenül e téren is elég zavart csináltak. Azonban mégis a dolog természetében feküdt, egyfelől hogy e téren a pártok csak kivételképen avatkoztak be, másfelől hogy az ügyvédi rabulistika nem volt képes a jogfogalmakat oly gyorsan és oly mélyen feldúlni; aminthogy azon polgári ügyekben tartott védbeszédek, melyeket e korból bírunk, habár nem is jó ügyvédi dolgozatok a mi szigorúbb fogalmaink szerint, de mégis sokkal kevésbbé pamphletszerű és sokkal inkább jogi tartalmúak, mint az egykorú bűnügyi beszédek. Hogy Caesar azon szájkosarat, melyet Pompeius tett az ügyvédi szónoklat ajkaira, rajta meghagyta vagy épen még élesebbé tette, az legalább mitsem ártott; de az sokat használt, ha sikerült jobban választott és jobb felügyelet alatt álló hivatalnokokat és esküdteket kinevezni s a törvényszékek kézzelfogható megvesztegetésének és megfélemlítésének véget vetni. Ha azonban a jog szent érzetét s a törvény iránti tiszteletet nehéz a tömeg lelkében megingatni, még nehezebb azt újra előteremteni. Bármennyi különféle viszszaéléseknek vette is elejét a törvényhozó, a bajok forrását nem volt képes betemetni; és kétséges volt, ha valjon az idő, mely minden gyógyítható bajt meggyógyít, fog-e e téren segíthetni.

írt munkájában (2, 42, 178); és erre alapítja a kezdő ügyészeknek adott további tanácsait.

A római hadügy hanyatlása.

A római hadügy e korban körülbelül azon állapotban volt, melyben a karthágói Hannibál korában. Az uralkodó osztályok már csak a tiszteket szolgáltatták, a sereg az alattvalókból, a plebejusokból és tartománylakosokból került ki. A hadvezér pénzügyi úgy mint katonai tekintetben szinte független volt a központi kormánytól s jó és balszerencsében leginkább magára és hivatali kerületének segélyforrásaira volt utalva. A seregből a polgári, sőt még a nemzeti érzület is kiveszett és egyetlen belső kapcsát már csak a testületi szellem képezte. A sereg megszűnt a közállomány eszköze lenni; politikai tekintetben saját akarattal nem bírt, de magáévá tudta tenni vezérének akaratát; katonai tekintetben a közönséges nyomorult vezetők keze alatt felbomlott, használhatatlan csordává sülyedt, de kitünő vezér alatt másfelől oly katonai tökélyre vergődött, minőre polgársereg soha el nem juthatott. Mindenekfelett a tisztikar indult leginkább hanyatlásnak. A felsőbb osztályok, senátorok és lovagok, mindinkább elszoktak a fegyverviseléstől. Míg azelőtt buzgón törték magokat a törzstiszti állomásokért, most minden lovagrendű ember számára, ki szolgálni akart, készen állt a hadi tribúnság és ez állomások közől nem egyet már alsóbb rangú egyénekkel kellett betölteni; aki azonban az előkelők közől egyáltalján még szolgált, legalább azon igyekezett, hogy szolgálati idejét Siciliában vagy más oly tartományban tölthesse el, hol biztos volt róla, hogy nem lát ellenséget. Közönséges bátorságú és hasznavehető tisztek csudaként megbámultattak; amint nevezetesen Pompeiussal kortársai katonai tekintetben oly istenítést üztek, mely őket minden tekintetben compromittálta. A szókésre úgy mint a lázzadásra rendszerint a törzskar adta meg a jelt; s a parancsnokok bűnös elnézése dacára előkelő tisztek kitaszítására célzó indítványok mindennapi dologgá

lettek. Még bírjuk azon képet, melyet Caesar sajátkezűleg, nem minden gúny nélkül vázolt saját főhadiszállásáról, hol midőn Ariovist ellen készült, a tisztek káromkodtak és sírtak, s végrendeleteket sőt még szabadságolásért való folyamodásokat is firkáltak. A katonaságban már nyomukra sem lehetett akadni a felsőbb osztályoknak. Az általános szolgálati kötelezettség a törvény értelmében még fennállt; de a katonaszedés a legszabályellenesebb és legméltánytalanabb módon eszközöltetett; számos kötelezettek felett egészen elsiklottak, az egyszer besorozottakat pedig harminc évig, sőt tovább is a sasok alatt tartották. A római polgárlovasság már csak mint a lovas nemesi testőrség egy neme tengődött, és kenőcsöktől illatozó gavallérjai s válogatott díszlovai már csupán a fővárosi ünnepeken játszottak szerepet; az úgynevezett polgárgyalogság pedig a polgári lakosság legalsó rétegeiből összeterelt zsoldoshad volt; az alattvalók magok állították ki az összes lovasságot és könnyű hadakat és már a gyalogságban is mind nagyobb mértékben alkalmaztatni kezdtek. A legióbéli csapatvezetők állomásai, kiktől a hadviselés ekkori rendszerében leginkább függött az egyes osztályok harcképessége, s melyekbe a nemzeti harci alkotmány szerint a közember szokta volt magát felküzdeni, most már nemcsak rendszerint kedvezésből adattak, hanem gyakran egyenesen eladattak a legtöbbet igérőnek. A zsold, a kormány rosz pénzügyi gazdálkodása s a hivatalnokok nagy többségének megvásárolhatósága és csalásai következtében szerfelett hiányosan és rendetlenül fizettetett. — Ennek szükséges következése az lett, hogy a római hadseregek, rendes körülmények közt, a tartománylakosokat fosztogatták, tiszteik ellen fellázadtak, az ellenség elől pedig megfutottak; volt rá eset, hogy jókora seregek, mint Piso makedoniai serege 697-ben tulajdonképeni megveretés nél-

kül pusztán e rossz gazdálkodás következtében, végkép tönkrementek. Tehetséges hadvezérek, mint Pompeius, Caesar, Gabinius ugyan tudtak a meglevő anyagból jeles és harcképes, sőt példányszerű seregeket képezni; de ezek már nem annyira az állam, mint inkább a vezérek seregei voltak. A római tengerészetnek, mely mindezeken felül még mindig ellenszenves maradt a rómaiakra nézve és soha teljesen nemzetivé nem lett, még sokkal tökéletesebb hanyatlását alig lesz szükséges csak említeni is. Az oligarchák uralkodásuk alatt e téren is minden irányban megrontottak mindent, ami csak meg volt rontható. — Caesar a római hadügy újjászervezésében leginkább arra szorítkozott, hogy a fegyelemnek az addigi lanyha és ügyetlen fővezetés alatt meglazult kötelékeit ismét szorosabbra vonja. Gyökeres reformra, úgy találta, hogy a római hadügy vagy nem szorul, vagy talán nem is képes; a hadsereg meglévő elemeit elfogadta úgy, amint elfogadta azokat Hannibál is. Községi rendtartásának azon határozmánya, mely arra, hogy valaki harmincadik évének betöltése előtt községi hivatalt viselhessen vagy a községi tanácsban ülhessen, megkívánja hogy három évig lóháton — azaz mint tiszt — vagy hat évig gyalog szolgált légyen, ugyan azt bizonyítja, hogy igyekezett a jobb rendüeket is belevonni a seregbe, de ép oly világosan mutatja azt is, miszerint a harcias szellem már annyira kiveszett a nemzetből, hogy már ő sem tartotta többé lehetségesnek a kiállott katonai kötelezettséget valamely tisztség viselésének mellőzhetetlen feltételévé tenni, mint volt egykor. Ugyanez fogja azt is megmagyarázni, miért nem kísértette meg Caesar a római polgárlovasság új helyreállítását. A katonaszedést jobban rendezte, a szolgálati időt szabályozta és rövidebbé tette; egyebekben megmaradt a fennálló gyakorlat, mely szerint a sorgyalogság

Újjászervezése Caesar által

leginkább a római polgárság alsóbb rétegeiből, a lovasság és a könnyű gyalogság pedig az alattvalókból alakíttatott, — feltünő azonban, hogy mitsem tett a hajóhad újjá szervezésére. Újítás volt továbbá és pedig magára az újítóra nézve is veszélyes újítás, melyre Caesart az alattvalók lovasságának megbízhatatlansága kényszerítette, az, hogy először tért el a régi római rendszertől, mely zsoldosokat nem ismert és lovasságába zsoldos idegeneket, főkép németeket sorozott. Más újítása a praetori rangú legióbéli segédtisztek életbe léptetésében állt *(legati legionis pro praetore)*. Eddig a részben a polgárság, részben az illető helytartó által kinevezett hadi tribúnok vezették a légiókat oly módon, hogy minden légió élén hat ily tribún állt s ezek a parancsnokságban egymást felváltották; egyes parancsnokot csak ideiglenesen és kivételes esetben állított a hadvezér a légió élére. A későbbi korban azonban a légió-ezredesek vagy légió-segédtisztek egyfelől maradandó és organicus intézményként, másfelől nem többé azon helytartó által, kinek engedelmeskednek, hanem a Rómában levő főparancsnokság által kinevezve tűnnek fel, ami mindkettő Caesarnak a gabiniusi törvényhez csatlakozó intézkedéseiből látszik eredni. — E nagyfontosságú középtag beillesztésének okát a katonai hierarchiába kétségkívül részben a parancsnokság erélyesebb központosításának szükségében, részben a tehetséges főbb tisztek érezhető hiányában, végre és mindenekfetett Caesar azon szándékában kell keresnünk, hogy ő egy vagy több, az imperátor által kinevezett ezredesnek a légióba beosztása által az illető helytartók befolyását igyekezett ellensúlyozni. A hadügyben eszközölt módosítások legfontosabbika abban állt, hogy az imperátorban állandó hadúr állíttatott fel, ki az eddigi nem katonai és minden tekintetben tehetség nélküli kormányzó collégium helyett

Idegen zsoldosok.

Legióbéli segédtisztek.

Az új főparancsnokság.

a maga kezében egyesítette a hadsereg egész kormányzatát, s ezáltal azt egy inkább pusztán névleges igazgatásból valóságos és erélyes főparancsnoksággá alakította át. Nem vagyunk kellő részletességgel értesülve arról, mily viszonyba lépett e főparancsnokság a külön parancsnokságokhoz, melyek addig saját kerületeikben mindenhatók voltak. E viszony alapjául általjában véve valószínűleg a praetor és a consul, vagy a consul és a dictátor közti viszony analogiája szolgált, oly módon, hogy a helytartó a maga kerületében a legfőbb katonai hatalmat ugyan megtartotta, de az imperátornak joga volt azt tőle bármely pillanatban a maga vagy megbizottai számára elvenni, és hogy, míg a helytartó hatalma kerületére szorítkozott, az imperátoré ismét kiterjedt a birodalom egész területére, mint a királyé s a régibb korban a consuloké. Továbbá a tisztek, úgy a hadi tribúnok mint a centuriók kinevezése, amennyiben eddig a helytartót illette,*) valamint az új legióbéli segédtiszteké igen valószínűleg már most közvetlenül az imperátorra bízatott, és épen úgy valószínű az is, hogy a katonaszedés elrendelése, az obsit megadása és fontosabb bűnügyi esetek szintén már most soroztattak a főparancsnokság hatáskörébe. A helytartók jogkörének ilynemű megszorítása és az imperátori ellenőrködés szabályozása mellett ezentúl nem igen kellett többé sem a hadseregek tökéletes elzüllésétől, sem attól tartani, hogy azok az egyes tisztek személyes haderejévé válhatnak. Egyébiránt, bármennyire a katonai monarchia felé irányzódtak is minden viszonyok s bármily határozottan és kizárólag magának foglalta le Caesar a főparancsnokságot, mégis semmikép nem volt szán-

Caesar katonai tervei.

*) A hadi tribunok egy részének a polgárság általi kineveztetését Caesar, ebben is hű maradva demokrata voltához, nem bolygatta.

déka hatalmát a sereg által s a seregre alapítani. Az állandó hadsereget szükségesnek tartotta ugyan birodalmára nézve, de csak azért, mert az földirati fekvése folytán nagy terjedelmű határvédelemre és állandó határőrségekre szorult. Előbbi időkben úgy mint az utólsó polgárháború alatt buzgón dolgozott Spanyolország kikerekítésén s Afrikában a nagy sivatag hosszában, s a birodalom éjszaknyugati részében a Rajna mentében állandó állomásokat léptetett életbe a határok védelmére. Hasonló tervek foglalkoztatták az Euphrát és a Dunamelléki tartományokra nézve. Mindenekelőtt a párthusok ellen szándékozott hadat indítani s a karrhaei napért bosszút állni; három évet szánt a háborúra s el volt rá tökélve, hogy e veszedelmes ellenféllel egyszer mindenkorra s ép oly óvatosan mint alaposan leszámol. Terve volt továbbá a géták királyát Boerebistast, ki hatalmát a Duna mindkét partján nagy mérvben kiterjesztette, megtámadni és Itáliát éjszakkeleten is oly őrvidékek által megvédeni, minőket a kelta földön teremtett számára. Ellenben azt nem bizonyítja semmi, mintha Caesar Sándor példájaként végtelen ismeretlen vidékekre szándékozott volna menni diadalokat aratni; beszélik ugyan, hogy szándéka lett volna Parthiából a káspi, ettől a fekete tengerhez, azután ennek éjszaki partja mentében a Dunáig nyomulni, egész Skythiát és Germániát az — ekkori fogalmak szerint a földközi tengertől nem nagyon távol eső — éjszaki óceánig a birodalomhoz csatolni és Gallián keresztül térni haza; de semmi hitelt érdemlő tekintély e mesés tervek létezését nem bizonyítja. Oly államra nézve, mely, mint Caesar római birodalma, a barbár elemeknek máris nehezen legyőzhető tömegét foglalta magában, s melynek ezek beolvasztása még századokon keresztül is elég dolgot adott, ily hódítások, föltéve még, hogy katonai tekintetben kivi-

Határvédelem.

hetők lettek volna is, csupán még sokkal ragyogóbb és még sokkal veszedelmesebb politikai hiba lettek volna, mint volt Sándor indiai hadjárata. Ugy Caesarnak Britanniában és Németországban tanúsított eljárása, mint azoknak magoktartása, kik politikai eszméinek örököseivé lettek, nagy mértékben valószínűvé teszik, miszerint Caesar, úgy mint Scipio Aemilianus, nem a birodalom növelését, hanem fenntartását kérte az istenektől, és hogy hódítási tervei csak a határok, természetesen nagyszabású szabályozására szorítkoztak, és céljok volt az Euphrát vonalát biztosítani s a birodalom minden ponton ingatag és katonai tekintetben mitsem érő éjszakkeleti határa helyett a Dunát tenni határrává és azt védelemre képes állapotba helyezni. Azonban, míg az csak valószínű marad, hogy Caesart nem szabad világhódítónak neveznünk oly értelemben, minőben Sándor és Napoleon az voltak, másfelől teljesen bizonyos az, hogy új monarchiáját nem akarta mindenekfelett a hadseregre alapítani, s hogy egyáltalján nem a katonai hatalmat a polgári fölé helyezni, hanem azt a polgári államba beilleszteni s amennyire lehetséges volt, annak alája rendelni törekedett. A katonai állam megbecsülhetetlen támaszait, régi, sokat dicsőített gall légióit épen a polgári közállománynyal össze nem férő testületi szellemök miatt, megtisztelő módon ártalmatlanokká tette, és dicsőséggel koszorúzott neveiket csak újonnan alapított városi községek tartották fenn. Caesar azon katonáit, kiknek elbocsáttatások alkalmával telkeket adott, nem tömegesen, mintegy katonailag telepítette le külön gyarmatokban, mint Sulla az övéit, hanem, főkép, amennyiben magában Itáliában hagyta őket, lehetőleg egyenként és az egész félszigeten elszórva; csak azt nem lehetett a dolog természeténél fogva kikerülni, hogy a campániai földeknek még rendelkezésére álló részén

Caesar kísérletei a katonai állam elhárítására.

katonái ennek dacára tömegesen ne telepedjenek le. Azon nehéz feladatnak, hogy egy állandó sereg katonáit a polgári élet körén belől tarthassa, Caesar egyfelől azáltal igyekezett eleget tenni, hogy fenntartotta az addigi rendszert, mely csak bizonyos számú szolgálati éveket, de nem tulajdonképen állandó, vagyis nem az elbocsáttatás által félbe nem szakított szolgálatot követelt a katonától, másfelől a szolgálati időnek már említett rövidítése által, mely a katonai személyzet gyorsabb felcserélésére vezetett, továbbá a kiszolgált katonáknak mint földmívelő gyarmatosoknak rendes letelepítése, végre és leginkább pedig azáltal, hogy a hadsereget Itáliától s általjában véve a nemzet polgári és politikai életének tulajdonképeni székhelyeitől távol tartotta s a katonákat oda küldte, ahol a nagy király véleménye szerint egyedül voltak a magok helyén: a határszéli állomásokba, a külellenségek visszaverésére. A katonai állam valódi ismertető jelére, a gárda-csapatok kifejlesztésére és kedvezőbb helyzetére Caesar monarchiájában szintén nem akadunk. Habár a hadvezér különös testőrseregének intézménye a tényleges szolgálatban levő hadseregben már régóta fennállt, Caesar hadviseléseiben mégis teljesen háttérbe szorul; praetori cohorsa úgy látszik, leginkább csak rendelvényes tisztekből vagy nem katonai kísérőkből állott és sohsem képezett valódi válogatott hadtestet, tehát nem is vonhatta magára a sorhadak féltékenységét. Caesar, még puszta hadvezér korában is teljesen elejtette a testőrség intézményét, mint király annál kevésbbé tűrt gárdát maga körül. Habár folytonosan gyilkosok ólálkodtak körülötte, s ezt maga is jól tudta, a senátusnak egy nemesi testőrség alakítására vonatkozó indítványát mégis visszautasította; amint a viszonyok csak némileg lecsillapultak, elbocsátotta spanyol kíséretét, melynek kezdetben a fővárosban hasznát vette és

beérte a törvényszéki szolgák azon kíséretével, mely a római főhivatalnokokat a hagyományos szokás alapján megillette. Bármennyiről kellett is pártjának és saját ifjúságának azon eszméjéből, hogy nem fegyverrel, hanem a nemzet bizalmára támaszkodva fog Rómában egy Perikles-féle kormányrendszert életbe léptetni, az élet valóságával vitt küzdelemben lemondania — annak alapelvéhez, miszerint nem katonai monarchiát akar alapítani, most is oly kitartással ragaszkodott, melynek alig akad párja a történelemben. Igaz ugyan, hogy ez is valósíthatatlan eszménykép volt — az egyetlen csalódás, melyben az epedő vágy Caesar hatalmas lelkében erősebb volt a világos észnél. Az oly kormányrendszer, minő Caesar agyában élt, nemcsak szükségkép a legnagyobb mértékben személyes természetű volt, és megteremtőjének halálával ép úgy semmivé kellett válnia, mint semmivé lett Perikles és Cromwell műve alapítójának halála által; de a nép feldúlt s összezavart viszonyai mellett nem volt hihető még az sem, hogy Róma nyolcadik királyának csak saját élete végeig is, sikerüljön polgártársai felett pusztán a törvény és jog erejével uralkodnia, mint tette hét előde, és ép oly kevéssé volt valószínű, hogy sikerülni fog neki az állandó hadsereget, miután az az utólsó polgárháborúban saját erejét megismerte, és minden röstelléstől elszokott, ismét szolgáló rész gyanánt beilleszteni a polgári rend keretébe. Aki hidegvérrel latra vetette, menynyire kiveszett a törvény iránti tisztelet a társadalomnak úgy legalsó mint legfelső rétegeiből, annak szemében amaz előbbi reménynek inkább ábránd képében kellett feltűnnie; s miután a hadsereg máriusi reformja következtében a katona egyáltalján megszűnt polgár lenni, most a campániai lázzadás és a thapsusi csatatér sajnos világossággal megmutatták, mily módon támogatta a hadsereg a törvényt.

Még e nagy demokrata is csak nagy fáradsággal és csak elégtelenül volt képes az általa felszabadított szellemeket ismét megfékezni; még mindig ezer és ezer kard röpült ki egy intésére hüvelyéből, de nem tért többé egy intésére vissza a hüvelybe. A végzet erősebb a lángésznél. Caesar a polgári közállomány újjáteremtője akart lenni s a katonai monarchia megteremtője lett, melytől maga is visszariadt; az államban levő aristokrata- és bankár-államot csak azért buktatta meg, hogy helyébe a katonai „államot az államban" tegye, s a közállományt mint azelőtt, úgy ezután is egy szabadalmazott kisebbség tyrannisálta és zsákmányolta ki. De a teremtés mezején így tévedni, mégis csak a legnagyobb emberek szabadalma. Nagy emberek geniális kísérletei eszményképek megvalósítására, habár nem érnek is célt, a nemzetek legdrágább kincsét képezik. Caesarnak köszönhető, hogy a római katonai állam csak több századdal utóbb lett rendőri állammá s hogy a római imperátorok, bármily kevéssé hasonlítottak is különben trónjuk nagy megalapítójához, katonáikat leginkább mégis nem a polgárok, hanem az ellenség ellen használták, s hogy úgy a nemzetet mint a hadsereget többre becsülték, semhogy ezt amannak rendőrbiztosává tették volna.

Pénzügyi igazgatás.

A pénzügyek a birodalom óriási nagysága és a hitelrendszer ismeretlen volta folytán szilárd alapon állván, rendezésök aránylag csekély nehézséggel járt. Hogy az állam eddig szakadatlan pénzzavarban volt, annak oka legkevésbbé az állami bevételek elégtelenségében rejlett; sőt ezek épen az utólsó években rendkívül megszaporodtak. Az állam előbbi összes bevételeihez, melyek 200 millio sesterziusra (15 mill, tallér) tétetnek, a bythyniai-pontusi és syriai tartományok szervezése által további 85 millio sest. (6.500,000 tallér) járult; mely szaporodás, a többi újonnan

megnyitott vagy fokozott jövedelmi forrásokkal, főkép a fényűzési adók napról-napra emelkedő jövedelmével egyetemben, a campániai bérösszegek vesztét busásan kipótolta. Ezenkívül Lucullus, Metellus, Pompeius, Cato és mások által rendkívüli úton óriási összegek folytak az állampénztárba. A pénzügyi zavarok oka egyfelől a rendes és rendkívüli kiadások emelkedésében, másfelől a kezelés rendetlen voltában rejlett. Amazok sorában a fővárosi tömeg számára való gabonakiosztás szinte elviselhetetlen összegeket emész-
63. tett fel; miután Cato 691-ben a kiosztást fokozta, annak évi költségei 30 millio sesterziusra (2.300,000 tallér) rug-
58. tak, sőt az addig fizetett megtérítésnek 696-ban történt beszűntetése által az állam jövedelmeinek egy ötödrészét emésztették fel. A hadügy költségei is emelkedtek, amióta a spanyolországi, makedoniai és a többi tartományokbéli őrségekhez még a kilikiaiak, syriaiak és galliaiak is járultak. A rendkívüli kiadások közt első helyen említendők a hajóhad felszerelésének nagy költségei, mely célra például öt évvel a 687-iki nagy razzia után egyszerre 34 mill. sesterzius (2.600,000 tallér) fordíttatott. Ehez járultak azon tekintélyes összegek, melyekbe a hadjáratok és hadi előkészületek kerültek, amint például Piso a makedoniai hadseregnek csupán felszerelésére egyszerre 18 millio sesterziust (1.370,000 tallért), Pompeius a spanyol hadsereg ellátására és zsoldjára évi 24 milliót (1.826,000 tallért), s Caesar is hasonló összegeket kapott galliai légiói számára. De bármily tetemes igényeket támasztottak is e korban a viszonyok a római állampénztár iránt, ez mégis valószínűleg képes lett volna azokat kielégíteni, ha egykor oly mintaszerű kezelését a kor hanyagsága és becsülethiánya szintén meg nem mételyezték volna; az állami fizetések gyakran csak azért akadtak fenn, mert elmulasztották annak künn

levő követeléseit bekövetelni. A pénzügyi kezelés élén álló hivatalnokok, két fiatal, évenként felcserélt quaestor, a legjobb esetben szenvedőlegesen viselték magokat; az írnoki és másféle irodai személyzetben, mely becsületessége folytán egykor nagy és megérdemlett tekintélyben állott, most, főkép amióta ezen hivatalok megvásárolhatókká lettek, a leggonoszabb visszaélések voltak divatban. — Amint azonban a római állami pénzügyi kezelés szálai, nem mint eddig a senátusban, hanem Caesar kabinetjében összpontosultak, mintegy magától új élet, szigorúbb rend és erősebb összefüggés szállta meg e nagy gépezet minden rúgóját és kerekét. Azon két Gaius Gracchustól származó intézmény, mely rákfeneként pusztított a római pénzügyi rendszerben: az egyenes adók bérbeadása s a gabonakiosztás, részben eltöröltetett, részben módosíttatott. Caesar a nemességet nem sakkban tartani akarta a bankárok aristokratiája s a fővárosi csőcselék segélyével, mint előde, hanem ennek véget vetni s a közállományt a fő és alrendü élősdiek egész tömegétől megszabadítani törekedett; s ez okból e két fontos kérdésben nem Gaius Gracchussal, hanem az oligarcha Sullával tartott. A bérleti rendszert meghagyta a közvetett adókra nézve, mely téren ősrégi idők óta fennállt, s melyekre nézve egyenesen nélkülözhetetlen volt, mert Caesar is tántoríthatatlanul ragaszkodott a római pénzügyi igazgatás azon elvéhez, miszerint az adóbehajtásnak minden áron egyszerű és könnyen áttekinthető módon kell végbemennie. Az egyenes adók azonban ezentúl kivétel nélkül vagy mint közvetlenül az államot illető természetben való szolgáltatások kezeltettek, mint az afrikai és sardiniai gabona és olaj-adók, vagy pedig, mint a kis-ázsiai jövedékek, meghatározott pénzbeli adóra számíttattak át, az egyes összegek behajtása pedig magokra az adókerületekre bízatott.

Caesar pénzügyi reformjai.

Az egyenes adók kibérlése eltöröltetik.

A gabnakiosztás reformja.

A fővárosi gabnakiosztás eddig az uralkodó, és, miután uralkodott, az alattvalók által eltartandó község hasznothajtó előjogának tekintetett. E becstelen elvet Caesar elvetette; de az nem kerülhette el figyelmét, hogy a teljesen vagyontalan polgárok jókora tömegét csupán ezen ingyen ellátás mentette meg az éhenhalástól. Ez értelemben tehát fenntartotta a kiosztást. Míg Semproniusnak Cato által ismét felelevenített rendszabálya értelmében minden Rómában letelepedett római polgárnak jogos igénye volt az ingyen gabonára, és az ezen kiosztásban részesülők névsora, mely utóljára már 320,000 főre rúgott, most a jó móduak vagy más módon ellátott egyének kitöröltetése után 150,000 főre szállíttatott alá s e szám az ingyengabonában részesülők számának maximuma gyanánt megállapíttatott, egyúttal pedig elrendeltetett a névsor évenkénti átnézése, hogy a kilépés vagy halál által megüresedett helyek a kérelmezők közől a legszegényebbekkel ismét betöltessenek. Midőn ekként Caesar a politikai előjogot a szegények ellátásává alakította át, egy erkölcsi úgy mint történelmi szempontból nevezetes tételt ültetett át először az élet valóságába. — A polgári társadalom csak lassan és fokozatosan, küzdve jut el az érdekek solidaritására; az előbbi ókorban az állam megvédte ugyan övéit az ellenség s a gyilkos ellen, de nem tekintette kötelességének teljesen keresetnélküli polgárait a szükséges élelmi szerek kiosztása által az ínség még nagyobb veszedelme ellen biztosítani. Az attikai civilisatio volt az első, mely soloni és Solon utáni törvényhozásában kifejtette azon elvet, miszerint a községnek kötelessége a maga rokkantjairól, sőt általjában véve szegényeiről gondoskodni; és Caesar volt az első, ki azt, ami az attikai élet szűk korlátai közt községi ügynek maradt, az állam organicus intézményévé fejlesztette, s azon intézményt, mely

az államra nézve terhes és szégyenletes vala, azon ma ép oly számos mint áldásos intézetek elsőjévé alakította át, melyekben a végnélküli emberi könyörület küzd a végnélküli emberi nyomorral. — Ezen elvi reformokon kívül a beviteli és kiadási ügy kezdettől végig átnézetett. A rendes bevételek mindenben szabályoztattak és megállapíttattak. Számos község, sőt egész vidékek, hol közvetve a római vagy latín polgárjog megnyerése útján, hol közvetlenül privilégiumok által adómentességet kaptak; így például Sicilia minden községei*) az előbbi, Ilion városa az utóbbi uton. Még nagyobb volt azoknak száma, melyeknek adóösszege leszállíttatott; amint hogy a túlsó Spanyolország községeinek adója Caesar közbenjárására, a senátus által már ennek helytartósága után leszállíttatott, most pedig a legerősebben megterhelt Ázsia tartományban nem csupán az egyenes adók behajtása könnyíttetett meg, hanem azok harmadrésze egészen el is engedtetett. Az újonnan életbeléptetett adók, mint az Illyriában meghódított és mindenekfelett a galliai községek adói, mely utóbbiak összesen évi 40 millió sesterziust (3 mill. tallért) hoztak, egytől-egyig alacsonyak voltak. Igaz ugyan, hogy másfelől egyes városok adója, mint Kisleptisé Afrikában, Sulcié Sardiniában és több spanyol községé, büntetésül az utólsó háborúban tanúsított magoktartása miatt, felemeltetett. Az anarchia utólsó éveiben megszűntetett és sokat jövedelmező itáliai kikötői vámok annál inkább helyreállíttattak ismét, miután ezen adó leginkább a keletről bevitt fényűzési cikkeket érte.

A bevételi budget.

*) Ez már abból is következik, hogy Sicilia latín jogot kapott; de Varro egyenesen említi is egy, Cicero halála után kiadott munkájában *(de r. r. 2 praef.)* a siciliai tizedek megszűnését, midőn már csak Afrikát és Sardiniát nevezi azon gabnatermő tartományoknak, melyekből Róma élelmi szereit kapja, Siciliát többé nem.

Ezen új vagy újonnan megnyitott rendes jövedelmi forrásokhoz járultak azon összegek, melyek rendkívüli uton, nevezetesen a polgárháború következtében jutottak a győző kezébe: a Galliában gyűjtött zsákmány; a fővárosi pénztárak készlete; az itáliai és spanyolországi templomokból elhordott kincsek; azon összegek, melyek kényszerkölcsön, kényszerjáradék vagy bírság alakjában hajtattak be a függő községektől és dynastáktól, és azon bírságok, melyek hasonló módon, bírói itélet vagy csupán fizetési parancs rájok küldése által rovattak egyes gazdag rómaiakra; mindenekfelett pedig a megvert ellenfelek elkobzott vagyonából befolyt összegek. Mennyit hoztak e jövedelmi források, megitélhetjük abból, hogy csupán azon afrikai nagykereskedők, kik az ellensenátusban ültek, 100 millió sesterzius ($7^1/_2$ millió tallér) bírságot, s hogy Pompeius vagyonáért a vevők 70 millió sesterzius vételárt (5.300,000 tallért) fizettek. Ez eljárás szükséges volt, mert a megvert nemesség hatalma leginkább óriási vagyonán alapult, s csak azáltal volt hathatósan megtörhető, ha a hadi költségek viselésére kényszeríttetett. A jószágelkobzások gyűlöletességét azonban Caesar némileg enyhítette az által, hogy jövedelmüket teljesen az állam javára fordította és ahelyett hogy kegyenceinek Sulla példájára minden sikkasztást elnézzen, a vételárakat még legbensőbb híveitől, például Marcus Antoniustól is szigorúan behajtotta. — A kiadások rovatában először is a gabnakiosztás tetemes korlátozása által eszközölt némi megtakarítást. A fővárosi szegények számára fenntartott gabnakiosztás és az ezzel rokon s Caesar által újonnan életbeléptetett olajszállítás a fővárosi fürdők számára legalább nagy részben egyszer mindenkorra Sardinia és főkép Afrika természetben befizetett adójára alapíttatott s ezáltal többé a pénztárt nem, vagy csupán csekély mérvben ter-

A kiadási budget.

helte. Másfelől a hadügyre tett rendes kiadások részint az állandó hadsereg megszaporítása, részint az által szaporodtak, hogy a legionariusnak addig 480 sesterziusnyi (36 tallér) zsoldja 900-ra (68½ tallér) emeltetett. Mindkét rendszabály csakugyan elkerülhetetlenül szükséges volt. — A határok komolyan sehol sem voltak megvédve, s megvédésök mellőzhetetlen előfeltételét a hadsereg tetemes megnagyobbítása képezte; a zsold megkettőzését pedig Caesar ugyan felhasználta arra, hogy katonáit erős kötelékkel fűzze magához, de nem ezen indokból léptette maradandó újításként életbe. Az eddigi, napi 1⅓ sesterziusnyi (2 garas) zsold ősrégi időkben állapíttatott meg, midőn a pénz értéke egészen más volt, mint a mostani kor Rómájában; és csak azért volt fenntartható egy ideig még akkor is, midőn a közönséges napszámos a fővárosban keze munkájával naponként átlag 3 sest. (5 garas) keresett magának, mert e korban a katona nem a zsold, hanem főkép a katonai szolgálat legnagyobb részben tiltott mellékes hasznai kedveért lépett a seregbe. A hadügy komoly reformjának és azon szabályellenes katonai keresmények beszüntetésének, melyek leginkább a tartománylakosokat terhelték, első előfeltételét a rendes fizetés korszerű felemelése képezte; s annak 2½ sesterziusban (4 gar.) történt megállapítását méltányosnak, azon nagy terhet, mely ezáltal a kincstárra hárult, szükségesnek és következményeiben áldásosnak kell tekintenünk. Azon rendkívüli kiadások mennyiségéről, melyeket Caesar kénytelen volt elvállalni vagy önkényt elvállalt, bajos magunknak világos fogalmat alkotnunk. Magok a háborúk óriási összegeket emésztettek fel; s talán nem kevesebbe került azon igéretek teljesítése, melyeket Caesar a polgárháború alatt kénytelen volt tenni. Rosz például szolgált, mely a jövőre nézve fájdalom nem veszett kárba, az, hogy minden közember a

polgárháborúban való részvételéért 20,000 sesterziust (1500 tallért) és a fővárosi tömeg minden polgára, amiért nem vett részt benne, ingyen gabonája mellé még 300 sesterziust (22 tallér) kapott; azonban Caesar, miután a körülmények kényszerítő hatása alatt szavát egyszer lekötötte, sokkal királyibb módon gondolkozott, semhogy abból valamit le akart volna alkudni. Ezenkívül a becsületes bőkezűség temérdek igényének tett eleget s nevezetesen az építési ügy számára, mely a köztársaság utólsó idejének pénzügyi szorultsága alatt szégyenletes módon elhanyagoltatott, óriási összegeket utalványozott — a gall hadjáratai alatt és utóbb a fővárosban tett építkezéseinek összes költségeit 160 millió sesterziusra (12 millió tallér) tették. Caesar pénzügyi igazgatásának összes eredményét eléggé jellemzi az, hogy értelmes és erélyes reformok s a takarékosság és bőkezűség helyes párosítása által bőven teljesíteni tudott minden
44. méltányos követelést, és ennek dacára 710. márciusában az állam pénztárában 700, a magáéban pedig 100 millió sesterzius (összesen 61 millió tallér) volt készpénzben — mely összeg a respublika legvirágzóbb korának pénztári készletét tízszeresen meghaladta.

Nemzetgazdasági viszonyok.

De a feladat: a régi pártokat feloszlatni és az új államot megfelelő alkotmánynyal, harcképes sereggel és rendezett pénzügygyel ellátni, bármennyi nehézséggel járt is, mégsem volt legnehezebb része Caesar művének. Ha az itáliai nemzetet a valóságban újjá akarta teremteni, oly újjászervezésre volt szüksége, mely a nagy birodalom minden részét, Rómát, Itáliát s a tartományokat alapjaikban átalakítsa. Kísértsük meg e téren is képét nyujtani úgy a régi állapotoknak mint az új és tűrhetőbb kor keletkezésének.

A főváros.

A latin nemzet tiszta törzse Rómából már régóta ki-

veszett. A viszonyok természetében rejlik, hogy a főváros gyorsabban veszti el municipális, sőt még nemzeti jellegét is, mint bármely alárendelt közállomány. A magasabban álló osztályok itt gyorsan kiválnak a városi közéletből, és az egyes város helyett inkább az állam egészében keresik hazájokat; itt összpontosul kikerülhetetlenül a külföldi letelepedés, a mulatságból vagy üzletből utazók hullámzó népessége, a semmittevő, lomha, elvetemedett, gazdászatilag és erkölcsileg tönkre jutott és épen ennek folytán kosmopolitikus csőcselék nagy tömege. Rómáról mindez nagy mértékben állt. A vagyonos római városi házát gyakran csak megszálló helyének tekintette. Midőn a birodalmi hivatalok a városi municipalitásból keletkeztek, a városi gyűlések a birodalmi polgárok gyűléseivé lettek, kisebb, önmagukat kormányzó kerületi vagy másnemü közösségek pedig a főváros kebelében meg nem tűrettek, Rómában minden tulajdonképeni községi élet megszűnt. A nagy terjedelmű birodalom minden zugából Rómába özönlöttek az emberek űzérkedni, korhelykedni, ármánykodni, gonosztevővé képződni, sőt benne még a törvény szeme elől is elrejtőzni. E bajok némileg szükséges következései voltak a fővárosi életnek; és más inkább esetlegesek és talán még veszedelmesebbek is járultak hozzájok. Talán sohsem létezett még nagy város, melynek annyira nem lett volna miből élnie, mint Rómának; a szabad iparnak minden német egyfelől a bevitel, másfelől az otthon való rabszolgakéz általi gyártás már előre lehetetlenné tette. Az ókori államképződés általános főbajának, a rabszolgarendszernek káros következményei a fővárosban erősebben érvényesítették magokat, mint bárhol egyebütt. Sehol sem gyűltek össze a rabszolgák oly nagy tömegekben, mint a nagy családok vagy a gyorsan felgazdagodottak fővárosi palotáiban. Sehol sem vegyültek

A csöcselék Rómában.

össze három világrész nemzetei, syriaiak, phrygiaiak és más félhellenek libyaiakkal és mórokkal, geták és iberek a mind nagyobb számban beözönlő keltákkal és németekkel úgy, mint a főváros rabszolga-népségében. A szolgaságtól elválhatatlan demoralisátió s a formaszerinti és az erkölcsi jog közti alávaló ellentmondás sokkal rikítóbb módon nyilatkozott a félig vagy egészen mívelt, mintegy előkelő városi rabszolgában, mint a mezei rabszolgában, ki mint a békóba vert bika, láncra fűzötten mívelte a földet. A rabszolgáknál még veszedelmesebb volt a jogilag vagy akár csak tényleg szabadon-bocsátottak tömege, a koldus csőcselék és felgazdagodott parvenuk vegyüléke, kik nem voltak többé rabszolgák s mégsem egészen polgárok, gazdászati sőt még jogi tekintetben is uraiktól függtek és mégis a szabad emberek igényeivel bírtak; és épen a szabadonbocsátottak özönlöttek leginkább a fővárosba, hol sokféle keresetmódjok nyilt s hol a kiskereskedés és a kis ipar majdnem kizárólag kezökben vala. A választásokra gyakorolt befolyásuk világosan be van bizonyítva; s hogy az utcai zendülésekben főszerepet játszottak, az kitűnik már abból is, hogy azon jel, melylyel a demagogok azokat mintegy előre bejelenteni szokták, a bódék és boltok bezárásában állott. Ehez járult, hogy a kormány nemcsak hogy mitsem tett a fővárosi lakosság e megrontásának meggátlására, hanem önző politikája érdekében azt még elő is mozdította. A törvény azon bölcs rendeletét, mely a főbenjáró bűn miatt elitélt embernek megtiltotta a fővárosban tartózkodnia, a lomha rendőrség nem alkalmazta. A csőcselék egyesületei és clubjai fölötti, szinte magától értetődő és szükséges rendőri felügyeletet kezdetben elhanyagolták, utóbb pedig, mint a népnek szabadságellenes korlátozását egyenesen bűnösnek nyilvánították. A népünnepeket úgy

Az oligarchia szemben a csőcselékkel.

fel hagyták növekedni, hogy csupán a hét rendes: a római, a plebejus, az istenek anyjáé, Ceresé, Apollóé, Flóráé és Victoriáé összesen hatvankét napig tartott, melyekhez még a vívójátékok s számtalan más rendkívüli mulatságok járultak. Az alacsony gabonaárakról való gondoskodásban, mely ily tisztán egy napról a másra élődő proletárság mellett elkerülhetetlenül szükségessé vált, a leglelkiismeretlenebb könnyelműséggel jártak el s a gabona ára mesés és kiszámíthatatlan módon ingadozott*). Végre a gabnakiosztás az összes éhes és munkakerülő polgárproletárságot mintegy hivatalosan felhívta arra, hogy telepedjék át a fővárosba. — Rossz volt a mag, s rossz a gyümölcs mely belőle termett. A politikai téren megtermettek és garázdálkodtak a clubok és a bandák; a vallási téren bennök vert gyökeret az Isis tisztelete s más ehez hasonló jámbor szemfényvesztés. Róma szakadatlanul szemben állt a drágaság veszélyével s nem ritkán kitört benne az éhség. Az élet sehol sem volt oly kevéssé biztos, mint a fővárosban: a mesterségként, banditák által űzött gyilkolás az egyetlen ipar vala, mely benne otthonos volt; a gyilkosság bevezetéseül az szolgált, hogy az áldozat előbb Rómába csalatott; fegyveres kíséret nélkül senki sem mert a főváros környékén járni. Egyébiránt a város külseje is megfelelt belső ziláltságának és élő gúnyul szolgált az aristokratikus kormány ellen. A Tiberis szabályozására nem történt semmi; mindössze azon egy hidat, melyre még mindig szorítva voltak, építették fel kőből legalább a Tiberis szigetéig. —

Fővárosi anarchia.

*) A gabnatermelő Siciliában a római véka ára nehány év alatt 2 és 20 sesterziuson kelt; s ebből megitélhetjük, miként kellett az áraknak Rómában ingadozniok, mely tengerentúli gabonából élt és az üzérkedők fészke vala.

A hét hegy városának kiegyengetésére szintén nem történt semmi, kivéve ahol romok és omladványok temették be a gödröket. Az utcák szűken s ferdén mentek hegynek fel és hegynek le s nyomorult állapotban valának, a járdák keskenyek és rosszul kövezve. A közönséges házak téglából voltak ép oly hányd el vesd el módon, mint szédítő magasra, többnyire üzérkedő építészek által építve a kis birtokosok számára, miáltal amazok felgazdagodtak, ezek koldusbotra jutottak. A nyomorult házak e tengeréből egyes szigetekként emelkedtek ki a gazdagok fényes palotái, melyek a kis házak elől a helyet ép úgy elfoglalták, amint birtokosaik az apró emberek polgárjogát az államban megnyirbálták, s melyeknek márvány oszlopaik és görög szobraik mellett a romlásnak indult templomok, többnyire még fából faragott istenképeikkel szomorú látványt nyujtottak. Utcai-, parti-, tűz- és építészeti rendőrségről alig volt szó; ha a kormány egyáltaljában törődött az évenként rendesen ismétlődő vízáradásokkal, tűzvészekkel és házbeomlásokkal, ezt csak azért cselekedte, hogy az állam theologusaitól jelentést és intést kérjen e jelek és csudák valódi értelme felől. Képzeljünk magunknak egy Londont, New-Orleans rabszolga-lakosságával, Konstantinápoly rendőrségével, a mai Róma iparnélküliségével s afféle politikai élettel, minő Párisé volt 1848-ban, és körülbelül fogalmunk lesz azon köztársasági dicsőségről, melynek leáldozásán szomorkodnak Cicero és társai duzzogó leveleikben. — Caesar nem szomorkodott, hanem segíteni igyekezett, amennyire segíteni lehetett. Róma természetesen az maradt ami volt, világváros. A kísérlet, azt ismét sajátlag itáliai jellemű várossá tenni, nemcsak kivihetetlen lett volna, de nem is illett volna Caesar tervébe. Valamint Sándor a maga görög-keleti birodalma számára hozzá illő fővárost talált a hellen-

Caesar eljárása a főváros viszonyaira nézve.

zsidó-egyiptomi és mindenekfelett kosmopolitikus Alexandreiában, azonképen kellett az új római-hellén világbirodalom fővárosának is, mely a kelet és nyugat közt középponton feküdt, nem itáliai községnek, hanem sok nemzetek elnemzetlenedett fővárosának lennie. Ezért tűrte meg Caesar Jovis atyáé mellett az újonnan letelepített egyiptomi istenek tiszteletét, s ezért engedte meg még a zsidóknak is, hogy sajátságos, idegenszerű istentiszteletöket még a birodalom fővárosában is gyakorolhassák. Bármily siváran tarka vegyületben folyt össze Rómában az élősdi, főkép hellen-keleti lakosság, Caesar sehol sem lépett gátlólag terjeszkedése útjába; és jellemző, hogy az általa adott fővárosi ünnepeken nemcsak latín és görög, hanem más, alkalmasint phoenikiai, héber, syriai vagy spanyol nyelveken is adatott elő színdarabokat. — Míg azonban Caesar a főváros alapjellegét teljes öntudattal olyanúl fogadta el, aminőnek találta, mégis erélyesen igyekezett siralmas és szégyenletes viszonyain javítani. Fájdalom, épen a fő bajokat lehetett legkevésbbé orvosolni. A rabszolgaságot, mely annyi országos csapást vont maga után, Caesar el nem törölhette; függőben kell hagynunk a kérdést, ha valjon később megkísértette volna-e a rabszolga-lakosságot a fővárosban legalább csökkenteni, amint ezt egy más téren megcselekedte. Ép oly kevéssé teremthetett a fővárosban ipart a semmiből; óriási építkezései azonban némileg enyhítették a benne uralkodó keresethiányt, és bár gyönge, de becsületes keresetforrást nyitottak meg a proletárság előtt. Ellenben erélyesen törekedett a szabad proletárság tömegének csökkentésére. Azoknak szakadatlan bevándorlását, kiket a gabnakiosztás csalt Rómába, midőn ezt egy meghatározott számra korlátolt szegények ellátásává alakította

A proletárság csökkentése.

át, ha nem is akasztotta meg teljesen*), de legalább lényegesen leszállította. A meglevő proletárság sorait egyfelől a törvényszékek ritkították meg, melyeknek meghagyatott, hogy kérlelhetlen szigorral lépjenek fel a csőcselék ellen, másfelől a nagy mérvben űzött tengerentúli telepítés; azon 80,000 gyarmatosnak, kit Caesar uralkodásának rövid ideje alatt a tengeren átküldött, igen nagy részét kétségkívül a fővárosi lakosság alsóbb rétegeiből vette, amint például a korinthi települők legnagyobb részét szabadon-bocsátottak képezték. De többnek is kellett ennek lennie pusztán mulandó rendszabálynál; Caesarnak, ki mint minden más értelmes ember, meg volt róla győződve, hogy a proletárság nyomorán valóban csak egy jól szabályozott telepítési rendszer segíthet, s ki a birodalom viszonyai folytán azon helyzetben volt, hogy azt szinte határtalan terjedelemben megvalósíthassa, kétségkívül szándéka volt a gyarmatosítást rendszeresen folytatni, s a folyton megújuló bajnak benne állandó levezető csatornát teremteni. Továbbá intézkedéseket tett, melyekkel a legfontosabb élelmi szerek árai túlságos ingadozásának a főváros piacain határt szabott. Az állam újonnan szervezett és szabadelvűen kezelt pénzügyei megadták e célra a szükséges eszközöket, és két újonnan kinevezett hivatalnok, a gabnaaedilek, a fővárosi szállítók és vásártér feletti különös felügyelettel bízatott meg. A clubüzelmeknek jobban, mint tiltó törvények képesek lettek volna, elejét vette a módosított alkotmány, mi-

A clubok korlátozása.

*) Nem érdektelen tudnunk, hogy egy későbbi, de értelmes politikai író, a Sallustius neve alatt Caesarhoz intézett levelek szerzője ennek azt tanácsolja, hogy a gabnakiosztás színhelyét a fővárosból tegye át az egyes municipiumokba. A gondolat helyes; és nyilvánvalókép hasonló eszmék vezettek a Traian alatti nagyszerű municipális árvaellátás életbeléptetésére.

után a köztársasággal s a köztársasági választásokkal és törvényszékekkel együtt, a választó és bírói collegiumok megvesztegetése és megfélemlítése, egyáltaljában a söpredék minden politikai saturnáliái, magoktól véget értek. Ezenkívül a clodiusi törvény által életbe léptetett szövetkezések feloszlattattak s az összes egyesületi ügy a kormányhatóságok főfelügyelete alá rendeltetett. A régóta fennálló céhek és társulások, a zsidók vallási egyesületeik és más nyíltan megjelölt kategoriák kivételével, melyeknek úgylátszik elég volt magokat a senátusnak egyszerűen bejelenteniök, meghatározott gyülekezési idővel és állandó befizetésekkel járó maradandó társaságok alakítása engedélytől tétetett függővé, melyet az uralkodó beleegyezésének kikérése után a senátus adott. Ehez járult a szigorúbb fenyítő igazságszolgáltatás és az erélyesebben kezelt rendőrség. A törvények, nevezetesen az erőszakoskodások bűntényeire vonatkozólag, megsúlyosbíttattak s a köztársasági jognak azon oktalan tétele, mely annak, kire bűne reá bizonyíttatott, megengedte, hogy önkénytes száműzetés által a reá rótt büntetés egy része alól magát elvonhassa, érdeméhez képest eltöröltetett. — Azon részletes szabályzat, melyet Caesar a fővárosi rendőrség számára kiadott, legnagyobb részben még megvan, s belőle bárki meggyőződhetik róla, hogy az imperátor nem tartotta magához méltatlan dolognak a házbirtokosokat kötelezni, hogy az utcákat tartsák jó karban és a járdát, teljes szélességében vágott kövekkel köveztessék ki, és kellő határozmányokat szabni ki a hordszékek hordására és kocsik járására nézve, melyeknek az utcák minősége folytán a fővárosban csak este és éjjel engedtetett meg szabadon közlekedniök. A helyi rendőrség fölötti főfelügyelet, mint eddig, ezentúl is leginkább a négy aedilt illette, kik, ha már előbb nem is, legalább most oda

Utcai rendőrség.

utasíttattak, hogy egyenként a fővárosnak egy-egy határozottan körülhatárolt rendőri kerületében gyakorolják a felügyeletet. Végre a fővárosi építkezési ügy s egyáltaljában a közhasznú intézetekről való gondoskodás, mely azzal összefüggésben áll, egyszerre oly lendületet nyert Caesar által, kiben a rómainak s a szervezőnek építési szenvedélye párosult, mely nemcsak az utólsó anarchikus évek rosz gazdálkodását szégyenítette meg, hanem egyúttal mindent, amit a római aristokratia legjobb korában tett, annyira elhomályosított, amennyire Caesar lángesze elhomályosította a Marciusok és Aemiliusok becsületes törekvéseit. Caesar nem csupán építményeinek terjedelme s a rájok fordított összegek által múlta felül elődeit, hanem mindazt, amit Róma közintézeteiért tett, valóban államférfiúi és a közjót szem előtt tartó érzéke tűnteti ki minden mások hasonló művei felett. Nem templomokat és más díszépületeket emeltetett, mint utódai, hanem Róma vásárteréről, melyen a polgárság gyűlései, a főtörvényszék itélő helye, a börze és a mindennapi üzleti forgalom úgy mint a mindennapi semmittevés még mindig össze volt szorulva, legalább a gyűlések és a törvényszékek terhét levette; amazok számára új gyülekezési helyet, a Saepta Juliát a Mars mezején, ezek számára külön törvénylátó tért, a Forum Juliumot a Capitól és Palatin közt készíttetvén. Ezzel rokon szellemű azon tőle eredő intézkedés, melynek alapján a főváros fürdői évenként három millió font, jobbára Afrikából szállított olajat kaptak s ezáltal azon helyzetbe jutottak, hogy a test megkenésére szükséges olajat ingyen adhatták a fürdővendégeknek, ami a régieknek főkép fürdésen s a test kenésén alapuló diaetetikája szerint a tisztasági és egészségügyi rendőrségnek szerfelett célszerű rendszabályát képezte. E nagyszerű intézkedések azonban csak első

Fővárosi építkezés.

kezdetét tették Róma teljes átalakításának. Már elkészültek a tervek egy új tanácsház, egy új pompás bazár, egy a Pompeiuséval vetélkedő színház, egy a nemrég megsemmisült alexandreiai könyvtár mintájára felállítandó nyílvános latín és görög könyvtár — mely az első ilynemű intézet leendett Rómában — s végre egy Mars temploma számára, mely pompa és gazdagság dolgában mindent felülmúlt volna, amit a világ addig látott. Még geniálisabb volt azon terve, mely szerint a Tiberis egész alsó medrét meg akarta változtatni, s azt a mai Ponte Molletől fogva, honnan a vatikán s a Mars mezeje közt folyik Ostia felé, a vaticáni mező és a Janiculum megkerülésével a pomptinumi mocsárokon keresztül vezetni a tarracinai öbölbe. Ezen óriási terv egyfelől egy csapással kisegítette volna a fővárost az építkezési hely nagy szűkéből, miután általa a vaticáni mező, mely a Tiberis balpartjára jutott volna, a Mars mezejének helyét foglalhatta volna el, minek folytán a nagy kiterjedésű Mars mezeje köz- és magánépítkezésekre lett volna használható, másfelől a pomptinumi síkság s általjában véve a latín tengermellék lecsapoltatott s végre a főváros biztos tengeri kikötőt kapott volna, melynek hiányát oly fájdalmasan érezte. Úgy tetszett, mintha az imperátor hegyeket s folyókat ki akarna helyökből mozdítani s még magával a természettel is versenyre merne kelni. — Azonban, bármennyit nyert is Róma városa pompa és kényelem tekintetében a dolgok új rendje által, politikai fennhatóságát mégis, mint már említettük, ugyancsak ezáltal menthetlenül elvesztette. Igaz ugyan, hogy azon elv, mely szerint a római állam egy volt Róma városával, idők folytán mind természetellenesebbé és félszegebbé lett; de mégis oly bensőleg össze volt forrva a római köztársaság lényével, hogy amíg ez fennállt, meg nem bukhatott. Csak Caesar új

államában töröltetett el talán némely törvényes fictiók kivételével, tökéletesen, s a főváros közállománya jogi tekintetben egy színvonalra állíttatott minden többi municipalitással; aminthogy Caesar, ki mindenben nemcsak a dolgokat rendbe szedni, hanem azokat hivatalosan a maguk nevén megnevezni is törekedett, a maga itáliai községi szabályzatát, kétségkívül szándékosan, egyszerre bocsátotta ki a főváros és a többi városi községek számára. Hozzátehetjük, hogy Róma, épen azért, miután mint főváros nem bírt erőteljes községi életre vergődni, messze mögöttük állt a császári kor előbbi municipalitásainak. A köztársaság Rómája rablóbarlang, de egyúttal maga az állam volt; a monarchia Rómája, habár három világrész minden kincsével kezdte magát felékesíteni és aranytól és márványtól ragyogott, mégsem volt az államban egyéb, mint királyi kastély összekötve a szegények házával, vagyis: szükséges rossz.

Itália.

Míg ekként a fővárosban csak a kézzelfogható bajokon kellett nagy mérvű rendőri intézkedésekkel segíteni, sokkal több nehézséggel járó feladat volt Itália alaposan feldúlt nemzetgazdasági viszonyait helyreállítani. A főbajok e téren azok voltak, melyeket fentebb már részletesen kifejtettünk: a földmívelő lakosság elenyészése s a kereskedő osztály természetellenes túlszaporodása, melyeknek egyéb balságok beláthatatlan sora járt nyomában. Az olvasó kétségkívül emlékszik még reá, mily lábon állt az itáliai talajgazdaság. Dacára annak, hogy komolyan megkísértették a kis földbirtok megsemmisülésének elejét venni, a tulajdonképeni Itáliának, talán az Apennin s az Abruzzok völgyeinek kivételével, e korban alig volt már vidéke, melyen a parasztgazdaság lett volna a túlnyomó gazdálkodási rendszer. Ami a jószággazdaságot illeti, a fentebb vázolt Catoféle és a Varro által leírt között nem látunk lényeges különb-

Itáliai talajgazdaság.

séget; csak hogy ez utóbbin a Rómában mindinkább fokozódó nagyvárosi élet nyomai jóban és roszban egyiránt meglátszanak. „Azelőtt a csűr nagyobb volt a jószágon az úri laknál; most megfordítva szokott lenni," mond Varro. Tusculum és Tibur határában, Tarracina és Baiae partvidékein, ott hol egykor a latín és itáliai paraszt szántotta és bevetette a földet, most terméketlen pompájokban emelkedtek a római nagyok nyaralói, melyek gyakran a hozzájok tartozó kertekkel és vízvezetékekkel, az édesvízi és tengeri halak tartására és tenyésztésére szolgáló édes- és tengervízmedencékkel, a csiga- és alamár-tenyészdékkel, a nyulak, házinyulak, őzek, szarvasok és vaddisznók tenyészésére való vadaskertekkel s a madárdúcokkal, melyekben még darvakat s pávákat is tartottak, oly tért foglaltak el, melyeken egy-egy kis város megállhatott volna. De a nagyvárosi fényűzés másfelől nem egy szorgalmas embert meggazdagít és több szegénynek ád kenyeret mint az alamizsnálkodó felebaráti szeretet. A nagy urak madárházai és halastavai természetesen rendszerint igen drága kedvtöltés valának. De e gazdálkodás kül- és belterjűleg oly magas fokra fejlődött, hogy például egy galambdúc becsértéke mindenestől egészen 100,000 sesterziusig (7600 tallér) emelkedett; hogy észszerű hízlalási gazdaság keletkezett és a madárházakban nyert trágya fontossá lett a földmívelésre nézve; hogy egyetlen madárkereskedő képes volt egyszerre 5000 fenyűmadarat — mert ezeket is tudták tenyészteni, — darabját 3 denárért (21 garas), egyetlen halastó-tulajdonos pedig egyszere 2000 pettyes angolnát szolgáltatni, s hogy a Lucius Lucullus hagyatékában levő halak 40,000 sesterziusért (3050 tallér) adattak el. Könnyen felfogható, hogy aki ily körülmények közt e gazdasági ágat ügyesen és okszerűen mívelte, aránylag csekély befektetési tőkével igen nagy nyereségre

tehetett szert. Egy e korbéli kis méhész, Falerii közelében fekvő, mindössze egy holdnyi démutka-kertjében termelt mézét évenként legalább 10,000 sesterziuson (760 tallér) tudta eladni. A gyümölcstermesztők annyira mentek vetélkedésökben, hogy a márványnyal kirakott gyümölcsös kamra elegáns falusi lakokban nem ritkán egyúttal ebédlőnek volt berendezve, sőt hogy nem ritkán vásárolt díszgyümölcsöt is állítottak ki benne, saját termés gyanánt, közszemlére. E korban ültettetett el az itáliai kertekben először a kisázsiai cseresnye és más külföldi gyümölcsfák is. A zöldséges kertek, a rózsa- és ibolyaültemények Látiumban és Campániában gazdagon jövedelmeztek és a „nyalánkságok piaca“ *(forum cupedinis)* a szent út mellett, melyen gyümölcsöt, mézet s koszorúkat szoktak árulni, fontos szerepet játszott a fővárosi életben. Egyáltalján a jószággazdaság, ültetvényes gazdaság létére, gazdászati tekintetben a tökélynek bajosan utólérhető fokán állt. Rieti völgye, a fucinei tó környéke, a Liris és Volturnus melléke, sőt általjában egész Közép-Itália gazdasági tekintetben a virágzás tetőpontján álltak; az értelmes mezei gazdák még bizonyos iparnemekre is ráadták magokat, melyeket a rabszolgákkal való mezei gazdálkodással össze lehetett kapcsolni, és ahol a körülmények megengedték, korcsmákat, szövődéket s főkép téglavetőket állítottak a jószágon. Az itáliai termelők, nevezetesen a bor- és olajtermelők nem csupán az itáliai piacokat látták el e cikkekkel, hanem a tengeren túlra is nagy kiviteli kereskedést űztek velök. Egy e korbéli egyszerű szaktudományi munka Itáliát egy nagy gyümölcsös kerthez hasonlítja; s azon képek, melyeket egy egykorú költő vázol saját szülőföldéről, melyen a jól öntözött rétet, a buján termő buzásföldet s a dombon virágzó szőlőt az olajfák sötét sora veszi körül, melyben a vidék dísze, változatos

kellemében mosolyogva a legpompásabb kerteket rejti kebelében s maga tápláló fákkal van körülövezve — e leírások, nyilvánvalókép hű képei a folyton a költő szeme előtt levő vidéknek, Toscana és a Terra di lavoro legvirágzóbb pontjaira emlékeztetnek. A legelőgazdaság, mely a fentebb már kifejtett okoknál fogva főkép Itália déli és délkeleti részében mind több tért foglalt el, ugyan minden tekintetben visszalépés volt; de bizonyos fokig szintén részesült a gazdaság általános emelkedésében, amennyiben sok történt a fajok javítására nézve és például egyes tenyész-szamarak 60,000 (4600 tallér), 100,000 (7570 tall.) sőt 400,000 sesterziuson (30,000 tallér) is keltek el. Az itáliai talajgazdaság e korban, midőn az értelmiség általános fejlődése s a tőkék bőséges tömege megtermékenyítette, sokkal fényesebb eredményeket bírt felmutatni, mint minőkre a régi parasztgazdaság vezethetett volna, sőt már túl is terjeszkedett Itália határain, mert az itáliai gazdák marhatenyésztés és gabnatermelés által a tartományokban is nagy terjedelmű földeket hasznosítottak. — Hogy pedig a jószággazdaság mellett, mely természetellenes virágzásnak indult a kis parasztság romjain, mily óriási mérveket öltött a pénzgazdaság, miként özönlötték el az itáliai kereskedők a zsidókkal versenyezve a birodalom minden tartományát és védenc államát s mikép folyt össze végre minden tőke Rómában, arra nézve azok után, amiket e tárgyról már elmondtunk, elég lesz itt azon egyetlen tényre utalnunk, hogy a főváros pénzpiacán e korban a rendes kamatláb 6% volt, hogy tehát itt a pénz fél annyiba került, mint átlag egyebütt az ókorban. — Ezen, mezőgazdászati és kereskedelmi tekintetben a tőkék tömegére és az üzérkedésre alapított nemzetgazdaságnak következése a legborzasztóbb aránytalanság lett a javak felosztásában. „A millionáriusokból és

Pénzgazdaság.

Társadalmi belviszonyok.

koldusokból álló társadalom“ — ezen jól s rosszul annyiszor alkalmazott kifejezés, talán semmi államára a világnak nem illik annyira, mint Rómára a köztársaság utólsó idejében; és a rabszolga-államnak azon alapelve, miszerint a gazdag ember, ki rabszolgáinak munkája után él, szükségkép tiszteletet, a szegény, ki saját kezével keresi kenyerét, szükségkép megvetést érdemel, talán sehol sem ismertetett el oly iszonytató határozottsággal az összes köz és magán élet kétségbevonhatatlan alapelvének, mint itt.*) Valódi

*) Jellemző a következő fejtegetés Cicerónak a kötelességekről írt munkájában (I, 42): „Afelett, hogy mely ügyletek és kereseti módok tekinthetők tisztességeseknek, és melyek aljasoknak, az uralkodó vélemények általjában véve a következők. Megbélyegezvék először is azon keresetmódok, melyekben az ember a közönség gyűlöletét vonja magára, mint a vámszedőké és pénzkölcsönzőké. Tisztességtelen és aljas a bérmunkások foglalkozása is, kiknek nem szellemi, hanem testi munkája fizettetik meg; mert ezek bérökért mintegy önmagokat adják el rabszolgául. Aljasak azon zsibárusok is, kik azért vásárolnak a kereskedőtől árúcikkeket, hogy rajtok azonnal túladjanak; mert nem tudnak módnélkül való hazugság nélkül megélni és nincs becstelenebb dolog a szédelgésnél. A kézmívesek foglalkozása is kivétel nélkül aljas; mert a műhelyben az ember nem lehet gentleman. Legkevésbbé tisztességesek pedig azon mesteremberek, kik a dobzódást mozdítják elő, például, hogy Terentius (*Enuch.* 2, 2, 26) szavaival éljünk: „Hurkakészítők, sóshalárusok, szakács, baromfikereskedő, halász;“ s ezenfelül körülbelől még az illatszerkereskedők, a táncmesterek s a játszó-bódék apraja-nagyja. Azon keresetmódok azonban, melyek vagy magasabb míveltséget előfeltételeznek vagy nagyobb hasznot hajtanak, mint a gyógyászat, az építészet, tisztességes tárgyak tanítása, tisztességesek azokra nézve, kiknek rangjukhoz illenek. A kereskedés azonban, ha kiskereskedés, aljas; a nagykereskedő, ki nagy tömegben hozza be az árúcikkeket a legkülönfélébb országokból és azokat számosaknak minden szédelgés nélkül eladja, természetesen nem érdemel valami nagy megrovást; sőt ha megúnva a nyerészkedést, vagy inkább, beérve a szerzett nyereséggel, mint azelőtt gyak-

középosztály a szó mai értelmében nem létezett, amint teljesen kifejlődött rabszolgatartó államban nem is létezhetik; azon osztály, mely mintegy jó középosztálynak látszik lenni és bizonyos értelemben az is, azon gazdag üzletemberekből és földbirtokosokból áll, kik elég míveletlenek vagy talán elég okosak arra, hogy tevékenységök körével beérjék és a közélettől távol tartsák magokat. Az üzletemberek világában, melyben a nagyszámú szabadon bocsátottakat és más jöttmenteket rendszerint elragadta a szédelgés azon neme, mely az urat akarja adni, nem nagy számmal akadtak ily okos emberek: e fajnak díszpéldánya az ezen korból származó iratokban sokat emlegetett Titus Pomponius Atticus. Részben Itáliában és Epirusban űzött nagy jószággazdaságából, részben egész Itáliára, Görögországra, Makedoniára, Kis-Ázsiára kiterjeszkedő pénzüzletéből óriási vagyonra tett szert, emellett azonban minden tekintetben megmaradt egyszerű üzletembernek, nem csábíttatta magát sem hivatalért való pályázásra, sőt még az állammal való űzérkedésre sem, és egyiránt távol állva e kor fösvénységétől és sivár és terhes fényűzésétől — asztala például

---

ran a tengerről a kikötőbe, azonképen végre magából a kikötőből földbirtokhoz jut, akkor jó lélekkel meg is dicsérhetjük. De a kereset minden módja közt nincs jobb, hasznosabb, örvendetesebb s a szabad emberhez illőbb a földbirtokosságnál.“ — Eszerint szigorúan véve a dolgot, a tisztességes embernek földbirtokosnak kell lennie; a kereskedés csak úgy kap nála kegyelmet, ha csupán eszközül szolgál a végcélra, a tudományt, mint életpályát pedig csak a görögöknek és az uralkodó osztályokhoz nem tartozó rómaiaknak bocsátja meg, kik, az igaz, ez áron a maguk személye számára bizonyos türelmet vásárolhatnak az előkelő körökben. A teljesen kifejlődött ültetvényes aristokratia áll e sorokban előttünk, nagy adag kereskedői üzérkedésével és kis adag általános míveltségével.

naponként 100 sesterziusba (7½ tallér) került — beérte a maga kényelmes életmódjával, mely a falusi és városi élet kellemeit, a Róma és Görögország legjobb társaságával való érintkezésnek örömét s az irodalom és művészet minden élvezetét egyesítette magában. Többen és különb emberek voltak a régi szabású itáliai földbirtokosok. Az e korbéli
81. irodalom Sextus Roscius leírásában, ki a 673-ki proscriptiók alkalmával meggyilkoltatott, képét nyujtja egy ily vidéki nemesnek *(pater familias rusticanus)*; hat millió sesterziusra (457,000 tallér) becsült vagyona leginkább tizenhárom mezei jószágába volt fektetve; gazdaságát maga vezeti észszerűen és szenvedélylyel, a fővárosba ritkán megy vagy soha, s ha mégis beléje vetődik, ép úgy elüt a maga faragatlan modorával a finom senátortól, mint mezei rabszolgáinak teméntelen hada az ékeskedő fővárosi cselédségtől. E földbirtokosok és a leginkább általok fenntartott „Mezei városok“ *(municipia rusticana)* jobban megtartották az ősök szigorúságát és erkölcseit, tiszta és nemes nyelvökkel együtt, mint a világpolgári műveltségű nemesség és a mindenütt és sehol sem otthon levő kereskedők. A földbirtokosok osztálya a nemzet magvának tekintetik; az űzérkedő, ha vagyont szerzett magának s a felsőbb osztályokba akar jutni, földbirtokot vásárol s igyekezete ezentúl arra van fordítva, hogy, ha magából nem is lesz többé squire, legalább fiát azzá nevelje. Ahol a politikában népies mozgalom kezdődik s ahol az irodalom terén zöld csemete terem, ott a földbirtokos osztálynak találunk nyomára: belőle vonta az új monarchia elleni hazafias ellenzék legjobb erejét; belőle valók voltak Varro, Lucretius, Catullus; s e földbirtokosi élet viszonylagos frissesége talán sehol sem nyilatkozik jellemzőbben, mint Ciceronak a törvényekről írt munkája második könyve előtt álló arpii bevezetésben, mely zöld

oázként mosolyog felénk az ép oly üres mint szapora író munkáinak irtózatos pusztaságából. — A mívelt kereskedők és a derék földbirtokosok osztályát azonban elnyomja és háttérbe szorítja a társadalom két hangadó osztálya: a koldús csőcselék és a tulajdonképeni előkelő társaság. Nincsenek statistikai adataink, melyek alapján a szegénység s gazdagság viszonylagos mértékét e korra nézve határozottan megállapíthatnók; de szabad lesz e helytt ismét azon nyilatkozatra hivatkoznunk, melyet vagy ötven évvel előbb tett egy római államférfi, hogy t. i. a római polgárság kebelében nincs 2000 család, mely szilárd alapokon nyugvó gazdagsággal bírna. A polgárság azóta más lett; azonban számos nyoma van annak, hogy a szegények és gazdagok közti rossz arány legalább ugyanaz maradt. A tömeg növekvő elszegényedése rikító módon nyilatkozik azok nagy számában, kik a gabnakiosztásban részesültek s kik a seregbe beálltak; a gazdagság megfelelő növekedése mellett nyíltan tanúskodik e nemzedéknek egy írója, midőn a máriusi kor viszonyairól szóltában a 2 millió sesterziusnyi (152,000 tallér) vagyonról azt mondja, hogy az „az akkori viszonyok közt gazdagság volt;“ s erre mutatnak azon adatok is, melyeket egyes emberek vagyonáról bírunk. A dúsgazdag Lucius Domitius Ahenobarbus húszezer katonának fejenként 4 hold földet igért saját birtokából; Pompeius vagyona 70 mill. sesterziusra (5.300,000 tallér), a színész Aesopusé 20 millióra (1.520,000 tallér) rúgott; Marcus Crassusnak, a gazdagok leggazdagabbikának pályája kezdetén 7 (530,000 tallér), annak végén, miután már óriási összegeket osztott ki a nép közt, 170 mill. sesterziusa volt (13 mill. tall.). E nagy szegénység és nagy gazdagság mindkét részen külsőleg különböző, de lényegében egynemű gazdászati és erkölcsi ziláltságra vezetett. Midőn a szegény embert csak

A hadsereg.

az államköltségen való támogatás volt képes az éhhalál ellen biztosítani, e koldúsnyomornak, mely a dolgok viszonhatásában másfelől ismét ok gyanánt szerepelt, szükséges következése az lett, hogy a koldus-lomhaságnak és a koldus jóllakásnak karjaiba vetette magát. A római plebeius munka helyett inkább a színházban tátotta száját; a lebujoknak és bordélyházaknak oly nagy közönségök volt, hogy a demagogok legtöbbre mehettek, ha az efféle intézetek tulajdonosait bírták érdekeikhez láncolni. A vivójátékok, a legmélyebb demoralisátió nyilatkozásai és terjesztői az ókorban, a virágzás oly fokán álltak, hogy programmjoknak eladása jövedelmező űzletté lett, s e korban még azon irtózatos újításon mentek keresztül, mely szerint a legyőzöttnek élete vagy halála fölött nem a párbaj törvényei vagy a győző önkénye, hanem a néző közönség szeszélye határozott, melynek intésére a győztes legyőzött ellenfelét vagy megkímélte vagy keresztül szúrta. A vívás mesterségének becse annyira növekedett, vagy pedig a szabadságé annyira süllyedt, hogy a rettenthetlenség s a versenyvágy, melyet hiába keresünk e kor csatatérein, általános volt az arena küzdői közt, s ha a párbaj törvénye úgy hozta magával, minden gladiátor szó és mozdulat nélkül keresztül hagyta magát szúrni, sőt hogy nem ritkán szabad emberek is eladták magokat élelmezés és bér fejében vívókul a vállalkozóknak. Az ötödik század plebejusai is nyomorogtak és éheztek, de szabadságukat árúba nem bocsátották; s még kevésbbé adták volna magokat ama kor ügyvédei arra, hogy az ily vívószolgának ép oly erkölcstelen mint jogellenes szerződését, melyben kötelezte magát hogy „ellenkezés nélkül kész magát bilincsbe veretni, megkorbácsoltatni, megégettetni vagy megöletni, ha az intézet törvényei megkívánják,“ nyomorult jogi álutakon megállhatónak sőt kereset alapjául

szolgálónak hirdessék. — Az előkelő körökben ilyesmi ugyan nem fordult elő; de azért alapjokban tekintve ezek sem voltak mások, legkevésbbé pedig jobbak. A semmittevésben az aristokrata bátran versenyre kelhetett a proletárral; mialatt ez a kövezeten hentergett, amaz délig nyujtózott párnái között. A pazarlás e körökben ép oly mértéktelen mint ízléstelen módon uralkodott. Rávetette magát a politikára úgy mint a színházra, természetesen mindkettőnek vesztére: hihetetlen összegeken vásárolták meg a consuli hivatalt — 700 nyarán csupán az első szavazatosztály 10 millió sesterziussal (760,000 tallér) fizettetett meg — s a díszitmények őrült fényüzése a mívelt embernek minden örömét megrontotta a színházban. A házbérek Rómában úgy látszik átlag négy akkorák voltak, mint a vidéki városokban, egy római házat egyszer 15 mill. sesterziusért (1.150,000 tallér) adtak el. Marcus Lepidus (consul (676) háza, mely Sulla halálakor a legszebb volt Rómában, egy emberkorral utóbb már a századik helyet sem foglalta el a római paloták rangfokozatában. A falusi lakokkal üzött pazarlást már említettük; úgy látjuk, hogy egy ilyen ház, melyet főkép halastava tett becsessé, 4 millió sesterziuson (300,000 tallér) kelt el; s az egészen előkelő embernek most már legalább két falusi lakkal kellett bírnia, egygyel a sabin vagy albai hegyek közt a főváros közelében s egy másodikkal közel a campániai fürdőkhöz, s ezenfelül lehetőleg még egy kerttel közvetlenül Róma valamelyik kapuja előtt. E nyaraló palotáknál még oktalanabb fényüzés voltak a sírpaloták, melyek közől egyesek még ma is bizonyítják, mily égbenyuló kőrakásra volt a gazdag rómainak szüksége, hogy rangjához illő módon térhessen a másvilágra. Ló- és kutyakedvellőkben sem volt hiány; egy díszlóért 24,000 sesterziust (1830 tallért) adni nem volt szokatlan dolog.

54.

78.

Ráffinírt fényűzés tárgyát képezték a finom fából készült butorok — egy afrikai cyprusfából készült asztalért 1 mill. sesterziust (76,000 tallért) fizettek; — a bíborszövetekből vagy átlátszó gazeból készült ruhák, valamint a tükör előtt ékesen elrendezett ráncok — a szónok Hortensius egy társát állítólag injuria miatt bevádolta, amiért a tolakodásban öltönyét összegyűrte —; a drága kövek és gyöngyök, melyek először e korban foglalták el a régi, végtelenül szebb és művészibb arany ékszerek helyét: az pedig már tökéletes barbárság volt, midőn Pompeiusnak Mithridates felett tartott diadalmenete alkalmával a győző arcképe egészen gyöngyökből kirakva jelent meg, s midőn az étteremben a pamlagokat ezüsttel verték ki, sőt még a konyhaedényeket is ezüstből készíttették. Ide tartozik e kor gyüjtőinek azon szokása is, hogy a régi ezüstkelyhekből a művészetileg készült medaillonokat kitördelték s arany edényekbe foglaltatták. Az utazás is tárgyául szolgált a fényüzésnek. „A helytartó, midőn utazott — beszéli Cicero egy siciliai helytartóról — amit természetesen télen nem, hanem csak tavasz kezdetén, nem a naptár szerint, hanem a rózsa virágzási idejének kezdetén cselekedett, a bithyniai királyok szokása szerint nyolc ember által vitette magát gyaloghintón, maltai gazeból készült és rózsalevelekkel megtöltött párnán ülve, egy koszorúval fején, egy másodikkal nyaka körül, finom vászonból készült, apró lukacsokkal ellátott s rózsákkal megtömött illatszerzsákocskát tartva orra alá; és igy vitette magát egészen hálószábájáig.“ De a fényűzés minden neme közt legbujább virágzásban állt a legnyersebb valamennyi közől, az asztali fényűzés. A nyaralók egész berendezése s az egész nyaralói élet végelemzésben csak az evésre ment ki; nem csak külön ebédlőket tartottak nyárára és télire, hanem a képcsarnokban, a gyümölcsös kamrában

Asztali fényüzés.

a madárházban vagy a vadaskertben összerótt emelvényen is ebédeltek, melyet azután, ha a megrendelt „Orpheus“ szinpadi ruházatában megjelenvén megfújta a tust, az e célra betanított őzek és vadkanok körülrajongtak. Igy gondoskodtak a díszletről, de azért a valóságról sem feledkeztek meg. Nem csak a szakács volt graduált gastronom, hanem gyakran maga az úr csapott fel szakácsainak tanítójává. A pecsenyét a tengeri halak s az osztriga már régóta háttérbe szorították; most az itáliai édesvízi halak már végkép száműzve voltak az előkelő asztalról s az itáliai csemegék és borok már majdnem aljas dolognak tekintettek. Most már az itáliai falernii boron kívül még a népünnepeken is háromféle külföldi bort — siciliait, lesbosit, chiosit — osztogattak, míg egy emberkorral előbb a nagy lakomákon is beérték egyféle görög borral; a szónok Hortensius pincéjében 10,000 korsó (korsaját 33 berlini negyeddel számítva) idegen bort találtak készletben. Nem volt csuda, hogy az itáliai bortermelők panaszkodni kezdtek a görög szigeti borok concurrentiája miatt. Nincs természettudós, ki buzgóbban kutathatná ki a földet és a tengert, új állatokat és növényeket keresve, mint ahogy e kor evő művészei tették új cikkeket keresendők a konyha számára.*) Ha aztán

*) Még megvan (Macrob. 3, 13) azon lakoma étlapja, melyet Mucius Lentulus Niger 691 előtt pontifexségébe lépésekor adott, s melyen a pontifexek — köztök Caesar —, Vesta szűzei és nehány más pap és közel rokon hölgy volt jelen. A lakomát megelőzőleg felhordattak: tengeri sül; friss osztriga, amennyi kinek-kinek tetszett; káma; gerinc-csiga; fenyűmadár spárgával; hizlalt csirke; osztriga- és kagyló-pástétom; fekete és fehér tengeri makk, még egyszer gerinccsiga; glykymariskagyló; csalánkagyló; fügemadár; őzborda; sertésborda; lisztbe rántott baromfi; s kétféle bíborkagyló. Maga a lakoma a következő fogásokból állt: sertésmell; sertésfej; halpástétom; sertéspástétom; kacsa; főtt makkréce; nyúl; sült szárnyas; sütemény liszt- 63.

a vendég, az elébe rakott zagyvalék következményei elől menekülendő, ebéd után hánytatót vett be, az többé senkinek sem tűnt fel. A dőzsölés minden neme oly rendszeresen s oly pedánsan űzetett, hogy még tanárai is akadtak, kik abból éltek, hogy az előkelő ifjakat elméletileg és gyakorlatilag beavatták a kicsapongás minden nemébe. Felesleges volna még több időt töltenünk a legegyhangúbb tarkaság e sivár látványa előtt; annál inkább, miután a rómaiak még e téren sem követelhetik magoknak az eredetiség érdemét, hanem mindössze csak a hellen-keleti fényűzést utánozták még mértéktelenebb és szellemtelenebb módon. Plutos azonban ép úgy elnyeli saját gyermekeit, mint Kronos; az előkelő vágyakodások mindezen, többnyire haszontalan tárgyai utáni versengés az árakat oly magasra csigázta, hogy azok kezében, kik az árral úsztak, rövid idő alatt a legóriásibb vagyon is semmivé lett s azok is, kik csak a legszükségesebbekben követték tisztesség kedvéért az adott példát, gyors enyészetnek látták indulni öröklött és szilárdan álló jólétöket. A consulságért való pályázás például a tekintélyes családokra nézve a romlás rendes országútjává lett; s majdnem ugyanez áll a játékokról, a nagy építkezésekről s a többi vidám, de drága mulatságokról. E kor fejedelmi gazdagságát csak még fejedelmibb eladósodása múlja felül: Caesar 692 körül, acti-

Eladósodás.

62.

---

lángból; pontusi sütemény. Ezek azon testületi lakomák, melyekről Varro (*de r. r.* 3, 2, 16) azt mondja, hogy minden nyalánkságot megdrágítanak. Ugyanez egyik satyrájában a külföldi nyalánkságok közől a következőket sorolja fel, mint legnevezetesebbeket: samosi páva, phrygiai császármadár, melosi daru, ambrakiai gödölye, kalchedoni tinnhal, ángolna a gadesi tengerszorosból, persinusi szamárhal (? a tőkehaj egy neme), tarenti osztriga és kagyló, rhodosi tok (?), kilikiai szarushal (?), thasosi dió, egyiptomi datolya, spanyol makk.

váinak leszámítása után 25 millió sesterziussal (1.900,000 tallér) tartozott, Marcus Antoniusnak huszonnégy éves korában 6 millió (460,000 tallér), tizennégy évvel utóbb 40 millió (3 mill. tallér), Curiónak 60 millió (4½ mill. tallér), Milónak pedig 70 millió sesterzius (5½ millió tallér) adóssága volt. Mennyire pusztán a hitelen alapult a római előkelő világ ezen fényűzése, kitetszik azon tényből, miszerint a különféle, consulságra pályázók által felvett kölcsönök egy ízben Rómában a kamatlábat 4%-ról egyszerre nyolcra rugtatták fel. Az adós, ahelyett hogy idejekorán csődöt mondana vagy legalább liquidatióra bocsátaná ügyeit, ami viszonyait legalább tisztába hozta volna, fizetésképtelenségének kijelentését rendszerint halogatta ameddig csak lehetett; ahelyett hogy vagyonát, főkép pedig fekvő javait eladná, folytatta a kölcsönzést és tovább adta a nagyurat, mígnem végre a válság annál erősebben kiütött és oly csődök következtek be, minő például Milóé vala, melybena hitelezők liquidált követeléseikből valamivel többet kaptak 4%-nál. A meggazdagodás és tönkrejutás ez őrületesen gyors forgandóságából s a rendszeresen űzött szédelgésből hasznot természetesen csak a hidegvérű bankár vont, ki tudta, mikor adjon és mikor ne adjon valakinek kölcsön. Ez úton tehát a hitelviszonyok ismét majdnem ugyanazon pontra jutottak, amelyen az ötödik század társadalmi válságának leggonoszabb idején álltak: a föld névszerinti birtokosai úgyszólván csak hitelezőik kisbirtokosai voltak, az adósok vagy szolgailag hódoltak hitelezőiknek annyira, hogy az apróbb emberek, mint a szabadonbocsátottak, hitelezőik kíséretében jelentek meg, az előkelőbbek pedig még magában a senátusban is hitelezőjök intéséhez képest beszéltek és szavaztak, vagy pedig készen álltak magának a tulajdonnak háborút izenni és hitelezőiket vagy fenyegetések által terrorisálni, vagy

épen összeesküvések és polgárháború által rázni le nyakukról. E viszonyokon alapult Caesar hatalma; belőlök támadtak azon zendülések, melyeknek jelszava „a szabad folium“ volt, Cinnáé és még határozottabban Catilináé, Caeliusé, Dolabelláé, melyek mindenben hasonlítottak a birtokosok és birtoktalanok azon küzdelmeihez, melyek egy századdal előbb a hellen világot nyugtalanították. A dolgok természete hozta magával, hogy ennyire aláásott gazdászati viszonyok mellett minden pénzügyi vagy politikai válságnak a legirtóztatóbb zavarra kellett vezetnie; s alig szükség említenünk, hogy a válság rendes ismertető jelei: a tőke eltünése, a földbirtok rögtönös elértéktelenedése, temérdek csőd és általános fizetésképtelenség, valamint a mithridatesi és a szövetségesek elleni háborúban, azonképen most a polgárháború alatt is megjelentek. — Magától értetik, hogy az erkölcsösség s a családi élet ily viszonyok közt a társadalom minden rétegében elavult dologgá váltak. A szegénység már nemcsak a legnagyobb, hanem az egyetlen bűn és gyalázat volt: pénzért eladta az államférfi az államot, a polgár szabadságát; eladók voltak a tiszti állomások úgy mint az esküdtek szavazatai; pénzért az előkelő hölgy ép úgy odaadta magát mint a közönséges rima; az okmányhamisítás és hamis eskü annyira mindennapi dologgá váltak, hogy egy e korbéli népköltő az esküt „adósságtapasznak“ nevezi. Már nem tudta senki, mi a becsület; aki nem hagyta magát megvesztegettetni, azt az illető már nem becsületes embernek, hanem személyes ellenségének tekintette. Az összes bűnügyi statistika bárhol és bármikor alig lesz képes párját felmutatni azon mindenféle, irtóztató és természetellenes gaztettek ijesztő képének, melyet Aulus Cluentius pöre tár szemünk elé egy itáliai földmívelő város legtekintélyesebb családai egyikének kebelében.

Erkölcstelenség.

— Amint azonban az iszap mind mérgesebb minőségben és mind feneketlenebbül gyűlt össze a népélet legbensőbb mélyében, azon módon lepte el a finom szokások s az általános barátság külső mázа mind simábban és hazugabban a társadalmi élet felszínét. Boldog boldogtalan látogatta egymást, úgy hogy az előkelő házakban már szükségessé válik a reggelenként udvarlásra jövőket bizonyos, az úr vagy akár alkalmilag a komornyik által megállapított sorrendben bocsátani be, s már csak a nevezetesebbeknek adni külön kihallgatást, a többiek látogatását pedig vagy csoportonként vagy végül tömegesen intézni el, mely osztályozást először állítólag Gaius Gracchus, e téren is elő hirnöke az új monarchiának, hozta volna divatba. Az udvariasságból való levelezés ép oly nagy mérveket öltött, mint az udvariasságból való látogatás; oly emberek közt, kik sem személyes sem üzleti viszonyban nem állnak egymással, szakadatlanul foly még a tengereken keresztül is a „baráti“ levelezés, míg megfordítva tulajdonképeni és formaszerinti üzleti levelek már csak valamely testülethez intéztetnek. Az ebédre való meghivás, a szokásos újévi ajándékok s a házi ünnepélyek szintén levetkezik eredeti jellegöket és szinte nyilvános ünnepélyekké válnak; sőt még maga a halál sem menti fel az embert többé a hozzá „közelállók“ nagy tömege iránt köteles tekintetek alól: a római, ha tisztességes módon akar meghalni, köteles ezek mindenikének legalább emléket hagyni. A tulajdonképeni benső családi és baráti összetartás, úgy mint a mai börzevilág bizonyos köreiből, az akkori Rómából is oly gyökeresen kiveszett, hogy annak tartalmukat vesztett formáival és rongyaival már csak az üzletemberek és ismerősök közti érintkezés cicomázhatta fel magát, s azután a valódi barátság helyét a „barátság“ azon kísértő szelleme foglal-

Barátság.

hatta el, mely nem utólsó helyen áll az alvilág azon különféle szellemeinek sorában, melyek e kor kiátkozásai és polgárháborúi felett lebegnek. — E kor csillogó hanyatlásának szintoly jellemző vonása a nők emancipátiója. Gazdászati tekintetben a nők már rég önállóságra vergődtek; a mostani korszakban már tulajdon nőügyvédekkel találkozunk, kik egyedül álló gazdag hölgyeknek vagyonuk igazgatásában és pöreik vezetésében szolgálatkészen kezökre járnak, ügy- és jogismereteik által imponálnak nekik s ezzel busásabb borravalókat és örökrészeket csalnak ki magoknak, mint a börze többi járdataposói. De a nők nemcsak apjok vagy férjök anyagi gyámsága alól érezték felmentetteknek magokat. A szerelmi kalandok minden faja napirenden volt. E kor ballettáncosnői *(mimae)* keresetmódjaik sokfélesége és a bennök kifejtett mesteri ügyesség dolgában bátran kiállhatják a versenyt a maiakkal; primadonnáik, mint Cytheris és mások, még a történelem lapjait is bemocskolták. De ezeknek mintegy engedélyezett iparában nagy kárt tett az aristokratia hölgyeinek szabad művészete. A szerelmi viszonyok a legelőkelőbb házakban is oly közönséges dologgá lettek, hogy már csak valami rendkívüli botrány volt képes azokat különös mendemonda tárgyává tenni; a törvényes fellépés pedig ily esetekben már egyenesen nevetségesnek tartatott. Oly páratlan botrány, minőt Publius Clodius 693-ban a főpontifex házában az asszonyi ünnep alkalmával követett el, dacára annak, hogy százszorta gonoszabb volt oly kihágásoknál, melyekre félszázad előtt még egy csomó halálos itélet mondatott ki, majdnem vizsgálat nélkül és teljesen büntetlen maradt. A fürdő idénynek — aprilisban, midőn az államügyek szüneteltek s az előkelő világ Baiaebe és Puteoliba özönlött, — főérdekét a megengedett és meg nem engedett szerelmi viszonyok ké-

A nők.

61.

pezték, melyek a zenével, énekkel és a csónakon vagy parton elköltött finom reggelivel együtt a gondolázást megfűszerezték. Itt a nők korlátlanul uralkodtak; de azért korántsem érték be e saját birodalmukkal, mely őket jog szerint megillette, hanem politizáltak, megjelentek a pártértekezleteken és pénzökkel s ármányaikkal részt vettek a coteriák sivár üzelmeiben. Aki e nőpolitikusokat Scipio és Cato után az emelvényen mozogni s mellettök a fiatal dandyt látta, amint sima állával, vékony hangjával és tipegő járásával, fején s mellén kendővel, kézelős ingben és női sandálokban majmolta a demimondeot — visszariadhatott azon természetellenes világtól, melyben, úgylátszott, mintha a két nem szerepet akarna cserélni. Mily fogalmak uralkodtak ezen aristokratia köreiben a házassági elválásról, megitélhetjük legjobb és legerkölcsösebb tagjának Marcus Catonak eljárásából, ki egy házasodni akaró barátjának kérésére minden nehézség nélkül elválasztatta magát nejétől, s e barátjának halála után ugyane nőt másodszor is elvette. A nőtlenség és gyermektelenség főkép a felső osztályokban mind jobban elharapódzott. Míg e körök a házasságot már régóta tehernek tekintették, melynek viselésére az ember legfeljebb csak a közjó érdekében vállalkozik, most már, és pedig még Catonál és elvtársainál is azon elvvel találkozunk, melyből egy századdal előbb Polybios Hellas hanyatlását származtatta: miszerint polgári kötelesség a nagy vagyont összetartani s ennélfogva nem sok gyermeket nemzeni. — Hol volt azon kor, melyben a római a „gyermeknemző“ *(proletarius)* melléknévben megtisztelést látott! — E társadalmi viszonyok következtében a latin törzs Itáliában ijesztő módon fogyni kezdett s a szép vidékeket az élődi bevándorlás vagy sivatag pusztaság lepte el. Itália lakosságának tetemes része a külföldre özönlött. Már a ké-

Itália elnéptelenedése.

pesség és munkaerő azon összege is, melyet a földközi tenger egész környékén szükséges itáliai őrségek kiállítása vett igénybe, meghaladta a félsziget erejét, főkép miután az ekként a külföldre küldött elemek nagy része a nemzetre nézve örökre elveszett. Mert minél inkább növekedett a római község egy sok nemzetet magába foglaló birodalommá, annál inkább elszokott az uralkodó aristokratia attól, hogy Itáliát tekintse kizárólag hazájának; a hadi szolgálatra besorozott vagy toborzott legénységnek tekintélyes része pedig a folytonos harcokban, nevezetesen a véres polgárháborúban elveszett, más részét pedig a hosszú, néha egy egész emberkorra kiterjedő szolgálati idő teljesen elidegenítette szülőföldétől. Valamint a közszolgálat, úgy az üzérkedés a földbirtokosok egy részét s majdnem az egész kereskedő osztályt életfogytiglan vagy legalább hosszú időre szintén távol tartotta az országtól, és főkép ez utóbbit a kereskedelmi utazások demoralisáló foglalkozása által egyáltaljában elszoktatta a szülőföldjén való polgári életmódtól valamint a családi élet örömeitől. Kárpótlásul e veszteségekért Itália egyfelől a rabszolgák és szabadonbocsátottak proletárhadát, másfelől a Kis-Ázsiából, Syriából és Egyiptomból beözönlő mesterembereket és kufárokat kapta, kik leginkább a fővárosban, és meginkább Ostia, Puteoli, Brundisium kikötő városokban elszaporodtak. De Itália legnagyobb és legfontosabb része még ily tisztátalan elemeket sem kapott kárpótlásul az elvesztett tiszta elemekért, s ebben a lakosság száma szemmelláthatólag fogyott. Leginkább állt ez a legelővidékekről, amint hogy például a marhatenyésztés paradicsomát, Apuliát a kortársak Itália legnéptelenebb részének mondják, és Róma környékéről, hol a Campagna a hanyatlásnak induló földmivelés és az elhatalmaskodó rosz levegő folytonos kölcsönös egymásra ha-

tása alatt mindinkább pusztulásnak eredt. Labici, Gabii, Bovillae, egykor nyájas falusi városok, annyira hanyatlottak, hogy nagy bajba került számukra képviselőket találni a latín ünnep alkalmára. Tusculum, habár még mindig Latium legtekintélyesebb községeinek egyike, már alig állt többől nehány előkelő családnál, mely a fővárosban élt, de tusculumi illetőségi jogát megtartotta, és a szavazatra jogosított polgárok száma tekintetében messze mögöttük állt még belső Italia apró községeinek is. A fegyverfogható katonaság törzse e vidéken, mely egykor főforrását képezte Róma haderejének, oly tökéletesen elenyészett, hogy e korban a rómaiak a krónikának az aequusokkal és volskokkal vitt háborúkról szóló, s a jelen viszonyok közt mesésen hangzó jelentéseit bámulattal és talán irtózattal olvasták. Nem mindenütt álltak ily rosszul a dolgok, nevezetesen nem Közép-Itália többi részeiben és Campániában; de ennek dacára, mint Varro panaszolja „Itália hajdan népes városai el voltak pusztulva" egytől-egyig. — Itália az oligarchia uralkodása alatt ijesztő látványt nyujt. A koldusok és a gazdagok osztálya közti vésztertes ellentétet nem közvetíti, nem enyhíti semmi. Minél világosabban és kínosabban érezte ezt mindkét fél, minél szédületesebb fokra hágott a gazdagság és minél mélyebbé lett a szegénység tátongó örvénye, annál gyakrabban kaptak fel az üzérkedés és szerencsejáték e forgandó világában egyesek a magasba, hogy onnan ismét a mélységbe bukjanak. Minél nagyobb volt külsőleg a szakadás e két világ között, annál tökéletesebben egyesültek azok a családi élet megsemmisitésében, mely pedig minden nemzetiségnek magvát és forrását képezi, a renyheségben s dőzsölésben, a szédelgő gazdálkodásban, a férfiatlan függőségben, ugyanazon corruptióban, melynek csak árszabása volt kétféle, a gonosztevői elerkölcstelene-

Itália az oligarchia alatt.

désben, s a vágyban: hadat izenni a tulajdonnak. A gazdagság s a nyomor szövetkezve űzik ki Itáliából az itáliaiakat és lepik el részben rabszolgák rajaival, részben ijesztő csenddel a félszigetet. A kép irtóztató de nem meglepő: a tőkepénzesek uralkodása, ahol rabszolgatartó államban teljesen kifejlődött, mindenütt egyforma pusztítást vitt végbe isten szép világában. Valamint a folyók vize különböző színt játszik, de a cloaka mindenütt egyenlőnek tűnik fel, azonképen hasonlít Cicero korának Itáliája is Polybios Görögországához s még inkább a Hannibál korabéli Karthágóhoz, hol a mindenhatóan uralkodó tőke ugyanily módon tönkre tette a középosztályt; a kereskedést és jószággazdaságot a virágzás legmagasabb fokára emelte, s végül a nemzetnek szemfényvesztő mázzal bevont erkölcsi és politikai rothadására vezetett. Mindaz, amit a tőke a mai világban vétkezett a nemzetek és a civilisátió ellen, annyira eltörpül a régi tőkepénzes-államok borzalmaival szemben, amennyivel fölötte áll a szabad ember, legyen bármily szegény, a rabszolgának; és csak ha egyszer az Éjszak-Amerikában elvetett vészes mag kikel, fog a világ ismét ilynemű gyümölcsöket arathatni.

Caesar reformjai.

E bajok, melyekben Itália nemzetgazdasága sínlődött, lényök legmélyében gyógyíthatatlanok voltak, s amit belőlök még meg lehetett gyógyítani, azt leginkább a népnek s időnek kellett jóvá tennie; mert valamint a legügyesebb orvos, azonképen a legbölcsebb kormány sem képes az organismus megromlott nedveit frissekkel cserélni fel, és mélyebben rejlő bajoknál többet tenni, mint hogy eltávolítja a testtől azon véletleneket, melyek a természet gyógyító erejét működésében gátolják. E feladatnak az új kormány békés erélye már magában véve is eleget tett, mert általa egyes legártalmasabb kinövések már maguktól lehullottak,

mint például a proletárság mesterséges ápolása, a bűnök bűntetlensége, a hivatalvásárlás és más effélék. De azért a kormány valamivel többet is tehetett, mint csupán azt, hogy ne ártson az államnak. Caesar nem tartozott azon túlságosan bölcs emberek közé, kik a tengert azért nem szorítják töltések közé, mert végre is nincs töltés, mely annak áradatával dacolni bírna. Jobb ha a nemzet, gazdászatával együtt maga halad előre természetszerű pályáján; miután azonban erről letért, Caesar minden erélyével azon volt, hogy a nemzetet fölülről hatva terelje ismét vissza a hazai és családi életbe s a nemzetgazdaságot törvények s rendeletek útján reformálhassa. Hogy az itáliaiaknak maradandó távollétét Itáliából meggátolja s az előkelő világot és a kereskedő osztályt rábírja, hogy saját hazájában alkosson tűzhelyet magának, nemcsak a katonák szolgálati idejét szabta rövidebbre, hanem a senátori rendűeknek általjában megtiltotta, hogy nyílvános megbízatások kivételével a külföldön lakjanak, Itália többi lakosaira nézve pedig szabálylyá tette, hogy házasságra alkalmas korukban (a huszadik évtől a negyvenedikig) három egymásután következő évnél többet ne legyen szabad Itálián kívül tölteniök. Ugyane szellem vezette Caesart már első consulsága korában is, midőn a capuai gyarmat alapításánál a több gyermekkel bíró apákat előnyben részesítette; most pedig mint imperátor rendkívüli jutalmakat tűzött ki a sok gyermekű családatyák számára s egyúttal mint a nemzet legfőbb birája a házassági elválással és házasságtöréssel, római fogalmak szerint, hallatlan szigorral bánt el. Nem tartotta magához méltatlan dolognak még egy részletekbe menő fényűzési törvény kibocsátását sem, mely egyebek közt az építési pazarlást, legalább legoktalanabb kinövései egyikében, a síremlékek mezején korlátozta, a bíborruhák és gyöngyök vi-

A hazától távollevők elleni rendszabályok.

Rendszabályok a családi élet emelésére.

Fényűzési törvények.

selését bizonyos időkre, kor- és rangosztályokra szorította, s felnőtt embereknek egészen eltiltotta, az asztali fényűzés maximumát megszabta s egy csomó fényűzési ételt egyenesen betiltott. Efféle rendeletek természetesen nem uj dolog voltak; de újság volt az, hogy az „erkölcsmester“ komolyan megkövetelte azok megfogadását, az eleségpiacokon fizetett felügyelőket tartott, sőt törvényszéki szolgái által az előkelő urak asztalait megvizsgáltatta s a betiltott ételeket ott helyben lefoglaltatta. A mérsékletnek ilynemű elméleti és gyakorlati oktatása, melyben az előkelő világ az új monarchiai rendőrség által részesítettett, természetesen alig vezetett többre, mint arra, hogy a fényűzés valamivel mélyebb titok fátyolába burkolódzott; de ha a tettetés teszi azon hódolatot, melylyel a bűn az erénynek áldozik, úgy az akkori viszonyok közt még a rendőri úton előidézett látszólagos tisztesség is nem megvetendő haladás volt egy jobb irányban. Komolyabb természetűek voltak és több sikert igértek Caesarnak azon rendszabályai, melyekhez az itáliai pénz- és talajgazdaság szabályozására folyamodott. E téren mindenekelőtt átmeneti intézkedésekre volt szükség a pénzhiány s általjában az adóssági válság megszűntetése végett. Az elrejtett tőkék ellen támadt zaj által előidézett azon törvény, mely mindenkinek megtiltotta arany és ezüst készpénzben 60,000 sesterziusnál (4600 tallér) többet készletben tartania, kétségkívül csak azért adatott ki, hogy a vak közönség haragját az uzsorások ellen lecsillapítsa; kihirdettetésének alakja, mely azon fictióból indult ki, hogy csak egy régi, már feledésbe merült törvényt elevenít fel, arra mutat, hogy Caesar röstellte ez intézkedést, s aligha hajtotta azt végre a gyakorlatban. Sokkal komolyabb kérdés volt az, mi történjék a függő követelésekkel, melyeknek teljes elengedését azon párt, mely az övének nevezte magát,

Az adóssági válság.

türelmetlenül követelte Caesartól. Hogy ez a követelést ily módon nem teljesítette, már említettük; de azért és pedig már 705-ben az adósok két fontos engedményben részesültek. Először is a hátrálékban levő kamat elengedtetett,*) a megfizetett pedig a tőkéből levonatott. Másodszor kötelezteteti a hitelező, hogy az adós ingó és ingatlan javait fizetés fejében azon becsáron fogadja el, melylyel az illető tárgyak a polgárháború és az általa okozott általános értékcsökkenés előtt bírtak. — Ez utóbbi intézkedés nem volt méltánytalan; ha a hitelező követelésének erejéig adósa vagyona tényleges tulajdonosának volt tekintendő, akkor kétségkívül helyén volt, hogy a birtok általános értékcsökkenése reá is kiterjedjen. A teljesített vagy még teljesítendő kamatfizetések megsemmisítése ellenben, melynek gyakorlati eredménye az volt, hogy a hitelezők a kamatokon kívül még azon tőkéből is, melyre követelésök a törvény kibocsátásakor kiterjedt, átlag huszonöt százalékot vesztettek, a valóságban nem volt egyéb, mint részben történt teljesítése a demokraták azon türelmetlen kívánságának, hogy a kölcsönből származó követelések semmisíttessenek meg; s bármily gonoszul uzsoráskodtak légyen is a pénzkölcsönzők, ezzel mégsem lehet kivétel nélkül minden kamatkövetelésnek visszaható erejű megsemmisítését igazolni. De hogy legalább megértsük, meg kell emlékeznünk róla, mily helyzetet foglalt el a demokrata párt szemben a kamatkérdéssel. A kamatvétel törvényes tilalmát, melyet a hajdani plebejus ellenzék 412-ben magának kierőszakolt, a nemes- 49. 342.

*) Ezt ugyan írva nem találjuk, de ez szükségkép következik abból, hogy megengedtetett a készpénzzel vagy utalvány által lefizetett kamatokat *(si quid usurae nomine numeratum aut perscriptum fuisset:* Sueton *Caes.* 42), mint melyek törvénytelenül fizettettek, a tőkéből levonni.

ség, mely a praetorság útján a polgári pör felett uralkodott, ugyan tényleg hatályon kívül helyezte, de azért az azóta formaszerint folyton érvényben maradt; és a hetedik század demokratái, kik magokat mindenben ama régi rendi s társadalmi mozgalom folytatóinak tekintették, a kamat fizetést mindig érvénytelenek nyilvánították, sőt e nézetöket a máriusi kor zavaraiban, legalább ideiglenesen, a gyakorlatban is érvényesítették. Nem hihető, hogy Caesar pártjának nyers nézeteit a kamatkérdésben osztotta volna; s midőn a liquidátio ügyében kelt jelentésében azon intézkedését, melylyel az adósok javainak fizetés fejében való elfogadását elrendelte, megemlíti, a kamatok eltörléséről azonban hallgat, ez talán nem egyéb egy önmagának tett néma szemrehányásnál. De mint minden pártvezér, úgy ő is függött pártjától s a demokratiának a kamatkérdésben vallott hagyományos elveit nyíltan meg nem tagadhatta; annál kevésbbé, miután e kérdésben nem mint a pharsalosi mindenható győztesnek, hanem még Epirusba menetele előtt kellett határoznia. Míg azonban a jogi rendnek s a tulajdonnak e megcsorbítását talán inkább elnézte, mintsem elkövette, másfelől kétségtelenül az ő érdeme, hogy a demokraták képtelen kívánsága minden kölcsönkövetelések megsemmisítése iránt visszautasíttatott; és az mindenesetre erősen igazolja őt, hogy az adósok még sokkal elégedetlenebbek voltak a nyert és véleményök szerint semmiképen ki nem elégítő engedménynyel, mintsem a megrövidített hitelezők, és hogy Caelius és Dolabella vezetése alatt, mint már elmondtuk, oktalan és sikeretlen módon megkísértették zendülés és polgárháború útján szerezni meg azt, amit Caesar tőlök megtagadott. — De Caesar nem szorítkozott arra, hogy egy pillanatra segítsen az adósokon, hanem megtette mindazt, amit mint törvényhozó megtehetett arra

Új csődrendtartás.

nézve, hogy a tőke irtóztató mindenhatóságát maradandóan megtörje. Mindenekelőtt azon nagy jogelvet állította fel, miszerint a szabadság nem a tulajdonnal felmérhető birtok, hanem az ember örök joga, melytől az állam csak a bűnöst foszthatja meg, de nem az adóst. Caesar volt az, ki, talán ebben is az emberiebb egyiptomi s görög, főkép pedig a Solon-féle törvényhozás*) által ösztönöztetve, ezen elvet, mely a régibb csődrendtartás tételeivel homlokegyenest ellenkezett, a közönséges jogba bevezette, melyben rajta kezdve kétségbe nem vontan fentartotta magát. A római országos jog szerint a fizetésképtelen adós hitelezőjének szolgájává lett. A poeteliusi törvény ugyan annak, ki csupán pillanatnyi zavar, nem pedig valódi túleladósodás következtében vált fizetésképtelenné, megengedte, hogy vagyonának átengedése árán szabadságát megmentse; a valóban túlságosan eladósodott emberre nézve azonban ezen jogi elv, bár mellékes dolgokban enyhíttetett, de a dolog lényegében egy fél ezredéven át változatlanul fennállt; oly csőd, mely főkép a vagyon ellen irányult, csak kivételképen fordult elő akkor, ha az adós már meghalt vagy polgárjogát elvesztette, vagy nem volt megtalálható. Csak Caesar adta meg az eladósodott embernek azon jogot, melyen még a mi csődrendtartásaink is alapulnak; hogy javainak formaszerinti átadása által a hitelezők javára, teljék ki bár belőlök ezeknek összes követelése vagy nem, legalább személyes szabadságát, habár csekélyebb tiszteleti és politikai jogokkal, de megmenthesse, és új

*) Az egyiptomi királyi törvények (Diodor 1, 79) valamint Solonéi (Plutarch *Sol.* 13, 15) betiltják oly adóslevelek kiállítását, melyekben a nemfizetés esetében az adós személyes szabadságáról lemond; és legalább az utóbbiak az adóst még csőd esetében sem kötelezték többre, mint összes javainak átengedésére.

anyagi existentiájának megalapításához láthasson, melyben a régibb időkből eredő és csődje alkalmával ki nem elégített követelések kiegyenlítése végett csupán azon esetben legyen beperelhető, ha képes azokat kifizetni anélkül, hogy másodszor is anyagilag tönkre tegye magát. Míg ekként a nagy demokrata azon halhatatlan dicsőségben részesült, hogy a személyes szabadságot elvileg felmenthette a tőke gyámsága alól, másfelől a tőke túlhatalmát uzsoratörvények segélyével rendőrileg is korlátozni igyekezett. A demokratia ellenszenve a kamatszerződések ellen benne sem tagadta meg magát. Az itáliai pénzforgalom számára azon kamatos kölcsönökre nézve, melyeket az egyes tőkepénzeseknek adniok megengedtetett, bizonyos maximális összeget állapított meg, mely úgy látszik azon itáliai földbirtokhoz volt arányítva, melylyel mindenikök bírt s talán ennek fele értékével ért fel. Ez intézkedés áthágása, a köztársaság uzsoratörvényeiben megszabott eljárás szerint, bűnügyi vétségnek tekintetett és külön esküdt bizottság elé utasíttatott. Ha sikerülendett e rendelkezést a gyakorlatban megvalósítani, az minden itáliai űzletembert rákényszerítendett, hogy mindenekelőtt egyúttal itáliai földbirtokossá is legyen, és teljesen megszűntette volna Itáliában azon tőkepénzesek osztályát, kik pusztán tőkéik kamataiból éltek. Közvetve e törvény azon földbirtokosok nem kevésbbé ártalmas osztályát is alaposan csökkentette, kik eladósodván a valóságban csak hitelezőik számára kezelték jószágukat, miután a hitelezőket, ha kamatüzletöket folytatni akarták, rákényszerítette, hogy földbirtokot vásároljanak. Egyébiránt már ebből is kiviláglik, miszerint Caesar korántsem a régi populáris párt naiv kamattilalmát egyszerűen feleleveníteni, hanem ellenkezőleg a kamatvételt bizonyos korlátok közt meg akarta engedni. Igen valószínű azonban, hogy

Uzsoratörvények.

ebben nem szorítkozott a kölcsön adható összegek maximális tételeinek ama, csupán Itáliára nézve érvényes meghatározására, hanem, főkép tekintettel a tartományokra, a kamatokra nézve is állított fel maximális tételeket. Azon törvényes intézkedéseket, melyek szerint nem volt szabad havi 1%-kos kamatnál nagyobbat, vagy a hátrálékban levő kamattól ismét kamatot, vagy végre hátralékos kamatok fejében a tőkével egyenlő összegnél többet követelni a törvényszék előtt, először, valószínűleg szintén a görögök és egyiptomiak példáját követve*) Lucius Lucullus léptette életbe Kis-Ázsiára nézve, jobb utódai pedig e tartományban fenntartották; azután egyes helytartók, rendeleti úton más tartományokba is átvitték, s végre legalább egy részöket a római senátusnak egy 704-iki végzése törvényes erő- 50.
vel ruházta fel az összes tartományokban. Hogy Lucullusnak ezen intézkedései későbbi korban egész terjedelmökben birodalmi törvénynyé, és minden tekintetben alapjává lettek a rómaiak, sőt a mai kamattörvényhozásnak is, az alkalmasint szintén Caesar valamely rendelkezésének eredménye. — E törekvéseivel a tőke túlhatalmának leszállítására, A talajgazdaság emelése.
párhuzamosan, a talajgazdaságot is vissza igyekezett terelni azon ösvényre, melyen a köznek legtöbb hasznot hajthatott. Sokat tett erre nézve már az igazságszolgáltatás és a rendőrség jobbá tétele is. Míg eddig Itáliában senkinek sem élete, sem ingó vagy ingatlan tulajdona nem volt biztos, míg például a római bandavezetők szünidőik alatt, midőn tudnniillik legénységök nem csinált a fővárosban

*) Legalább az utólsó tétellel a régi egyiptomi királyi törvényekben szintén találkozunk (Diodor 1, 79). Solon törvényhozása ellenben nem korlátozza a kamatot, sőt nyíltan megengedi bármily tetszés szerinti kamat kialkuvását.

politikát, Etruria erdeiben rablással foglalkoztak vagy zsoldos uraik földbirtokát kerekítették ki a szomszédok meghódítása által, az ököljog efféle nyilvánulásai most véget értek; és ennek jótékony következményeit mindenekfelett a földmívelő lakosság összes osztályainak kellett megérezniök. Caesar építési terveivel, melyek korántsem szorítkoztak a fővárosra, szintén hatni akart ez irányban; így pl. kényelmes kocsiutat szándékozott készíttetni Rómából az Apennin szorosain keresztül az ádriai tengerhez Itália belső forgalmának élénkítésére, a fucinei tó vizét pedig lejebb akarta csapolni a marsus parasztság érdekében. De közvetlenül is belenyult Caesar Itália gazdászati viszonyaiba. Az itáliai marhatenyésztőket arra kötelezte, hogy pásztoraiknak legalább egy harmadrészét szabadon született felnőtt emberek közől vegyék, ami elejét vette a banditaságnak s egyúttal új keresetforrást nyitott a szabad proletárságnak.

Földkiosztás. Az agrariai kérdésben Caesar, ki már első consulsága alatt azon helyzetbe jutott, hogy azt szabályozhatta, több belátással mint Tiberius Gracchus, nem arra törekedett, hogy a parasztgazdaságot minden áron, még egy a tulajdon ellen intézett, bár jogi záradékok mögé rejtett forradalom árán is, helyreállítsa; előtte úgy, mint minden valódi államférfi előtt a politika első és legcsorbíthatatlanabb elve annak biztossága volt, ami tulajdon vala vagy legalább a közönség által annak tekintetett; és csak ezen elv korlátain belől igyekezett az itáliai kis birtokot emelni, melynek virágzását ő is életkérdésnek tekintette a nemzetre nézve. És még így is sokat lehetett tenni ez irányban. Minden magán jogot, neveztetett légyen bár tulajdonnak vagy címzetes örökbirtoknak, eredt légyen bár Gracchustól vagy Sullától, feltétlenül tiszteletben tartott. Ellenben az Itáliában levő összes valódi uradalmi földeket, bele foglalva nagy részét

azon fekvőségeknek is, melyek papi testületek kezében voltak, de jogilag az állam tulajdonát képezték, Caesar, miután a maga szigorúan takarékos szokásához híven, mely a pazarlást és hanyagságot még apró dolgokban sem tűrte meg, a feleleventett huszas bizottság által az itáliai birtokok jogcímeit általános revisió alá vettette — Gracchus módjára felosztásra szánta, természetesen amennyiben alkalmasak voltak a földmívelésre — az állam birtokában levő apuliai nyári- és samniumi téli legelők ezután is uradalmi föld maradtak; és legalább szándékában állt az imperátornak, hogy azon esetre, ha ez uradalmak nem volnának kielégítők, az állampénztár költségén fogja Itáliában a még szükséges telkeket összevásárolni. Az új parasztok kiválasztásában természetesen első sorban a kiszolgált katonák vétettek figyelembe, s azon terhet, melyet a katonaszedés rótt az anyaország vállaira, Caesar amennyire lehetséges volt, jótéteménynyé változtatta át azáltal, hogy az újoncúl besorozott proletárok helyett parasztokat adott vissza az országnak; s figyelemreméltó az is, hogy, amint látszik, az elpusztult latín községek, mint például Veii és Capena, kaptak legtöbb új települőt. Azon szabálylyal, miszerint az új tulajdonosoknak csak húsz év múlva legyen joguk a kapott földeket elidegeníteni, Caesar szerencsésen megtalálta a kellő középutat az elidegenítés teljes szabadsága közt, mely a kiosztott föld legnagyobb részét csakhamar visszajuttatta volna ismét a nagy tőkepénzesek kezébe, s a forgalmi szabadság maradandó korlátozása között, amint azt Tiberius Gracchus és Sulla, és pedig mindketten sikeretlenül elrendelték. — Míg ekként a kormány erélyesen oda hatott, hogy a beteg elemek az itáliai népéletből eltávolíttassanak s az egészségesek megerősödjenek, Caesar úgy akarta, hogy végül a szabályozott municipális rendszer,

A municipális élet emelése.

miután az a szövetségesek harcának válságaiból az állami életen belől és mellette a legújabb időben kifejlődött, meghozza az új monarchiának a községi élet azon mértékét, mely vele megfért, s a közélet legnemesebb elemeinek fennakadt keringését ismét gyorsabb érveréssé élénkitse. Azon
49. két községi szabályzatban*), melyet 705-ben a cisalpini
45. Gallia, 709-ben pedig Itália számára kiadott, mely utóbbi nevezetesen az egész reá következő korra nézve törvény maradt, vezérelvül van felállítva egyrészt a városi collegiumok szigorú megtisztítása minden erkölcstelen elemektől, anélkül azonban, hogy a politikai rendőrségnek csak nyoma is volna benne, másrészt a központosítás elvének lehetőleg szűk térre korlátozása s a községek lehetőleg szabad mozgása, melyek a hivatalnokok választását és polgári s fenyítő törvényhatóságukat, habár ez utóbbit korlátolt mértékben, még ezentúl is megtartották. Az általános rendőri határozmányok, mint például az egyesülési jog korlátozására vonatkozók, természetesen reájok is kiterjedtek. — Ezen rendelkezések által kísértette meg Caesar Itália nemzetgazdasági viszonyainak reformálását. Könnyű úgy kimutatni elégtelenségöket, miután még mellettök is temérdek baj érintetlenül fennmaradt, mint bebizonyítani, hogy sok tekintetben károsan hatottak, midőn a forgalom szabadságát, részben igen érezhető módon megszorították. Még könnyebb kimutatni, hogy az itáliai nemzetgazdaság bajai egyáltalján gyógyíthatatlan természetűek voltak. De a gyakorlati államférfi e műben mégis egyiránt bámulni fogja a mestert és művét. Már magában véve az is valami volt, hogy ott, ahol oly ember, minő Sulla volt, a javítás lehe-

*) Mindkét törvényből még jókora töredéket bírunk.

tősége felett kétségbeesve beérte a pusztán formaszerinti újjászervezéssel, Caesar a bajt tulajdonképeni fészkében kutatta fel és ott küzdött meg vele; és kétségkívül kimondhatjuk, hogy Caesar reformjaival a lehetőnek határát annyira megközelítette, amennyire azt államférfi és római csak megközelíthette. Itália megifjítását ő sem várhatta és nem is várta reformjaitól, sőt e célt egészen más úton igyekezett elérni, melyet hogy előadhassunk, előbb szemügyre kell vennünk a tartományok azon helyzetét, melyben Caesar azokat találta.

Tartományok.

Caesar tizennégy provinciát talált a római birodalomban, hét európait: az innenső és túlsó Spanyolországot: a transalpín Galliát; az itáliai Galliát Illyricummal; Makedoniát Görögországgal; Siciliát és Sardiniát Corsicával; öt ázsiait: Ázsiát; Bithyniát és Pontust; Kilikiát Kyprossal; Syriát és Krétát; és két afrikait: Kyrenét és Afrikát; melyekhez a lugdunumi Gallia és Belgium két új helytartóságának felállítása és Illyriának külön tartománynyá alakítása által még három új kerületet csatolt*). — Ezen tartományok kormányzásában az oligarchia rossz gazdálkodása oly fokra hágott, minőre legalább a nyugaton, dacára számos kormányok nemes versenyének e téren, soha más rendszer el nem jutott, s melyről a mi képzelőtehetségünk szerint már magasabbra jutni nem lehet. Igaz ugyan, hogy

Az oligarchia tartományi kormányzata.

---

*) Miután Caesar intézkedései szerint évenként tizenhat propraetor és két proconsul osztozott a tartományokban s ez utóbbiak két évig maradtak hivatalban, ebből azt következtethetnők, hogy a tartományok számát húszra szándékozott kikerekíteni. Bizonyosságot azonban e tekintetben annál kevésbé kaphatunk, miután Caesar szándékosan épen kevesebb hivatalt állított fel, mint ahány jelölt létezett számukra.

a felelősség ezért nem pusztán a rómaiakat illeti. A görög, phoenikiai vagy ázsiai kormányzat már majdnem mindenütt még az ő megérkezésök előtt kiirtott a népekből minden emelkedettebb szellemet, s a jog és szabadság minden érzetét. Az ugyan gonosz dolog volt, hogy minden vád alá fogott tartománylakosnak, ha kívántatott, személyesen kellett Rómában megjelennie, hogy megfeleljen magáért; hogy a római helytartó kénye kedve szerint beavatkozott a függő községek igazságszolgáltatásába és igazgatásába, véritéleteket hozott és a községi tanács tárgyalásait megsemmisítette; hogy háború esetén kénye kedve szerint s gyakran alávaló módon gazdálkodott a polgárkatonaságokkal, amint például Cotta, a pontusi Herakleia ostroma alkalmával, itáliai katonáit kímélendő, minden veszélyes helyre a polgárkatonákat állította, s midőn az ostrom nem ment kívánsága szerint, megparancsolta, hogy művezetőinek fejei lábaik elé rakassanak. Gonosz dolog volt, hogy sem a római helytartókat, sem kiséretöket az erkölcsiségnek vagy büntető jognak semmi szabálya meg nem kötötte, s hogy az erőszakoskodás, meggyalázás és gyilkosság jogi alakban vagy azon kívül, a tartományokban mindennapi dolog valának. De mindez legalább nem volt új: a nép már majdnem mindenütt régóta hozzászokott a rabszolgai bánásmódhoz és végre is nem sokat változtatott a dolgon, ha karthágói helytartó, syriai satrapa vagy római proconsul játszta-e a helyi zsarnok szerepét. Az anyagi jólétet, körülbelül az egyetlen dolgot, mely iránt a tartományok lakói még érzékkel bírtak, azon eljárás, mely a zsarnokok nagy száma folytán ugyan sokakra, de mégis csak csupa egyes emberekre nehezedett, sokkal kevésbbé zavarta meg, mintsem azon mindenkire egyiránt súlyosodó pénzügyi kizsákmányolás rendszere, mely ily erővel még sohasem lépett

fel. A rómaiak mesteri voltukat a pénzügyben most e téren irtóztató módon bizonyították be. Megkísértettük fentebb a tartományok megadóztatásának római rendszerét a maga szerény és józan alapjaiban, valamint utóbb fokozódásában és elfajulásában előadni; s magától értetődik, hogy ezen elfajulása progressiv arányban növekedett. A rendes adókat sokkal nyomasztóbbakká tette az adófelosztás egyenlőtlensége és a beszedés ügyetlen módja, mintsem összegök nagysága. A beszállásolások terhére vonatkozólag még magok a római államférfiak is bevallották, miszerint valamely város körülbelül ugyanannyit szenved, ha egy római sereg téli szállásra tér benne, mint ha az ellenség ostrommal beveszi. Míg az adófizetés, eredeti jellemét tekintve csak kárpótlás volt Róma számára a hadviselésnek magára vállalt terhéért, minélfogva az adót fizető községnek joga volt megkövetelni, hogy a rendes katonai szolgálattól megkíméltessék, most, amint ez például Sardiniára nézve ki van mutatva, az őrségi szolgálat terhe legnagyobb részben a tartománylakosok nyakába keríttetett, sőt egyéb teendőkön kívül a lovas szolgálat súlyos kötelezettsége még a rendes seregekben is teljesen reájok háríttatott. A rendkívüli tételmények, mint például gabnaszállítás a fővárosi proletárság javára csekély vagy semmi kártérítés mellett, a gyakori és költséges hajóhad-felszerelés és part-védelem a kalózság ellen, a kötelezettség: műtárgyakat, vadállatokat vagy az őrült római színházi és állatviadali fényűzés egyéb kellékeit beszerezni s a háború esetén tett katonai requisitiók, ép oly gyakori, mint nyomasztó és kiszámíthatatlan terhek valának. Egy példából megítélhetjük, mennyire mentek a dolgok. Gaius Verres három évig tartó igazgatása alatt Siciliában a földmívelő gazdák száma Leontinoiban 84-ről 32-re, Motykában 187-ről 86-ra, Herbitában 252-ről 120-ra,

Agyrionban 250-ről 80-ra szállt alá; tehát Sicilia legtermékenyebb kerülete közől négyben száz földbirtokos közől 59 inkább parlagon hagyta heverni földjét, mintsem ily kormányzás alatt mívelje. És e földmívelőgazdák, mint már csekély számuk is mutatja s amint nyíltan meg is van mondva, nem kisbirtokos parasztok, hanem tekintélyes ültetvénybirtokosok sőt jó részben római polgárok voltak! — A védenc-államok más alakban, de, ha lehetséges még súlyosabb módon voltak megadóztatva, miután ezeket a rómaiakon kívül még saját udvaraik is zsarolták. Kappadokiában és Egyiptomban a paraszt ép úgy tönkre volt jutva, mint a király, s amaz az adószedőt, ez római hitelezőit képtelen volt kielégíteni. Ehez járultak azután nem csak magának a helytartónak, hanem „barátainak" tulajdonképeni zsarolásai is, kik egytől-egyig azt hitték, hogy mintegy a helytartóra szóló utalványnyal bírnak és joguk van tőle megkövetelni, hogy úrrá téve térhessenek vissza a tartományból. A római oligarchia e tekintetben valóságos rablóbanda volt, mely a tartománylakosok fosztogatását rendszeresen és hivatásszerűleg űzte: s a valódi oligarcha derekasan hozzálátott a zsaroláshoz, miután a lopott kincset kénytelen volt az ügyvédekkel és esküdtekkel megosztani, és miután annál biztosabban lophatott, minél többet lopott. Már a tolvajbecsület fogalma is kifejlődött: a nagy rabló a kicsinyt, ez a pusztán tolvajt megvetőleg lenézte; akit egyszer a világ csudájára elitéltek, azon összegek nagyságával dicsekedett, melyeknek kizsarolását rábizonyították. Igy gazdálkodtak a tartományokban azon férfiak utódai, kik hivataloskodásukból az alattvalók hálájáu s polgártársaik tetszésén kívül mitsem szoktak hazavinni magokkal. — Azonban, ha ugyan lehetséges volt, még galádabbul és még kevésbbé ellenőrizve pusztítottak az itáliai űzletembe-

A római tőkepénzesek a tartományokban.

rek a szerencsétlen tartománylakosok közt. A földbirtok legjövedelmezőbb részei s az összes kereskedelmi és pénzügy kezökben öszpontosult. Az itáliai nagyok tengerentúli földbirtokai a jószágigazgatók utján való gazdálkodás minden nyomorúságának ki voltak téve és sohasem látták urokat, kivéve netalán a vadaskerteket, minőket a transalpíni Galliában majdnem egy négyszög német mértföldnyi terjedelemben már e korban is találunk. Az uzsora a virágzás eddig ismeretlen fokára jutott. A kis földtulajdonosok Illyricumban, Ázsiában, Egyiptomban legnagyobb részben már Varro korában tényleg mint római vagy nemrómai hitelezőik adós rabszolgái mívelték földjeiket, úgy mint egykor a plebejusok patricius hitelezőik számára. Volt eset rá, hogy még városközségek is csak havi 4%-ra kaptak kölcsönt. Mindennapi dolog volt, hogy valamely befolyásos és erélyes űzletember, hogy űzletét jobban előmozdíthassa, a senátus által követi*) vagy a helytartó által tiszti címet, s ha ment, még karhatalmat is adatott magának; teljes hitelességgel feljegyezve találunk egy esetet, melyben egy ily harcias bankár Kyproson, hol Salamis városa ellen követelése volt, ennek községi tanácsát a tanácsházban ostromzár alatt tartotta mindaddig, míg a tanács öt tagja éhen nem halt benne. — E két neméhez a zsarolásnak, melyeknek mindenike már egymagában is elviselhetetlen volt s melyek mind rendszeresebb módon illeszkedtek egymásba, járultak még az általános szorongattatások, melyeknek legnagyobb részében, legalább közvetve, a római kormány szintén hibás volt. A gyakori háborúkban hol a barbárok, hol a római hadseregek nagy tőkéket vittek magokkal a tartományok- Rablás és hadi károk.

*) Ez az úgynevezett „szabad követség“ *(libera legatio)*, vagyis követség tulajdonképeni nyílvános megbízatás nélkül.

ból s még nagyobbakat tettek semmivé. A római szárazföldi és tengeri rendőrség haszontalansága folytán a szárazföldi és tengeri rablók mindenfelé csak úgy hemzsegtek. Sardiniában és Kis-Ázsia belsejében a bandák garázdálkodásai járványossá lettek; Afrikában és a túlsó Spanyolországban miattok minden a városok falain kívül fekvő épületet falakkal és tornyokkal kellett megerősíteni. A kalózság nagy csapásáról már máshelyt szólottunk. A prohibitív rendszer panaceája, melylyel a római helytartók a dolgokba bele szoktak vágni, midőn, ami ily körülmények közt el nem maradhatott, pénzszükség vagy kenyérdrágaság állt be: a tartományokból való arany- és gabnakivitel betiltása, szintén nem segített a bajon. A községi viszonyokat az általános inségen kívül majd mindenütt még helyi bonyodalmak s a községi hivatalnokok sikkasztásai is megzavarták. Midőn ily szorongattatások nem mulékonyan, hanem nemzedékek során át elháríthatatlan, folytonos és évről-évre fokozódó súlylyal nehezedtek községekre úgy mint egyesekre, a legjobban rendezett magán és nyilvános háztartásnak is el kellett alattok buknia s a Tajótól az Euphrátig lakó minden nemzeteknek kimondhatatlan nyomorba kellett sülyedniök. „Valamennyi község tönkre van téve," olvassuk egy, már 684-ben megjelent iratban; s ugyanez mondatik külön-külön Spanyolországról s a Narbo-féle Galliáról, tehát az anyagi tekintetben aránylag még a legjobb helyzetben levő tartományokról is. Kis-Ázsiában meg épen oly városok, mint Samos és Halikarnassos majdnem üresen álltak; a jogszerinti rabszolgaság itt összehasonlítva azon gyötrelmekkel, melyek alatt a szabad tartománylakos elbukott, a nyugalom révpartjának látszott, és magoknak a római államférfiaknak előadása szerint, még a türelmes ázsiai is megunta életét. Akinek kedve van kifürkészni,

A tartományok állapota általjában.

70.

végére járni, mily mélyre süllyedhet az ember úgy a jogtalanság bűnös elkövetésében, mint minden képzelhető igazságtalanságnak nem kevésbbé bűnös elviselésében, az e kor bűnfenyítő okmányaiból megtanulhatta, mit voltak képesek Róma nagyurai tenni és mit bírtak a görögök, syriaiak és phoenikiaiak elszenvedni. Róma saját államférfiai nyílvánosan és kereken bevallották, hogy Róma neve egész Görögországban és Ázsiában kimondhatatlan gyűlölet tárgya; s ha a pontusi Herakleia polgárai egy ízben a római vámszedőket mind egy lábig agyonverték, csak az volt sajnos a dologban, hogy effélék gyakrabban nem történtek. — Az optimaták gúnyolták az új urat, ki rendre elment „majorságait“ megtekinteni; és az összes tartományok állapota csakugyan igénybe is vette teljes erélyét és bölcseségét azon ritka emberek egyikének, kiknek köszönheti a királyi cím, hogy a népek benne egyebet is látnak az emberi gyarlóság fényes példájánál. A sebeket az időnek kellett behegesztenie; és hogy ezt megtehesse, s hogy újak ne járuljanak hozzájok, arról Caesar gondoskodott. Az igazgatási ügyet átható reformnak vetette alá. A Sulla-féle proconsulok és propraetorok kerületökben tulajdonképen souverainek és tényleg minden ellenőrzéstől menttek valának; a caesariak egy szigorú úrnak erős kézzel féken tartott szolgái voltak, ki már hatalmának egysége és életfogytiglani tartama folytán is természetesebb és elviselhetőbb viszonyban állt az alattvalókkal, mint az előbb évenként változó apró zsarnokok nagy száma. A helytartóságok ugyan ezentúl is az évenként lelépő két consul és tizenhat praetor közt osztattak fel, de a dolog lényegét tekintve, miután a praetorok közől nyolcat az imperátor egyenesen kinevezett, s miután a tartományok felosztása a versenyzők között csupán tőle függött, tulajdonképen mégis az imperátor által

Caesar és a tartományok.

Caesar hivatalnokai.

adományoztattak. A helytartók illetékességi köre tényleg szintén megszoríttatott. Az igazságszolgáltatás vezetését s a községek közigazgatási ellenőrzését megtartották, de parancsnoki hatalmukat az új római főparancsnokság, és ennek a helytartó mellé rendelt segédtisztei megbénították; a katonaszedési ügy, valószínűleg szintén már most, a fő dolgokban a tartományokban is császári cselédekre bízatott, olyformán, hogy a helytartót ezentúl oly segédszemélyzet vette körül, mely vagy a katonai hierarchia törvényei, vagy a házi fegyelem még szigorúbb szabályai által feltétlenül az imperátortól függött. Míg eddig a proconsul és quaestora körülbelül úgy léptek fel, mint egy rablóbandának a sarc behajtásával megbízott tagjai, Caesar hivatalnokainak feladatukká tétetett a gyöngét az erős ellen megvédeni; s a lovagi vagy senátori törvényszékek eddigi, a semmisnél is rosszabb ellenőrködésének helyét az igazságos és kérlelhetlen uralkodó előtti felelősség tudata foglalta el. A zsarolásokról szóló törvényt, melynek határozmányait Caesar már első consulsága korában erélyesebbekké tette, a tartományokban a főparancsnokok ellenében oly kérlelhetlen szigorral alkalmazta, mely túlment még a törvény betűjének szigorán is; az adóhivatalnokokat pedig, ha valami jogtalanságra mertek vetemedni, úgy meglakoltatta, amint az úr e kor kegyetlen házi joga alapján rabszolgáit és szabadonbocsátottait büntetni szokta. A rendkívüli közterheket helyes mértékökre és a valódi szükség esetére leszállította, a rendeseken jelentékenyen könnyített. Az adóügy átható szabályozását már fenntebb említettük: az adómentesség nagyobb kiterjesztése, az egyenes adók kivétel nélküli lejebb szállítása, a tizedrendszernek Afrikára és Sardiniára korlátozása, s a közvetítők teljes kiküszöbölése az egyenes adók behajtásából megannyi áldásos reform voltak a tarto-

A terhek szabályozása.

mányok lakosaira nézve. Az ugyan be nem bizonyítható, hogy Caesar, legnagyobb demokrata elődei egyikének, Sertoriusnak példájára az alattvalókat fel akarta volna menteni a beszállásolás terhe alól s a katonákat arra kötelezni, hogy állandó, városszerű táborokat készítsenek magoknak; de ő, legalább akkor, midőn a praetendens szerepét már a királyéval felcserélte, nem szokta az alattvalókat a katonák kényére bízni, és politikájának örökösei csak az ő szellemében cselekedtek, midőn ily haditáborokat s e táborokból ismét városokat teremtettek, melyek az itáliai civilisátiónak új tűzhelyekül szolgáltak a barbár határszéli tartományok szivében. — Sokkal nehezebb volt a tartománylakosokat a római tőke elnyomó túlhatalma alól felszabadítani, mintsem a hivatalnokok visszaélései elé gátat vetni. Ezt egyenesen megtörni nem lehetett oly eszközök alkalmazása nélkül, melyek magánál a bajnál ártalmasabbak lettek volna; a kormány egyelőre csak egyes visszaéléseknek vehette elejét, aminthogy például Caesar az állami követi címnek uzsorás célokra való felhasználását betiltotta, s a nyílvános erőszakoskodásoknak és a kézzelfogható uzsorának az általános bűnfenyítő- és a tartományokra is kiterjedő uzsoratörvények szigorú alkalmazása által útját állta, a baj alaposabb orvoslását azonban a tartománylakosoknak a jobb igazgatás alatt ismét felvirágozandó jóllététől kellett várnia. Az utóbbi időkben több ízben tétettek átmeneti intézkedések egyes tartományok eladósodásának jóvá tételére. Maga Caesar 694-ben mint a túlsó Spanyolország helytartója a hitelezőket adósaik jövedelmének két harmadrészére utasította, hogy abból elégítsék ki követeléseiket. E nyomon járt már Lucius Lucullus is, midőn mint Kis-Ázsia helytartója a szertelenül felnövekedett kamathátralékok egy részét egyenesen megsemmisítette, másik részökre nézve

Hatás a tőkepénzesek gazdálkodására.

60.

pedig a hitelezőket adósaik javai jövedelmének negyedrészére és azon haszonvételek megfelelő részére utasította, melyek ezeknek házbér vagy rabszolgáik munkája fejében folytak zsebökbe. Nincs nyoma, hogy Caesar a tartományokban a polgárháború után az adósságok ilynemű általános leszámítolását szintén eszközöltette volna; azonban az épen most említettek s az Itáliára nézve történtek után alig vonhatjuk kétségbe, hogy Caesar e célra is törekedett, vagy legalább hogy ezt tervében volt megtenni. — Midőn ekként az imperátor, amennyire emberi erővel csak lehetett, a tartománylakosokat a Róma hivatalnokai és tőkepénzesei általi elnyomatás alól felszabadította, az általa újonnan megerősödő kormánytól egyúttal biztosan meg lehetett várni, hogy a vad határszéli népeket el fogja riasztani s a tenger és a szárazföld rablóit úgy szét fogja verni, amint a felkelő nap a ködöt elenyészteti. Bármily fájdalmasan sajogtak is még a régi sebek, a sokat szenvedett alattvalókra nézve Caesarral felderült ismét egy elviselhetőbb kor hajnala: századok óta az első értelmes és emberséges kormány, melynek békepolitikája nem gyávaságából, hanem erejéből származott. Róma legjobb fiai mellett az alattvalóknak volt legtöbb okuk a nagy szabadító ravatala mellett gyászt ölteni.

A hellén-itáliai állam keletkezése.

De Caesar tartományi reformjainak fő pontját nem a fenálló visszaélések beszüntetése képezte. A római köztársaságban, úgy az aristokratia mint a demokratia nézete szerint, a tartományok nem egyebek voltak, mint aminek gyakran neveztettek is: a római nép falusi jószágai, és mint ilyenek használtattak és kizsákmányoltattak. Ennek most vége volt. A tartományoknak, mint ilyeneknek lassanként el kellett enyészniök, hogy új tágasabb hazájául szolgáljanak a megifjított hellén-itáliai nemzetnek, melynek egyes

kerületei közöl egy se létezzék a másik, hanem valamennyien egy és egy valamennyi kedvéért; a nemzet bajait és szenvedéseit, melynek számára a régi Itália nem nyujtott gyógyszert, az újjászületett hazában keletkező új életnek, a nép frisebb, terjedelmesebb, nagyobb szabású életének lőn hivatása önmaga által legyőzni. Ezek, mint tudjuk, nem új eszmék valának. A századok óta állandóvá lett kivándorlás Itáliából a tartományokba, már régóta, természetesen anélkül, hogy a kivándorlók magok öntudatával bírtak volna, előkészítette Itáliának e kiterjesztését. Gaius Gracchus, a római demokratikus monarchia megteremtője, a transalpin hódítások eszközlője, Karthágó és Narbo gyarmatok alapítója, volt az első, ki tervszerű módon vezette Itália népét túl a félsziget határain: és a második geniális államférfi, kit a római demokratia szült, Quintus Sertorius volt az első, ki a nyugot barbárait a latin civilisatióba beavatta; római öltözetet adott a spanyol előkelő fiatalságnak s rábírta őket hogy latínul beszéljenek s hogy az Oscában általa alapított tanintézetben Itália felsőbb míveltségét elsajátítsák. Midőn Caesar kormányra lépett, valamennyi tartományban és védenc államban már nagy tömegben, habár legnagyobb részben a maradandóságnak s az erők öszpontosításának hiányával, élt az itáliai eredetű lakosság — a Spanyolországban és déli Galliában levő formaszerint latín városokat tekintetbe sem véve, csak azon nagyszámú polgárhadakat említjük, melyeket Sertorius és Pompeius Spanyolországban, Caesar Galliában, Juba Numidiában, az alkotmányos párt Afrikában, Makedoniában, Görögországban, Kis-Ázsiában és Krétán szedtek, azon természetesen roszul zengő latín lantot, melyen Corduba városi poétái már a sertoriusi háborúban a római hadvezérek dicsőségét megénekelték, és a görög költemények azon, épen

nyelvök választékossága miatt nagyrabecsült fordításait, melyeket a legrégibb nevesebb Italián kívüli költő, az audemelléki transalpini Publius Terentius Varro kevéssel Caesar halála után közrebocsátott. Másfelől a hellenség és latinság már, úgyszólván amióta Róma fennállt, áthatották egymást. A győztes latín nemzet már Itália egyesítésekor is minden más legyőzött nemzetet magába olvasztott, csak az egy görögöt fogadta kebelébe azon módon, amint volt, anélkül hogy külsőleg összeolvasztaná magával. Ahová a római legionárius eljutott, a görög iskolamester mindig nyomon követte, nem kevésbbé hódítva a maga módja szerint nálánál; csakhamar nevezetes görög nyelvtanítókat találunk a Guadalquivir mentén letelepedve s az oscai intézetben a görög nyelvet ép úgy tanították, mint a latínt. Hiszen a magasabb római míveltség maga sem volt egyéb, mint a hellen élet és művészet nagy evangéliomának Itália nyelvén hirdetése; s a civilisáló hódítók azon szerény követelése ellen, hogy azt először is a magok nyelvén hirdethessék a nyugat barbárainak, a görög legalább nem tehetett hangosan óvást. A görögök már régóta, és a leghatározottabban épen ott, hol nemzetiségöknek érzetét a legtisztábban és a legerősebben megőrizték, a barbár elnemzetlenedés veszélye által fenyegetett határokon, mint például Massáliában, a fekete tenger éjszaki partján s az Euphrát és Tigris mentén, Rómát tekintették a hellenség védőjének és előharcosának; és Pompeiusnak a távol keleten eszközölt város-alapításai csakugyan Nagy Sándor áldásos és több századon át félbenszakadt művének folytatása voltak. — A két nyelvű és egy egységes nemzetiségű itáliai-hellen birodalom eszméje nem volt új — s ha új lett volna, csak hiba lett volna; de hogy az ingatag tervelés stádiumából kilépve határozott alakot öltött s hogy elszórt

csirái egy szilárd alappá egyesültek, az Róma demokraticus államférfiai közől a harmadiknak és a legnagyobbnak műve volt.

A birodalom politikai és nemzetiségi egyformásításának első és legfőbb feltétele a közös uralkodásra hivatott két nemzet fenntartásában és kiterjeszkedésében s a mellettök álló barbár vagy barbárnak nevezett törzsek lehető gyors elenyésztetésében állt. Bizonyos értelemben ugyan még egy harmadik nemzetiséget is megnevezhetnénk a rómaiak és görögök mellett, mely ezekkel az ekkori világban a mindenütt jelenvalóság dolgában vetélkedett és nem jelentéktelen szerepre volt Caesar új államában is hivatva. Értjük a zsidókat. E nevezetes, engedékenyen szívós nép a régi úgy mint a mai világban otthon volt mindenütt és sehol, és hatalmas volt mindenütt és sehol. Dávid és Salamon diadochjai e kor zsidóira nézve alig jelentettek többet, mint amennyit ma Jeruzsalem jelent rájok nézve; a kis jeruzsálemi királyságban a nemzet ugyan látható támaszponttal bírt a maga vallási és szellemi egysége számára, de maga korántsem állt csupán a Hasmonaeusok alattvalóiból, hanem ezeken kívül nagy számban szét volt szórva az egész párthus és az egész római birodalomban. Nevezetesen Alexandreiában, valamint Kyrenében is a zsidók a városok kebelén belől tulajdon igazgatás, sőt még tér dolgában is elkülönített községeket képeztek, melyek némileg hasonlítottak a mi városaink zsidónegyedeihez, de szabadabb lábon, és egy „népura“ mint legfőbb bírájok és igazgatójok alatt álltak. Mily nagy számmal laktak a zsidók még magában Rómában is, és pedig már Caesar előtt, és hogy mily rokoni bensőséggel tartottak össze már ez időben is, mutatja egy e korbéli írónak azon megjegyzése, miszerint veszedelmes dolog valamely helytartóra

Az uralkodó nemzetek.

A zsidók helyzete.

nézve a tartományában lakó zsidókat megbántani, mert biztos lehet benne, hogy ha ezt teszi, hazatértekor a főváros csőcseléke füttyökkel fogja fogadni. A zsidók túlnyomó foglalkozásmódját e korban is a kereskedés képezte: a hódító római kereskedőt e korban ép úgy nyomon követte mindenhová a zsidó kufár, mint utóbb a génuait és velenceit; s a római kereskedőkön kívül a tőke mindenütt a zsidó kereskedők zsebében folyt össze. Végre már e korban is megtaláljuk a nyugatiak sajátszerű ellenszenvét e minden ízében keleti faj és idegenszerű nézetei és szokásai iránt. E zsidóság, habár nem képezte legörvendetesebb vonását azon semmiben sem örvendetes képnek, mely a népek e korbéli összevegyülésében tárul szemünk elé, mindazonáltal egy, a dolgok természetes rendjéből kifejlődött történelmi momentumot képez, melynek létezése felett az államférfi nem térhetett napirendre s mely ellen nem volt szabad küzdenie, sőt melyet Caesar, mint elődje Sándor, a viszonyok helyes felismerése által vezéreltetve, lehetőleg előmozdított. Valamint Sándor, midőn az alexandreiai zsidóságnak alapját megvetette, nem sokkal kevesebbet tett a nemzetért, mint amennyit ennek saját Dávidja tett a jeruzsálemi templom felépítése által, azonképen adott Caesar is a zsidóknak Alexandreiában úgy mint Rómában különféle kedvezményeket és előjogokat, és nevezetesen sajátszerű istentiszteletöket oltalmába vette úgy a római, mint a görög helyi papságok ellen. A két nagy embernek természetesen esze ágában sem volt a zsidókat a hellen vagy az itáliai-hellen nemzetiségnek egyenrangú társává tenni. De a zsidó, kit a természet nem ajándékozott meg a politikai szervező képesség Pandora-szelencéjével, mint a nyugatiakat, s ki az állam irányában jobbára közönyös magatartást tanúsított; ki nemzeti sajátszerűségének lényegéről ép oly

nehezen mond le, amily kész azt bármely más nemzetiség lepleibe burkolni és bizonyos határig hozzá simul az idegen népek sajátságaihoz — a zsidó mintha csak azon állam számára lett volna teremtve, mely száz élő politia romjaira volt építve s melynek egy, némiképen elvont és már előre elkoptatott nemzetiséggel kellett felruháztatni. A zsidóság az óvilágban is hatékony kovásza volt a világpolgárságnak s a nemzeti decompositionak és mint ilyen, kiváló jogosultsággal bírt Caesar államában, melynek politiája tulajdonképen nem volt egyéb a világpolgáriságnál s melynek népiessége végre is csak a humanitásban állott. — Az új polgárság tevőleges elemei azonban kizárólag a latín s a hellen nemzetiség maradtak. A köztársaság specificus itáliai állama ezzel véget ért; de azért csak, megfogható bár, de egyszersmind szerfelett egyűgyű ráfogás volt, midőn a bosszankodó nemesség azzal vádolta Caesart, hogy Itáliát és Rómát szándékosan tönkre teszi, hogy a birodalom súlypontját áthelyezhesse a hellen keletre s annak fővárosává Iliont vagy Alexandreiát tehesse. Ellenkezőleg, Caesar szervező intézkedéseiben a latín nemzetiség mindenben megtartotta túlsúlyát; ami már világosan nyilatkozik abban is, hogy minden intézkedését latín, azokat pedig, melyek a görögül beszélő tartományoknak szóltak, a latín mellett még görög nyelven is kiadta. Egészben véve a két nagy nemzet viszonyait az új monarchiában úgy szabályozta, amint azokat köztársasági elődei az egyesült Itáliában rendezték: a hellen nemzetiséget, ahol létezett, ótalmába vette, az itáliait tőle telhetőleg terjesztette és őt jelölte ki az enyészetre ítélt fajok örökösévé. Ezt már azért is meg kellett tennie, mert a görög és latín elemeknek teljesen egyenlővé tétele az államban igen valószínüleg rövid idő alatt azon katastrofra vezetett volna, mely sok századdal utóbb a by-

A hellenség.

zantinismusban ment teljesedésbe; mert a görögség nem csak szellemi erejére nézve minden irányban, hanem tömegére nézve is fölötte állt a római elemnek, és az önkényt vagy kényszerítve Itáliába vándorló hellenek és félhellennek nagy rajaiban magán a félszigeten is temérdek szembe nem ötlő, de oly apostollal bírt, kiknek befolyását alig lehet túlbecsülnünk. Hogy csak a legfeltünőbb idevágó jelenségeket említsük, a görög cselédek uralkodása a római monarchák felett ép oly régi dolog, mint maga a monarchia: ez egyéniségek ép oly hosszú mint visszariasztó lajstromában első helyen Pompeius bizalmas inasa, a mytilenei Theophanes állt, kinek gyönge ura felett bírt befolyásával valószínűleg nagyobb része volt a Pompeius és Caesar közti háború kitörésében, mint bárki másnak. Földiei nem egészen helytelenül cselekedtek, midőn halála után istenként tisztelték: ő kezdte meg a császári korbéli komornyikok uralmát, mely bizonyos tekintetben szintén nem volt egyéb, mint a hellenek uralma a rómaiak felett. A kormánynak ennélfogva teljesen oka volt a hellenség tovább terjedését legalább a nyugaton fölülről hatva elő nem mozdítani; de ott ahol a görögség létezett, azt védte és fenntartotta. Bármennyire okúl szolgáltak is a politikai válságok az imperátornak arra nézve, hogy a hellenség erős oszlopait nyugaton úgy mint keleten ledöntse, Massáliát és Alexandreiát mégis sem meg nem semmisítette, sem el nem nemzetlenítette. Caesarnak, midőn Siciliát nem csak a tized terhe alól fölmentette, hanem községeit egyúttal a latín joggal is felruházta, melyet teljes jogegyenlősége Itáliával annak idején alkalmasint követendő lett volna, kétségkívül nem az volt szándéka, hogy a szigetet latínosítsa, hanem hogy e pompás tartományt, melyet a természet Itáliának nem annyira szomszédországává, mint inkább legszebb részévé tett, hel-

len nemzetiségének fenntartása mellett Neapolis és Rhegion példájára az itáliai községi kapcsolatba kebelezze. — Ellenben a rómaiságot a kormány gyarmatosítás és latinosítás utján teljes erejével és a birodalom minden részében, előmozdította. Azon tételt, mely ugyan a formaszerinti jogfejlődésnek és a hatalom nyers emelkedésének gonosz egyesüléséből származott, azonban elkerülhetlenül szükséges volt, hogy Róma szabadon léphessen fel a megsemmisítésre szánt nemzetek ellen, azon tételt t. i., miszerint minden tartományi földnek, mely a kormány különös intézkedése által községeknek vagy egyeseknek nem adományoztatott, tulajdonosa az állam, a tényleges bírlalót pedig rajta csak tűrt és bármikor visszavonható öröklött birtokjog illeti meg, Caesar is fenntartotta, sőt ő emelte azt demokratikus pártelméletből a monarchiai jog egyik alapelvévé. A latinosítás.

A római nemzetiség terjesztése tekintetében első sorban természetesen Gallia vétetett figyelembe. Az Alpokon inneni Gallia a Pon túli községeknek a római polgári kötelékbe történt felvétele által, melyet a demokratia már régóta tényleg végbementnek tekintett s melyet Caesar végre valósággal végrehajtott, kivétel nélkül megkapta azt, amivel lakóinak nagy része már régóta bírt: a politikai jogegyenlőséget a főországgal. E tartomány azon negyven év alatt, mely a latín jog megnyerése óta eltelt, tényleg már teljesen latinná lett. — A kizárólagos szellemek gúnyolhatták e kelta-latínok terpedt és gurgulázó kiejtését és hiába keresték „a fővárosi kellemnek nem tudom mijét“ azon insubriaknál és venetusoknál, kik mint Caesar katonái, kardjokkal helyet hódítottak magoknak a római vásártéren, sőt még a curiában is. Ennek dacára a cisalpini Gallia, a maga sűrű, túlnyomóan paraszt népességével a valóságban már Caesar előtt is itáliai föld volt és századokon Az innenső Gallia.

át valódi menedékhelye maradt az itáliai erkölcsöknek és itáliai míveltségnek; és a latín irodalom tanítói a fővároson kívül sehol oly keresettek és kedveltek nem voltak, mint itt. Míg ekként a cisalpíni Gallia voltaképen beleolvadt Itáliába, egyúttal azon helyet, melyet eddig bírt, a régi transalpíni tartomány foglalta el, mely Caesar hódításai által határvidékből benföldi tartománynyá lett, s melyet közelsége úgy mint égalja minden többi területnél alkalmasabbá tett arra, hogy idővel szintén itáliai földdé váljék. Az itáliai kivándorlás árja leginkább ide, a római demokratia tengerentúli településének régi célja felé tereltetett. Caesar e földön egyfelől a régi Narbo gyarmatot új települőkkel megszaporította, másfelől Baeterraeben (Beziers) nem messze Narbotól, Arelateben (Arles) és Arausioban (Orange) a Rhone mentén, és az új kikötő városban Forum Juliiban (Fréjus) négy új polgárgyarmatot alapított, melyeknek nevei egyúttal fenntartották azon vitéz légiók emlékezetét, melyek az éjszaki Galliát a birodalomhoz csatolták.*) Egyúttal a települőket nem kapott helységeket úgy látszik, legalább legnagyobb részben, az egykor Pón túli kelta föld módjára terelte a rómaisodás utjára, megad-

Narbo tartomány.

*) Narbo a decimanusok, Baeterrae a septimanusok, Forum Julii az octavanusok, Arelate (s ezenfelül még a latín Ruscino gyarmat) a sextanusok, Arausio a secundánusok gyarmatának neveztetik. A kilencedik légió száma hiányzik, mert nevét a placentiai lázzadás által megbecstelenítette. Hogy egyébiránt e gyarmatok települői az eponym legiókból valók lettek volna, az nem mondatik és nem is hihető; a veteránok maguk, legalább legnagyobb részben Itáliában telepíttettek le. Cicero azon panasza, miszerint Caesar „egy csapással egész tartományokat és vidékeket elkobzott“ (*de off.* 2, 7, 27 y. ö. *Philipp.* 13, 51, 31, 32.), kétségkívül, az ezen gyarmatok kedvéért a Narbo-féle tartományban eszközölt földfoglalásra és főkép a Massaliára

ván nekik a latín városi jogot; nevezetesen Nemausust (Nimes) mint azon terület főhelyét, mely Massáliától, Caesartól való elpártolása miatt elvétetett, massáliai mezővárosból latín városközséggé alakította át s terjedelmes határral, sőt még pénzverési joggal is felruházta*). Amint ekként a cisalpíni Gallia az előkészület stádiumából az Itáliával való teljes egyenlőségre mozdíttatott elő, egyúttal a Narbo-féle tartomány belelépett az előkészítés ama stádiumába; tekintélyesebb községei, úgy mint eddig a cisalpini Galliában fekvők, teljes polgári, a többiek latín jogot kaptak. — A birodalom többi, nem latín és nem görög tartományaiban, melyek Itália behatásától s a beolvadás processusától még távolabb álltak, Caesar beérte azzal, hogy egyes gyúpontokat teremtett az itáliai civilisátió számára, aminő eddig Narbo volt Galliában, hogy általok utját egyengesse a bekövetkezendő kiegyenlítésnek. Ily kezdeményezések a birodalom valamennyi tartományában, kivéve a legszegényebbiket és legcsekélyebbet, Sardiniát, kimutathatók. Miként járt el Caesar az éjszaki Galliában, már elmondtuk; a latín

Éjszaki Gallia.

---

rótt területveszteségre vonatkozik, amit már a panasznak szoros összeszekapcsolása a Massália felett tartott diadalmenetre mondott megrovással is bizonyít.

*) Világosan nincs megmondva sehol, hogy e vidék be nem telepített helységeinek s nevezetesen Nemaususnak latín joga kitől ered. Miután azonban maga Caesar (*b. c.* 1, 35) úgy szólván egyenesen azt mondja, hogy Nemausus 705-ig massáliai falu volt; miután Livius 49. jelentése szerint (Dio 41, 25; Flor. 2, 13, Oros. 6, 15) Caesar Massáliát területének épen ezen részétől fosztotta meg; s miután végre e város már Augustus előtti pénzeken, valamint Strabonál is latín jogú községként szerepel, latín jogát csakis Caesartól kaphatta. Ruscinoról (Roussillon, Perpignan mellett) és a Narbo-féle Galliában jókor latín városi alkotmányhoz jutott más községekről ellenben csak gyaníthatjuk, hogy e jogokat Nemausussal egy időben kapták.

nyelv itt, habár még a nyilvános életnek nem is minden ágában, de már általánosan hivatalosan érvényre vergődött s a Leman tavánál Noviodunum (Nyon) gyarmat keletkezett, az itáliai alkotmánynyal bíró városok közől a legéjszakibb. — Spanyolországban, mely e korban a római birodalomnak alkalmasint legsűrűbb népességű tartománya volt, Caesar-féle gyarmatosok, amennyire a mi tudomásunk terjed, csupán Emporiaeben, e nagyfontosságú hellen-iberiai kikötővárosban telepíttettek le a régi lakosság mellett. Ellenben a régi és gazdag Gades kereskedőváros, melynek municipális ügyét Caesar már praetor korában korszerűen átalakította, most az imperátortól az itáliai municipiumok teljes jogával ruháztatott fel (705) és az lett Itálián kívül, ami Tusculum volt Itáliában, az első nem Róma által alapított község, mely a római polgári kötelékbe felvétetett. Nehány évvel utóbb (709) ugyane jogban nehány más spanyol község is, a latínban pedig alkalmasint még több részesült. — Africában Caesar Gaius Gracchus tervét, melyet ez be nem fejezhetett, valósította meg, s azon helyen, melyen egykor Róma örökös ellenségeinek városa állott, 3000 itáliai gyarmatost és egy sereg, a karthágói területen elszórt bérlőt és kérbirtokost telepített le; s az új „Venus-gyarmat," a római Karthágó, a páratlanul előnyös helyi viszonyok közt bámulatos gyorsasággal indult ismét virágzásnak. Utica, eddig a tartomány fő- és első kereskedő városa némi kárpótlásul hatalmasabb vetélytársának feltámasztásáért már előre megkapta, úgy látszik, a latín jogot. Az újonnan a birodalomhoz csatolt numidiai területen a nagyfontosságú Cirta és azon többi községek, melyek a római condottierenek, Publius Sittiusnak a maga és övéi számára adományoztattak, római katonai gyarmatok jogával ruháztattak fel. Azon jókora tartományi városok, me-

Spanyolország.

49.

45.

Karthágó.

lyeket Juba és az alkotmányos párt kétségbeeső maradványainak dühöngése romba döntött, természetesen nem támadtak fel ismét oly gyorsan, amily gyorsan elhamvasztattak, és nem egy romhalmaz még sokáig fenntartotta e válságos idők emlékezetét; de a két juliusi gyarmat, Karthágó és Cirta, középpontja lett és maradt az afrikai-római civilisátiónak. — Az elpusztult görög földön Caesart egyéb terveken, mint például egy római gyarmatnak alapításán kívül Buthrotonban (Corfuval szemben) mindenekfelett Korinth helyreállítása foglalkoztatta; nemcsak tekintélyes polgárgyarmatot küldött ide, hanem tervet készített arra is, hogy az Isthmus keresztülvágása által a Peloponnesus veszélyes körülhajózását feleslegessé tegye s az egész itáliai-ázsiai forgalmat a korinth-saroni tengeröblön átvezető útra terelje. Végre az uralkodó még a félreeső hellen keleten is teremtett itáliai telepeket: így a fekete tenger partján Herakleiában és Sinopében, mely városokban az itáliai települők úgy mint Emporiaeben, a régi lakosokkal megosztoztak; így a syriai parton a fontos Berytos kikötőjében mely úgy mint Sinope, itáliai alkotmányt kapott; sőt még Egyiptomban is alapított egy római állomást azon világító torony-szigeten, mely Alexandreia kikötője felett uralkodott. — E rendelkezések az itáliai községi szabadságot tetemesen nagyobb mértékben kiterjesztették a tartományokra, mint eddig történt. A teljes polgárjogú községek, vagyis a cisalpíni tartomány valamennyi városa és a transalpíni Galliában és egyebütt elszórt polgárgyarmatok és polgármunicipiumok annyiban egyenlők voltak az itáliaiakkal, amennyiben önmagokat igazgatták, sőt még, bár korlátolt mértékben, törvényhatósággal is bírtak; míg viszont a fontosabb pörök természetesen a reájok nézve illetékes római hatóságok, rendszerint az illető kerület helytartója elé

Korinth.

A kelet.

Az itáliai községi alkotmány kiterjesztése a tartományokra.

tartoztak*). A formailag autonom latín és az egyébként szabaddá tett községek, tehát most a Narbo-féle Gallia és és Sicilia községei, amennyiben nem voltak polgárközségek, mindnyájan, és még más tartománybeliek is feles számmal, nemcsak szabad igazgatással, hanem valószínűleg korlátlan törvényhatósággal is bírtak, úgy hogy e téren a helytartónak csupán az igazgatásra vonatkozó, bár az igaz, szerfelett önkényes ellenőrzési hivatása alapján volt joga beavatkozni. Léteztek ugyan már ezelőtt is teljes polgárközségek a helytartók kerületein belől, mint például Aquileia, Ravenna, Narbo, és egész helytartói kerületek, mint az innenső Gallia, itáliai alkotmánynyal bíró városokból álltak; de ha nem is jogi, politikai tekintetben mégis szerfelett fontos újítás rejlett abban, hogy most már volt tartomány, melyet úgy mint Itáliát csupán római polgárok laktak**) s hogy mások is ilyenné igérkeztek lenni. Ezzel

*) Hogy bármely teljes polgárközség csakis korlátolt törvényhatóságot gyakorolt, az be van bizonyítva. Feltünő azonban, ami a cisalpíni Gallia számára Caesar által kiadott községi szabályzatból világosan következik, hogy a municipium illetékességi körén túl fekvő pörök e tartományból nem annak helytartója, hanem a római praetor elé mennek; mert egyebekben a helytartó a maga kerületében ép úgy helyettese azon praetornak ki a polgárok egymás közti ügyeiben, mint annak, ki polgárok és nempolgárok közti ügyekben ítél, és kivétel nélkül minden pörre nézve illetékes hatóságot képez. Ez kétségkívül még a Sulla előtti rendszer maradványa, melyben az Alpokig terjedő egész szárazföldön csupán a városi hivatalnokok voltak illetékesek, minélfogva innen minden pör, ha a municipium illetékességi körét átlépte, szükségkép a Rómában levő praetorok elé vitetett. Ellenben bizonyos, hogy Narboban, Gadesben, Karthagóban, Korinthban a pörök ez esetben az illető helytartók elé tartoztak; aminthogy már gyakorlati tekintetek folytán is szinte képzelhetetlen, hogy Rómába kellett volna vitetniök.

**) Nem látom át, miért szokták valamely vidéknek általános

azon nagy tényleges ellentéteknek, melyekben Itália a tartományokkal állt, egyike megszűnt; s a második, mely abban állt, hogy Itáliában rendszerint nem tartatott katonaság, szintén enyészni kezdett: hadak most már csak ott állomásoztak, ahol a határt kellett védelmezni, s azon tartományok parancsnokai, melyeknek nem volt védeni való határuk, mint például a narboi és siciliai, már csak névleg voltak katonák. Azon, Itália és a tartományok közt létező formai ellentét, mely minden időben más eltéréseken alapult, ugyan még ezentúl is fennmaradt, Itália a polgári igazságszolgáltatás és a consulok s praetorok kerülete, a tartományok pedig harcjogi törvényhatósági kerületek maradtak s ezentúl is proconsulok és propraetorok alatt álltak; de a polgári vagy harci jog szerinti pör a gyakorlatban már régóta egyre ment ki, s a hivatalnokok eltérő címezése, amióta valamennyien az egy imperátornak voltak alája rendelve, nem sokat nyomott a latban. — Ezen egyes municipális városalapításokban és szabályozásokban, melyek, ha végrehajtás dolgában mindnyájan talán nem is, de legalább terv dolgában Caesarra vezetendők vissza, világosan nyilatkozik egy határozott rendszer. Itália a meghódított népségek urából a megifjított itáliai-hellen nemzet anyjává alakíttatott át. Az anyaországgal teljesen egyenlővé

Itália a tartományokkal egyenlővé lesz.

---

felruházását a római polgárjoggal és a tartományi kormányzat fennmaradását egymást kizáró ellentéteknek tekinteni. Különben is köztudomású tény, hogy a cisalpini Gallia legkésőbb 705-ben kapta a civitast, de azért tartomány maradt amíg Caesar csak élt, és csupán ennek halála után egyesíttetett Itáliával (Dio 48, 12), és helytartói is kimutathatók egészen 711-ig. Már annak is rá kellett volna vezetnie az igazságra, hogy Caesar községi szabályzata e vidéket sohsem Itáliának, hanem cisalpíni Galliának nevezi. 49. 48.

tett cisalpíni tartomány igéretül és kezességül szolgált arra nézve, miszerint Caesar monarchiájában ép úgy, mint a köztársaság ifjabb korában, minden meglatínosodott vidék megvárhatta, hogy egyenrangú állásba fog helyeztetni idősb testvéreivel, sőt magával a közös anyával is. Az Itáliával való tökéletes nemzeti és politikai kiegyenlítésnek előcsarnokában álltak ennek melléktartományai, a görög Sicilia s a gyorsan latínosodó déli Gallia. Távolabb álltak még e kiegyenlítéstől a birodalom többi részei, melyekben azon módon, amint eddig déli Galliában Narbo római gyarmat, most a nagy tengeri városok: Emporiae, Gades, Karthágó, Korinth, a pontosi Herakleia, Sinope, Berytos, Alexandreia, mint itáliai vagy hellen-itáliai községek, támoszlopaivá lettek az itáliai civilisátiónak még a görög keleten is, és alapjaivá a birodalom jövendőbéli nemzeti és politikai kiegyenlítésének. A római városi község uralmának a földközi tengeri partvidéke felett vége volt; helyét az új földközi tengeri állam foglalta el s ennek első ténye azon két legnagyobb bűn jóvátételében állott, melyet ama városi község a civilisátió ellen elkövetett. Valamint a római területen létező két legnagyobb kereskedő város semmivé tétele azon forduló pontot jelölte meg, melyen a római község védnöksége politikai zsarnoksággá és az alattvaló tartományok pénzügyi kizsákmányolásává fajult, azonképen jelezte most Karthágó és Korinth azonnali és fényes helyreállítása azon új és nagy közállomány megalapítását, mely a földközi tenger mellékének minden tartományait a nemzeti és politikai egyenlőség utján valóban állami egyesülésre volt fejlesztendő. Caesar bátran felruházhatta Korinth városát a maga híres régi nevén kívül a „juliusi becsület“ új nevével.

Midőn ekként az új egységes birodalom egy nemzeti-

ségel ruháztatott fel, mely ugyan, szükségkép nem bírt népies egyéniséggel és inkább volt életnélküli műtermék, mintsem a természet friss hajtása, szüksége volt ezenfelül az egységre még azon intézményekben is, melyek keretében a nemzetek általános élete mozog: az alkotmányban és igazgatásban, vallásban és jogszolgáltatásban, pénzben, mértékben és súlyokban; mely egységgel a fődolgokban azonban a legkülönfélébb nemű helyi sajátságok természetesen tökéletesen megférték. E téren minden irányban csak a kezdeményezésről lehet szó, miután Caesar monarchiájának tulajdonképeni kiképzése a jövőre maradt s ő nem tett egyebet, mint hogy megvetette az alapot a századok munkája számára. De azon vonalak közől, melyeket e nagy ember e téreken vont, még nem egy felismerhető; és örvendetesebb dolog itt követni nyomait, mint a nemzetiségek romhalmazai között. Az új birodalom szervezése.

Az alkotmányra és igazgatásra vonatkozólag az új egység fő momentumait már más helytt kiemeltük: a souverainitás átruházását a római községi tanácsról a földközi tengeri birodalom egyeduralkodójára; ama községi tanácsnak egy legfőbb birodalmi tanáccsá történt átalakítását, mely Itáliát úgy mint a tartományokat képviselje; s mindenekfelett a római s általjában az itáliai községi rendszernek megindított kiterjesztését a tartományi községekre. Ez utóbbi mód, a latin s utánna a római jog megadása azon községeknek, melyek az egységes államba való belépésre már teljesen megértek, fokozatosan már magától rávezetett a községek egynemű szervezésére. Csak egy tekintetben nem lehetett ez eredményt bevárni. Az új birodalomnak azonnal szüksége volt oly intézményre, mely a kormány előtt a közigazgatás fő alapjait, az egyes községek népességi és vagyoni viszonyait áttekinthetőleg feltárja, vagyis Birodalmi becslés.

jobban rendezett becslésre. Először is az itáliai census reformáltatott. Eddig, eléggé hihetetlenül még mindig kizárólag csak a fővárosban eszközöltetett, ami a polgárságnak nagy terheltetésével, az ügyvitelnek pedig nagy kárával járt. Caesar elrendelte*), hogy ezentúl, midőn a római községben a becslés megtartatik, egyúttal minden itáliai községben minden községi polgárnak, valamint apjának vagy szabadon bocsátójának neve, kerülete, életkora és vagyoni állása a község főhatósága által feljegyeztessék s a lajstromok még idejekorán átnyujtassanak a római becslőmesternek, hogy ez a római polgárok és a római vagyon általános jegyzékét annak idejére elkészíthesse. — Hogy Caesarnak szándékában volt ugyanez intézményt a tartományokban is életbeléptetni, arról egyfelől az egész birodalomnak általa elrendelt fölméretése és telekkönyvezése, másfelől maga az intézmény természete is kezeskedik; mert hiszen ezzel meg volt adva azon általános formula, melynek segélyével úgy az itáliai, mint a nemitáliai községekben a központi igazgatás számára szükséges fölvételek eszközölhetők voltak. Világos, miszerint Caesar e tekintetben is a köztársaság régibb korának hagyományaihoz akart visszatérni s a birodalmi becslést ismét életbe léptetni, melyet a régibb köztársaság azáltal eszközölt, hogy a városi censura intézményét határidőivel és egyéb lényeges szabályaival együtt, lényegileg ugyanazon módon terjesztette ki Itália és Sicilia minden alattvaló községére, melyen Caesar az itáliait igyekezett a tartományi községekre kiterjeszteni. Ez volt az

*) Kár volt kétségbevonni, hogy ez Caesar újítása volt, nem pedig már netalán a szövetségesek háborújának következtében rendeltetett el. (Cic. *Verr. act.* 1, 18, 54 s egyebütt.)

első azon intézmények sorában, melyeket a megmerevedő aristokratia elejtett, minek következtében a legfőbb igazgatási hatóság a rendelkezésére álló emberi- és adóerők feletti áttekintést, s ezzel a hatékony ellenőrzésnek még lehetőségét is elvesztette. A megmaradt nyomok úgy mint maga a dolgok összefüggése, megcáfolhatatlanul bizonyítják, hogy Caesar a századok óta elenyészett birodalmi becslés feleleventését előkészítette.

Birodalmi vallás.

Hogy a vallás és a törvénykezés terén átható egyenlősítésre nem lehetett gondolni, azt alig szükséges mondani is; de azért az új államnak, a helyi vallások és municipális statutumok iránti minden türelme dacára is szüksége volt egy, az itáliai-hellen nemzetiségnek megfelelő közös istentiszteletre és a municipális statutumok fölé rendelt általános jogra. Szüksége volt mindkettőre: mert tényleg már mindkettő létezett. A vallás terén már századok dolgoztak az itáliai és a hellen istentiszteletnek egymásba illesztésén, részint a külső elkölcsönzés, részint az istenségről való fogalmak belső összeegyeztetése által, s az itáliai istenek engedékeny formátlansága mellett még csak nem is került nagy fáradságba, Jupitert Zeusba, Venust Aphroditébe, és a latin hit minden lényeges eszméjét a neki megfelelő hellen fogalomba beleenyésztetni. Az itáliai-hellen vallás fővonalaiban már készen állt; és, mennyire öntudatával bírtak a rómaiak annak, hogy e téren a specificus rómaiság határát már túllépték és egy itáliai-hellen quasi-nemzetiségre már eljutottak, kitünik már Varronak fentebb említett theologiájából is, mely a „közönséges“ vagyis a rómaiak és görögök által egyiránt elismert isteneket a római község különös isteneitől megkülönbözteti. — A jogügyben a bűnfenyítő és rendőri jog terén, melyen a kormány közvetlenebb módon avatkozik be, s melyen a jogi szükséglet-

Birodalmi jog.

nek a fődolgokban már egy értelmes törvényhozás is eleget képes tenni, nem volt nehéz a törvényhozás utján az anyagi egyformaság azon fokáig eljutni, melyre a birodalom egysége ez irányban is rászorult. A magánjogban pedig, hol a kezdeményezés magát az életet, a törvényhozót pedig csupán a formulázás illeti meg, az egységes birodalmi magánjog, melyet a törvényhozó természetesen nem lett volna képes megteremteni, a forgalom által a maga természetszerű útján már szintén régóta önmagától ki volt fejlődve. A római városi jog ugyan jogilag még mindig a latin országos jognak a tizenkét táblás törvénybe foglalt formulázásán alapult. A későbbi törvények a részletek dolgában ugyan nem egy korszerű javítást tettek e jogon, melyek közt talán az lehetett a legfontosabb, hogy a pör régi, ügyetlen megindítása a felek állandó formulákba foglalt nyilatkozatai által, eltöröltetett, s helyébe egy írásbeli instructio tétetett, melyet a pört vezető hivatalnok készített az egyes esküdt számára *(formula)*; de azért a fődolgokban a nép törvényhozása amaz ősrégi alapon csak legnagyobb részben már régóta elavult és elfeledett külön törvények áttekinthetetlen, némileg az angol statutárius törvényekhez hasonlítható tömegét halmozta fel. A tudományos formulázás és rendszeresítés körül tett kísérletek a régi magánjog tekervényes útjait ugyan felvilágosították és hozzáférhetőkké tették; de azon gyökeres bajon, mely abban állt, hogy a négyszáz év előtt írásba foglalt észjárásnak, ép oly diffusus mint confusus toldalékaival most egy nagy állam jogául kellett szolgálnia, semmiféle római Blackstone nem segíthetett. Alaposabban segített az élet önmagán. A rómaiak és nemrómaiak közti élénk forgalomból Rómában már régóta kifejlődött egy nemzetközi magánjog *(ius gentium)*, vagyis egy csomó, leginkább forgalmi viszonyokra

Az új városi jog vagy az edictum.

vonatkozó jogtételek összesége, melynek alapján a római bírák azon esetben ítéltek, ha valamely ügyet sem saját, sem bármely más országos jog szerint el nem lehetett dönteni, és ők kénytelenek voltak, eltekintve a római, hellén, phoenikai és más jogok sajátságaitól azon közös jognézetek szempontjára térni vissza, melyek minden érintkezésnek alapját képezik. Ebből indult ki az új jogfejlődés. Először is a római polgárok egymásközti jogi forgalmának zsinórmértékeül a gyakorlatban használhatatlanná vált régi városi jog helyébe tényleg egy újat léptetett, mely anyagi tekintetben a nemzeti tizenkéttáblás jog és a nemzetközi, vagyis az úgynevezett népek joga közti compromissumon alapult. A házassági, családi és örökösödési jog főkérdéseiben, habár természetesen korszerű módosításokkal, az előbbihez ragaszkodott; ellenben a vagyoni forgalomra vonatkozó minden határozmányában, tehát a tulajdon és a szerződés kérdéseiben a nemzetközi jogot tette irányadóvá; sőt e téren még a tartományi helyi jogból is nem egy fontos intézményt vett át, mint például az uzsoratörvényhozást és a jelzálog intézményét. Valjon egyszerre vagy fokozatosan, egy vagy több ember kezdeményezésére, ki által, mikor és miként lépett e mélyenható újítás életbe, e kérdésekre adósaknak kell maradnunk a kielégítő válaszszal; csak annyit tudunk, hogy e reform, ami természetes volt, először is a városi törvényszékben keletkezett, hogy először azon értesítésekben formuláztatott, melyeket az újonnan hivatalba lépő városbíró azon jogi tételek legfontosabbjai felől, melyekhez a küszöbön álló törvénykezési évben magát tartani szándékozott, évenként a felek számára miheztartásuk végett kiadott *(edictum annuum* vagy *perpetuum praetoris urbani de iuris dictione)*, és hogy, habár az elmúlt idők nem egy lépést tehettek már előkészítésére, két-

ségkívül csak ezen korszakban ment teljesedésbe. — Az új jog elméletileg elvont vala, amennyiben a római jogi felfogás benne annyira kivetkőzött a maga nemzeti különszerűségéből, amennyire ennek öntudatára jutott; de egyúttal gyakorlati tekintetben positív volt, amennyiben korántsem mosódott el az általános méltányosság zavaros félhomályába vagy épen az úgynevezett természeti jog tiszta semmiségébe, hanem meghatározott hatóságok által, állandó szabályok szerint alkalmaztatott bizonyos meghatározott conkrét esetekre, és nem csak alkalmas volt a törvényes formulázásra, hanem a városi edictumban már jó részben formulázva is vala. — E jog továbbá anyagi tekintetben megfelelt a kor szükségleteinek, miután a pör, tulajdonszerzés, szerződéskötés számára a forgalom fokozódása által szükségessé tett kényelmesebb formákat megadta. Végre a fődolgokban a római birodalom egész területén máris általános segédjoggá vált, amennyiben a különféle helyi statutumok azon jogviszonyokra nézve, melyek nem közvetlenül a forgalom viszonyai, valamint az ugyanazon jogterület tagjai közti helyi forgalomra nézve fenntartattak, ellenben a vagyoni forgalom az államnak különböző jogterületekről származó tagjai között kivétel nélkül, úgy Itáliában mint a tartományokban a városi edictum példájára szabályoztatott, mely jogi szempontból ez esetekre természetesen nem volt alkalmazható. A városi edictum joga eszerint e korban a dolog lényegében ugyanazon helyet foglalta el, mely a mi állami fejlődésünkben a római jognak jutott: ez is elvont és tevőleges egyszersmind, amennyire t. i. ily ellentétek összeegyeztethetők; ezt is forgalmi formáinak, a régibb tételes joggal összehasonlítva, nagyobb simulékonysága tette ajánlatossá, s ez is segédjog gyanánt állt a helyi statutumok mellett. Csak abban állt a

római jogfejlődés lényeges előnyben a miénk felett, hogy a a nemzetiségéből kivetkőzött törvényhozás a rómaiaknál a maga idején és természetszerű úton, nem pedig kelletinél hamarább és mesterkélt módon, mint nálunk, jött létre. — Ez volt azon jogi helyzet, melyre Caesar talált. Ha egy új törvénykönyv kiadására tervet készített, nem nehéz megmondani, mit akart vele elérni. E törvénykönyv csupán a római polgárok jogát foglalhatta össze és csak annyiban lehetett általános birodalmi törvénykönyv, amennyiben az uralkodó nemzet korszerű törvénykönyvének már magától általános segédjoggá kellett válnia a birodalom egész területén. A büntetőjog terén, ha Caesar terve erre egyáltalján kiterjedt, csupán a Sulla-féle rendszer revisiójára és törvénybe foglalására volt szükség. A magánjogot oly államban, melynek nemzetisége tulajdonképen a humanitásban állt, szükségkép és egyedül azon városi edictum törvényes megerősítése és szabatosítása által lehetett formulázni, mely a jogi forgalomból már magától kifejlődött. Ez irányban az első lépést 687-ben a corneliusi törvény tette meg, midőn a bírót azon jogelvek megtartására kötelezte, melyeket hivataloskodása kezdetén felállított, és megtiltotta neki, hogy önkényesen más jog szerint itéljen — mely határozmányt bátran összehasonlíthatjuk a tizenkéttáblás törvénynyel s mely az újabb városi jog megállapítására nézve majdnem ugyanoly jelentőségre kapott, aminővel amaz bírt a régibbre nézve. De habár a cornéliusi népvégzés óta az edictum nem volt többé a bírónak, hanem a bíró a törvény által az edictumnak alárendelve; habár az új törvénykönyv a régi városi jogot úgy a jogi gyakorlatban, mint az oktatásban, tényleg kiszorította helyéből, mégis szabadságában állt még minden városbírónak hivatalba léptekor az edictumot korlátlanul és önkényesen megváltoztatnia, s a tizenkét-

Caesar codificáló terve.

67.

táblás törvény, függelékeivel együtt formaszerint még mindig fölötte állt a városi edictumnak, úgy hogy minden egyes összeütközés esetében az elavult jogszabályt a bírónak önkényes beavatkozása által, tehát szigorúan véve a dolgot, a formaszerinti jog megsértése által kellett ártalmatlanná tennie. A városi edictumnak segédjog gyanánti alkalmazása a római idegenek törvényszékénél és a különböző tartományi törvényszékeknél meg épen teljesen az egyes főhivatalnokok önkényétől függött. Világos volt, miszerint a régi városi jogot, amennyiben az újba fel nem vétetett, véglegesen el kell törölni, ez utóbbiban pedig minden egyes városbíró önkényes módosítási jogát megfelelő korlátok közé szorítani, és esetleg még annak a helyi statutumok mellett segédjog gyanánti alkalmazását szabályozni. Ez volt Caesar szándéka, midőn törvénykönyvének terve agyában megfogamzott, mert ennek kellett lennie. De tervét nem valósíthatta meg, s ezáltal ama terhes átmeneti állapot a római jogügyben megörökíttetett, míg végre a szükséges reformot hatszáz évvel utóbb s akkor is csak tökéletlenül, Caesar utódainak egyike, Justinianus császár meg nem valósította.

Pénz, mérték és súly dolgában végre a latín és hellen rendszer lényeges kiegyenlítése már régóta folyamatban volt. A súly- test- és hoszmértéknek a kereskedésben és forgalomban nélkülözhetetlen meghatározásában már ősrégi idők óta megvolt, pénz dolgában pedig kevéssel volt újabb az ezüstpénzverés behozatalánál. E régibb kiegyeztetés azonban nem volt kielégítő, miután magában a hellen világban is a legkülönbözőbb mérték- és pénzrendszerek álltak fenn egymás mellett; az új egységes birodalomban szükséges volt és kétségkívül szándékában is állt Caesarnak, amennyiben már előbb meg nem történt volna, a római

pénzt, mértékeket és súlyokat most mindenütt oly módon léptetni életbe, hogy a hivatalos forgalomban csupán ezek használtassanak s a nem római rendszerek részben csak helyi érvénynyel ruháztassanak fel, részben egyszer mindenkorra megállapított arányba helyeztessenek a rómaival. E téren azonban csak a két legfontosabb irányban, a pénz- és naptárrendszerben lehet Caesar tevékenységét kimutatnunk. — A római pénzügy a két egymás mellett forgalomban levő és egymással változatlanul meghatározott arányban álló nemes fémre volt alapítva, melyek közől az arany súlya szerint*), az ezüst vert bélyege szerint adatott és vétetett, melyek közöl azonban a nagymérvű tengerentúli forgalom következtében az arany sokkal túlnyomóbb volt az ezüstnél. Nem tudjuk bizonyosan valjon nem volt-e a római ezüstpénz elfogadása a birodalom egész területén már előbb is kötelezőleg elrendelve; de bizonyos, hogy a birodalmi pénz helyét az egész római területen leginkább a veretlen arany foglalta el, annál inkább, miután a rómaiak az aranypénz verését valamennyi tartományban és védenc-államban betiltották, és a denár Itálián kívül a cisalpíni Galliában, Siciliában, Spanyolországban és sokhelytt egyebütt, nevezetesen a nyugaton, szintén törvényesen vagy tényleg meghonosodott. Caesarral kezdődik azonban a birodalmi pénz. Valamint Sándor, azonképen ő is azzal jelezte az összes

Az arany mint birodalmi pénz.

*) Azon aranyak, melyeket Sulla és vele egyidejüleg Pompeius, és pedig mindketten csekély számban verettek, ez állítást meg nem döntik; mert valószínűleg csak súlyok szerint vétettek úgy mint az arany Philippeusok, melyek szintén még Caesar utánig forgalomban voltak. Mindenesetre figyelemreméltók, miután ép úgy előkészítik Caesar birodalmi aranypénzét, mint előkészítette Sulla kormányzósága az új monarchiát.

mívelt világot magába ölelő új birodalomnak megalapítását, hogy azon fémnek, mely egyedül szolgálhat a világ különféle részei közt közvetítőül, a pénzrendszerben is megadta az első helyet. Mily roppant mérvben verette Caesar azonnal a maga aranyait (melyek a mai fémérték szerint 7 tallért és 18 garast értek), kitünik azon tényből, hogy egyetlen, Caesar halála után hét évvel elásott kincsben egy csomóban 80,000 ily arany találtatott. Igaz ugyan, hogy erre pénzügyi speculátióknak is lehetett befolyásuk*). Az ezüstpénzre vonatkozólag Caesar a római denár egyeduralmát, melynek alapja már előbb megvettetett, az egész nyugaton végkép megállapította, midőn a nyugatnak egyetlen pénzverdéjét, mely az ezüst pénzverésben Rómával még versenyzett, a massáliait, végleg bezáratta. Ezüst vagy réz váltópénz verését egy sereg nyugati községnek a jövőre nézve is megengedte, amint például a déli Gallia nehány latin községe háromnegyed-, több éjszak-galliai megye féldénárokat, réz apróp énzt pedig a nyugat számos községe még Caesar után is vert; de a váltópénz is kivétel nélkül a római pénzláb szerint veretett és kényszerfolyammal ezen kívül valószínűleg csak a helyi forgalomban bírt. A pénzrendszernek egységes szabályozására a keleten, hol a durva, nagy részben kelletinél könnyebben kiolvasztott vagy el-

*) Úgy látszik ugyanis, miszerint a régibb korban az államhitelezőinek ezüstre szóló követeléseit nem lehetett akaratuk ellenére aranyban elégíteni ki, ennek az ezüst iránti törvényes aránya szerint; míg viszont nem szenved kétséget, hogy Caesar után az aranypénzt mindenki okvetlenül köteles volt 100 ezüst sesterzius fejében elfogadni. Ez épen akkor annál fontosabb volt, miután az arany azon nagy mennyisége, melyet Caesar forgalomba hozott, annak kereskedelmi árfolyamát törvényes értékénél 25%-kal lejebb nyomta.

koptatott ezüspénzek óriási tömege, sőt részben, mint Egyiptomban, még egy, a mi papirpénzünkkel rokon rézpénz is volt volt forgalomban, és ahol ezenfelül a syriai kereskedővárosok saját eddigi, a mesopotámiai folyó pénznek megfelelő országos pénzöket nehezen bírták volna nélkülözni, Caesar, úgy látszik, épen úgy nem gondolt, mint nem az előbbi kormány. Utóbb itt szabályul megállapítva találjuk azt, hogy a denár mindenütt törvényes árfolyammal bír s a hivatalos számításokban kizárólag használtatik*), a helyi pénzek pedig korlátolt határaikon belől, szintén bírnak ugyan törvényes folyammal, de a denárral szemben rájok nézve kedvezőtlen árszabás alapján**); ez intézkedések valószínűleg nem egyszerre s részben alkalmasint már Caesar előtt léptek életbe, de mindenesetre lényeges kiegészítéseül szolgálnak Caesar birodalmi pénzrendszerének, melynek új aranya, mintájául közvetlenül Sándornak körülbelől ugyanazon súlyú aranyát választotta, s alkalmasint különös tekintettel a keleti forgalomra bocsáttatott ki. — Ezzel rokon természetű volt a naptár reformja. A köztársasági naptár, mely eléggé hihetetlenül még mindig az antemetonicus oktaeterisből elektelenített régi decemvirális naptár volt, a legnyomorultabb mathematika és legnyomo-

Naptárreform.

*) Nem igen létezik felirás a császári korból, melyen pénzösszegek más mint római pénzben szerepelnének.

**) Igy az attikai drachma, habár észrevehetőleg nehezebb a denárnál, ezzel mégis egyenlő értékű; az antiochiai tetradrachmon, mely átlag 15 gramm ezüstöt nyom, 3 római dénárt ér, melynek súlya csak vagy 12 gramm; így a kis-ázsiai cistophorus ezüstértéke szerint több mint 3, törvényes árfolyama szerint csak $2^1/_2$ denárt ér; így a rhodosi féldrachma ezüstértéke $^3/_4$, törvényes értéke $^5/_8$ denár s így tovább.

rultabb igazgatás párosodása által annyira jutott, hogy teljes 67 nappal előtte járt a valódi időnek és például a virágzás ünnepét april 28-ka helyett julius 11-kére tette. Caesar végre e rendetlenségnek véget vetett és Sosigenes görög mathematikus segélyével az egyiptomi eudoxi naptár szerint szerkesztett itáliai parasztévet egy értelmes beigtatási rendszerrel együtt a vallási és hivatalos használatba felvette, és egyúttal a március 1-jére eső régi naptári újévet eltörölte, s helyette az évcsere naptári szakaszának napját is január 1-jére tette, mely először a legfőbb hivatalok személycseréjére volt határnapul megállapítva s ennek folytán a polgári életben már régóta túlnyomóan használtatott. Mindkét újítás a város 709. évében vagyis Kr. e. 45-ben, január elsején lépett életbe s velök együtt a létrehozója után elnevezett juliusi naptár is használatba jött, mely Caesar monarchiájának elenyészte után a mívelt világban még sokáig irányadó maradt s a fő dolgokban még ma is az. Magyarázatául egy kimerítő edictum csillagnaptárt csatolt hozzá, mely az égboltozaton Egyiptomban tett észleletekből vétetett, és, bár nem épen ügyesen, alkalmaztatott Itáliára, s mely a nevezetesebb csillagzatok fölkelését és leáldozását naptári napok szerint határozta meg*). A ró-

*) Ezen, talán Marcus Flavius által szerkesztett edictum (Macrob. *sat.* 1, 14, 2) ugyanazonossága Caesarnak a csillagzatokról írt munkájával kitünik Cicero azon élcéből (Plutarch *Caes.* 59), miszerint a lant most parancsszóra szólal meg. — Egyébiránt már Caesar előtt is tudták, hogy a 365 napos és 6 órás napév, melyen az egyiptomi naptár alapult s melyre ő a magáét alapította, kelletinél valamivel hosszabbra van szabva. A tropicus évnek legpontosabb kiszámítása, melyet a régi világ ismert, a Hipparchosé, azt 365 napra, 5 órára, 52 első és 12 másodpercre tette; valódi hossza azonban 365 nap, 5 óra 48′ 48″.

mai és a görög világ ezáltal e téren is kiegyezkedett egymással.

Caesar és művei.

Ezek képezték Caesar földközi tengeri monarchiájának alapjait. Másod ízben vezetett Rómában a társadalmi kérdés oly válságra, melyben az ellentétek, úgy, amint felállíttattak, megoldhatatlanoknak, úgy amint kimondattak, kiengesztelhetetleneknek nem csupán látszottak, hanem azok is voltak. Első ízben az mentette meg Rómát, hogy Itália Rómába és Róma Itáliába olvadt s az új, nagyobb és átalakult hazában a régi ellentétek nem kiegyenlíttettek, hanem megszűntek. Most ismét az mentette meg Rómát, hogy a földközi tenger melléki tartományok beléje olvasztattak, vagy legalább a beolvadásra előkészíttettek; az itáliai szegények és gazdagok közti harcnak, mely a régi Itáliában csak a nemzet megsemmisülésével végződhetett, a három világrészt magába foglaló Itáliában többé sem tere sem értelme nem volt. Azon örvényt, mely a római községet az ötödik században elnyeléssel fenyegette, a latín gyarmatok temették be; a hetedik század mély szakadásait Gaius Gracchus és Caesar töltötték be transalpíni és tengerentúli telepítéseikkel. Az egyetlen Rómáért mívelt a történelem nemcsak csudát, hanem meg is ismételte csudatételét, és az államban magában orvosolhatatlan belső válságot kétszer tette jóvá az állam újjászületése által. E megifjodásban ugyan számos nyomára találunk az enyészetnek: valamint Itália egyesülése a samnít és etrusk nemzetek romjain ment teljesedésbe, azonképen a földközi tengeri monarchia is temérdek, egykor eleven és életképes állam és néptörzs romjain emelkedett fel; de ez enyészet friss és részben még ma is virágzó gyümölcsök csiráját hordja kebelében. Az új épület kedveért csak azon másodrangú nemzetiségek vesztek el, melyeket a civilisatio kiegyengető hatalma már

régóta az enyészet útjára terelt. Caesar, amiben rombolólag lépett fel, csak a történelmi fejlődés már kimondott ítéletét hajtotta végre, de a művelődés csiráit ótalmába vette, bárhol és bármily alakban akadt is rájok, saját szülőföldén úgy mint testvérnemzeténél, a helleneknél. A rómaiságot megmentette és újjáteremtette, de a görögséget is nem csak kímélte, hanem azon biztos kezü genialitással, melylyel Róma újjáalkotását véghezvitte, a hellenek újjáteremtésére is vállalkozott, és tovább folytatta nagy Sándor félben szakadt művét, kinek képéről bátran elhihetjük, hogy folyvást lelke előtt lebegett. E két nagy feladatot nem csak egymással párhuzamosan, hanem az egyiket a másik segélyével oldotta meg. Az emberi lét két nagy lényeges sajátsága, az egyetemes és az egyéni fejlődés vagy az állam s a művelődés, mely egykor ama régi, a földközi tenger partjaitól és szigeteitől távol, nyájaikat ősi egyszerűségökben legeltető graecoitáliaiaknál csirájokban egyesülve volt, midőn ezek itáliaiakra és hellenekre szakadtak, elvált egymástól s azóta elváltan maradt évezredeken keresztül. Most a trójai fejedelem s a latín királyleány ivadéka egy saját műveltséggel nem bíró államból és egy világpolgári civilisátióból egy új egészet teremtett, melyben állam és cultura az emberi lét tetőpontján, a szerencsés kor gazdag bőségében ismét feltalálták egymást és méltóan betöltötték azon kört, melyet belső becsökkel megérdemeltek. — Előadtuk e mű alapvonalait, amint azokat Caesar megvonta, melyek nyomán dolgozott ő maga, s melyek nyomán az utóbbiak, számos évszázadon át az általa kijelölt útra lekötötten, ha nem is a mester szellemével és erélyével, de egészben véve szándékait híven követve, igyekeztek a munkát folytatni. Kevés van benne befejezve, sőt sok dolog még csak tervben létezik. Valjon tökéletes volt-e a terv, azt döntse el az, ki

ily emberrel a gondolat terén versenyezni merészel; mi abban, ami előttünk áll, lényeges hézagot nem találunk, s épületének minden egyes köve egymagában elegendő arra, hogy egy embert halhatatlanná tegyen, s valamennyien együtt véve mégis egy öszhangzó egészet képeznek. Öt és fél évig, tehát fél annyi ideig sem, mint Sándor, működött Caesar mint Róma királya; hét hadjárata közben, melyek folytán összesen nem tölthetett tizenöt hónapnál*) többet birodalma fővárosában, a világ ügyeit, a civilisatió és a barbárság közti határok megállapításán kezdve a főváros utcáit elrondító pocsolyák eltávolításáig, a jelenre és jövőre újra rendezte, s emellett még elég ideje és kedve maradt arra, hogy a színházban a pályaművek előadását figyelemmel kísérje és a győztest rögtönzött versek kíséretében ruházza fel a nyert koszorúval. A terv kivitelének gyorsasága és biztossága bizonyítja, hogy régóta át volt gondolva és minden egyes részletében megállapítva; de ennek dacára sem érdemel az kevesebb bámulatot a tervnél magánál. Az alap meg volt vetve s ezzel az új állam a jövőre nézve mindenben előre meghatározva, be csak a megmérhetetlen jövő fejezhette az épületet. Ennyiben Caesar elmondhatta magáról, hogy célját elérte, s ezt jelenthették azon szavak is, melyeket többször hallottak ajkairól, hogy t. i. már eleget élt. De épen azért, mert az építés műve véghetetlen volt, rakta a mester, amíg csak élt, fáradhatatlanul egymásra a köveket, változatlan simulékonysággal és változatlan ruganyossággal dolgozva művén, anélkül hogy valaha valamit

*) Caesar 705. áprilban és decemberben, mindkét ízben csak nehány napig, 707-ben septembertől decemberig, a tizenöthónapos 708-dik évben az ősznek mintegy négy hónapja alatt és 709. októbertől 710. márciusig volt Rómában.

elhamarkodott vagy elhibázott volna, mintha mindig csak a ma volna neki megadva, a holnap nem. Igy munkált és teremtett, mint soha még halandó sem előtte sem utánna, és hatásával és teremtő erejével még most, évezredek után is él a nemzetek emlékezetében ő, az első és egyúttal mégis egyetlen imperator: Caesar.

XII. FEJEZET.

Vallás, míveltség, irodalom és művészet.

E korszak vallás-bölcsészeti fejlődésében nem találunk új momentumokra. A római-hellen államvallás és a Stoa ezzel válhatatlan kapcsolatban álló állambölcsészete nem csak kényelmes eszköz volt minden oligárchicus, demokraticus, vagy monarchicus kormány kezében, hanem egyenesen nélkülözhetetlen vala, miután ép úgy nem lehetett az államot minden vallási elemek nélkül összealkotni, amint nem lehetett valamely új államvallást feltalálni, mely képes legyen a réginek helyét pótolni. Ennélfogva a forradalom szele néha ugyan igen kíméletlenül átjárt az augurok madárbölcseségének pókhálóin; de a minden ízében csikorgó, szúette alkotmány mégis túlélte azon földindulást, mely magát a köztársaságot elnyelte s a maga szellemtelenségével és gőgjével csorbítatlanul átmenekült az új monarchiába. Magától értetik, hogy mindazok kegyét, kik képesek voltak szabadon ítélni, most még inkább elvesztette. A közvélemény ugyan a dolog lényegében közönyös állást foglalt az államvallással szemben; mindenki elismerte azt a politikai convenientia intézetének, és a politika és régészet tudósain

Államvallás.

kívül senki nem törődött vele különösen. De bölcsészeti testvére ellen az elfogulatlan közönségben csakhamar kifejlődött azon ellenszenv, melyet a phrázisokba burkolt, üres és mégis csalfa tettetés előbb utóbb mindig kiérdemel magának. Hogy a stoa maga is sejteni kezdte saját semmiségét, bizonyítja az, hogy megkísértette a synkretismus segélyével mesterséges úton ismét némi szellemet önteni
79. önmagába: az askaloni Antiochus (virágzott 675 körül), ki azt állította magáról, hogy a stoát a plato-aristotelesi rendszerrel egy szerves egészszé sikerült összecsirizelnie, csakugyan ment is vele annyira, hogy szörnyszülött tana kora conservativjeinek divatos bölcsészetévé vált s hogy Róma előkelő műkedvelői és irodalmárai lelkiismeretesen tanulmányozták. Akiben csak némi szellemi elevenség volt, az opponált a stoának vagy ignorálta. Leginkább a nagyszájú és unalmas római pharisaeusoktól való idegenkedésnek, s e mellett, az igaz, még azon növekvő törekvésnek is, melylyel az emberek a gyakorlati életből a léha apathia vagy haszontalan gúny karjaiba igyekeztek menekülni, köszönhette Epikur rendszere, hogy e korban tágabb körben elterjedhetett, és a Diogenes-féle kutya-philosophia, hogy Rómában gyökeret verhetett. Bármily bágyadt és gondolatszegény volt is amaz, az oly bölcselet, mely a bölcsesség útját nem a hagyományos elnevezések megváltoztatásában kereste, hanem beérte a meglévővel és mindenben csak az érzéki megismerést ismerte el igaznak, még mindig különb volt a stoikus bölcszet műszavainak zörgésénél és üres fogalmainál; a kutya-philosophia meg épen sokkal fölötte állt e kor valamennyi bölcsészeti rendszerének, miután rendszere abban állt, hogy semmiféle rendszere nem volt, hanem minden rendszert és a rendszer minden emberét kigúnyolta. Mindkét téren buzgalommal és szerencsével

folyt a küzdelem a stoa ellen; komoly embereknek a belső meggyőződés és a szent buzgalom hevével prédikált az epicurista Lucretius a stoának istenbe és a gondviselésbe vetett hite s a lélek halhatatlanságról felállított tana ellen; a nevetésre mindig kész nagy közönség előtt pedig a kynikosi Varro széltében elterjedt satiráinak gyors nyilaival még jobban talált. Míg ekként a régibb nemzedék legkitünőbb emberei a stoa ellen harcoltak, az ifjabb nemzedék, mint például Catulus, viszont már semmiféle belső viszonyban nem állt vele többé, és még sokkal élesebben elítélte azáltal, hogy figyelmére sem méltatta.

A keleti vallások.

Míg azonban ebben a rómaiak egy hitnélküli hitet politikai illemből fenntartottak, ezt bőven helyreütötték másfelől. A hitetlenség és a babona, ugyanazon történelmi jelenségnek különböző színtörései, az ekkori római világban is karöltve jártak, és nem volt hiány oly emberekben, kikben mindkettő egyesült, kik Epikurossal az isteneket megtagadták s mégis minden kápolna előtt imádkoztak és áldoztak. Természetesen már csak a keletről jött istenek vétettek istenszámba s valamint az emberek a görög vidékekről szakadatlanul özönlöttek Itáliába, azonképen a kelet istenei is mind nagyobb számban átvándoroltak a nyugatra. Mily jelentőséggel bírt e korban a phrygiai istentisztelet Rómában, kitűnik úgy a régiebbek, például Varro és Lucretius polemiáiból, mint azon költői dicsőitésből, melyben az a modern Catullusnál részesült, mely azon jellemző kérésen végződik, hogy kegyeskedjék az istennő csak másokat, de ne magát a költőt megbolondítani. Újonnan járult ehez e korban a perzsa istentisztelet, mely először állítólag a kelet és nyugat felől a földközi tengeren összetalálkozó tengeri rablók közvetitése által jutott el a nyugatiakhoz, s melynek legrégibb tisztelőhelyéül a nyugaton Olympos

Mithra tisztelete.

hegye jelöltetik meg Lykiában. Hogy a keleti istentiszteletek átvitele alkalmával a nyugatiak belőlök azon fensőbb speculativ és erkölcsi elemeket, melyek bennök rejlettek, kivétel nélkül elejtették, annak figyelemreméltó bizonyítéka az, hogy Zarathustra tiszta tanának legfőbb istene, Ahuramazda a nyugaton úgy szólván ismeretlen maradt s a nyugatiak tisztelete mindenekfelett azon isten felé fordult, ki a régi perzsa népvallásban az első helyet foglalta el, és Zarathustra által szoríttatott a második helyre, Mithra napisten felé. A világosabb és szelidebb perzsa égi alakoknál még gyorsabban benyomult Rómába az egyiptomi istentorzképek unalmasan titokteljes serege, a természet anyja, Isis, egész kíséretével, az örökké meghaló és ismét feléledő Osirisszel, a sötét Sarapisszal, a hallgatag és komoly Harpokratessel és a kutyafejű Anubissal. Azon évben, melyben Clodius a clubokat és conventiculumokat szabadokká tette (696), és kétségkívül a csőcselék ezen emancipátiója következtében, e had még a római Jupiter régi erősségébe a capitoliumon is be akart vonulni, és alig sikerült azt e helyről még visszautasítani s templomai számára, melyek nélkül a nép már el nem lehetett, Róma külvárosaiban nyujtani helyet. Nem létezett istentisztelet, mely a fővárosi lakosság alsóbb rétegeiben ily népszerű lett volna: midőn a senátus a körfalon belől álló Isistemplomok lerombolását elrendelte, nem akadt munkás, kinek bátorsága lett volna először tenni rájok kezét s Lucius Paullus consul maga volt kénytelen az első fejszecsapást megtenni (704); és fogadni lehetett rá, hogy minél feslettebb életmódot folytatott valamely leány, annál ájtatosabb tisztelője volt Isisnek. Hogy a sorsvetésből, álomfejtésből s más efféle szabad művészetekből már meg lehetett élni, az magától értetik. A csillagjóslás már tudományosan űzetett; a firmumi Lu-

Isis tisztelete.

58.

50.

cius Tarutius, egy tekintélyes és a maga nemében tudós, Varróval és Ciceróval baráti lábon álló férfiú, teljes komolysággal jósolt Romulus és Numa királyok születéséből sőt magának Rómának keletkezéséből is, és mindkét fajú híveinek lelki épülésére a római krónika jelentéseit a maga chaldaeai és egyiptomi bölcseségével megerősítette. De e téren minden egyéb jelenségeknél hasonlíthatlanul fontosabb az első kísérlet a nyers hitnek a speculativ gondolkozással való közvetitésére, azon irányzatok első fellépése a római világban, melyeket az új-platonismus nevével szoktunk megjelölni. Legrégibb apostola Rómában az aristokratia legszigorúbb töredékéhez tartozó előkelő római Publius Nigidius Figulus volt, ki 696-ban a praetorságot viselte s 709-ben mint politikai száműzött Itálián kívül halt meg. Bámulatos tudományos sokoldalúsággal és a hit még bámulatosabb erejével az egymástól legtávolabbra szétszórt elemekből egy bölcsészet-vallási rendszert teremtett, melynek csudás alaprajzát nem csak theologiai és természettudományi irataiban, hanem még inkább szóval fejtegette és hirdette. A bölcsészetben, menekülni igyekezve a forgalomban levő rendszerek és abstractiók csontvázaitól, visszatért a Sokrates előtti bölcsészet betemetett forrásához, melynek egykori bölcsei lelkében maga a gondolat még teljes érzéki elevenségében született meg. A természettudományi vizsgálódás, mely célszerűen kezelve még mai nap is kényelmes eszközéül szolgál a mystikus csalásnak és a kegyes szemfényvesztésnek, s az ókorban, mely oly hiányos ismeretével bírt a természet törvényeinek, még kényelmesebb eszközöket nyújtott mindkettőnek, könnyen felfoghatólag e téren is tekintélyes szerepet játszott. Theologiájának főalapját azon csodás kotyvaszték képezte, melyben a rokon szellemű görögök orphiai és más ősrégi vagy igen is új hazai bölcsesége,

Az új Pythagoreismus.

Nigidius Figulus. 58. 45.

persa, chaldaeai és egyiptomi titkos tanokkal összevegyült, s melybe Figulus még a semmibe irányzott tusk búvárlat quasi eredményeit és a madarak repüléséről szóló hazai tanokat, az egész öszhangzásának emelésére, belekeverte. Az egész rendszernek politikai-vallási s nemzeti felszentelésére Pythagoras neve szolgált, az ultra-conservativ államférfiúé, kinek fő elve volt „a rendet előmozdítani s a rendetlenséget meggátolni", a csudatevő és szellemeket idéző ősrégi bölcsé, ki Itáliában otthon vala s még magának Rómának regetörténelmében is szerepelt, és a római vásártéren kifaragva látható vala. Valamint a születés rokonságban áll a halállal, azonképen úgy tetszett, mintha Pythagorasnak nemcsak a köztársaság bölcsője mellett kellene állania, mint a bölcs Numa barátjának és az okos Egeria anya-társának, hanem sírjához is el kellene jönnie, mint a madárbölcseség végső támaszának. De az új rendszer nemcsak csudálatos vala, hanem csodákat is mívelt: Nigidius a későbbi Augustus császár apjának, azon napon, melyen Augustus született, megjövendölte fia egykori nagyságát; sőt a próféták a hivőknek szellemeket varázsoltak és ami ennél még fontosabb vala, megmutatták nekik elvesztett pénzeik helyét. Ezen új-régi bölcseség, már amicsodás volt, ennek dacára mély benyomást tett a kortársakra; a legkülönfélébb pártok legelőkelőbb, legtudósabb,
54. legkitünőbb emberei, a 700. év consula Appius Claudius, a tudós Marcus Varro, a vitéz tiszt Publius Vatinius részt vettek a szellemidézésben, sőt úgy látszik, hogy e társaságok üzelmei ellen a rendőrségnek is fel kellett lépnie. A római theologia megmentésére tett ezen végső kísérletek úgy mint Cato ezzel rokon törekvései a politikai téren, egyúttal komikus és mélabús hatást tesznek a szemlélőre; egyiránt megmosolyoghatjuk az evangéliomot és apostolait,

de az mindig komoly dolog, ha már jeles emberek is a képtelenségek karjaiba menekülnek.

Az ifjúság nevelése.

Az ifjúság nevelése, mint magától értetik, a kétnyelvű humanitásnak már az előbbi korszakban kijelölt körében mozgott, s a római világ általános míveltsége is mindinkább magáévá tette azon formulákat, melyeket reá nézve a görögök állítottak fel. Még a testi gyakorlatok terén is a laptajátéktól, a futástól és vívástól a művészetileg kifejlesztett görög tornaharcra haladtak előre; habár nyilvános intézetek még ennek számára nem léteztek, az előkelő falusi lakokban mégis a fürdőszoba mellett már rendszerint a palaestra sem hiányzott. Mily módon alakult át az általános míveltség köre a római világban egy század leforgása alatt, mutatja Cato encyclopaediájának összehasonlítása Varronak „az iskolai tudományokról“ írt hasonnemű munkájával. A nem szaktudományi míveltség alkatelemei gyanánt Catónál a szónoklat, a földmívelés, jog, harc és gyógyászat ismerete szerepel, Varrónál, — valószínű hozzávetés alapján — a nyelvtan, logika vagy dialektika, rhetorika, geometria, arithmetika, astronomia, zene, gyógyászat és építészet. A harc, a jog és a földmívelés ismerete eszerint a hetedik század folyamában általános tudományból megannyi szaktudománynyá lettek. Ellenben Varrónál a hellen ifjusági nevelés már a maga teljességében áll előttünk: a grammaticai-rhetoricai-philosophiai tanfolyam mellett, mely Itáliában már előbb is szokásban volt, most a geometriai-arithmetikai-astronomiai-zenei*) tanfolyam is meg-

E kor általános mívelődési tudományai.

*) Ezek teszik ki, mint tudjuk, az úgynevezett hét szabad művészetet, melyek az Itáliában már régebben meghonosodott három és az utólag átvett négy disciplina ezen megkülönböztetésével az egész középkoron át fenntartották magokat.

jelenik, mely tovább maradt specificus görögnek. Hogy nevezetesen a csillagászatot, mely a csillagzatok névtanával a kor gondolatszegény tudományos működvellésének, az astrologia iránti viszonyával pedig az uralkodó vallási szédelgésnek járt kezére, az itáliai ifjúság rendszerint és nagy buzgalommal tanulmányozta, amellett más tények is felhozhatók: az alexandreiai irodalom minden munkája közől először Aratos csillagászati tanköltemények vétettek fel a római ifjúság oktatásába. E hellen tanfolyamhoz járult még a régibb római ifjúsági oktatásból fennmaradt gyógyászat s végül az építészet, melyre az e korbéli rómainak, ki földjeinek mívelése helyett házakat és nyaralókat épített, elkerülhetlenül szüksége volt. — Az előbbi korszakhoz hasonlítva úgy a görög mint a latín mívelődés ugyanannyit emelkedik iskolai szigor, amennyit csökken tisztaság és finomság dolgában. A görög tudás utáni fokozott törekvés már magától némi tudományos színt kölcsönzött az oktatásnak. Homerost vagy Euripidest magyarázni végre is nem nagy mesterség volt; tanítók és tanulók hálásabb dolognak találták az alexandreiai költeményekkel foglalkozást, melyek ezenfelül még szellemökre nézve is sokkal közelebb álltak az ekkori római világhoz, mint a valódi görög nemzeti költészet művei, s melyek, habár nem bírtak is oly tiszteletreméltó tekintélylyel, mint az Ilias, mégis már eléggé tisztes korúak voltak arra nézve, hogy iskolamesterek által klassikusoknak tekintessenek. Euphorion szerelmi versei, Kallimachos „Okok“ és „Ibis“ című munkái, Lykophron komikusan homályos Alexandrája bővében voltak a ritka szóknak *(glossae)*, melyek alkalmasak valának az excerpálásra és interpretálásra; a fáradságosan összefont és fáradságosan felbontható mondatoknak, a megavasodott mythosok összehabart titkaival teljes hossza-

A görög oktatás.

dalmas kitéréseknek és egyáltalján a fárasztó tudományossághoz szükséges mindennemű anyagnak. Az oktatás mind több nehézséget nyujtó gyakorló darabokra szorult; s ama termékek, nagy részben iskolamesterek minta-művei, kitünően alkalmasak voltak mintatanulók képzésére. Ennélfogva az alexandreiai költemények az itáliai iskolai oktatásban, nevezetesen próbafeladványok képében, maradandóan helyet foglaltak és a tudást, habár az ízlés és az ész rovására, csakugyan elő is mozdították. Ugyanezen egészségtelen, mohó művelődési vágy sarkalta a római ifjúságot arra is, hogy a hellenséget lehetőleg forrásainál igyekezzék elsajátítani. A Rómában levő görög mesterek által tartott tanfolyamok már csak kezdetnek voltak elegendők; aki csak azt akarta, hogy szavára hallgassanak, az a görög bölcsészetet Athénben, a görög szónoklatot Rhodosban tanulta és irodalmi s művészeti utazásra ment Kis-Ázsiába, hol a hellenek régi műkincsei közől még legtöbb volt a maga eredeti helyén található s hol a múzsai műveltség, habár mesterségszerűen, de nemzedékről nemzedékre szállt; míg a távolabb fekvő és inkább a szigorú tudományok székhelye gyanánt ünnepelt Alexandreia sokkal ritkábban képezte utazási célját a műveltséget kereső ifjúságnak. — A görög oktatás módjára emelkedett a latín is. Részben ez már a görög oktatás puszta hatásának műve volt, melynek leginkább köszönte a maga módszerét és ösztönzéseit. Továbbá a politikai viszonyok, a vásártér szószékére való törekvés, melyet a demokratikus mozgalom mind általánosabbá tett, nem kis mértékben mozdították elő a szónoklati gyakorlatok elterjedését és fokozódását; „ahová tekintünk, minden rhetorokkal van tele“ úgymond Cicero. Ehez járult, hogy a hatodik század irodalmi művei, minél régibbekké lettek, annál határozottabban kezdtek a latín irodalom

A latín oktatás.

aranykorának klassikai műveiként szerepelni, s ezzel a leginkább bennök öszpontosuló oktatásnak súlyát növelték. Végre a sok oldalról elharapódzó és bevándorló barbárság és nagy terjedelmű kelta és spanyol tartományok megindúló ellatínosodása, a latín nyelvtannak és a latín oktatásnak már magától nagyobb jelentőséget adtak, mint aminővel addig bírhatott, amíg a latín nyelvet csak Latium beszélte: a latín irodalom tanítójának Comumban és Narboban kezdet óta egészen más állása volt, mint Praenestében és Ardeában. Egészben véve a míveltség inkább csökkenő- mintsem emelkedőfélben volt. Az itáliai vidéki városok romlása, az idegen elemek tömeges betolakodása, a nemzet politikai, gazdászati és erkölcsi elvadulása, és mindenekfelett a mindent felforgató polgárháborúk a nyelv mezején is több kárt okoztak, mint amennyit a világ valamennyi iskolamestere jóvá tehetett volna. A jelenkor hellen míveltségével való bensőbb érintkezés, a fecsegő atticai bölcseség s a rhodosi és kisázsiai szónoklat határozottabb befolyása leginkább a hellenségnek épen legártalmasabb elemeit hozták meg a római ifjúságnak. Azon térítő hivatásnak, melyre Latium a kelták, ibériaiak és libyaiak közt vállalkozott, bármily magasztos volt is célja, mégis ugyanazon következményekkel kellett járnia a latín nyelvre nézve, minőkkel a kelet hellenesítése járt a hellenre nézve. Midőn a római közönség e korban a szónok helyesen tagolt és rythmikus hangzású körmondatait megtapsolta, s a színész drágán megadta az árát a nyelv vagy mérték ellen elkövetett hibának: ebből kitűnik, hogy az anyanyelvnek iskolaszerűen okoskodó ismerete mind nagyobb körben elterjedt; de emellett jó ítélőtehetségű kortársak panaszolják, hogy a hellén míveltség Itáliában 690-ben sokkal alacsonyabb fokon állt, mint egy emberkorral előbb; hogy jó tiszta latín beszédet már

64.

csak ritkán, leginkább még idősebb mívelt nők ajkáról lehet hallani; hogy a valódi míveltség hagyománya, a régi jó latín elmésség, a luciliusi finomság, a Scipio korabeli mívelt olvasó közönség mindinkább elfogy. Hogy az „urbanitásnak“ azaz a fínom nemzeti míveltségnek neve és fogalma e korban keletkezett, nem annak uralkodását, hanem enyészetnek indulását bizonyítja, és azt, hogy a latínosított barbárok vagy elbarbárosodott latínok nyelvében és modorában érzékenyen tapasztalható volt ezen urbanitás hiánya. Ahol még a társalgás urbanus hangjával találkozunk, mint Varro satiráiban és Cicero leveleiben, ott az csak az egykori modor és erkölcsök utóhangja, mely Reateban és Arpinumban még nem veszett el úgy, mint Rómában. — Az ifjúság eddigi nevelése eszerint lényegében változatlan maradt, csakhogy, nem annyira saját, mint inkább a nemzet általános hanyatlása következtében kevesebbet használt és többet ártott, mint a megelőző korszakban. Caesar e téren is megindította a forradalmat. Míg a római senátus kezdetben küzdött a mívelődés ellen, utóbb azt, legfeljebb megtűrte, addig az új itáliai-hellen birodalom kormányának, melynek lényegét a humanitás képezte, azt szükségkép hellen módra, felülről kellett előmozdítania. Midőn Caesar a szabad tudományok minden tanítójának és a főváros minden orvosának a római polgárjogot megadta, ez intézkedést némileg bevezetéseül tekinthetjük azon intézeteknek, melyekben később maga az állam gondoskodott a birodalom ifjúságának fensőbb, kétnyelvű neveléséről s melyekben a humanitás új államának jelleme a leghatározottabban nyilatkozik; s midőn továbbá Caesar elhatározta egy nyílvános görög és latín könyvtárnak alapítását a fővárosban, s Rómának e korban legtudósabb emberét, Marcus Varrot már ki is nevezte annak főkönyvtárnokává, ebben

Állami tanintézetek keletkezése.

félreismerhetlenül nyilatkozik azon szándéka, hogy a világ monarchiáját meg akarta nyitni a világ irodalma előtt.

Nyelv. A nyelv fejlődésének e korban kiindulási pontját azon ellentét képezte, mely a mívelt társaság klassikai latinsága s a mindennapi élet vulgáris nyelve közt fennállt. Amaz maga a specifikus itáliai míveltségnek szüleménye volt; már a Scipió-kör jelszavává tette a „tiszta latinságot“ és anyanyelvét nem többé teljes naivsággal, hanem öntudatos eltéréssel a nagy tömeg nyelvétől beszélte. E korszakot egy nevezetes visszahatás nyitja meg a klassicismus ellen, mely eddig a fensőbb társalgási nyelvben és ennek folytán az irodalomban is kizárólag uralkodott, mely visszahatás belsőleg úgy mint külsőleg szorosan összefüggött a Görögországban beállt hasonnemű nyelvi reactióval. Ugyanez időtájt kezdtek a magnesiai rhetor és regényíró Hegesias és a hozzácsatlakozó kisázsiai rhetorok és irodalmárok nagy száma az orthodox atticismus ellen fellázadni. Polgárjogot követeltek az élet nyelve számára, nem téve különbséget aközt, ha valamely szó vagy fordulat Attikában vagy Káriában s Phrygiában keletkezett-e; ők magok nem a tudós cliquek, hanem a nagy közönség ízlése szerint írtak és beszéltek. Az elvet magát tulajdonképen bajos volt megtámadni; csakhogy eredménye természetesen nem lehetett jobb magánál az e korbéli kisázsiai közönségnél, mely az irodalmi termelés szigorúsága és tisztasága iránti érzéket végkép elvesztette és már csak ékeset és ragyogót kívánt. Az ezen irányból eredt fattyú-műfajokat, nevezetesen a regényt s a regényszerű történetírást nem is említve, ezen ázsiaiaknak már irályuk is könnyen megmagyarázhatólag szaggatott s hanglejtés és körmondat nélkül való, tekervényes és erőtlen, sallangos és dagályos, és minden ízében aljas és modoros volt: „aki Hegesiast ismeri, tudja mi az

A kisázsiai vulgarismus.

egyűgyűség“ — úgymond Cicero. — Ez új irály ennek dacára a latin világba is behatolt. Midőn a posványos hellen szónoklat, miután az előbbi korszak végén a latin ifjúság nevelésébe betolakodott, a jelennek kezdetén az utólsó lépést is megtette és Quintus Hortensius (640—704), Sulla korának legünnepeltebb ügyvéde által magát a római szószéket is elfoglalta, egyúttal a latin nyelv használatában is szorosan hozzácsatlakozott a kor megromlott görög ízléséhez; és a római közönség, nem többé Scipio korának tiszta és szigorú míveltségű közönsége, természetesen buzgón megtapsolta az újítót, ki a vulgarismust a szabályszerinti műforma külszínébe tudta burkolni. Ennek nagy jelentősége volt. Valamint Görögországban a nyelvharc leginkább mindig a rhetoriskolákban vívatott, azonképen Rómában is a törvényszéki szónoklat bizonyos tekintetben még az irodalomnál is inkább irányadó volt az irályra nézve, s ennélfogva az ügyvédek elseje egyúttal törvényszerinti jogosultsággal bírt a divatos beszéd- és írmodor hangját meghatározni. Hortensius ázsiai vulgarismusa eként a latin klassicismust a római szószékről s részben az irodalom mezejéről is leszorította. De a divat csakhamar megfordult ismét úgy Görögországban mint Rómában. — Amott a rhodosi rhetori iskola anélkül, hogy teljesen visszatérne az attikai irály szemérmes szigorúságához, legalább megkísértette közte és az új modor közt megtalálni a középutat; ha a rhodosi mesterek a gondolkozás és beszéd belső szabatossága körül nem jártak is el teljes szigorral, mégis legalább a nyelv és irály tisztaságára, a szók és fordulatok gondos megválasztására és a mondatok hangzatosságára törekedtek. Itáliában Marcus Tullius Cicero (648—711), ki első fiatalságában maga is Hortensius modorát követte, a rhodosi mesterek hallgatása és saját kifejlet-

A római vulgarismus.

Hortensius. 114—50.

Visszahatás. A rhodosi iskola.

A Ciceronianismus. 106—43.

tebb ízlése által visszatéríttetett a jobb útra s ettől fogva a nyelv szigorú tisztaságára s a beszédnek kezdettől végig körmondatosítására és hangzatossá tételére törekedett. — Nyelve számára a mintákat, melyekhez e téren csatlakozott, mindenekfelett a magasabb római társaság azon köreiben találta fel, melyek a vulgarismustól még keveset vagy épen nem szenvedtek; és mint már említők, akadtak még ilyenek, bár már tünedezni kezdtek. A régibb latín s a jó görög irodalom, bármily jelentékeny hatással volt az utóbbi nevezetesen a beszéd numerusára, emellett mégis csak másod sorban állottak; a nyelvnek e megtisztítása tehát épen nem volt a könyvnyelv visszahatása a társalgási nyelv ellen, hanem a valóban míveltek nyelvének visszahatása az álés félmíveltség nyelvjárása ellen. Caesar, a nyelv terén is legnagyobb mesterre korának, a római klassicismus alapeszméjét mondotta ki, midőn szóban úgy mint irásban megkívánta az idegenszerű szók kerülését, valamint a hajós kikerüli a szirteket: a régi irodalom költői és elavult kifejezései ép úgy elvettettek, mint a mindennapi élet nyelvéből vett, vagy a parasztos fordulatok és mint mindenekfelett a görög szók és phrázisok, melyek, mint e kor levelei bizonyítják, nagy mértékben megvoltak a mindennapi élet nyelvében honosodva. De ennek dacára Cicero korának ezen iskolaszerű és mesterséges klassikussága úgy állt a Scipio koráéhoz, mint a megtért bűn az ártatlansághoz, vagy mint a napoleoni klassikusok nyelve áll Molière és Boileau mintaszerű franciaságához; míg amaz az élet teljes elevenségéből merített, ez még épen jókor jött arra, hogy egy feltámaszthatatlanul elenyésző fajnak még mintegy véglehelletét felfogja. De amint megszületett, gyorsan elterjedt. Az ügyvédek fejedelemségével együtt a nyelv és ízlés dictátorsága is Hortensiusról Cicerora szállt át, s ez utóbbinak soknemű

és szapora íróskodása megadta a klassikusságnak azt, aminek még híjával volt: a terjedelmes prózai szöveget. Cicero ekként a modern klassikai latín prózának megteremtőjévé lett, s a római klassicismus mindenütt és mindenben Cicerót, mint stilistát vette kiindulási pontjául: Cicerot, mint stilistát, nem mint írót, s még kevésbbé mint politikust illették meg azon túlcsapongó és mégis nem csupán phrásisszerű magasztalások, melyekkel őt a klassicismus legtehetségesebb képviselői, nevezetesen Caesar és Catullus elhalmozták. — De az új irány itt meg nem állapodott. Amit Cicero a prózában tett, azt vitte végbe a költészet terén e korszak vége felé a görög divatos költészetre támaszkodó új római költői iskola, melynek Catullus volt legtehetségesebb embere. A fensőbb társalgási nyelv e térről is leszorította a rajta még bőven tenyésző ódon reminiscentiákat, s valamint a latín próza meghajolt az attikai numerus előtt, azonképen a latín költészet is mindinkább alkalmazkodott az alexandriaiak szigorú vagy inkább fárasztóan terhes metricus törvényeihez; így például Catulluson kezdve a verset nem szabad többé egytagú, vagy nem különös nyomatékú két tagú szóval megkezdeni, s ugyane szóval egyúttal egy, az előbbi versben kezdett mondatot befejezni. Végre fellépett a tudomány is, meghatározta a nyelv törvényeit és felállította a szabályt, mely nem a tapasztalásból folyt többé, hanem uralmat követelt magának a nyelv használata felett. E nyelvtudomány az ejtegetések végtagjait, melyeknek egy része még ingadozott, most egyszer mindenkorra megállapítani igyekezett, amint például az úgynevezett negyedik ejtegetésnek eddig egyiránt szokásos két genitivus- és két dativus-alakja közől *(senatuis* és *senatus*, *senatui* és *senatu)*, Caesar csak az összevontakat *(us* és *u)* ismerte el helyeseknek. A helyesírásban sok változtatás

Az új római költészet.

A nyelvtudomány.

történt, hogy az írás ismét jobban kiegyenlíttessék a beszéddel — így a *maxumus*-féle szavakban a benhangzó *u* helyébe Caesar példájára *i* tétetett, s a két feleslegessé vált *k* és *q* betűk közől az első egészen kiküszöböltetett, a másodiknak elvetése pedig legalább indítványoztatott. A nyelv, ha még végkép meg nem merevedett, de már megmerevedő félben volt; még nem állt ugyan minden gondolat nélkül a szabály uralma alatt, de ennek már öntudatára jutott. Hogy e tevékenységnek a latín nyelvtan mezején nem csak általjában a görögök eljárása határozta meg szellemét és módszerét, hanem hogy a latín nyelv egyenesen a görögnek mintájára igazíttatott ki, az kitünik például a szó végén álló *s*-nek sorsából, mely e korszak vége feléig tetszés szerint hol magán- hol mássalhangzószámba vétetett, melylyel azonban az újdivatú költők kivétel nélkül, mint mássalhangzóval bántak, úgy mint a görögben. E nyelvszabályozás a római klassicismusnak tulajdonképeni birodalma; ennek koryphaeusai, Cicero, Caesar sőt még Catull is költeményeiben, a legkülönbözőbb módon s épen ezáltal annál hathatósabban mindenek lelkére kötik a szabályt és ledorongolják annak megszegését; míg másfelől a régibb nemzedék könnyen megérthető érzékenységgel nyilatkozik a nyelv mezején ép oly kíméletlenül mint a politika terén fellépő gyökeres forradalom ellen.*) Habár azonban az új klassicismus, vagyis a szabályozott és a mintaszerü görögséggel lehetőleg egyensúlyba helyezkedett mintaszerű latínság azon öntudatos visszahatásból keletkezve, mely a felsőbb társadalmi körökbe sőt még az irodalomba is beto-

*) Igy mondja Varro (*de r. r.* 1, 2): *ab aeditimo, ut dicere didicimus apatribus nostris; ut corrigimur ab recentibus urbanis, ab aedituo.*

lakodott vulgarismus ellen bekövetkezett, irodalmilag megállapodott és szabályosan formulázta magát, a vulgarismus még korántsem szorult le a térről. Nem csak naiv alakjában találkozunk vele csak véletlenül az irodalomba vetődött alárendelt emberek munkáiban, mint a Caesar második spanyol háborújáról írt jelentésben, hanem többé-kevésbbé határozottan kidomborodva a tulajdonképeni irodalomban, a színésznél, a félregényben, Varro aesthetikai munkáiban is; és jellemző, hogy az irodalomnak épen legnépiesebb ágaiban tartotta fenn magát s hogy valóban conservativ férfiak, mint Varro, vették pártfogásuk alá. A klassicismus az itáliai nyelv sírján alapul, mint a monarchia az itáliai nemzet vesztén; és azok, kiknek lelkében még élt a köztársaság szelleme, teljes következetességgel cselekedtek, midőn az élő nyelvnek is megadták a maga jogát és viszonylagos elevensége s népiessége kedvéért aesthetikai hiányait eltűrték. Ekként a nyelv mezején e korban a vélemények és irányzatok mindenfelé szétágaznak: Lucretius ófrank költészete mellett Catullus minden ízében modern munkáival, Cicero hangzatos körmondatai mellett Varronak minden tagozást szándékosan kerülő mondataival találkozunk. A viszonyok ziláltsága e téren visszatükröződik.

Irodalmi mozgalom.

E kor irodalmában a jelen korszakban, az előbbihez hasonlítva leginkább az irodalmi mozgalom külső növekedése tűnik szembe Rómában. A görögök irodalmi tevékenysége már régóta nem a polgári függetlenség szabad légkörében, hanem már csak a nagyobb városok s főkép az udvarok tudományos intézeteiben virágzott. A nagyok kegyelmére és pártfogására utaltan és Pergamon (621), Kyrene (658), Bithynia (679) és Syria (690) dynastiáinak elenyészése s a Lagidák udvartartása fényének hanyatlása által eddigi fész-

Görög irodalmárok Rómában.

133. 96.

75. 64.

keikből kizavartatván,*) ezenfelül Nagy Sándor halála óta szükségkép világpolgárokká s Egyiptomban és Syriában legalább ép annyira idegenekké válván mint a latínok között, a hellen irodalmárok mindinkább Rómára vetették szemöket. A görög cselédség azon hadában, melylyel az előkelő rómaiak e korban magokat körülvették, a szakács, az ágyasfiú és a bohóc mellett a bölcsész, a költő s az emlékiratíró is kiváló szerepet játszottak. Már nevezetes irodalmárokkal találkozunk ily állásokban; mint például az
58. epikuri Philodemossal, ki Lucius Piso (consul 696) házi philosophusa volt, s mellesleg urának durva epicureismusára írt ügyes epigrammokkal mulatatta a beavatottakat. A görög művészet és tudomány legtekintélyesebb képviselői mindenfelől mind nagyobb számmal Rómába tolultak, hol az irodalom most több hasznot hajtott, mint bárhol egyebütt; így Rómában letelepedettekül feljegyezvék: az orvos

*) Nevezetes e viszonyokra nézve a Skymnos nevéhez csatolt költői földleirás ajánlása. A költő, kijelentvén szándékát, miszerint a földrajznak egy, tanulók számára könnyen felfogható és könyvnélküli tanulásra alkalmas vázlatát akarja a közkedveltségű menanderi mértékben megírni, valamint Apollodoros a maga hasonnemű históriai compendiumát Attalos Philadelphos pergamoni királynak ajánlotta,

kinek hozott örök
Hírt az, hogy hordja e történelmi mű a nevét,

91—75. azon módon ajánlja a maga kézikönyvét III. Nikomedes (663?—679) bithyniai királynak:

Azt, mit beszélnek, hogy királyi kegy ma már
Csak tőled várható minden király között
Személyesen próbálandó meg, elhatározám
Belépni hozzád s látni, mit tud egy király.
Apoll jósdája támogatván ebben engemet,
Méltán jövök, mintegy hívatva általad
Imé köz tűzhelyéhez a tudósoknak.

Asklepiades, kit Mithridates király sikeretlenül igyekezett innen a maga szolgálatába vonni; a polyhistornak nevezett mindenes tudós Alexandros, Miletből; Parthenios költő Nikaeából Bithyniában; a mint utazó, tanító és író egyiránt ünnepelt Poseidonios Apameiából Syriában ki 703-ban már 51.
hajlott korában költözött Rhodosból Rómába és számosan mások. Egy Lucius Lucullus-féle ház majdnem úgy, mint az alexandriai Museion, székhelye volt a hellén míveltségnek és gyűlhelye a hellen irodalmároknak; a római pénz s a hellén műértelem a gazdagság és tudomány e csarnokaiban páratlan értékű kincset halmoztak fel régibb és egykorú mesterek szobraiból s festményeiből, s egy ép oly gondosan kiválogatott mint fényesen kiállított könyvtárt gyüjtöttek össze és itt minden mívelt s főkép minden görög ember szivesen látott vendég vala — gyakran látták magát a házi urat valamelyik tudós vendégével nyelvészeti vagy bölcsészeti társalgásba mélyedten járni fel s alá a szép oszlopcsarnokban. E görögök, míveltségök gazdag kincseivel együtt természetesen fonákságaikat és inasi természetöket is magokkal vitték Itáliába; amint például e tudós csavargók egyike a „hizelgő ékesszólás művészetének" szerzője, a nysai Aristodemos (700 körül) annak bebizonyítása által ajánlotta 54.
magát urának kegyeibe, hogy Homér született római vala!

A római irodalmi tevékenységének terjedelme

A Rómában élő görög irodalmárok tevékenységével párhuzamosan magoknál a rómaiaknál is emelkedett az irodalmi tevékenység s az iránta való érdeklődés. Most még a görög íróskodás is újra divatba jött, melyet Scipio korának szigorúbb ízlése teljesen kiküszöbölt. A görög nyelv végre is világnyelv volt s a görög könyv egészen más közönséget talált mint a latín; s ez okból valamint Arménia és Mauretánia királyai, azonképen előkelő rómaiak, mint például Lucius Lucullus, Marcus Cicero, Titus Atticus, Quintus

54. Scaevola (néptribún 700) is, alkalmilag görög irásra adták magokat prózában, sőt még versben is. A született rómaiak ilynemű görög íróskodása azonban mellékes dolog s szinte játékszer maradt; Itália irodalmi úgy, mint politikai pártjai ennek dacára kivétel nélkül megegyeztek a hellenség által csak többé-kevésbbé áthatott itáliai nemzetiséghez való ragaszkodásukban. A latin irodalmárkodás ezen ágában nem is lehetett a tevékenység hiánya felett panaszkodni. A könyvek s röpiratok, s mindenekfelett a költemények minden neme gomba-módra termett Rómában. A költők úgy hemzsegtek a városban, mint csak Tarsosban vagy Alexandreiában; költemények faragása állandó ifjúkori bűnévé lett minden elevenebb természetnek, s e korban is szerencsésnek tekintették azt, kinek ifjúkori költeményeit a szánakozó feledékenység elvonta a kritika alól. Aki a mesterség fogásait egyszer elsajátította, egy füst alatt megírt akár ötszáz hexametert, melyben semmiféle professor nem talált gáncsolni, de természetesen az olvasó sem dicsérni valót. A nővilág is élénk részt vett ezen irodalmi mozgalomban; a nők nem érték be a tánccal és zenével, hanem szellemökkel s elmésségökkel uralkodtak a társalgáson és kitünően tudtak úgy a görög mint a latin irodalomról beszélni; s ha a költészet fogta ostrom alá a leányszíveket, az ostromlott vár nem ritkán szintén takaros versekben adta meg magát. A verselés csakhamar elegáns játékszerré lett mindkét nemen levő nagy gyermekek kezében; költői levelek, közös költészeti gyakorlatok és a versenyköltés mindennapi dologgá lettek, s e korszak vége felé a fővárosban már intézetek keletkeztek, melyekben a kiskorú latin poéták a versfaragást pénzért megtanulhatták. A könyvek nagy mérvű fogyasztása következtében a gyárszerű másolás technikája lényegesen tökéletesedett s a köny-

vek aránylag gyorsan és olcsón jelentek meg; a könyvkereskedés tekintélyben álló és jövedelmes üzletté, s a könyvárus boltja rendes találkozási helyökké lett a mivelt embereknek. Az olvasás divattá, sőt mániává lett; az asztalnál, ahol valamely nyersebb időtöltés még lábra nem kapott, rendszerint felolvastak valamit, s aki útra készült, ritkán felejtett úti könyvtárt vinni magával. A főtiszt tábori sátrában sikamlós görög regényeket, az államférfi a senátusban bölcsészeti értekezéseket olvasott. És úgy is álltak a dolgok a római államban, amint álltak és állani fognak mindenütt, hol a polgárok „az ajtó küszöbétől kezdve a budárig" olvasnak. A parthusok vezére nem nagyot tévedett, midőn Seleukeia polgárainak megmutatván a Crassus táborában talált regényeket, azt kérdezte tőlök, valjon még félelmes ellenfeleknek tartják-e az ily könyvek olvasóit.

A klassicisták és az újítók.

E kor irodalmi iránya nem volt és nem is lehetett egyöntetű, miután maga a kor meg volt a régi s az új bölcseség között oszolva. Ugyanazon irányok, melyek a politikai téren küzdöttek egymással, a conservativek nemzeti itáliai s az új monarchia hellén-itáliai, vagy, ha úgy tetszik világpolgári iránya, az irodalom mezején is csatákat vívtak egymással. Amaz a régibb latín irodalomra támaszkodik, mely a színpadon, az iskolában s a tudományos búvárlatban mindinkább felölti a klassicismus jellegét. Kevesebb ízléssel és több pártszellemmel, mint minővel a Scipio-féle korban találkozunk, emelték most égbe Enniust, Pacuviust és mindenekfelett Plautust. Sibylla lapjainak ára azon arányban emelkedik, amelyben számuk csökken; a hatodik század költőinek aránylagos nemzetiességét és termékenységét sohsem becsülték többre, mint a kifejlett epigonság e korszakában, mely az irodalomban ép oly határozottan mint a politikában, azon kort, mely Hannibállal harcolt, a nem-

zet, fájdalom, visszahozhatatlanul letűnt aranykorának tekintette. Igaz ugyan, hogy a régi klassikusok e bámulásában jó része volt ugyanazon ürességnek és tettetésnek is, mely e kor conservatismusát egyáltaljában jellemzi, s kétkulacsosokban e téren sem volt hiány. Cicero például, habár a prózában az új irány fő képviselőinek egyike volt, a régibb nemzeti költészet iránt mégis körülbelül ugyanazon megsavanyodott tisztelettel viseltetett, melylyel az aristokraticus alkotmánynak s az augurok tudományának adózott; szerinte „a hazafiság megköveteli hogy Sophoklest inkább valamely köztudomásúlag nyomorult fordításban, mintsem eredetiben olvassuk.“ Míg ekként a demokraticus monarchiával rokon modern irodalmi irány még Ennius igazhívő csodálói közt is feles számmal bírt titkos hívekkel, akadtak már oly merészebbek is, kik a hazai irodalommal ép oly kíméletlenül bántak el, mint a senátus politikájával. Nemcsak feleleventették ismét a Scipio-féle korszak szigorú kritikáját s csak azért ismerték el Terentiust, hogy Enniust s méginkább követőit, elitélhessék, hanem a fiatalabbak és merészebbek még ezen is jóval túlmentek, és, habár még csak eretnek fellázadásban az irodalmi orthodoxia ellen, már Plautust nyers bohócnak, Luciliust rosz versfaragónak merték nevezni. A hazai irodalom helyett e modern irány inkább az újabb görögre, vagyis az úgynevezett Alexandrinismusra támaszkodik. — Nem kerülhetjük el, hogy a hellen nyelv és művészet e nevezetes téli kertjéről e helyen legalább annyit ne mondjunk, amennyi ezen és a későbbi korszakok római irodalmának megértésére szükséges. Az alexandriai irodalom a tiszta hellen nyelv romjain alapszik, melynek helyét Nagy Sándor kora óta egy elsatnyult nyelvjárás foglalta el, mely főkép a makedoniai nyelvjárásnak számos görög és barbár törzsekkel való érintkezéséből fej-

A görög alexandrinismus.

lődött ki; vagy, szabatosabban szólva, az alexandriai irodalom általjában magának a hellen nemzetnek romlásából keletkezett, melynek el kellett vesznie s mely el is veszett, hogy Nagy Sándor világbirodalmának s a hellenség uralmának alapjait megvethesse. Ha Sándor világbirodalma megmarad, akkor az egykor nemzeti és népi irodalom helyét egy csak névleg hellén, de lényegében elnemzetlenedett és némiképp fölülről megteremtett, de mindenesetre a világon uralkodó kosmopolita irodalom foglalta volna el; de amint Sándor állama halála után szétmállott, a neki megfelelő irodalom csirái is csakhamar elvesztek. A görög nemzet azonban ennek dacára nem kevésbbé a múlté lett mindazzal, amit sajátját képezte, népiességével, nyelvével, művészetével együtt. A görög irodalmat, mint holt irodalmat már csak egy szűk köre ápolta nem a mívelt embereknek, kik ilyenekül már nem léteztek, hanem a tudósoknak; gazdag örökségét ezek mélabús örömmel vagy száraz fejtéssel leltározták, sőt az eleven utóérzetet vagy a holt tudományosságot még látszólagos termékenységgé is fokozták. Ezen utószülött termékenység képezi az úgynevezett alexandrinismust. Lényegében egynemű azon tudósok irodalmával, mely, az élő román nemzetiségektől és közönséges nyelvjárásaiktól elvonatkozva, egy philologiailag tudós kosmopolita körben az elenyészett ókor mesterséges felelevenítéseként a tizenötödik és tizenhatodik században keletkezett; a klassikai görögség s a diadochok korának vulgarismusa közti ellentét ugyan kevésbbé éles, de lényegében nem másnemű, mint az, melyet Manutius latínsága és Macchiavelli olaszsága közt találunk. — Itália eddig a dolog lényegében elutasító állást foglalt az alexandrinismussal szemben. Ennek relativ virágzási kora kevéssel az első pún háború előtti és utáni időre esik; de azért Naevius, Ennius, Pacu-

A római alexandrinismus.

vius és általjában az összes nemzeti római irodalom le egészen Varróig és Lucretiusig, a költői tevékenység minden ágában, még a tankölteményt sem véve ki, nem görög kortársaihoz vagy legujabb elődeihez, hanem egytől-egyig Homerhez, Euripideshez, Menandroshoz s az életteljes és népies irodalom többi mestereihez csatlakozik. A római irodalom sohsem volt eleven és nemzeti; de amíg a római nép élt, írói ösztönszerűleg mindig eleven és népies mintákat kerestek, és habár nem mindig a legjobban s a legjobbakat, de legalább eredetieket másoltak. A Sándor után keletkezett görög irodalom először — mert Márius korának csekély kísérletei alig vehetők számba — Cicero és Caesar kortársai között akadt utánzókra; s erre a római alexandrinismus rohamos gyorsasággal elharapódzott. Ez részben külső okok következménye volt. A görögökkel való érintkezés fokozódása, főkép a rómaiak gyakori utazásai görög vidékeken és görög irodalmárok felszaporodása Rómában természetesen az itáliaiak közt is közönséget szereztek a görög napi irodalomnak, az e korban Görögországban forgalomban levő epikai és alagyás költeményeknek, epigrammoknak és milésiai regéknek. Midőn továbbá az alexandriai költészet, mint fentebb előadtuk, a római ifjúság oktatásában magát megfészkelte, annyival inkább hatott innen a latin irodalomra, miután ez minden időben függésben volt és maradt a hellen iskolai műveltségtől. Sőt e téren az új római irodalom közvetlenül is csatlakozott az új göröghöz: a már említett Parthenios, az ismertebb alexandreiai elegikusok egyike, úgy látszik 700 körül irodalmi és költészeti
54. iskolát nyitott Rómában, és még bírunk szemelvényeket, melyekben egy elökelő tanítványának az ismeretes alexandreiai étlap utasítása nyomán anyagot nyújtott latin erotiko-mythologiai elégiákra. De azért korántsem pusztán

ezen esetleges okok adtak életet a római alexandrinismusnak; sőt ez, ha tán nem is örvendetes, de teljesen kikerülhetetlen terméke volt Róma politikai és nemzeti fejlődésének. Egyfelől, valamint Hellas a hellenségbe, úgy most Latium a rómaiságba beolvadt; Itália nemzeti fejlődése túlnőtt határain és ugyanazon módon elterjedt Caesar földközi tengeri, mint egykor a hellen, Sándor keleti birodalmában. Miután továbbá az új birodalom azon alapult, hogy a görög és latín nemzetiség két hatalmas folyama, mely évezredeken át párhuzamosan folyt egymás mellett, most végre egy mederben egyesült, egyúttal az itáliai irodalomnak is nem csupán általjában kellett támaszt keresnie a görögben, mint tette eddig, hanem kénytelen volt épen a jelennek görög irodalmával, vagyis az alexandrinismussal egy színvonalra helyezkedni. Az iskolaszerű latínsággal, a klassikusok befejezett sorával, a klassikusokat olvasó „urbanusok" kizárólagos körével a népies latín irodalom holttá lett és véget ért; helyében egy tisztán epigonszerű, mesterségesen felnevelt birodalmi irodalom keletkezett, mely nem alapult valamely határozott népiességen, hanem két nyelven a humanitás általános evangeliomát hirdette és szellemi tekintetben mindenben és öntudatosan az óhellen, nyelv dolgában részben ezen, részben az órómai népirodalomtól függött. Ez nem volt haladás. Caesar földközi tengeri monarchiája ugyan nagyszerű, s ami ennél többet nyom, szükséges mű vala, de fölülről kiindulva keletkezett, s ez okból nyoma sem volt benne azon eleven népéletnek, azon túlcsapongó nemzeti erőnek, minővel ifjabb, szűkebb térre szorult, természetesebb közállományok bírnak, s a minőt Itália állama még a hatodik században is felmutathatott. Az itáliai népiesség elenyészte, mely Caesar művében lett teljessé, az irodalomnak gyökereit tépte ki. Akinek

van érzéke a művészet és a nemzetiség közti benső válrokonság iránt, az Cicerótól és Horátiustól el, és mindig visszsza fog fordulni Catohoz és Lucretiushoz ; és csak a történelemnek úgy mint az irodalomnak természetesen e téren megrögzött professori felfogása volt képes a művészetnek az új monarchiával kezdődő szakaszát aranykorának keresztelni. De míg Caesar és Augustus korának római-hellen alexandrinismusa szükségkép mögötte áll a bármennyire tökéletlen régibb nemzeti irodalomnak, másfelől ép oly határozottan fölötte áll a diadochok korabéli alexandrinismusnak, mint Caesar maradandó műve Sándor ephemer művének. Annak helyén elő fogjuk adni, hogy az augustusi irodalom, a diadochok korának rokon irodalmával összehasonlítva, sokkal kevésbbé volt philologiai és sokkal inkább birodalmi irodalom, mint ez ; s hogy ennélfogva a társadalom felsőbb rétegeire sokkal maradandóbb és általánosabb hatást is gyakorolt, mint aminővel a görög alexandrinismus valaha bírt.

Színirodalom. A szomorú és vígjáték elhal.

Legszomorúbb látványt a színirodalom nyujt. A szomorú- úgy, mint a vígjáték a római nemzeti irodalomban már a jelen korszak beállta előtt bensőleg elhaltak. Új darabok nem adattak többé. Hogy a közönség még Sulla korában is kívánt ilyeneket látni, mutatja az, hogy e korban régi plautusi vígjátékok megváltoztatott címek alatt és személynevekkel újra előadattak, mely alkalommal a színigazgató alkalmasint megjegyezte, hogy jobb egy régi jó, mint rosz új darabot látni. Ennek következménye csakhamar az lett, hogy a színpad teljesen átengedtetett a meghalt költőknek, ami Cicero korában már megtörtént s amit az alexandrinismus nem is ellenzett. Termékenysége e téren rosszabb volt a tökéletes meddőségnél. A valódi színpadi költészetet az alexandreiai irodalom sohsem ismerte ; csak

a fattyúdrámát, mely pusztán olvasásra, nem előadásra íratott, volt képes Itáliában meghonosítani, s a drámai jambusok csakhamar ép úgy elszaporodtak Rómában mint Alexandreiában, és főkép a szomorújátékírás már belépett a rendes fejlődési betegségek sorába. Mifélék voltak ez irkafirkák, körülbelül megitélhetjük abból, hogy Quintus Cicero, a gall téliszállásolás unalmait hasonszenvi úton enyhítendő, tizenhat nap alatt négy szomorújátékot készített. Csupán az egyetlen „életképben“ vagyis a mimusban nőtt össze a nemzeti irodalomnak utólsó még zöldellő ága, az atellai bohózat, a görög vígjáték ethologiai kiágazásaival s ezt az alexandrinismus több költői erővel és több sikerrel mívelte, mint bármely más ágát a költészetnek. A mimus a flótát kísérő, régóta szokásban levő jellemtáncokból keletkezett, melyek részben különféle alkalmakkor, nevezetesen ebéd közben a vendégek mulattatására, részben különösen a színház földszintjén a felvonásközök alatt adattak elő. E táncokból, melyekben a beszédet kétségkívül már régen kisegítő eszközül használták, nem volt nehéz rendezett mese és szabályos párbeszéd segélyével apró komödiákat csinálni, melyek azonban az előbbi vígjátéktól, sőt magától a bohózattól is még mindig lényegesen különböztek azáltal, hogy bennök a tánc s az ily tánctól elválhatatlan fajtalanság ezentúl is főszerepet játszottak, s hogy a mimus, miután nem a tulajdonképeni színpadon, hanem a földszinten volt helye, minden színpadi eszményítést, mint az arc-álarcot s a színpadi cipőt, elvetette, és hogy, ami különös fontossággal bírt, a női szerepeket benne csakugyan nők játszották. Ezen új mimus, mely először úgylátszik 672 körül jutott a fővárosi színpadra, csakhamar elnyelte a nemzeti bohóckodást, melylyel a dolog lényegében különben is egyrement, és más színjátékok mellett rendes köz- és

A mimus.

82.

főkép utójáték gyanánt alkalmaztatott*). — A mese benne természetesen még mellékesebb, lazább és hóbortosabb volt, mint a bohóckodásban; ha csak nem volt hiány tarka változatosságban, ha a koldus egyszerre Krözussá lett s így tovább, a közönség nem vette rosz néven a költőnek, hogy a csomót megoldás helyett ketté vágta. A darab anyagát leginkább szerelmi, gyakran a legtrágárabb szerelmi történetek képezték; amint például a költő úgy mint a közönség kivétel nélkül a férj ellen a nőnek fogta pártját s a költői igazságosság a jó erkölcsök kigúnyolásában állott. E műfaj művészeti érdekessége úgy mint az atellaé a közönséges és a legaljasabb élet erkölcseinek festésében állt, amiben a vidéki képek a fővárosi élet rajzai elől háttérbe szorulnak és Róma drágalátos csőcseléke, azon módon mint a hasonnemű görög darabokban az alexandreiai, felszólíttatik, hogy tapsolja meg saját képmását. Tárgyuk gyakran a mesteremberi élet köréből van véve: rendre követik egymást az itt is elkerülhetetlen „kallós“, továbbá „a kötélverő“, „a festő“, „a sóárus“, „a szövőnők“, „a kutyapecér“; más darabokban jellemalakok szerepelnek: „a feledékeny“, „a

*) Hogy a mimus a maga idejében az Atellana helyébe lépett, kitetszik Ciceróból (*ad fam.* 9. 16); s ezzel megegyezik az is, hogy a férfi és nő mimusokkal először Sulla kora körül találkozunk (*ad Her.* 1, 41, 24. 2, 13, 19. Atta. *fr.* 1 *Ribbeck.* Plin. *h. n.* 7, 48, 158. Plut. *Sull.* 2. 36). Egyébiránt a *mimus* nevet néha, helytelenül, általjában
212/1. alkalmazzák a komödára. Igy az Apollo ünnepélyén 542/3-ban fellépő *mimus* (Festus, ez alatt: *salvares est;* v. ö. Cicero *de orat.* 2, 59, 242) nyílvánvalókép nem volt más, mint a *palliatának* egy színésze, mert valódi mimusok számára a szó későbbi értelmében, a római színház fejlődésének ezen korszakában nem jutott hely. — A klassikai görög kor mimusával, azon prózai párbeszédekkel, melyekben genre-képek, leginkább falusiak, adattak elő, a római mimus nem áll közelebbi viszonyban.

nagyszájú", „a 100,000 sesterziusos ember*)"; vagy külföldi képek: „az etrusk nő", „a gallusok", „a krétaiak", „Alexandreia"; vagy népünnepek rajzai: „a compitáliák", „a saturnáliák", „Anna Perenna", „a meleg fürdők"; vagy a mythologia travestálása: „az út az alvilágba", „az arvernusok tava". Kap a találó jelszavakon s rövid, könnyen emlékezetben tartható és alkalmazható phrázisokon; de egyúttal örömmel magába fogad minden képtelenséget is: e felfordult világban Bacchustól vizet, a forrás nymphájától bort kérnek. E mimusokban még a politikai célzások egyes példáira is akadunk, melyek a római színpadon különben szigorúan el voltak tiltva**). Ami a mértékes formát illeti, e poeták, mint maguk bevallják „csak keveset törték fejöket a versmértéken"; még a kiadásra szerkesztett darabok nyelve is hemzsegett a parasztos kifejezésektől és aljas szóképzésektől. Amint látjuk, a mimus nem egyéb az addigi bohózatnál, azon egy különbséggel, hogy a jellem-álarcot s a történetnek állandó atellai színhelyét,

---

*) Ezen összeg birtokával, melylyel valaki az első szavazati osztályba lép, s melylyel az örökség a voconiusi törvény rendelete alá esik, az illető átlépi a határt, mely a csekélyebb *(tenuiores)* embereket a tisztességesektől elkülöníti. Ezért könyörög Catull szegény védence (23, 26) az isteneknek, hogy juttassák annyi értékü vagyonhoz.

**) Laberiusnak „az út az alvilágba" cimü darabjában mindenféle emberek szerepelnek, kik csodákat és jeleket láttak; az egyiknek egy férj jelent meg két feleségével, mire szomszédja megjegyzi, hogy hiszen ez még gonoszabb dolog azon hat aedilt feltüntető álomképnél, melyet nemrég egy jövendőmondó látott. Caesar ugyanis — a szájról szájra járó pletyka szerint — életbe akarta léptetni a többnejűséget (Sueton *Caes.* 82), és négy aedil helyett csakugyan hatot nevezett ki. Ebből is látjuk, hogy Laberius tudott élni a bohócok jogával s hogy Caesar tudott a bohócoknak szabadságot engedni.

valamint parasztos külszínét elveti s ennek helyébe a fővárosi életet hozza a színpadra a maga határtalan szabadosságában és szemérmetlenségében. A legtöbb efféle darab kétségkívül a legmulandóbb természetű volt s nem igényelt
Laberius. magának maradandó helyet az irodalomban; Laberius drastikus jellemrajzokkal teljes, és nyelv úgy mint mérték dolgában a magok nemében mesterileg készült mimusai azonban fenntartották benne magokat, s a történetírónak is sajnálni kell, hogy nincs többé módunkban a respublika haldoklásának drámáját Rómában a maga nagy attikai ellenképével összehasonlítanunk.

A színjáték. A színirodalom semmisségével karöltve jár a színpadi játék s a színpadi pompa emelkedése. A drámai előadások rendes helyet nyertek nemcsak a főváros, hanem a vidéki városok nyilvános életében is; Pompeius által végre amaz
55. 78. is állandó színházhoz jutott (699), s ugyanez időtájt (676) vitetett át Rómába azon campániai szokás is, hogy a hajdan mindig szabad ég alatt előadott színjáték tartama alatt a játszók és nézők védelméül vitorlatakarók vonattak a színház fölé. Valamint ugyanekkor Görögországban nem az alexandreiai drámaírók több mint halvány csillagai, hanem a klassikus színjáték, s mindenekfelett az euripidesi tragödia uralkodott a színpadon és rendelkezett a színi hatás leggazdagabb eszközeivel, azonképen Cicero korában Rómában is leginkább Ennius, Pacuvius és Accius szomorú- és Plautus vígjátékai adattak. Míg ez utóbbit az előbbi korszakban az ízlésesebb, de komikai erő dolgában nálánál jóval gyöngébb Terentius háttérbe szorította, most Roscius és Varro, azaz a színpad és a nyelvtudomány összeműködve azt ismét feltámasztották úgy, amint Garrick és Johnson feltámasztották Shakespeareet; és ez alkalommal Plautusnak is sokat kellett a rövid és léha bohózatok

által elkényeztetett közönség megapadt fogékonyságától és nyugtalan türelmetlenségétől szenvednie; annyira, hogy az igazgatók kénytelenek voltak Plautus darabjainak hosszúsága miatt mentegetődzni, sőt azokat talán meghúzogatni és megváltoztatni is. Minél jobban leapadt a játékrend, annál inkább irányult úgy az igazgató és előadó személyzetnek tevékenysége, mint a közönség érdeke is a darabok színpadi kiállítására. Alig volt Rómában jövedelmezőbb foglalkozás, mint egy első rangú színészé vagy táncosnőé. Aesopus tragikai színész fejedelmi vagyonát már említettük; még ünnepeltebb kortársa Roscius 600,000 sesterziusra (46,000 tallér) becsülte*) a maga évi jövedelmét, a táncosnő Dionysia pedig a magáét 200,000-re (15,000 tal.). Ezenkívül óriási összegeket költöttek díszletekre és jelmezekre: volt eset, midőn hatszáz felszerszámozott öszvér léptetett végig a színen; a trójai színházi sereg meg arra használtatott, hogy mustra-kirakatul szolgáljon a közönségnek a Pompeius által Ázsiában legyőzött nemzetekre nézve. A darabokba foglalt énekeket kísérő zene szintén nagyobb és önálló jelentőségre vergődött; valamint a szél a hullámokat, úgymond Varro, azonképen irányozza az ügyes flótás a hallgatók kedélyét a dallam minden változásával. A zene gyorsabb ütenyhez szokott s ezáltal a színészt élénkebb játékra kényszerítette. Kifejlődött a zenében s a színpadon való jártasság; a rendes színházlátogató minden zenedarabot az első hangjegyről felismert és betéve tudott minden szöveget; a közönség szigorúan megrótt minden hibát, mely a zenében vagy a szavalásban elkövettetett.

---

*) Az államtól minden fellépéseért 1000 denárt (300 tallért) s azonkívül fizetést kapott társasága számára. Későbbi időben a maga számára már nem fogadott el tiszteletdíjat.

Cicero korának római színügye élénken emlékeztet a mai francia színházra. Amint a római mimus megfelel a napidarabok laza képleteinek, azon módon megtaláljuk mindkettőben a hagyományosan klassikai szomorú- és vígjátékot is, melyet megcsodálni vagy legalább megtapsolni a művelt ember kötelességének tekinti. A tömeg beéri vele, ha a bohózatban saját arcképét meglátja, a színműnek díszleti pompáját megbámulhatja és holmi általános benyomását kapja egy eszményi világnak; a magasabb műveltségű ember a színházban a darabbal többé nem, csupán annak művészi előadásával törődik. Végre, maga a római színművészet is, különböző sphaeráiban ép úgy ingadozott a kunyhó s a palota közt, mint a francia. Akárhányszor megtörtént, hogy a római táncosnők az előadás végén felső ruháikat levetették és egy ingben jártak el valamely táncot a közönség előtt; másfelől pedig Róma Talmája is nem a természeti igazságot, hanem az arányosság szépségét tekintette művészete legfőbb törvényének.

Mértékes krónikák.

A mondolatos költészet terén úgylátszik, nem volt hiány az Enniusé mintájára készült mértékes krónikákban; de ezeknek körülbelül kielégítő kritikájául szolgál egy leány azon elmés fogadása, melyet Catullus énekel meg, s mely abban áll, hogy a leányzó kész a szent Vénusnak, ha ez szívének ifját gonosz politikai költészete karjaiból kiragadva visszavezeti az ő karjaiba, a rosz hőskölteményekben legroszszabbikát égő áldozatúl bemutatni. És csakugyan, e korszak mondolatos költészetének egész mezején a régibb nemzeti római irányzatot csak egyetlen nevezetes munka képviseli, mely azonban általjában véve is a római irodalom legjelentékenyebb költészeti termékei sorába tartozik.

99—55. Ez Titus Lucretius Carus (655—699) tankölteménye „a dolgok lényegéről“, melynek szerzője a római társaság leg-

jobb köreihez tartozott, a közélettől azonban akár betegeskedése miatt, akár ellenszenvből, távol tartotta magát és kevéssel a polgárháború kitörése után legszebb férfikorában meghalt. Mint költő határozottan Enniushoz, és általa a görög klassikai irodalomhoz csatlakozik. Boszankodva fordul el korának „üres hellénségétől“ s egész szívvel és lélekkel a „szigorú görög“ tanítványának vallja magát, és e római költemény legismeretesebb szakaszainak egyikében csakugyan még Thukydides szent komolysága is eléggé méltó viszhangra talált. Valamint Ennius Epicharmosból és Euhemerosból meríti a maga bölcseségét, azonképen veszi Lucretius előadásának alakját Empedoklestől „a gazdagon megáldott siciliai sziget legragyogóbb kincsétől“ kölcsön; anyag dolgában pedig „az aranyos szavakat egytől-egyig Epikuros tekercseiből szedi össze, — kinek ragyogása úgy elhomályosít minden más bölcset, mint a napé a csillagokat“. Valamint Ennius, úgy Lucretius is megveti azon mythologiai tudományosságot, melyet az alexandrinismus kötött a költészetnek nyakába, és az általánosan forgalomban levő regék ismeretén kívül mitsem követel olvasójától*). Ellenére a divatos purismusnak, mely minden idegen szót kiküszöbölt a költészetből, Lucretius, Ennius példájára a bágyadt és nem eléggé világos latín szavak helyett szintén jobb szereti a jellemző görög szókat használni. Az órómai alliteratióval, a vers- és mondatmetszetek meg nem egyezésével, s általjában a régibb költési- és beszéd-

*) Egyes látszólagos kivételeket, minő a tömjén-ország, Panchaea (2, 417), az magyaráz meg, hogy ez Euhemeros utazási regégényéből már talán az Ennius-féle költészetbe is, és mindenesetre Lucius Manlius (Plin. *h. n.* 10, 2, 4) költeményeibe átment, s ennélfogva teljesen ismeretes volt azon közönség előtt, melynek Lucretius írt.

modorral még gyakran találkozunk Lucretius rhytmusaiban, s habár dallamosabban kezeli a verset, mint Ennius, hexameterei mégis nem ékesen szökellve folynak a csergedező patak módjára, mint a modern költői iskoláéi, hanem lassú hatalommal hömpölyögnek mint az olvasztott arany árja. Philosophiai és gyakorlati tekintetben Lucretius szintén mindenben Enniusra támaszkodik, az egyetlen hazai költőre, kit művében ünnepel; Rudiae költőjének hitvallomása:

Igen, mondám, hogy vannak istenek, mondom ma is,
De azt hiszem, hogy emberek sorsára gondjuk nincs —

teljesen jellemzi Lucretius vallási álláspontját is, és ez okból igaza van, midőn költeményét mintegy annak folytatásaként mutatja be:

Mit zenge nékünk Ennius, ki kies Helikonról
Első hozta alá az örökzöld lombu borostyánt,
Majd hogy Itália népeinél ragyogó hire légyen.

A hatodik század egész költői büszkesége és költői komolysága még egyszer és utóljára szólal fel Lucretius költeményében, melyben, az iszonyú púnról és a ragyogó Scipióról rajzolt képében a költő szelleme inkább is otthon érzi magát, mintsem saját hanyatlott korában*). „A gazdag kedélyből kecsesen fakadt“ saját éneke a közönséges dalokkal szemben az ő fülében is úgy hangzik, „mint a hattyú rövid dala, szemben a darvak kiáltozásával“; önalkotta dallamainak hangját lesve, neki is a dicsőség ma-

*) Ez naiv módon nyilatkozik a harcok leirásában, melyekben a hadakat megrontó tengeri viharok, a saját embereiket eltipró elefántok hadai, tehát a pún háborúkból vett képek úgy szerepelnek, mintha a közvetlen jelenhez tartoznának. V. ö. 2, 41. 5, 1226, 1303. 1339.

gasztos reményei dagasztják keblét — azonképen amint Ennius az embernek, kinek „a lángdalt lelke mélyéből dalolja“, megtiltja, hogy sírján, a halhatatlan dalnok sírján gyászt öltsön. — Sajátságos balvégzet volt, hogy a rendkívüli, eredeti költői tehetség dolgában legtöbb, ha nem minden elődénél sokkal magasabban álló tehetségű ember oly korban született, melyben idegennek és árvának kellett magát éreznie, s ennek folytán csodálatos módon megtévedt tárgya megválasztásában. Epikur rendszere, mely a mindenséget a parányok nagy, zagyva tömegévé változtatja át, s a világ keletkezését és végét úgy, mint a természet és az élet minden problémáját tisztán mechanikus úton igyekszik megoldani, ugyan valamivel kevésbbé volt egyűgyű a mythosok historizálásánál, amint azt Euhemeros és utánna Ennius megkísértették; de szellemes és új rendszer nem volt, a kísérlet pedig: e mechanikus világnézletet költőileg fejtegetni, olynemű volt, hogy talán költő még soha hálátlanabb feladatra nem fecsérelte életét és képességét. A bölcsész-olvasó Lucretius tankölteményében ép úgy joggal rójja meg a rendszer finomabb pointjainak elhagyását, felületességét főkép a vitás kérdések előadásában, hiányos tagozását és gyakori ismétléseit, amint a költői olvasót boszantja a versekbe foglalt mathematika, mely a költemény nagy részét egyenesen olvashatatlanná teszi. E hihetetlen hiányok dacára, melyek alatt minden középszerű tehetség elkerülhetlenül elbukott volna, Lucretius joggal dicsekedhetett azzal, hogy a költészet vadonában oly új koszorút kötött magának, minővel a múzsák még nem ajándékoztak meg senkit; és a koszorút a költő korántsem köszöni csupán alkalmilag használt hasonlatainak és hatalmas természeti jelenségek s erős szenvedélyek helyenként beszőtt festésének. Lucretiusnál úgy világnézletének mint költészetének

genialitása, a hitetlenségén alapszik, mely az igazság egész diadalmi erejével s ennek folytán a költészet teljes frissesêgével síkra szállt és síkra szállhatott az uralkodó szenteskedés vagy babona ellen.

Rég, amidőn csufosan látszott tespedni az élet
E földön, mikor azt lenyomá súlyával a vallás,
Mely az egek birodalmaiból mutogatta fejét és
Népeit a földnek borzasztó képpel ijeszté:
Egy görög ember volt, ki szemet rá vetni halandót
Mert legelőbb s első neki ellentállni merészelt
És imez a lángész győzött vala. Ő a világnak
Lángzó bástyáin túl is még messze haladt volt
S a mérhetlen Egészt bejárta szivével, eszével.

Ekként törekedett a költő az isteneket megbuktatni, amint Brutus megbuktatta a királyokat és „a természetet szigorú uraitól megszabadítani". De e lángszavak nem Jovisnak rég összedőlt trónja ellen valának intézve; valamint Ennius, úgy Lucretius is a valóságban mindenekfelett a tömeg sivár idegen vallásai és babonája ellen, például a nagy anya istentisztelete s az etruskok gyermekes villámbölcsessége ellen küzd. Irtózása és ellenszenve azon iszonyú világ ellen, melyben és melynek számára a költő írt, sugallta neki e költeményt. Azon reménytelen időben készült az, melyben az oligarchia uralma meg volt bukva s Caesaré még nem volt megállapítva, azon tikkasztó években, melyekben Róma hosszas, kínos feszültségben várta a polgárháború kitörését. Ha egyenetlen és nyugtalan előadásából kiérezhetni véljük, miszerint a költő napról napra el volt rá készülve, hogy a forradalom vad fergetege ki fog törni felette és munkája felett, másfelől az emberekről és dolgokról vallott nézeteinek megitélésében sem szabad felednünk, hogy mily emberek és mily kilátások között fogantak meg azok

elméjében. Hiszen már Hellasban, a Sándor előtti korszakban szájról-szájra járt azon mondás, miszerint a lehető legjobb dolog nem születni, utánna pedig a legjobb meghalni, és a jók kivétel nélkül mély igazságot találtak benne. Mindazon világnézletek közől, melyek az ezzel rokon caesari korban egy gyöngéd és költői szervezetű kedélyre nézve lehetségesek valának, az volt még a legnemesebb és legnemesítőbb, hogy t. i. jótétemény az emberre nézve, ha megszabadul a lélek halhatatlanságába vetett hittől s ezáltal a haláltól és az istenektől való gonosz félelemtől, mely úgy szállja meg az embert, mint a sötét szobában a gyermeket a remegés; hogy, valamint az éjjeli álom üdítőbb a nap fáradalmainál, azonképen a halál is, ez örökkévaló kipihenése minden reménynek és félelemnek, jobb az életnél, amint már a költőnek istenei magok sem egyebek többé és nem bírnak egyébbel az örök, boldog nyugalomnál; hogy a pokol büntetései nem halála után, hanem életében gyötrik az embert, a dobogó szív vad és szűnhetetlen szenvedélyeiben; hogy az ember feladata lelkét nyugodt súlyegyenre hangolni, a bíbort nem becsülni többre a meleg házi ruhánál, inkább megmaradni az engedelmeskedők sorában, mintsem az uralom után törekvők zsivajába vegyülni, inkább a patak mellett heverni a fűben, semmint a gazdag aranyos termeiben annak számtalan étkeit fogyasztani segíteni. E bölcsészeti-gyakorlati irány képezi Lucretius tankölteményének tulajdonképeni eszményi magvát, s ezt a természettani demonstratiók sivatag halmaza csak elborítja, de nem nyomja el. Leginkább ezen alapszik bölcsesége és igazsága. Azon embert, ki nagy elődei iránti tisztelettel, s oly hatalmas buzgalommal hirdette e tant, minőnek párja nincs e században, s azt a múzsák varázsával vette körül, jó polgárnak s egyszersmind nagy költőnek

mondhatjuk. A dolgok lényegéről szóló tankölteméný, bármennyi kifogást lehet is ellene tenni, a legragyogóbb csillagzatok egyike maradt a római irodalomnak csillagokban szegény égboltozatán és a német nyelv legnagyobb mestere helyesen cselekedett, midőn Lucretius költeményének ismét olvashatóvá tételét választotta ki utólsó és legmesteribb művéül.

A hellen divatköltészet.

Lucretius, habár költői erejét úgy, mint művészetét már mívelt kortársai is csodálták, későn születvén mégis tanítványok nélkül maradt. A hellen divatköltészet terén azonban legalább nem volt hiány tanítványokban, kik az alexandreiai mesterek nyomába lépni igyekeztek. Az alexandreiai költők közől a tehetségesebbek helyes tapintattal kerülték a nagyobb munkákat s a tiszta műfajokat, a drámát, az epost, a lyrai költészetet; legtöbb sikert úgy mint az új latín költők, a „rövid lélekzetű“ s főkép oly feladatok mezején arattak, melyeket a műfajok határvonalain, nevezetesen az elbeszélés és a dal közt elterjedő tág téren tűztek magok elé. Tankölteméný nagy számmal írattak. Közkedveltségben álltak továbbá az apró heroico-eroticus eposok, mindenekfelett a tudományos szerelmi elégiának egy neme, mely a görög költészet e vénasszony-nyarának sajátságát képezi és szerfelett jellemző philologiai Hippokrenéjére nézve, melyben a költő saját, jobbára eroticus érzületeinek rajzát, több kevesebb önkénynyel díszíti fel a görög mondakörből vett epicus foszlányokkal. Ünnepi dalokat szorgalmasan és mesterségesen faragtak; az önkénytes költői érzület hiánya folytán egyáltalján túlnyomó volt az alkalmi költemény, s nevezetesen az epigramm, melyet az alexandreiaiak kitünő sikerrel míveltek. Az anyag szegényességét s azon nyelvbéli és rhythmikus aszottságot, mely elkerülhetlenül hozzá van tapadva minden nem népies iro-

dalomhoz, tekervényes thémák, mesterkélt fordulatok, ritka szavak és a versek mesterséges kezelése, s egyáltaljában a philologiai s ódondászati tudományosság és a technikai ügyesség egész apparátusa által lehetőleg fedezni igyekeztek. — Ezt az evangéliomot hirdették e korban Róma ifjainak és ezek tömegesen tódultak azt hallani és gyakorolni: már 700 körül Euphorion szerelmi költeményei és más 54.
efféle alexandreiai költemények képezték a mívelt ifjúság rendes olvasmányát és közönséges szavalási tárgyait.*) Az irodalmi forradalom beállt, de kevés kivétellel csak korán érett vagy éretlen gyümölcsöket termett. Az „újdivatú költők" száma légió volt, de a költészet ritka növény vala, és Apollo, mint mindig, midőn ily nagy lesz a Parnassuson a tolongás, kénytelen volt szerfelett rövidre fogni a dolgot. A hosszú költemények sohsem értek semmit, a rövidek ritkán valamit. A napi költészet ezen irodalmi korszakban is elemi csapássá lett; gyakran megtörtént, hogy az embernek barátja ünnepi ajándékul mintegy gúny gyanánt egy rakás hitvány verset küldött azon frissen a könyvkereskedésből, melynek értékét a csínos kötés és a síma papír már három lépésnyiről elárulták. Tulajdonképeni közönségök, a szó azon értelmében, melyben a népies irodalom bír közönséggel, a római alexandrinusoknak ép úgy nem volt, mint nem volt a görögöknek: ez tisztára a clique, vagy inkább a cliquek költészete, melyeknek tagjai szorosan összetartanak, a betolakodóval

*) „Természetes, mond Cicero (*Tusc.* 3, 19, 45) Enniusra célozva, hogy a mi euphorion-szavalóink a nagy költőt megvetik." „Szerencsésen megérkeztem, írja ugyanő Atticusnak (7, 2), miután Epirusból kedvező éjszaki szelet kaptunk. E spondaeust, ha van rá kedved, valamelyik új divatú emberünknek a magadé gyanánt eladhatod" *(ita belle nobis flavit ab Epiro lenissumus Onchesmites. Hunc.* σπονδειάζοντα *si cui voles* τῶν νεωτέρων *pro tuo vendito).*

csúful elbánnak, új költeményeiket egymás közt felolvassák és bírálgatják sőt a sikerült munkálatokat telivér alexandreiai modorban ismét költészet útján ünneplik és a pajtáskodás magasztalása által mulandó áldicsőségben részesítik egymást. A latin irodalomnak egy nevesebb és még az új irányban is költői tevékenységű tanítója, Valerius Cato, e körök legtekintélyesebbike felett, úgy látszik, mintegy iskolai védnökséget gyakorolt és végforumban ítélt a készített költemények viszonylagos értéke felett. E római poeták, görög mintaképeikkel szemben egytől-egyig nem szabadok, sőt néha tanítvány módra függenek tőlök; legtöbb munkájok aligha volt egyéb, mint egy tanuló félben levő és az érettségi bizonyítványt még ki nem kapott iskolai költészet száraz gyümölcse. Midőn nyelv és mérték dolgában sokkal szorosabban ragaszkodtak a görög mintaképekhez, mint mennyire azt a népies latin költészet valaha cselekedte, ugyan nagyobb fokát érték el nyelv és mérték dolgában a szabatosságnak és következetességnek, de csak a nemzeti nyelv hajlékonysága és teljessége rovására. Anyag dolgában az eroticus tárgyak részben az elpuhult minták, részben a kor erkölcstelenségének hatása alatt feltünő s a költészetnek kevés hasznot hajtó túlsúlyra kaptak; de már a görögök közkedveltségű mértékes compendiumaik is gyakran fordíttattak, így Aratos csillagászati compendiuma Cicero által, Eratosthenes földrajzi tankönyve vagy ezen korszak végén, vagy, ami valószínűbb, a következőnek kezdetén az audei Publius Varro, Nikandros természettani s orvosi munkája pedig Aemilius Macer által. Nem csuda és nem is kár, hogy a költők e teméntelen hadából csak nehány név maradt reánk; s ezek is többnyire csak furcsaságok vagy letűnt nagyságok gyanánt említtetnek: így a szónok Quintus Hortensius unalmas sikamlósággal teljes „ötszázezer

sorával," s a valamivel gyakrabban említett Laevius, kinek „szerelmi tréfái" csak bonyodalmas mértékeik és modoros fordulataik által költöttek némi érdeket magok iránt. Gaius Helvius Cinna († 710?) Smyrna című kis éposa meg épen úgy tárgyára nézve, mely a leánynak saját atyja iránti szerelme körül forog, mint a reá fordított kilenc éves fáradságos munka által magán viseli korának legrosszabb bélyegét. Eredeti és örvendetes kivételt ez iskolának csupán azon költői képeznek, kik az iskola takarosságával és formai ügyességével képesek voltak a köztársasági és mindenekfelett a vidéki városi életnek még meglevő népies anyagát összekapcsolni. Laberiust és Varrot e helyt nem említve, ez főkép a köztársasági ellenzéknek fentebb már említett három költőjéről, Marcus Furius Bibaculusról (562—691), Gaius Licinius Calvusról (672—706) és Quintus Valerius Catullusról (667—700 körül) áll. A két elsőről, miután irataik elvesztek, ezt természetesen csak gyaníthatjuk; de Catull költeményei felett még magunk is mondhatunk ítéletet. Tárgy és alak dolgában ő is az alexandreiaktól függ. Gyüjteményében Kallimachos több költeményének, és pedig nem épen a legjobbaknak, hanem a legnehezebbeknek fordításaira akadunk. Az eredetiek közt is találunk fáradságosan faragott divatos költeményeket, mint a phrygiai anya dicsőitésére készült túlságosan mesterkélt galliambusokat; s még a Thétis lakadalmát tárgyazó, különben oly szép költemény is, Ariadne panaszának telivér alexandreiai módon a főkölténeybe való beiktatása által, művészeti tekintetben el van rontva. De ezen iskolai darabok mellett megvan nála a valódi elegia dallamos panasza, megvan az ünnepi költemény az egyéni és majdnem drámai kivitel teljes díszében, megvan mindenekfelett a mívelt társas élet legsolidabb ábrázolása kicsinyben, a kellemes és fesztelen

44.

102—63.
82—48.
87—54.
Catullus.

leánykalandok, melyekben az élvezet fele része a szerelmi titkok kifecsegésében és költőisítésében áll, az ifjúság vidor élete tele poharak és üres zsebek kíséretében, megvan az utazási- s a költési kedv, a római s még gyakrabban a veronai városi adoma és a bizalmas baráti körök szeszélyes tréfája. De a költő Apollója nemcsak a lant húrjait pengeti, hanem az ív húrját is megfeszíti; gúnyának szárnyas nyila nem kíméli sem az unalmas versfaragót, sem a nyelvrontó tartománylakost, de leggyakrabban és legélesebben azon hatalmasokat sebzi meg, kik a nép szabadságát veszélyeztetik. Rövid sorú és enyelgő, gyakran kecses refrainek által élénkített versmértékei művészi tökélyüek és mégis menttek a gyártás viszzataszító simaságától. E költemények egymásután elvezetnek a Nil és a Po völgyébe, de ez utóbbiban a költő hasonlíthatatlanul otthonosabb. Költészetének alapját ugyan az alexandreiai művészet, de egyúttal a polgár, sőt a vidéki városlakó önérzete is képezi; azon ellentét, mely Verona és Róma között, mely az egyszerű municipiumbéli polgár s az előkelő születésű, alsóbb rangú barátaival rendszerint rosszul elbánó senátor közt van, s mely Catullus szülőföldén a virágzó és aránylag még eleven cisalpíni Galliában kétségkívül mélyebben érezhető volt, mint bárhol egyebütt. Legszebb dalaiba belejátszanak a Garda-tó kecses képei, s aligha lett volna képes e korban valamely fővárosi ember oly költeményt írni, minő Catullus mélyen átérzett verse testvére halálára, vagy derék, telivér polgári ünnepi dala Manlius és Aurunculeia lakodalmára. Catullus, habár az alexandreiai mesterektől függött és kellő közepében állt a korabéli divatos és clique-költészetnek, mégis nemcsak jó tanítvány volt a sok középszerű és rossz között, hanem még mestereit is felülmulta annyival, amennyivel egy szabad itáliai község polgára fölötte állt a kosmopolita hellén

irodalmárnak. Kiváló teremtő erőt és magas költői célokat természetesen benne sem szabad keresnünk; tehetséges és kecses, de nem nagy költő, és költeményei nem egyebek „tréfáknál s bohóságoknál," amint maga is nevezi őket. Midőn azonban nemcsak kortársai érezték magokat röpke dalai által felvillanyozva, hanem még az augustusi kor műbírái is Lucretius mellett őt tartották e korszak legjelentékenyebb költőjének, mindkettejöknek teljesen igazuk volt. A latín nemzetnek nem volt több költője, kiben a művészi tartalom és a művészi alak a tökély oly öszhangzó fokán állnának, mint Catullusban; és ez értelemben Catullus költeményeinek gyüjteménye kétségkívül a legtökéletesebb mű, melyet a latín költészet egyáltalján felmutathat.

Prózai költészet.

E korszakban kezdődik végre a prózai költészet. A valódi, úgy a naiv, mint az öntudatos művészetnek azon eddig tántoríthatatlanul megtartott törvénye, mely szerint a költői tárgy s a metrikus alak egymást kölcsönösen feltételezik, visszavonul a műfajok és műformák azon összevegyülése és megzavarodása elől, mely e kor legjellemzőbb vonásainak egyike. A regény terén ugyan mindössze azt említhetjük fel, hogy e korszak leghíresebb történetírója Sisenna nem tartotta méltósága alatti dolognak Aristeides sokat olvasott milesiai elbeszéléseit, a leglaposabb fajtájú sikamlós divatos beszélyeket, latínra fordítani. A költészet és próza e kétséges határmezején eredetibb és örvendetesebb jelenség Varro aesthetikai iratai, ki nemcsak a latín nyelvtudományi és történelmi búvárlatnak legjelentékenyebb képviselője, hanem a szépirodalom terén is egyike a legtermékenyebb és legérdekesebb íróknak. Egy, a sabini tartományból eredő s kétszáz év óta a senátusba tartozó plebeius nemzetségből származva, szigorúan neveltetve a régi

Regény.

Varro aesthetikai iratai.

jó idők fegyelmében és komolyságában*) és e korszak kezdetén már érett korú férfi létére, a reatei Marcus Terentius
116—27. Varro (638—727), politikai tekintetben, mint magától értetik, az alkotmányos párthoz tartozott s becsületesen és erélyesen osztozott minden tevékenységében és viszontagságaiban. Ezt egyfelől az irodalom mezején cselekedte, midőn például röpiratokban küzdött az első coalitio, a „háromfejű“ szörnyeteg ellen, másfelől a komolyabb harc zajában, amint például már találkoztunk vele Pompeius seregében, midőn ez a túlsó Spanyolország parancsnoka volt. Midőn a köztársaság ügye már elbukott, Caesar őt a fővárosban újonnan alakítandó könyvtár igazgatójának szemelte ki. Az erre következett idők az agg férfit még egyszer belesodorták a politika árjába és csak tizenhét évvel Caesar halála után, jól eltöltött életének nyolcvankilencedik évében ragadta el a halál. Aesthetikai iratai, melyeknek hírnevét köszönhette, rövidebb munkálatok voltak, részben egyszerű, komolyabb tartalmú prózaiak, részben vidám rajzolatok, melyeknek prózai alapja számos belefoglalt költeménynyel
Varro mintaképei. van átszőve. Amazok a „bölcsészet-történelmi értekezések“ *(logistorici)*, ezek a menipposi satirák. Egyikben sem csatlakozik latin mintaképekhez, nevezetesen saturájában nem a Lucilius-féléhez, amint a római satura különben is nem megállapodott műfaj, hanem csak negative jelenti azt hogy a „változatos költemény“ nem kíván az elismert műfajok egyikéhez sem számíttatni, minél fogva a satura-költészet minden tehetséges költőnél más és más és sajátszerű jelleművé

*) „Mint gyermek, úgymond valahol, beértem egyetlen daróc kabáttal s egyetlen alsó ruhával, cipővel harisnya és lóval nyereg nélnül; meleg fürdőt nem vettem mindennap, folyóvízben csak ritkán fürödtem.“ Személyes vitézsége jutalmául a kalóz-háborúban, melyben a hajóhad egy szakaszát vezényelte, megkapta a hajóskoszorút.

lesz. Varro inkább az alexandreiait megelőzött görög bölcsészetben keresett magának mintákat úgy szigorúbb mint könnyebb nemű aesthetikai dolgozatai számára : komolyabb értekezéseiben a fekete tenger melletti Herakleiából való Herakleides († 450 körül) párbeszédeit, satiráiban a syriai 300.
Gadarában született Menippos (virágzott 475 körül) iratait 280.
vette mintául. E választás jellemző. Herakleides, kinek mint írónak, Plato bölcsészeti beszélgetései szolgáltak ösztönzésül, ezeknek ragyogó külalakja mellett teljesen szem elől veszítette tudományos tartalmukat és a költői s meseszerű külalakot tette fődologgá ; kellemes író volt, kit sokan olvastak, de bölcsész épen nem. Menippos ép oly kevéssé volt philosoph, hanem legigazibb irodalmi képviselője azon bölcsészetnek, melynek bölcsesége abban áll, hogy a philosophiát megtagadja, a philosophusokat pedig kigúnyolja, Diogenes eb-philosophiájának; mint a komoly bölcseség vidám mestere példákban és tréfákban bebizonyította, hogy a becsületes életmódon kívül égen földön minden egyéb csak hiúság, és hogy az úgynevezett bölcsek civakodása a hiúságok legnagyobbika. Ezek teljesen ínyeszerinti mintaképek voltak Varro számára, ki ó-római haraggal nyomorult kora ellen és római vidámsággal volt eltelve, amellett korántsem volt a plastikai képességnek híjával, hanem minden iránt, ami nem képnek és ténynek, hanem fogalomnak vagy épen rendszernek látszott, a butaságig fogékonytalan és a nemphilosophus rómaiak közt talán a legnemphilosophusabb volt*). De Varro nem volt szolgai tanítvány. Ösztönzést, és

*) Alig van gyermekesebb dolog Varrónak az összes philosophusokról készített lajstrománál, melyben először is minden olyan rendszert, mely nem az ember boldogítását tűzi ki végcéljává, egyszerűen nemlétezőnek nyilvánít, azután az ezen feltevés mellett el-

általjában véve formát is Herakleidesből és Menipposból merített; de sokkal egyénibb és sokkal határozottabban római természet vala, semhogy utánköltésében a dolog lényegében önállóan és nemzeti szellemben ne járt volna el. Komoly értekezéseiben, melyekben valamely erkölcsi tételt vagy más általános érdekű kérdést tárgyalt, a mesemondásban nem érintette a milesiai regéket, mint tette Herakleides, és méginkább tartózkodott oly gyermekes történeteket tálalni az olvasó elé, minő például az, mely Abarisról s a két napi halál után ismét feltámadó leányról szól. Csak ritkán használta fel külalakul a görögök nemesebb hitregéit, mint tette az „Orestes, vagy az őrültségről“ szóló dolgozatban; tárgya számára rendszerint a történelemből, nevezetesen az egykorú hazai történelemből vett hozzá méltó keretet, miáltal a dolgozatok egyúttal, amint címök is szól, köztiszteletben álló rómaiakra, mindenekfelett az alkotmányos párt koryphaeusaira írt „dicsérő iratokká“ lettek. Igy a „békéről“ című értekezése egyúttal Metellus Piusnak állított emlék volt, ki a senátus szerencsés hadvezéreinek fényes sorát befejezte; az „istenek tiszteletéről“ szólónak egyúttal célja volt Gaius Curiónak, a nagy tiszteletben álló optimatának és pontifexnek emlékét fenntartani; a „sorsról“ írt értekezése Máriust, a „történetirásról“ szóló e kor első történészét Sisennát, a „római színpad kezdeteiről“ című a fejedelmi játékadót Scaurust, a „számokról“ szóló pedig a finom műveltségű római bankárt Atticust választotta kiindulási pontjává. A „Laelius vagy a barátságról“ és „Cato

Varro bölcsészeti s történeti iratai.

képzelhető bölcsészetek összes számát kétszáznyolcvannyolcra teszi. A derék Varro, fájdalom, sokkal inkább tudós volt, semhogy bevallhatta volna, hogy a philosophiára sem kedve sem képessége nincs, s ez okból élte végéig nem épen szép tojástáncot járt a stoa, a pythagoreismus és a diogenismus között.

vagy az öregségről“ című két bölcsészet-történeti értekezés után, melyeket Cicero valószínűleg a Varróéi mintájára írt, körülbelül fogalmat alkothatunk magunknak Varro félig tanulságos félig elbeszélő modoráról, melylyel a tárgyakat kezelte. — Ép ily eredeti módon kezelte úgy forma mint tartalom dolgában a Menippos-féle satirát; a próza és vers merész összekeverését a görög eredeti nem ismeri, satiráinak szellemi tartalma pedig telve van római sajátszerűséggel, sőt mondhatnók át van hatva a sabini föld ízétől. Valamint a bölcsészet-történeti értekezések, azonképen a satirák is valamely erkölcsi, vagy a nagyobb közönségnek való más tárgy körül forognak, mint azt már egyesek címei is bizonyítják. „Hercules oszlopai vagy a dicsőségről“ — „zsák megtalálja foltját, vagy a férj kötelességeiről“ — „az éjjeli edénynek megvan a maga mértéke, vagy a poharazásról“ — „papperlapapp vagy a dicsbeszédről.“ A tárgy plastikai külburkolatát, melynek itt sem volt szabad hiányoznia, természetesen csak ritkán vette a hazai történelemből, mint a „Serranus vagy a választásokról“ című satirában. Ellenben a Diogenes-féle kutya-világ, amint illik, nagy szerepet játszik nála: egymást érik a buvárok kutyája, a kutya-rhetor, a lovag-kutya, a vízivó kutya, a kutyakatekismus és más effélék. Továbbá a mythologiát komikai célokra használja fel: egy „megszabadított Prometheust“ egy „szalma Aiast“ egy „sokratesi Herculest,“ egy „másfél Odysseust“ találunk nála, ki nem csak tíz, hanem tizenöt évet töltött bolyongásban. A dramatico-novellisticus keret, egyes darabjainak, minők például a „megszabadított Prometheus“ — a „hatvan éves ember“ — a „jókorkelő“ még töredékeiből is kitetszik; úgy látszik, hogy Varro a mesét gyakran, talán rendszerint saját élménye gyanánt beszélte el, amint például a „jókorkelőben“ a

Varro menipposi satirái.

cselekvő személyek Varrohoz jönnek és előadást tartanak neki, „miután ismerik mint könyvcsinálót“. E keret költői becse felett mi már nem mondhatunk ítéletet; a részletekben a ránk maradt töredékekben még egyes szerfelett kedves rajzokra akadunk, tele elmésséggel és elevenséggel — így a „megszabadított Prometheus“-ban a hős, miután bilincsei feloldattak, embergyárt állít, melyben a gazdag Aranycipő egy leányt rendel meg magának ki tejből és a legfinomabb viaszból való legyen, melyet a milesiai méhek szednek különféle virágokból, leányt, kinek ne legyen se csontja se izma, se bőre se haja, de tiszta és finom, karcsú, sima, gyöngéd és kedves legyen. E költészetnek életerét a polemia képezi — nem annyira valamely párt politikai polemiája, minőt Lucilius és Catullus űztek, hanem a szigorú öreg ember általánosan erkölcsi tollharca a féktelen és oktalan ifjúság, a klassicusaiban élő tudós harca a ledér vagy silány vagy legalább irányánál fogva elvetendő divatos költészet*), a régi szabású jó polgár harca az új Róma

*) „Talán kedved van a Quintus-rabszolga Clodius beszédfiguráit és verseit legurgulázni és felkiáltani: oh végzet! oh sorsvégzet!“ úgymond egy helytt, másutt pedig: „Miután a Quintus-rabszolga Clodius annyi komödiát készíthetett — bármily múzsa segélye nélkül, valjon én, Enniussal szólva, ne „gyárthatnék“ egykor egy könyvecskét?“ E különben ismeretlen Clodius alkalmasint Terentius valamelyik rosz utánzója lehetett, főkép miután e szavak: „oh végzet! oh sorsvégzet!“ melyek gúnyosan alkalmazvák reá, Terentiusnak egy vígjátékában is feltalálhatók. Egy költőnek következő önbemutatása Varronak „A szamár a lantnál“ című dolgozatában:

Bár nekem a népnél Pacuvs — és neki Ennius —, ennek
Múzsatanonc a nevünk: Pompilius vagyok én,

bátran parodizálhatná Lucretius bevezetését, kit Varro, már mint az Epikur rendszerének esküdt ellensége sem szerethetett s kit sohsem említ.

ellen, melynek vásártere, Varróval szólva, sertésól, s melyben Numa, ha szemét városára fordítja, nyomára sem lel többé a maga bölcs törvényeinek. Az alkotmányharcban Varro megtette azt, amit polgári kötelességének tekintett; de lelke idegenkedett a pártok ezen küzdelmeitől — „miért hivtatok ki tiszta életemből a tanácsház szennyébe?“ kiált fel egy helytt. A régi jó idők embere volt, melyekben a beszéd hagymaszagú vala, de a szív egészséges. A valódi rómaiság örök ellenségei, a görög világbölcsek elleni polemia csak egyik oldalát teszi ez ódivatú oppositiónak; de úgy a kutyaphilosophiának mint Varro egész lényének természetében rejlett, hogy a menipposi korbácsot leginkább a philosophok füle körül suhogtatta, amivel őket illő aggodalomba is ejtette — e kor philosophus firkászai dobogó szívvel küldték meg újonnan megjelent értekezéseiket az „éles embernek.“ A bölcselkedés valóban nem nagy mesterség. Tizedrész annyi fáradsággal, amennyivel valaki rabszolgájából mű-sütőt nevel, önmagából philosophust csinálhat; és természetes, hogy, ha azután a sütő s a bölcsész együtt kerülnek a kalapács alá, a konyhaművész százszor nagyobb áron kél el, mint a világ bölcse. Furcsa népség e philosophusok! Az egyik meghagyja, hogy a holttestet mézbe kell temetni — szerencse, hogy nem fogadnak neki szót, különben honnan vennők a mézbort! A másik azt tartja, hogy az ember a földből termett, mint a saláta. A harmadik egy világfúrót talált fel, mely által fog a föld egykor elveszni.

> Bizonynyal még beteg nem álmodott soha
> Oly esztelent, mit bölcsész nem tanított volna már.

Mulatságos nézni, mint rak az ily Nagyszakállú — mely alatt az etymologisáló stoikus értetik — minden szót nagy

óvatosan az aranymérlegre; és nincs különb dolog a valódi bölcsészeti civakodásnál — egy stoikus ökölviadal messze felülmulja bármely erőművészek birkózását. „A Marcusváros vagy a kormányzatról" című satirában, melyben Marcus magának egy szíve szerinti légvárat teremtett, úgy mint az attikaiban, a paraszt jól, a bölcsész azonban pórul járt; a stoikus Antipatros fiának „gyorsan-egy-tagú-bizonyítéka" (Celer-*δι-ένὸς-λήμματος-λόγος*) ebben ellenfelének, nyilvánvalókép a bölcsészeti kétszarvú okoskodásnak *(dilemma)* fejét kapával töri be. Ezen erkölcsi polemikus irányzattal és azon képességével, mely mindig tudott festői és kausticus kifejezéseket találni számára, és mely, mint a földmívelésről nyolcvan éves korában írt könyveinek párbeszédbe foglalása bizonyítja, legkésőbb koráig sem hagyta el, szerencsésen párosult Varroban a nemzeti nyelv és erkölcsök felülmúlhatatlan ismerete, mely agg korában készült philologiai irataiban gyüjteményes alakban, itt azonban teljes közvetlen bőségében és frisseségében lép fel. Varro helyi tudós volt a szó legjobb és legteljesebb értelmében, ki nemzetét úgy egykori sajátszerűségében és befejezettségében, mint modern elfajulásában és elforgácsolódásában saját, évek hosszú során át szerzett tapasztalásaiból ismerte s az ország erkölcseiről és nyelvéről bírt közvetlen ismereteit a történelmi és irodalmi levéltárak nagymérvű átvizsgálása által teljessé és mélyebbé tette. Aminek a mi értelmünkben vett értelemszerű felfogás és tudományosság dolgában híjával volt, azt kipótolta szemléleti és eleven költői képessége. Nem hajhászta sem a régészeti jegyzeteket sem a ritka elavult vagy költői szókat*); de ő maga öreg s ófrank ember és majdnem paraszt, nemzetének klas-

*) Maga mondja egy helytt találólag, hogy az elavult szókat

sikus írói pedig szeretett s rég megszokott társai valának, s így természetes volt, hogy az ősök erkölcsei, melyeket mindenekfelett szeretett és mindeneknél jobban ismert, nagy szerepet játszanak irataiban s hogy nyelve hemzsegett közmondásszerű görög és latín fordulatoktól, a sabini társalgási nyelvben megmaradt régi jó szóktól, Ennius-Lucilius-mindenekfelett pedig Plautus-féle reminiscentiáktól. Varro fiatalabb korában írt aesthetikai dolgozatainak prózai irályáról nem szabad magunknak nyelvtudományi munkájának irálya után alkotnunk fogalmat, melyet agg korában írt s mely valószínűleg befejezetlen állapotban jelent meg, s melyben, az igaz, hogy a mondat egyes tagjai úgy fűzvék a relativumok fonalára, mint a zsinórra a rigók; hogy azonban Varro a szigorú irályt s a beszédnek attikai körmondatokba foglalását elvből elvetette, már fentebb megjegyeztük, és aesthetikai dolgozatai ugyan a vulgarismus aljas dagálya és hamis ékességei nélkül, de inkább élénk menetü, mintsem szabályosan tagozott mondatokban, nem klassikailag, sőt néha lomposan voltak írva. A beléjök szőtt költemények azonban nem csak azt bizonyították, hogy szerzőjök a legkülönfélébb versmértékekkel is oly mesterileg tudott bánni, mint a divatos költők bármelyike, hanem azt is, hogy joga volt magát azok közé sorolni, kiknek megadatott istentől „a dal és a szent költészet által száműzni a gondot az emberi kebelből“*). Iskolát Varro vázlatai

---

nem igen szereti, de gyakrabban használja, a költői kifejezéseket szereti, de nem használja.

*) A következő rajz a „Marcus rabszolgából“ van véve:

Egyszerre, úgy mintegy éjfél körül,
Midőn az izzó tűzzel hímezett légkör
Az égnek csillagrendeit feltűnteté:
Vizes felhők hűvös lepel gyanánt

ép úgy nem alkottak, mint nem Lucretius tankölteménye; az általános okokhoz nála még munkáinak kezdettől végig egyéni jellege járult, mely szerzőjök idősebb korától, parasztosságától sőt még sajátságos tudományosságától is elválhatatlan vala. De, mindenekfelett menipposi satiráinak bája és vidámsága, melyek, amint látszik, úgy számukra mint jelentőségökre nézve jóval fölöttük álltak Varro komoly dolgozatainak, megragadta úgy kortársait, mint azon későbbieket, kiknek volt érzékök az eredetiség és népiesség

---

Vonák aranyboltját az égnek bé,
Esőt okádva a halandó nemre le;
És a fagyos földsarkról meg éjszak
Bőszült szülötti, szélvészek rohantak volt elő,
Hordván magukkal téglát, ágakat, gizgazt.
Mi meg, veszendők, tört hajónkkal mint gólyák,
Kiknek fölülről kettős ágú villám érte volt
Tollát, nagy búsan földre hullánk mind egyig.

Az „embervárosban“ olvassuk:

Kebledet meg nem könnyíti az arany és kincsek halmaza
A halandó lelkéről le nem veszi a perzsa aranyhegy
A gondot s félelmet, sem a dús Crassus kincsesháza.

De a könnyebb dal is sikerült a költőnek. A „fazéknak megvan a maga mértéke“ című dolgozatban a következő csinos sorok álltak a borról:

A bor mindenek számára a legjobb ital marad.
Ez teszi egészségessé a beteget,
Ez a vidámságnak édes forrása,
Ez tartja össze a baráti kört.

A „világfuróban“ pedig a hazatérő vándor így fejezi be a hajósokhoz intézett szavait:

Bontsatok vitorlát a leglágyabb szellőnek,
Mígnem az élénkebb szél kisérete
Visszavezet szeretett hazánkba!

iránt; s még mi is, kik azokat többé nem olvashatjuk, némileg kiérezhetjük a ránk maradt töredékekből, hogy írójuk „tudott nevetni és mérsékelten tréfálni.“ És Varro satirái, már úgy is, mint a régi polgárkor elröppenő jó szellemének végső lehellete, mint az utólsó zöld hajtás, mely a népies latín költészet fáján fakadt, megérdemelték, hogy a költő poetikai végrendeletében e menipposi gyermekeit mindenkinek ajánlja

Ki Róma és Latium virágzását szívén hordja,

és e dolgozatok csakugyan tiszteletreméltó helyet foglalnak el az itáliai népnek úgy irodalmában, mint történetében.*)

---

*) Varro vázlatai oly rendkívüli történelmi, sőt költői jelentőséggel is bírnak, s azon töredékes alakuk folytán, melyben ismeretük ránk maradt, mégis oly kevesek előtt ismeretesek s oly bajosan megismerhetők, hogy helyén lesz itt nehányat közölök, az olvashatóságukhoz okvetlenül szükséges kiigazításokkal, ismertetni. — A „jókorkelő“ című satira a vidéki háztartást rajzolja. „Jókorkelő“ a nappal együtt költ fel mindenkit s maga vezeti munkásait a munka helyére. A fiatalok maguk vetik meg ágyukat, melyet a munka tesz puhává s magok teszik melléje a vizes korsót és a lámpát. Italuk a tiszta, friss forrás, eledelök kenyér, csemegéjök a hagyma. A házban és a mezőn minden virágzásnak indul. A ház nem műépület; de az építész tanulhatna rajta arányosságot. A szántóföldnek gondját viselik, nehogy rendetlenül és pusztán a tisztátalanság és elhanyagoltatás folytán megromoljon; a hálás Ceres ezért elhárítja a terméről a veszedelmet, hogy a magasra rakott boglyák a földmívelő szívét megörvendeztethessék. Itt még él és uralkodik a vendégjog; szívesen látnak bárkit, a ki csak anyatejét szopta. A kenyeres kamra s a boros hordó és a mestergerendán levő kolbászkészlet, ház és udvar, rendelkezésére áll a vándornak és nagy halmaz ételt raknak elébe; a jóllakott vendég, sem előre, sem hátra nem tekintgetve, megelégedetten bókol a tűzhely mellett a konyhában. Fekhelyül a legmelegebb dupla gyapjújú báránybundát terítik alája. Itt még az emberek, mint jó polgárok, azon igazságos törvénynek hódolnak, mely sem ártatlanokat puszta haragból nem bánt, sem bűnösöknek kedvezésből meg nem bocsát.

Történetírás. Olynemű kritikai történetírásra, aminőben az attikaiak, klassikai korukban saját nemzetök történetét, Polybios pedig a világtörténetet megírta, a rómaiak tulajdon-

---

Itt nem beszélnek az emberek roszat embertársaikról. Itt nem tiporják pimasz lábbal a szent tűzhelyet, hanem ájtatosan és áldozatokkal tisztelik az isteneket, a házi szellemnek járó darab húst belevetik az arra való kis tálba, s ha a ház ura meghal, holttestét ugyanazon imával kisérik ki, melyet apja és nagyapja ravatalánál mondottak.“ — Egy másik satirában egy „öregek tanítója“ szerepel, akire úgy látszik, nagyobb szüksége van a sülyedt kornak, mintsem az ifjúság oktatójára, és aki kifejti, „minő szemérmes és jámbor világ volt egykor Rómában, s mennyire másképen van most minden. Szemem csal-e, vagy pedig rabszolgákat látok fegyverben uraik ellen? — Hajdan az, ki a katonaszedésre nem jelentkezett, az állam által rabszolgául eladatott a külföldre; most az olyan censort, ki a gyávaságot és minden egyebet elnézi, nagy polgárnak tartják és magasztalják, mint olyat, ki nem igyekszik magának polgártársainak zaklatása által nevet szerezni. — Hajdan a római paraszt hetenkint egyszer megnyírta szakállát; most már a mezei rabszolga is alig győzi magát csinosítani. — Hajdan oly magtárak voltak a jószágon, melyekben tíz év termése elfért, terjedelmes pincék a boros hordók számára és megfelelő présházak; most pávanyájakat tart magának az úr és ajtait afrikai cyprusfával rakja ki. — Hajdan a házi asszony saját kezével forgatta az orsót s amellett szemmel tartotta a tűzhelyen álló fazekat, nehogy a kása benne megkozmásodjék; most — úgymond egy másik satira — a leány egy font drágakövet koldul apjától, a nő egy véka gyöngyöt férjétől. — Hajdan a férfi néma és buta volt a menyegző éjjelén, most az asszony odadja magát az első kocsisnak, ki keze ügyébe akad. — A gyermekáldás egykor a nők büszkeségét képezte, most, ha a férj gyermekeket kíván magának, neje azt feleli neki: nem tudod-e, mit mond Ennius:

Készebb kockáztatom csatán háromszor éltemet,
Mintsem szüljek csak egyszer is. —

Hajdan a nő teljesen meg volt elégedve, ha férje évenként egyszer vagy kétszer párnázatlan kocsijában magával vitte valahová a vidékre; most — tehette hozzá (v. ö. Cic. *pro Mil.* 21, 55) — az asszony duz-

képen soha el nem jutottak. Még az erre legalkalmasabb téren, az egykorú és közelmúlt események előadásában sem tudtak egészben véve, többé-kevésbbé tökéletlen kísérleteken

---

zog, ha férje nélküle megy falusi jószágára, s az utazó hölgyet elegáns görög cselédeinek csőcseléke s zenekara kíséri nyaralójába. — Egy komolyabb nemű, „Catus vagy a gyermeknevelés“ című dolgozatában Varro barátját, ki tőle ez ügyben tanácsot kér, nemcsak azon istenségek felől világosítja fel, kiknek a régi szokás szerint a gyermekek javáért áldozatot kellett bemutatni, hanem a perzsák értelmesebb gyermeknevelésére és saját szigorúan átélt ifjúságára utalva óvja őt, hogy ne engedje gyermekeit kelletinél többet enni és aludni, ne tartsa édes kenyérrel és fínom eledelekkel, — a kutyakölyköket, úgymond, mai nap okosabban táplálják, mint a gyermekeket — s ne engedjen rájok olvasni, mely eszközhöz gyakran folyamodtak betegség esetében az orvos tanácsa helyett. Tanácsolja, hogy szoktassák rá a leányokat a hímzésre, hogy utóbb helyesen meg tudják a hímzett és szőtt kelméket ítélni s hogy ne tétessék le velök kelletinél korábban a gyermekruhát; hogy a fiúkat ne vigyék a vívójátékokba, melyekben szívök korán megkeményedik és kegyetlenséget tanulnak. — A „hatvanéves emberben“ Varro római Epimenidesként lép föl, ki tíz éves korában elaludván, csak egy fél század múlva ébred fel ismét. Elcsudálkozik rajta, midőn a rövidre nyírt gyermekfő helyén kopasz vén főt talál csúf orral és kemény tüskés szakállal, mint a süldisznó tövisei; de még jobban megbámulja a megváltozott Rómát. A lucriniusi osztriga, melyet ezelőtt csak lakodalmak alkalmával tálaltak fel, most mindennapi eledel; amiért aztán a tönkrejutott dobzódó titokban gyújtogatni készül. Míg azelőtt az apa bocsátott meg a fiúnak, most ezen van a megbocsátás sora, a mit úgy tesz, hogy mérget ád apjának. A választás helye börzévé lett, a fenyítő per aranybányává az esküdtek számára. Nincs törvény többé, melyre hajtanának, azon egyet kivéve, mely azt tartja, hogy ingyen misem adható. Minden erény eltűnt; helyökben mint újonnan megtelepedett lakók, az istenkáromlás, a szó nem tartás, a bujaság üdvözlik az ébredőt. „Oh jaj neked Marcus, ki így aludtál s így ébredsz!“ — E vázlat a Catilina korára emlékeztet s kevéssel utána (697 körül) kellett azt az öreg Varronak írnia, és sok igazság volt azon keserű végfordulatban, melyben Marcust, kellőképen összeszidván korszerűtlen panaszai és régészeti reminiscentiái

57.

túlmenni; nevezetesen a Sullától Caesarig lefolyt korszakban alig bírták még azon nem nagyon jelentékeny műveket is, melyeket az előbbi korszak e téren felmutatott, Antipater és Asellios munkáit csak utól is érni. Az egyetlen nevezetesebb munka e téren, mely e korszakban készült, a szövetségesek harcának s a polgárháborúnak története Lucius Cornelius Sisennától (praetor 676). Akik olvasták, azt mondják róla, hogy élénkség és olvashatóság dolgában messze fölülmúlta a régi száraz kronikákat, másfelől azonban szerfelett tisztátalan, sőt néha gyermekessé váló irályban volt tartva; és a reánk maradt csekély töredékekben csakugyan a borzasztónak kicsinyes részletfestésével*) és temérdek újonnan képezett vagy a társalgási nyelvből vett kifejezéssel találkozunk. Ha ehez még hozzáteszszük, hogy a szerző mintaképe s úgyszólván az egyetlen görög történetíró, kit ismert, Kleitarchos volt, Nagy Sándor egy életrajzának szerzője, mely a Curtiusról elnevezett félregény modorában írva a történelem és költészet közt ingadozott, nem fogunk vonakodni Sisenna sokat dicsért történelmi munkáját nem a valódi történeti kritika és művészet termékének, hanem az első kísérletnek tekinteni a görögöknél oly kedvelt középfaj mezején, mely a történelem és regény közt áll, mely a valódi alapmunkát költött kivitel segélyével igyekszik elevenné és érdekessé tenni, s épen ezáltal ízetlenné és nem igazzá teszi; s ezután már nem

Sisenna.

78.

---

miatt, egy ősrégi római szokás parodistikus alkalmazásával mint hasznavehetlen aggot a Tiberis hídjára hurcolják s belőkik a folyóba. Ily emberek számára csakugyan nem volt többé hely Rómában.

*) „Az ártatlanokat, úgymond egy beszédben, minden tagjaikban remegve kivonszolod s a folyó magas partján hajnalhasadtakor“ (lemészároltatod). Ily phrázisokkal, melyek jól beillenének egy zsebkönyvbe való beszélybe, több helytt találkozunk.

fog meglepni, ha ugyanezen Sisennával, mint görög divatos regények fordítójával is találkozunk. — A dolog természete hozta magával, hogy az általános városi- s még inkább a világkrónika terén még szomorúbban álltak a dolgok. — A régészeti buvárlat emelkedő tevékenysége folytán elvárható lett volna, hogy a forgalomban levő történeti elbeszélést okmányok és más megbízható források alapján ki fogják igazítani; de e remény nem ment teljesedésbe. Minél többet és minél mélyebben buvárkodtak, annál világosabban kitűnt, mit tesz az, Rómának kritikai történetét megírni. Már azon nehézségek is megmérhetetlenek voltak, melyek a buvárlat s az előadás útjában álltak; de a legveszélyesebb akadályok nem irodalmi természetűek valának. Róma általánosan elfogadott őstörténelme, amint most már legalább tíz nemzedéken át elbeszélték és hitték, a nemzet polgári életével a legbensőbb módon össze volt forrva; és minden beható és becsületes vizsgálat mellett nemcsak egyes dolgokat kellett volna benne kiigazítani, hanem az egész épületet le kellett volna rombolni ép úgy mint a frankoknak Pharamund királyról s a britteknek Arthúr királyról szóló őstörténetét. Conservativ érzületű búvárnak, minő Varro volt, nem igen lehetett kedve e munkához; s ha akadt volna egy vakmerő szabad gondolkozású ember, ki ezt megkísértse, a forradalmárok e leggonoszabbikára, ki az alkotmány barátait még múltjoktól is meg akarná fosztani, a jó polgárok egytől-egyig rákiáltották volna a „feszítsd meg“-et. A bölcsészeti és régészeti buvárlat eszerint inkább elterelte a kort a történetírástól, mintsem hogy rá vezette volna. Varro és általjában az értelmesebbek a krónikát nyílvánvalókép hasznavehetetlen anyagnak tekintették; legfeljebb a hivatalnokok és nemzetségek lajstromát állították össze belőle a táblázatok igénytelen alakjában,

Városi krónikák.

mint tette Titus Pomponius Atticus — mely munka által különben a görög-római synchronistikai évszámlálás, azon alakban, melyben későbbi korban általjában el volt fogadva, végleg megállapíttatott. A városi krónika gyára azonban ezért még nem hagyott fel tevékenységével, hanem prózában úgy mint versben szakadatlanul gyártotta adalékait az unalomból az unalom számára írt nagy könyvtár szaporítására, anélkül hogy a könyvcsinálók, kik részben már szabadonbocsátottak voltak, a tulajdonképeni buvárlattal bármikép törődtek volna. Amit ez iratok közől megnevezve találunk — mert ránk mi sem maradt belőlök — mindaz nemcsak kivétel nélkül alárendelt természetű, hanem nagy részben épen tisztátalan szándékú hamisítással telt dolgo-
78. zatoknak látszik. Quintus Claudius Quadrigarius (676 körül?) krónikája ugyan bár ódivatú, de jó irályú könyvnek látszik s a mesés kor előadásában legalább dícséretes rövid-
66. ségre törekedett. Gaius Licinius Macer († 688-ban mint volt paetor), a költő Calvus apja és buzgó demokrata, minden többi krónikásnál nagyobbra volt okmánybuvárlatával és kritikájával, de azért „gyolcs-könyvei“ és minden más saját munkája szerfelett gyanús, és az egész krónikának demokratikus irányzatú nagymérvű meghamisítása, melyet részben a későbbi évkönyvírók is átvettek, valószínűleg reá
Valerius Antias. vezethető vissza. Valerius Antias végre, hosszadalmasság és gyermekes mesealkotás dolgában valamennyi elődét fölülmúlta. A számokban nyilvánuló hazugságot rendszeresen keresztül vitte egészen a jelenkor történetéig s Róma már anélkül is laposan megírt őstörténelmét még laposabban dolgozta ki; amint például azon elbeszélést, mely elmondja, mikép fogta meg a bölcs Numa, Egeria nympha utasítása szerint Faunus és Picus isteneket borral, s azon szép párbeszédet, melyet ugyancsak Numa ezután Jupiter

istennel tartott, alig győzi elég buzgón az úgynevezett római mondatörténet minden tisztelőinek lelkökre kötni, hogy amennyire lehet, ezeket is elhigyjék, amint magától értetik, legalább velejökre nézve. Csuda lett volna, ha e kor görög beszélyírói ezen mintegy nekik teremtett tárgyakat fel nem használták volna. Csakugyan nem is volt hiány görög irodalmárokban, kik a római történetet regényekké feldolgozták: efféle munka volt például a már a Rómában élő görög írók közt említett polyhistornak, Alexandrosnak „Rómáról“ írt öt könyve, elavult történelmi hagyományok és triviális, jobbára erotikus koholmányok ízetlen zagyvaléka. Alkalmasint ő kezdte azon fél ezredévet, melyre szükség volt, hogy Trója eleste és Róma keletkezése a mindkét félen forgalomban levő mesék által igényelt chronologiai összefüggésbe hozható legyen, azon tettnélküli királyok lajstromainak egyikével betölteni, minőket az egyiptomi és görög krónikások fájdalom, már megszoktak gyártani; mert minden jel arra mutat, hogy Aventinus és Tiberinus királyok s a Silviusok albai nemzetsége neki köszönik lételöket; kiket azután a későbbi kor nem mulasztott el nevekkel, uralkodási idejök meghatározásával, és a nagyobb szemlélhetőség kedvéért még arcképeikkel is részletesen bemutatni a világnak. — A görögök történeti regénye ekként több oldalról benyomul a római történetírásba; s több mint valószínű, hogy annak, amit ma megszoktunk a római őskor hagyományának nevezni, nem csekély része afféle forrásokból származik, minők a galliai Amadis és a Fouqué-féle lovagregények — mely épületes látványt figyelmökbe ajánlhatjuk mindazoknak, kiknek van érzékök a történelem humora iránt s kik méltányolni tudják azon kegyelet komikus voltát, melylyel még a tizenkilencedik század némely körei is viseltetnek Numa király iránt. Új vendég e korszakban a

Általános történetírás.

100—30. 54.

56.

római irodalomban az országos történelmen kívül az általános, vagy helyesebben szólva a rómaiak s hellenek összefoglalt története. A ticinumi Cornelius Nepos (650 körül — 725 körül) először adott ki egyetemes krónikát (mely 700 előtt jelent meg), és a politika vagy az irodalom terén kitűnt római és görög, vagy legalább a római és görög történelembe befolyó férfiak életrajzainak bizonyos osztályok szerint rendezett gyüjteményét. E munkálatok azon egyetemes történetekből indultak ki, melyeket a görögök már régibb idő óta írtak; s ugyane görög világkrónikák, mint például Kastornak, Deiotarus galatiai király vejének 698-ig menő munkája, az általok eddig elhanyagolt római történetet szintén be kezdték vonni a magok körébe. E munkák szerzői ugyan, úgymint Polybios, megkísértették a helvi történelem helyébe a földközi tengeri világ történetét tenni; de ami Polybiosnál az események világos és nagy szabású felfogásából és mély történelmi érzékből eredt, az e krónikákban inkább az iskolai- és önoktatás terén érzett gyakorlati szükség eredménye. E világkrónikák, az iskolai oktatásra való tankönyvek és felütésre való kézikönyvek, s azon összes velök összefüggő irodalom, mely utóbb latín nyelven is oly nagy terjedelmüvé lett, alig sorolható a művészeti történetírás termékei közé; s nevezetesen Nepos puszta compilator volt, ki sem szellem sem még csak tervszerűség dolgában sem tűnik ki. — E kor történetírása mindenesetre nevezetes és nagy mértékben jellemző, de természetesen ép oly kevéssé örvendetes jelenség, mint maga e korszak. A görög és a latín irodalom egymásba olvadása sehol sem lép oly világosan előtérbe, mint épen a történetírás terén; itt a két irodalom leggyorsabban kiegyezkedik egymással úgy anyag mint forma dolgában, s a hellén-itáliai történelem azon egységes felfogását, melylyel Polybios ko-

rát megelőzte, most úgy a görög mint a római gyermekek már az iskolában elsajátították. Míg azonban a földközi tengeri államnak, mielőtt még önmagának öntudatára jutott, már meg volt történetírója, most. midőn ez öntudat már elevenen élt benne, sem a görögök, sem a rómaiak közt nem akadt ember, ki képes lett volna annak valódi kifejezést adni. Római történetírás, úgymond Cicero, nem létezik; s amennyire mi itélhetünk, teljesen igaza van. — A búvárlat elfordul a történetírástól, ez el a buvárlattól; a történelmi irodalom az iskolakönyv s a regény közt ingadozik. E hiábavaló világban a tiszta műfajok, az epos, a dráma, a lyrai költészet, a historia, egytől-egyig nem érnek semmit; de nincs műfaj, melyben Cicero korának szellemi hanyatlása ijesztőbb világossággal nyilatkoznék, mint a történetírásban.

Történelmi mellékirodalom.

A kis történeti irodalom e korban azonban a keveset érő és elenyészett termékek nagy tömege közt egy első rangú munkát is mutat fel: Caesar emlékiratait, vagy inkább a demokrata tábornoknak azon néphez intézett jelentését, melytől megbízatását kapta. A legtökéletesebb szakasznak s egyúttal az egyetlennek, melyet szerzője maga adott ki, s mely a kelta hadjáratokat beszéli el 702-ig, nyilvánvalókép az volt célja, hogy Caesar azon formaszerint alkotmányellenes eljárását, hogy az illetékes hatóság megbízása nélkül egy nagy országot meghódított s e célból hadseregét folytonosan szaporította, a közönség előtt lehetőleg igazolja; e jelentés 703-ban íratott és adatott ki, midőn Rómában a vihar Caesar ellen kitört s ő felszólíttatott, hogy bocsássa el seregét s adjon számot eljárásáról*). Ez

Caesar jelentése.

52.

51.

*) Hogy a gall háborúról szóló irat egyszerre adatott ki, azt már régóta sejtették; de határozottan bizonyítja ezt a boiusok és

igazoló iratban a szerző, mint maga is mondja, pusztán a katona álláspontjáról indul ki és gondosan óvakodik hadi jelentésében a politikai szervezés és igazgatás kényes mezejére is kiterjeszkedni. — E hadijelentés alakjában írt alkalmi- és pártirata maga is egy darab történelmet képez ép úgy, mint Napoleon bulletinjei, de nem történelmi munka a szó valódi értelmében s nem is akar az lenni; nem a történetíró, hanem a hivatalnok tárgyilagossága ömlik el előadásán. E szerény műfajban azonban a munka oly mesteri és oly tökéletes, hogy nincs párja az összes római irodalomban. Előadása mindig kevés szavú, de sohsem száraz, mindig egyszerű, de sohsem hanyag, mindig átlátszó elevenségű de sohsem feszes vagy modoros. Nyelve teljesen ment úgy az archaismusoktól, mint a vulgarismusoktól,

---

haeduusok egyenjogúsításának megemlítése már az első könyvben (c. 28), míg másfelől a boiusok még a hetedik könyvben is (c. 10) mint a haeduusok adófizető alattvalói említtetnek s nyilvánvalólag csak a Vercingetorix elleni háborúban tanúsított magoktartása, valamint a haeduusok magaviselete folytán kaptak egyenlő jogot eddigi uraikkal. Másfelől az, ki e kor történetét figyelemmel kíséri, a Milo-féle válság fölötti nyilatkozatában (7, 6) meg fogja lelni annak bizonyítékát, hogy ez irat még a polgárháború kitörése előtt jutott nyilvánosságra; nem
52. azért, mert Caesar Pompeiust e helyen dicséri, hanem, mert a 702-ki kivételes törvényeket helyesli. Ezt megtehette és meg kellett tennie mindaddig, amíg Pompeiussal békés kiegyezkedésre igyekezett jutni, de nem többé a szakítás után, midőn az azon, reá nézve sértő törvények alapján hozott itéleteket megsemmisítette. Ez okból teljes joggal
51. teendő e munkálat megjelenése 703-ra. — Az irat iránya legvilágosabban felismerhető minden egyes hadi ténynek, mint egy, a dolgok állása folytán elkerülhetlen védelmi rendszabálynak, mindannyiszor ismétlődő s gyakran, leghatározottabban körülbelül az aquitániai hadjárat (3, 11) igazolásában, nem épen szerencsés indokolásában. Tudjuk, hogy Caesar ellenei, a kelták és németek elleni támadásait mindenekfelett mint indokolatlanokat hibáztatták. (Sueton *Caes.* 24

valódi példányképe a modern urbanitásnak. A polgárháborúról szóló könyveken megérezhetni véljük, hogy szerzőjök szerette volna a háborút elkerülni, de el nem kerülhette, s talán azt is, hogy Caesar lelkében, mint bárki másában, a remény korszaka tisztább és frisebb volt mint a beteljesedésé; a gall háborút tárgyazó munkán pedig oly nyájas vidámság és oly egyszerű báj ömlik el, mely ép úgy páratlanul áll az irodalomban, mint Caesar a történelemben. — Rokon ezzel e korbéli államférfiak és írók levelezései, melyek a következő korszakban gondosan összegyűjtettek és nyílvánosságra hozattak: így magának Caesarnak, továbbá Ciceronak, Calvusnak s másoknak levelezéseik. Még kevésbbé sorolhatók a tulajdonképeni irodalmi művek közé; de úgy a történelmi, mint minden másnemű búvárlat számára e levelezési irodalom gazdag levéltárul s azon kornak leghűbb tükréül szolgált, melynek aprólékos üzelmeiben oly sok, az elmúlt időkből fennmaradt becses dolog s annyi szellem, ügyesség és képesség forgácsolta el magát. — Hírlapirodalom a szó mai értelmében a rómaiaknál sohsem keletkezett; az irodalmi tollharc a röpirodalomra, s ezenkívül még azon, e korban általánosan elterjedt szokásra maradt utalva, melylyel a közönség számára szánt közleményeket nyílvános helyeken ecsettel vagy íróveszszővel kiírták. Ellenben alárendelt egyének felhasználtattak arra, hogy a napi eseményeket és a városi ujdonságokat az előkelők számára feljegyezzék; sőt Caesar, már első consulsága alatt, célravezető intézkedéseket tett arra nézve is, hogy a senátus tárgyalásai kivonatban azonnal közzé tétessenek. Ama római penny-a-liners-ek magánnaplóiból s e félhivatalos folyó jelentésekből a fővárosi értesítő *(acta diurna)* egy neme keletkezett, melyben a nép előtt s a tanácsban tárgyalt ügyek rövid kivonatban, s a születések,

Levelezés.

Értesítő.

halálesetek és más effélék feljegyeztettek. Ez fontos forrássá lett a történetírásra nézve, de úgy politikai, mint irodalmi tekintetben jelentéktelen maradt.

Beszédirodalom.

A történeti mellékirodalomban jogszerű hely illeti meg a beszédirodalmat is. A beszéd, akár jegyeztessék fel, akár nem, természeténél fogva mulandó és nem tartozik az irodalomhoz; de azért valamint a jelentés és a levél, a pillanat kidomborodó jelentőségénél s azon szellem hatalmánál fogva, melyből megszületik, helyet foglalhat a nemzeti irodalom maradandó kincsei között. Igy Rómában is a polgárság vagy az esküdtek előtt tartott politikai tartalmú beszédek feljegyzése nemcsak a nyilvános életben játszott már régóta nagy szerepet, hanem némelyek közölök, nevezetesen Gaius Gracchus beszédei joggal Róma klassikai iratai közé számíttattak. E korszakban azonban minden oldalról sajátságos átalakulás áll be. A politikai beszédirodalom hanyatló félben van úgy, mint maga a politikai beszéd. Ez Rómában, mint általjában az ókor minden politiájában, a polgárság előtti tárgyalásokban érte el tetőpontját: itt collegiális tekintetek és terhes formák nem kötötték meg a szónokot, mint a senátusban, nem a vádlásnak és a védelemnek a politikától tulajdonképen idegen érdekei, mint a törvényszéki szónoklatban; egyedül itt dagadhatott keble az örömtől, szemtől-szemben az ajkain csüggő, nagy és hatalmas római népközséggel. De ennek most már vége volt. Nem mintha hiány lett volna szónokokban vagy a polgárság előtt tartott beszédek közzé tételében; sőt épen e korban vett a politikai iróskodás nagy terjedelmet, és már állandó terhévé lett az ebédeknek, hogy a házigazda vendégeit legújabb beszédeinek felolvasásával bosszantotta. Publius Clodius szintén röpiratokban adta ki a néphez tartott beszédeit, mint Gaius Gracchus; de ha két ember ugyanazt teszi is, az

A politikai beszéd-irodalom hanyatlása.

eredmény még nem ugyanaz. Magának az ellenzéknek legjelentékenyebb vezérei, mindenekfelett maga Caesar sem beszéltek gyakran a polgársághoz s nem hozták többé az előtte tartott beszédeiket nyilvánosságra; sőt politikai röpiratai számára részben már a contiók hagyományos formájától eltérő alakot kerestek, mely tekintetben leginkább a Catóra írt dicsőítő és gyalázó iratok érdemelnek figyelmet. És ez könnyen meg is magyarázható. Gaius Gracchus a polgársághoz beszélt, a mostaniak a csőcselékhez, s amilyen a közönség, olyan a beszéd. Nem csuda, ha a hírnevére tartó politikai író még formáját is kerülte annak, mintha szavait a főváros piacán összegyűlt tömeghez intézte volna. Míg ekként a beszédirodalom, eddigi irodalmi és politikai jelentőségében ugyanazon módon hanyatlásnak indul, mint az irodalomnak mindazon ágai, melyek a nemzeti életből természetszerű úton fejlődtek ki, másfelől ugyanekkor egy sajátságos politikai védbeszéd-irodalom kezdődik. Eddig az embereknek eszökbe sem jutott, hogy az ügyvéd előadása, mint ilyen, a bírákon és feleken kívül még a jelen- és az utókornak irodalmi épülésére is szolgálhat; az ügyvédek sohsem jegyezték fel s adták ki védbeszédeiket, amennyiben azok nem voltak egyúttal politikai beszédek s ennyiben alkalmasak arra, hogy pártiratokként terjesztessenek, de még ezt is csak ritkán tették. Még Quintus Hortensius (640—704) is, e korszak első éveiben legünnepeltebb ügyvéde Rómának, csak kevés, és úgy látszik, csupán félig vagy egészen politikai beszédeit adta a nyilvánosság elé. Csak utódja a római ügyvédvilág trónján, Marcus Tullius Cicero (648—711) volt kezdet óta ép úgy író mint törvényszéki szónok; rendesen kiadta védbeszédeit, még akkor is, ha csak távolról, vagy épen nem függtek össze a politikával. Ez nem haladás, hanem természetellenes dolog és hanyat-

A védbeszéd-irodalom keletkezése.

114—50.

Cicero.

106—143

lás. A nempolitikai ügyvédi beszédek fellépése az irodalom nemeinek sorában Athénben is a betegségnek volt jele; s kétszeresen az volt Rómában, hol e fattyúhajtás nem a túlhajtott szónokoskodás fáján termett, bizonyos szükségességgel, mint Athénben, hanem önkényesen és a nemzet jobb hagyományaival ellentétben a külföldről vétetett kölcsön. Ennek dacára ez új faj gyorsan elterjedt, részben miután a régibb politikai beszédirodalommal sokszoros érinkezésben állt s vele egybeolvadt, részben miután a rómaiak költőietlen, civakodó, szónokoskodó természete kedvező talajul szolgált az uj magnak, amint hogy az ügyvédi beszéd, sőt még a periratirodalomnak egy neme még a mai Olaszországban is bír némi jelentőséggel. A politika alól emancipált beszédirodalom ekként Cicero által polgárjogot szerzett magának a római irodalmi világban. E sokoldalú emberről már több ízben meg kellett emlékeznünk. Mint államférfi, belátás, meggyőződés és biztos célok híjával levén, egymásután szerepelt mint demokrata, mint aristokrata, s mint az egyeduralkodó eszköze és sohsem volt több egy rövidlátó önző embernél. Ahol cselekedni látszott, rendszerint oly kérdésekhez fogott, melyek már meg valának oldva: így lépett fel Verres pörében a senátori törvényszékek ellen, melyek már meg voltak szűntetve; így a gabiniusi törvény tárgyalásakor hallgatott, a maniliusit pedig védelmezte; így mennydörgött Catilina ellen, midőn ennek elutazása már el volt határozva és így tovább. Látszólagos támadásokkal szemben nagyszerű volt és vályogfalakat nagy garral tudott ledönteni; komoly kérdés soha, sem jóban sem roszban nem dőlt el általa s mindenekfelett, Catilina híveinek kivégeztetését sokkal inkább engedte megtörténni, mintsem hogy maga eszközölte volna. Irodalmi tekintetben már említettük, hogy ő volt a modern latín próza megte-

remtője; jelentősége irályán alapszik és csakis mint stilista bír biztos önérzettel. Mint író azonban ugyanazon alacsony fokon áll, melyet mint államférfi elfoglal. A legkülönfélébb feladatokra vállalkozott, végtelen hexameterekben megénekelte Márius nagy- s a maga kis tetteit, beszédeivel Demosthenest, bölcsészeti beszélgetéseivel Platót tette csúffá, s ha ideje megengedi, kétségkívül Thukydidest is elhomályosította volna. Csakugyan annyira kontár volt minden ízében, hogy körülbelül mindegy volt, mely földet míveli. Hírlapíró-természet a szó legrosszabb értelmében, szavakban, mint maga mondja, túlgazdag, gondolatokban képzelhetlenül szegény levén, nem volt az irodalomnak ága, melyben, nehány könyv segélyével, fordítás vagy compilátió utján ne lett volna képes gyorsan egy olvasható értekezést összeütni. Leghűbb képét saját levelezései nyujtják. Érdekeseknek és szellemdúsaknak szoktak mondatni, s azok is, amíg bennök a fővárosi vagy a nyaralói élet tűkröződik vissza; de amint írójuk önmagára van utalva, mint a száműzetésben, Kilikiában és a pharsalosi ütközet után, bágyadtá és üressé lesz, mint bármely, saját köréből kivetett tárcaíró. Hogy ily államférfi és ily író mint ember is csak gyarló mázzal bevont felületesség és szívtelenség által tűnhetett ki, azt alig szükséges még megmondani. Rajzoljuk-e benne még a szónokot is? A nagy író mindenesetre egyúttal nagy ember; s mindenekfelett a nagy szónoknak tisztábban és pezsgőbben tör ki lelke mélyéből meggyőződése vagy szenvedélye, mint a nagy sokaságú apró embereknek, kik csak a számot szaporítják, de maguk nem tesznek számot. Ciceróban nem volt sem meggyőződés, sem szenvedély, ő nem volt több mint ügyvéd, s nem is jó ügyvéd. A történt dolgokat tudta adomaszerű éllel előadni, tudta hallgatóinak ha nem is érzelmeit, de érzelgősségét felkölteni és többnyire személyes

természetű élcek vagy elmeskedés segélyével a jogszolgáltatás száraz munkáját fűszerezni; jobb beszédei, habár az e nembe vágó munkák legjavának, mint például Beaumarchais emlékiratainak szabad kellemét és biztos találóságát távolról sem érik is utól, mégis könnyű és kellemes olvasmányul szolgálhatnak. Míg azonban a komoly bíró az imént emlitett előnyöket szerfölött kétes értékűeknek fogja találni, másfelől államjogi beszédeiben a politikai érzék, törvényszéki beszédeiben a jogi deductió tökéletes hiányának s azon kötelességéről megfeledkezett önzésnek, mely az ügyvéd kedvéért az ügyet mindig szem elől veszíti, Cicero beszédeinek minden olvasóját, kinek szíve és esze van, fel kell lázítania. Ha van bennök valami bámulatos, valóban nem a beszédek azok, hanem azon bámulat, melyet korukban gerjesztettek. Ciceróval minden elfogulatlan ember csakhamar tisztába jöhet, a ciceronianismus azonban oly probléma, melyet tulajdonképen megoldani nem, csak az emberi természetnek egy még nagyobb titka: a nyelv s a nyelv hatása által a kedélyre lehet megmagyarázni. Midőn ezen ügyes stilista a nemes latín nyelvet, épen mielőtt mint népnyelv elveszett volna, még egyszer mintegy összefoglalta és nagy terjedelmű irataiban lerakta, azon hatalomból, melylyel a nyelv bír s azon kegyeletből, melyre indít, valami átszállt azon méltatlan kezekre is, melyek használták. Rómának nem volt nagy latín prózaírója; mert Caesar úgy mint Napoleon csak mellesleg volt író. Csuda volt-e, hogy ilyennek hiányában a nagy stilistában legalább a nyelv geniusát tisztelték? és hogy valamint Cicero maga, azonképen olvasói is hozzá szoktak nem azt nézni mit, hanem azt, hogyan írt? A szokás és a professorkodás pedig teljessé tették azt, amit a nyelv hatalma megkezdett. Egyébiránt Cicero kortársait e sajátszerű bálványimádás a dolog természeténél fogva sok-

kal kevésbbé tette elfogultakká, mint a későbbiek nagy részét. A Cicero-féle modor ugyan egy nemzedéken át uralkodó maradt a római ügyvédvilágban, ép úgy amint uralkodó volt Hortensius még sokkal rosszabb modora; de a legjelentékenyebb emberek, mint például Caesar, mégis állandóan távol tartották tőle magokat, az ifjabb nemzedék minden friss és eleven tehetsége pedig határozott oppositióban állt e korcs és gyönge szónoklati modor ellen. Cicero nyelvében nem volt tömörség és szigor, tréfáiból hiányzott az elevenség, tárgyának elrendezésében a világosság és tagozás, egész ékesszólásában pedig mindenekfelett azon tűz, mely a szónokot szónokká teszi. A rhodosi eklekticus helyett vissza kezdtek térni a valódi attikai szónokokra, nevezetesen Lysiasra és Demosthenesre, s erőteljesebb és férfiasabb szónoklati modort igyekeztek Rómában meghonosítani. Ezen irány hívei voltak az ünnepélyes de feszes Marcus Junius Brutus (669—712), a két politikai elvtárs: Marcus Caelius Rufus (672—706) és Gaius Scribonius Curio († 705) mint szónokok, mindketten telve szellemmel és elevenséggel; a költőként is ismeretes Calvus (672—706) ezen ifjabb szónoki nemzedék irodalmi koryphaeusa, s a komoly és lelkiismeretes Gaius Asinius Pollio (648—757). — Ezen újabb beszédirodalomban tagadhatatlanul több ízlés és több szellem volt, mint a Hortensius- és a Cicero-félében összevéve; azt azonban már meg nem itélhetjük, mennyire voltak képesek e jobb magok a forradalom viharainak közepette, melyek az egy Pollio kivételével ezen egész, tehetségben oly gazdag kört csakhamar elpusztították, kifejlődni. Idejök mindnyájoknak rövidre volt kimérve. Az új monarchia azon kezdte, hogy hadat indított a szólásszabadság ellen s a politikai szónoklatot csakhamar egészen elnyomta. Ettől fogva a puszta ügyvédi védbeszéd alárendelt faja az

Ellenzék a Ciceronianismus ellen.

Calvus és társai. 85—42. 82—48. 49. 82—48. 76—4. Kr. u.

irodalomban ugyan még fennmaradt; de a fensőbb szónoklat és beszédirodalom, mely tisztán a nyílvános politikai életen alapszik, ezzel együtt szükségkép és örökre sírba szállt.

A szaktudományi műpárbeszéd.

E kor aesthetikai irodalmában végre kifejlődik a szaktudományi anyag művészi tárgyalása a stilizált párbeszéd alakjában, amint az a görögöknél nagyon el volt terjedve és elszigetelten a rómaiaknál már ezelőtt is előfordult. Nevezetesen Cicero számos kísérletet tett rhetori és bölcsészeti tárgyaknak ily alakban való előadásában s a tankönyvnek az olvasókönyvvel való összeolvasztásában. — Főmunkái „a szónokról“ című (iratott 699), melyhez a római szónoklat története (a „Brutus“ című párbeszéd, mely 708-ban iratott) és más kisebb szónoklati értekezések kiegészítőleg járulnak, s „az államról“ szóló dolgozata (iratott 700), melylyel „a törvényekről“ szóló, Plato mintájára írt munkája (iratott 702?) hozatott összeköttetésbe. Nem nagy műremekek ezek, de kétségkívül azon munkái, melyekben a szerző előnyei leginkább, hibái pedig legkevésbé lépnek előtérbe. Rhetori dolgozatai távolról sem érik utól a Herenniusnak ajánlott rhetorika tanulságos szigorát és fogalombéli élét, de ehelyett a gyakorlati ügyvédi tapasztalásnak gazdag tárházát és mindenféle ügyvédi adomákat foglalnak magokban könnyed és ízlésteljes előadásban, és a mulattatóan oktató munka feladatát csakugyan be is töltik. Az államról szóló munkájában, egy csudálatos történet-philosophiai értekezés korcsalakjában azon alapeszmét viszi keresztül, miszerint Róma fennálló alkotmánya lényegében azon eszményi államalkotmány, melyet a bölcsészek kerestek; mely alapeszme természetesen ép úgy ellenkezik a bölcsészettel, mint a történelemmel, s azonfelül még nem is a szerző sajátja; mely azonban, könnyen

Cicero párbeszédei.

55. 46. 54. 52.

megmagyarázható okokból népszerű volt és maradt. Cicero ezen rhetori és politikai munkáinak tudományos alapját természetesen mindenben a görögöktől vette, sőt számos egyes részletet, mint az államról szóló munkának nagy hatású befejezését, Scipio álmát, egyszerűen átvette tőlök; annyiban azonban megilleti őt a viszonylagos eredetiség érdeme, amennyiben feldolgozásán a római helyi színezés mindenben meglátszik, sőt amennyiben azon állami önérzetre támaszkodva, mely a rómaiban szemben a görögökkel mindenesetre jogosult vala, némi önállósággal lép fel görög tanítói ellenében. Cicero beszélgetéseinek alakjában ugyan sem a legjobb görög műpárbeszédek valódi kérdő dialektikáját, sem Diderot vagy Lessing valódi társalgási hangját nem találjuk meg; de a Crassus és Antonius köré gyülekező ügyvédek s a Scipio-féle kör régibb és újabb államférfiainak nagy csoportozatai mégis élet- és jelentőségteljes keretül szolgálnak nekik, kellő csatlakozási pontokat nyujtanak történeti vonatkozások és adomák, és ügyes nyugpontokat tudományos fejtegetések alkalmazására. Irálya e munkákban ép oly kidolgozott és kicsiszolt, mint legjobban írt beszédeiben, s annyiban különb ezekénél, amennyiben bennök a szerző nem tesz gyakori sikeretlen kísérleteket a páthosz terén. Míg Ciceronak e philosophiai színezetű rhetori és politikai iratai némi becsesel bírnak, másfelől a compilátor tökéletesen megbukott, midőn élete utólsó éveinek (709. 710) önkénytelen nyugalmában a tulajdonképeni philosophiába vágta fejszéjét, s nehány hónap alatt ugyanannyi kedvetlenséggel mint sietséggel egy egész bölcsészeti könyvtárt írt össze. Eljárási módja szerfölött egyszerű volt. A népszerű aristotelesi iratok durva utánzásával, melyekben a párbeszédes forma leginkább a régibb rendszerek kifejtésére és megbírálására használtatott, Cicero az ugyan- 45. 44.

azon kérdéseket tárgyaló epikuri, stoicus és synkretistikus iratokat, amint keze alá kerültek vagy adattak, úgynevezett párbeszédekké fércelte össze, anélkül hogy sajátjából többet tett volna hozzájok, mint egyfelől egy az új könyv elé illesztett bevezetést, melyet a jövendőbéli munkák számára fiókjában heverő gazdag előszó-gyüjteményben már készen talált, másfelől az előadásnak bizonyos népszerűsítését, amennyiben római példákat és vonatkozásokat szőtt a szövegbe, vagy kitéréseket tett oda nem tartozó, de úgy az író mint olvasói előtt ismeretesebb tárgyak, mint például az ethikában a szónoki méltóság kedveért, és az eredetieket úgy elektelenítette, mint teszi minden sem a philosophiai gondolkozásra, sem még philosophiai tudásra el nem jutott, gyorsan és merészen dolgozó író, midőn dialektikai gondolatmenetek visszaadására vállalkozik. Ily módon természetesen rövid idő alatt egy sereg ily könyvet gyárthatott, — „másolatok ezek, kevés fáradságomba kerülnek, mert magam csak a szavakat adom hozzájok, ezeknek pedig bővében vagyok“ — írta ő maga egy barátjának, ki e szertelen termékenységen elcsodálkozott. Ez ellenében nem is lehetett többé szólni semmit; aki azonban az efféle firkákban klassikai műveket lát, annak csak azon tanácsot adhatjuk, hogy irodalmi dolgokban maradjon meg a bölcs hallgatásnál.

Szak-tudományok. Latin philologia.

A tudományok közől csak egynek, a latin philologiának terén találkozunk eleven mozgalommal. A nyelvi és dologi buvárlatnak azon épületét, melynek a latin nép határain belől Stilo vetette meg alapját, mindenekfelett tanítványa Varro folytatta és fejezte be a legnagyszerűbb módon. Az összes nyelvkincs terjedelmes feldolgozásai jelentek meg e korban, nevezetesen Figulus nagy terjedelmű grammaticai commentárjai és Varro nagy munkája „a latin

Varro.

nyelvről"; grammatikai és nyelvtörténeti monographiák, mint Varrónak a latín nyelvhasználatról, a synonymákról, a betűk koráról s a latín nyelv keletkezéséről szóló munkái; a régibb irodalom termékeihez, főkép Plautus munkáihoz írt scholiák; irodalomtörténeti dolgozatok, költők életrajzai, vizsgálódások a régibb színpad körül, a Plautusféle komoediák színpadi felosztása s azok valódisága felett. A latín reál-philologiát, mely az egész régibb történelmet s a gyakorlati jogtudomány köréből kiváló sacrális jogot is a maga körébe vonta, Varro „az emberi és isteni dolgok régiségei" (megjelent 687 és 709 közt) című alapmunkájá- 67. 45.
ban, mely örök időkre alapmunkának maradt e téren, összefoglalta. „Az emberi dolgokról" szóló első részben Róma őskorát, a város és a föld felosztását, az évek, hónapok és napok tudományát, végre az otthon és a harcban végbevitt nyilvános tetteket adta elő; „az isteni dolgokról" szóló másodikban pedig az állami theologiát, a szakértők collegiumainak, a szent helyeknek, a vallási ünnepeknek, az áldozati és ajánlati ajándékoknak, végre magoknak az isteneknek lényegét és jelentőségét áttekinthető modorban fejtegette. Egy csomó monographián kívül — minők például a római nép eredetét, a Troiából származó római nemzetségeket, a kerületeket tárgyazók — nagyobb és önállóbb pótlékként járult ezekhez „a római nép életéről" szóló munkája; nevezetes kísérlet a római erkölcsök történetének mezején, melyekben a szerző a házi, pénzügyi és művelődési állapotokat rajzolta a királyok, az első köztársaság korában, s a hannibáli és a legújabb időkben. Varronak e munkái a római világnak és hellen határterületének oly sokoldalú és a maga nemében oly nagyszerű tapasztalati ismeretén alapulnak, minővel sem előtte, sem utánna római ember nem bírt, s melyben egyiránt része volt az élő s közvetlen

szemléletnek és az irodalom tanulmányozásának; Varro teljesen megérdemelte kortársainak magasztalását, kik azt mondták róla, hogy ő a saját hazájokban idegen földieiknek tájékozást nyujtott s a rómaiaknak megmutatta, hogy kik és hol állanak. Kritikát és rendszert azonban hiába keresünk nála. A görög ügyekről bírt ismeretei úgy látszik meglehetősen zavaros forrásokból eredtek, s nyomaira találunk annak is, hogy a római ügyek terén sem volt mentt a korabéli történelmi regény befolyásától. Tárgyát ugyan kényelmes és symmetrikus fiókokba osztja be, de módszeresen sem nem tagozza, sem nem kezeli; s dacára annak, hogy buzgón törekszik a hagyományt saját észleleteivel öszhangzó egészszé olvasztani össze, tudományos munkái mégsem menttek sem bizonyos babonás hittől a hagyomány iránt, sem gyakorlatiatlan scholastikától*). A görög philologiára támaszkodik ugyan, de inkább annak hiányait, mintsem előnyeit utánozza, amint például mindenekfelett, a puszta hangzás alapján való szószármaztatás úgy magánál Varronál, mint e kor többi nyelvtudósainál is valóságos talányokba, sőt gyakran a butaságba vész**). A Varro-féle

---

*) Ennek nevezetes példája a mezei gazdaságról szóló munkában a barmokat tárgyaló általános fejtegetés (2,1), melyben a baromtenyésztés tana kilencszer kilenc alosztályra osztatik, s azon „hihetetlen de való“ tény mondatik el, miszerint Olisipo (Lissabon) mellett a kancákat a szél termékenyíti meg, s melyben a bölcsészeti, történelmi és mezőgazdasági megjegyzések egyáltalján sajátságos vegyülékben egyesülnek.

**) Igy Varro a *facere* szót a *facies*-ből származtatja, miután az, aki valamit csinál, a dolognak bizonyos képet ád, a *volpes* = róka, szót Stilo nyomán ebből: *volare pedibus* = lábbal röpülni; Gaius Trebatius- egy ekorbéli philologizáló jogász a *sacellum*-ot a *sacra cellá*-ból, Figulus a *frater*-t a *fere alter*-ből származtatta s így tovább. Ezen eljárás, mely nem elszigetelten jelentkezik, hanem e kor

philologia úgy tapasztalati biztossága és gazdagsága, mint tapasztalati hiányossága és módszertelensége tekintetében is, élénken emlékeztet az angol nemzeti philologiára; és középpontjául is úgy mint ennek, a régibb színpad tanulmányozása szolgál. Hogy a monarchicus irodalom a maga nyelvszabályait e nyelvbéli empiriával ellentétben állapította meg, már említettük. Nagy jelentőségű körülmény, hogy a modern grammatikusok vezére nem csekélyebb ember, mint maga Caesar, ki az analogiáról szóló munkájában (megjelent 696 és 704 között) először vetette alája a szabad nyelvet a törvény hatalmának. A philologia terén tapasztalt e rendkívüli mozgékonyság mellett feltünő azon csekély tevékenység, melylyel a többi tudományokban találkozunk. Ami a philosophiában nyomatékosnak látszott, mint például az epikuri rendszer előadása Lucretius által a Sokrates előtti bölcsészet gyermekruhájában és Cicero jobb munkái, az nem philosophiai tartalma által, hanem ennek dacára csupán aesthetikai alakja által tett némi hatást és szerzett magának közönséget; epikuri munkák és pythagorasi dolgozatok számos fordításai úgy mint Varro nagy munkája a számok elemeiről s Figulus még részletesebb könyve az istenekről, kétségkívül sem tudományos sem formai becscsel nem bírtak. — A szaktudományok is gyönge lábon állnak. Varronak a mezei gazdaságról párbeszédekben írt könyvei természetesen módszeresebbek mint elődeinek, Catonak és Sasernának munkái, melyekre nem egy helyt megrovó megjegyzéseket tesz is, de másfelől egészben véve inkább az íróasztal termékei, semmint az

58. 50. A többi szaktudományok.

philologiai irodalmának fő elemeként szerepel, nagyban hasonlít azon modorhoz, melyben a nyelvhasonlítást a legújabb időig űzték, míg a nyelvek organismusába való bepillantás az empirikusok uralmának e téren véget nem vetett.

élő tapasztalás gyümölcsei, mint ama régiebbek művei.
51. Ennek, valamint Servius Sulpicius Rufusnak (consul 703) jogi dolgozatairól alig mondhatunk egyebet, mint hogy hozzájárultak a római jogtudomány dialektikai és philologiai felcicomázásához. Ezeken kívül pedig e téren nincs mit említenünk, legfeljebb talán még Gaius Matius három könyvét a főzésről, besózásról és becsinálásról, tudtunkkal a legrégibb római szakácskönyvet, mely egy előkelő ember munkája levén mindenesetre figyelemre méltó jelenség. Hogy a monarchia fokozott hellenes és utilitárius iránya a mathematikát és physikát előmozdította, az kitűnik abból, hogy e tudományok nagyobb jelentőségre kaptak az ifjúság oktatásában, s hogy a gyakorlati téren is alkalmaztattak, amihez a naptár reformján kívül körülbelül még hozzászámíthatjuk a falabroszoknak divatba jövetelét e korban, a hajóépítésnek és zeneeszközök készítésének, az ültetvényeknek és építkezéseknek megjavult technikáját, minők: a Varro által említett madárdúc, a Caesar mérnökei által a Rajnán épített karóhíd, sőt még két félkör alakú deszkaalkotmány is, melyek össze voltak tolhatók, s külön két színház, összetolva pedig egy amphitheatrum gyanánt használhatók. Nem volt szokatlan dolog külföldi természeti ritkaságokat népünnepek alkalmával közszemlére kitenni; és azon nevezetes állatok leírásai, melyeket Caesar hadi jelentéseibe szőtt, bizonyítják, hogy ha akadt volna e kornak Aristotelese, az ismét megtalálta volna fejedelmét. Ami irodalmi terméket e téren említve találunk, az jobbára az új pythagoreismusra támaszkodik; így a görög és barbár, vagyis egyiptomi égi észleletek összeállítását Figulustól s ugyanennek az állatokról, a szelekről, a nemi részekről írt munkáit. Miután a görög természetvizsgálás, felhagyva Aristoteles törekvéseivel, ki az egyes esetekben a törvényt kereste,

mindinkább a természet külsőségeinek és feltünő jelenségeinek empiricus és többnyire kritika nélküli szemléletébe tévedett, a természettudomány, midőn mystikus természetphilosophia alakjában lépett fel, felvilágosítás és ösztönzés helyett csak még inkább butítólag és bénítólag hathatott; s ily eljárással szemben még jobb volt, ha az emberek beérték azon üres közhelylyel, melyet Cicero sokratesi bölcseségként tálalt fel, mely szerint a természetvizsgálás oly dolgokat kutat, melyeket senki sem tudhat, vagy olyanokat, melyek tudására senki sem szorul.

A művészet.

Ha végül még egy pillantást vetünk a művészetre, e téren is ugyanazon lehangoló jelenségekkel fogunk találkozni, melyek e korszak egész szellemi életét betöltik. Az állami építkezések ügye a köztársaság végnapjainak szorult pénzügyi helyzetében majdnem teljesen fennakadt. Az elő- Építészet.
kelő Róma építési fényűzését már említettük; az építészek ennek folytán pazarolni kezdték a márványt — e korban jöttek divatba a márvány színes nemei, mint a sárga numidiai (giallo antico) s mások, és ekkor míveltettek a luneumi (carrarai) márványbányák is először — s a szobák talaját mozaikkal rakni ki, a falakat márványlapokkal burkolni be vagy a gipsz vakolatot márványszerűen befesteni, ami első kezdetéül szolgált a későbbi szobafal-festésnek. De a művészetnek e pazar pompa nem vált hasznára. — A képzőmű- Képzőművészet.
vészetek terén növekedett a műismeret és a gyűjtés. Az csak a Cato-féle egyszerűség puszta szenvelgése volt, midőn egy ügyvéd az esküdtek előtt „egy bizonyos Praxiteles“ műveiről beszélt; az egész világ utazott és nézett, s a művészeti ciceronék, vagy mint e korban neveztettek, az exegéták mestersége nem tartozott a leghálátlanabbak sorába. Formaszerinti vadászatot tartottak régi műtárgyakra, — most még természetesen nem annyira szobrokra és festmé-

nyekre, mint inkább, a római fényűzés nyers szokása szerint művészileg készült eszközökre s mindennemű szoba és asztaldíszítményekre. A capuai és korinthi görög sírokat már e korban felásták a halottak mellé rakott érc- és agyagedények kedvéért. Egy kis kóstolószoborért bronzból 40,000 (3000 tallér) egy pár becses szőnyegért 200,000 sesterziust (15,000 tallért) fizettek; egy jól dolgozott bronz főzőgép többe került egy mezei jószágnál. A gazdag műkedvelőt kufárai e barbár művadászatban gyakran megcsalták, amint azt meg is érdemelte; de, főkép a műtárgyakban dúsgazdag Kis-Ázsiának gazdászati hanyatlása azért számos valóban régi és ritka műremeket is hozott a piacra, s Athénből, Syrakusából, Kyzikosból, Pergamonból, Chiosból, Samosból s a művészet egyéb régi fészkeiből minden ami eladó volt, s nem egy oly tárgy is, mely nem volt eladó, a római nagyok palotáiba és nyaralóiba vándorolt. Említettük már, mily műkincsekkel volt tele Lucullus háza, ki, az igaz, és nem minden ok nélkül, azzal vádoltatott, hogy művészeti kedvteléseinek hadvezéri kötelességeinek rovására tett eleget. A műszeretők úgy tolultak házába, mint mai nap a villa Borghesebe, s már akkor is panaszkodtak afelett, hogy a műkincsek a nagy urak palotáiba és nyaralóiba rejtvék, hol csak nehezen és csak a tulajdonostól különösen kinyert engedély alapján láthatók. A középületek azonban aránylag csekély mértékben részesültek a görög mesterek híres műveiben s a főváros számos templomában még mindig nem volt egyéb a fából faragott régi istenképeknél. A művészet gyakorlásáról úgyszólván nincs mit mondanunk; alig találunk e korban római szobrászt vagy festőt nevén említve egy bizonyos Arelliuson kívül, kinek képei szertelenül kapósak voltak, nem műbecsök miatt, hanem azért, mert a kicsapongó életű roué, istennőiben

mindenkori kedveseinek hű arcképeivel szolgált a vevőnek. — A zene és tánc úgy a nyilvános, mint a házi életben mind nagyobb tért foglalt el. Előadtuk már, mikép vergődött a színházi zene s a tánc e kor színpadának fejlődésében önállóságra; hozzátehetjük még, hogy most görög zenészek, táncosok és szavalók magában Rómában is a nyilvános színpadon gyakran tartottak oly előadásokat, minők Kis-Ázsiában s általjában az egész hellen és helleneskedő világban divatban voltak*). Ezekhez járultak még a Tánc és zene.

*) Az ily „görög játékok" nemcsak Itália görög városaiban, nevezetesen Nápolyban (Cic. *pro Arch.* 5, 10. Plut. *Brut.* 21), hanem most már Rómában is igen gyakoriak voltak (Cic. *ad fam.* 7, 1, 3. *ad Att.* 16, 5, 1. Sueton *Caes.* 39. Plut. *Brut.* 21). Ha a tizennégy éves Licinia Eucharisról, ki valószínűleg e korszak vége felé élt, e „jól betanított és minden művészetekre magok a múzsák által oktatott leánykáról," ismeretes sírirata azt mondja, hogy az előkelő házakban tartott magán előadásokon mint táncosnő ragyogott és nyilvánosan először a görög színpadon lépett fel *(modo nobilium ludos decoravi choro, Et Graeca in scaena prima populo apparui)*, ez nem jelenthet egyebet, mint hogy ő volt az első leány, ki Rómában a nyilvános görög színpadon megjelent; amint hogy egyáltaljában csak e korban kezdtek Rómában a nők nyilvánosan a színpadra lépni. — E „görög játékok" Rómában úgy látszik nem voltak tulajdonképeni színpadi játékok, hanem az összetett, főkép zenei-szavaló előadások sorába tartoztak, aminők későbbi korban Görögországban is gyakran előfordultak (Welcker griech. Trag. 1277 l.). Erre mutat a flótajáték előtérbe lépése Polybiosnál (30, 13), a táncé Sueton azon jelentésében, melyet a Caesar játékai alkalmával előadott kis-ázsiai fegyvertáncokról írt, és Eucharis sírirata; a Kitharödák leirása (*ad Her.* 4, 47, 60, v. ö. Vitruv. 5, 7) is alkalmasint ily „görög játékokból" vétetett. Jellemző még, hogy az ily előadások Rómában görög erőművészek bírkózási productióival köttettek össze (Polyb. i. h.; Liv. 39, 22). A drámai recitatio e vegyes játékokból korántsem volt kizárva, amint például azon játszók közt, kiket Lucius Anicius 587-ben Rómában felléptetett, világosan említetnek tragödák is; de ily alkalmakkor mégis nem tartottak tulajdon- 167.

zenészek és táncosnők, kik ebéd fölött s egyébkor is, megrendelésre előadták amit tudtak, s a vonó- és fúvó hangszerekből és énekesekből álló zenekarok, melyek előkelő házakban már nem ritka dolog voltak. Hogy továbbá már az előkelő világ is buzgón játszott és énekelt, mutatja már az, hogy a zene az oktatás általánosan elismert tárgyai közé felvétetett; ami pedig a táncot illeti, most már, a nőket nem is említve, még consulárisoknak is szemökre hányatott, hogy kisebb körben tancolva mutogatják magokat. —

A monarchia kezdődő befolyása.

E korszak vége felé azonban a keletkező monarchiával együtt a művészet terén is egy jobb kor előhírnökeivel találkozunk. Elmondtuk már fentebb, mily hatalmas lendületet adott Caesar a fővárosi s minőt szándékozott adni a birodalmi építkezési ügynek. Még a pénzek bélyegeinek met-

54.

szésében is figyelemreméltó javulást látunk 700 körül; az addig legnagyobb részben nyers és hanyag pénzverés ettől fogva mind több gondot és finomságot árul el.

Befejezés.

Végére értünk a római köztársaságnak. Láttuk, amint egy fél ezredéven át uralkodott Itália s a földközi tenger melléke felett; láttuk amint nem külső hatalom, hanem belső hanyatlás által, politikai s erkölcsi, vallási és irodalmi tekintetben tönkre ment, hogy helyet adjon Caesar új mo-

---

képeni színmű-előadást, hanem egyes művészek vagy egész drámákat vagy és gyakrabban, egyes drámai részleteket adtak elő szavalva vagy flóta-kíséret mellett. Ez alkalmasint Rómában is megtörtént; de minden arra mutat, hogy a római közönség szemében e görög játékokban a zene és a tánc voltak a fődolog, s a szöveg alig bírt ránézve nagyobb jelentőséggel, mint bír ma az olasz opera szövege a londoniakra vagy párisiakra nézve. Ama vegyes játékok sivár potpourri-jaikkal jobban is valók voltak a római közönségnek s főkép a magán házakban való előadásra, mint a görög nyelven tartott valódi színpadi előadások; hogy ez utóbbiakra is volt eset Rómában, azt sem bebizonyítani, sem megcáfolni nem lehet.

narchiájának. Azon világban, melyet Caesar talált, sok nemes öröksége volt még meg az elmúlt századoknak s a fény és pompa végtelen bősége, de kevés volt benne a szellem, még kevesebb az ízlés és legkevesebb az életöröm. Ez a világ már elaggott, és még Caesar lángeszű hazafisága sem volt képes azt megifjítani. A hajnalpír nem tér vissza mielőtt az éj teljes setétségével be nem állt. De legalább elviselhető alkonyatot hozott a földközi tengeri világ sokat zaklatott népeinek; s midőn utóbb a történelemnek hosszú éjjele után a népek hajnala újra felderült és friss nemzetek, önálló, szabad mozgalomban kezdték meg pályafutásukat új és magasabban álló céljaik felé: feles számmal voltak köztök olyanok, melyekben a Caesar által elvetett mag kikelt s melyek neki köszönték és köszönik nemzeti egyéniségöket.

TARTALOM.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A katonai monarchia megállapítása.

MÁSODIK FELE.

		Lap
IX. Fejezet.	Crassus halála. A társuralkodók meghasonlása	1
X. Fejezet.	Brundisium, Ilerda, Pharsalos és Thapsus	44
XI. Fejezet.	A régi köztársaság s az új monarchia	160
XII. Fejezet.	Vallás, műveltség, irodalom és művészet	305

ÓSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Nyom. Franki W. Budapesten.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár